

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSEK ZA PSIHOLOGIJU

**SOCIJALNA KONSTRUKCIJA
POMIRENJA IZMEĐU SRBA I
BOŠNJAKA U BOSNI I
HERCEGOVINI**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: prof. dr Vladimir Mihić

Kandidat: Tijana Karić

Novi Sad, 2020.

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

**SOCIAL CONSTRUCTION OF
RECONCILIATION BETWEEN
SERBS AND BOSNIAKS IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA**

DOCTORAL DISSERTATION

Mentor: prof. dr Vladimir Mihić

Candidate: Tijana Karić

Novi Sad, 2020.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Tijana Karić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	prof. dr Vladimir Mihić, vanredni profesor
Naslov rada: NR	Socijalna konstrukcija pomirenja između Srba i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini
Jezik publikacije: JP	Srpski jezik/latinica
Jezik izvoda: JI	Srpski jezik /latinica
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina, Južnobački okrug
Godina: GO	2020.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
Fizički opis rada: FO	6 poglavlja, 452 strane, 14 grafika, 30 tabela, 411 referenci, 8 priloga
Naučna oblast: NO	Društvene nauke
Naučna disciplina: ND	Psihologija

Predmetna odrednica, ključne reči: PO	pomirenje, Bosna i Hercegovina, mrežna analiza, tematska analiza, kvalitativna analiza sadržaja, suočavanje s prošlošću, uloga žrtve i počinioca, konfliktni etos, model zasnovan na potrebama, laici
UDK	159.922.4:316.6(043.3)
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna Biblioteka
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Pitanje pomirenja u Bosni i Hercegovini je i nakon 25 godina od završetka rata aktuelna tema. Etničke podele prisutne su na svim nivoima društva i imaju direktnog i indirektnog uticaja kako na unutrašnju i spoljnu politiku države, tako i na svakodnevni život građana. Pitanje pomirenja u socijalnoj psihologiji kao istraživački koncept postalo je zanimljivo tek u protekle dve decenije, a njegova važnost je dovedena u fokus nakon neuspeha nekih mirovnih sporazuma. Iako je sproveden veliki broj studija o međugrupnom pomirenju nakon nasilnih konflikata u svim regionima sveta, uključujući i turbulentni Balkan, definicija ovog koncepta ostala je do kraja nejasna i veoma rastegljiva. Pomirenje je od strane različitih autora iz različitih oblasti definisano na različite načine, a u velikom broju studija merena je spremnost na pomirenje čija se definicija „podrazumevala“, odnosno jasna definicija koncepta nije data.</p> <p>Važnost definisanja koncepta koji se istražuje se podrazumeva, jer neadekvatna definicija ne može dovesti do adekvatne operacionalizacije. Definisanje pomirenja osim u istraživačke svrhe ima značajne političke i društvene posledice. Međutim, možda je još važnije kako pomirenje definišu i razumeju sami pripadnici zajednica, laici na koje sve politike imaju direktnog uticaja. Ipak, glas običnih ljudi je tek nedavno uzet u obzir i postoji mali broj studija koje su se bavile pitanjem kako laici definišu međugrupno pomirenje. Njihovo razumevanje pomirenja daje informacije o tome kako oni na njega mogu da reaguju, koje potrebe imaju kada je u pitanju njegovo ostvarenje, i koji su to uslovi koji treba da se ispune da bi do njega došlo – ukoliko je uopšte potrebno. Samim tim, glavni</p>

problem istraživanja je kako Srbi i Bošnjaci u BiH definišu pomirenje u aktuelnom kontekstu, te koji su procesi koji su za pomirenje od značaja i kakav je njihov međusobni odnos. U istraživanju je primenjen sekvencijalni miks-metod, pri čemu je prvo sprovedeno kvalitativno istraživanje, a zatim na osnovu njegovih nalaza kreirani upitnici i sproveden kvantitativni deo istraživanja.

U prvoj studiji podaci su prikupljeni metodom fokus grupa. Ukupno osam etnički homogenih fokus grupa sprovedeno je sa Srbima i Bošnjacima u Sarajevu i Banjaluci. U grupama je učesće uzelo 50 ispitanika, 28 Srba i 22 Bošnjaka, uzrasta od 21 do 70 godina ($M = 32.48$, $SD = 12.41$), od kojih 31 (62%) ženskog pola. Gubitak člana porodice u ratu doživelo je njih 42 (84%). Protokol za fokus grupe sadržao je pet grupa pitanja: šta je pomirenje, šta je ostvarivo pomirenje, koliko i šta ste spremni da pružite za pomirenje, šta očekujete od druge grupe za pomirenje i gde se sada nalaze grupe po pitanju pomirenja. Fokus grupe trajale su 50-90 minuta. Ukupno 132 strane transkribovanog materijala su korišćene u analizama.

Analiza podataka vršena je u softveru MAQDA, a primenjene su kvalitativna analiza sadržaja i tematska analiza. Ukupno je kodirano 710 segmenata. Rezultati kvalitativne analize sadržaja pokazale su da postoje određene sličnosti u definisanju pomirenja između Bošnjaka i Srba. Obe grupe pomirenje definišu kao prihvatanje drugih bez obzira na grupnu pripadnost; normalan život koji podrazumeva komunikaciju, saradnju, provođenje zajedničkog vremena; političko pomirenje i izvinjenje i oprost. Sa druge strane, postoje određene razlike u definicijama, te tako Bošnjaci definišu pomirenje još i kao ekonomsku stabilnost, suočavanje s prošlošću, razrešenje, koegzistenciju i orijentaciju na budućnost. Srbi pomirenje definišu i kao promenu retorike o počiniocu/žrtvi, a i u većoj meri nego Bošnjaci smatraju da se ono ne može definisati. Kada govore o percepciji pomirenja druge grupe, Bošnjaci smatraju da Srbi očekuju da se prihvati njihov narativ o istorijskom stradalništvu i njihovoj ulozi žrtve u ratu u Bosni. Srbi, pak, smatraju da Bošnjaci pomirenje definišu kao islamizaciju, unitarnu

BiH i ujedinjavanje naroda. Kao najznačajniji faktori koji ometaju pomirenje javljaju se politika i mediji, a Srbi navode još i diskriminaciju i nacionalizam. Takođe, obe grupe govore o potrebi suočavanja sa prošlošću – ali sa njihovo verzijom prošlosti. Tematskom analizom opisano je 12 tema raspoređenih u četiri nadređene kategorije: prihvatanje, sistemski faktori, suočavanje s prošlošću i neodstupanje od grupnih normi.

U kvantitativnoj studiji uzorak je činilo 337 ispitanika, od toga 174 (51,6%) Srba. Ženskih ispitanika bilo je 56,4%. Raspon uzrasta kretao se od 18 do 73 ($M = 33.3$, $SD = 11$). Direktno učešće u ratnim dejstvima imalo je 7,4% ispitanika, dok je gubitak bliskog člana porodice doživelo 39,2%. Baterija upitnika sastojala se od Upitnika definicija pomirenja, Upitnika faktora pomirenja i Upitnika spremnosti na pomirenje kreiranih na osnovu kvalitativnih podataka, zatim kratke verzije Skale konfliktnog etosa, Skale kompetitivne viktimiziranosti, Skale percepcije međugrupne pretnje, Skale etničkog identiteta, Skale individualne sklonosti međugrupnom oprost, kvaliteta i učestalosti kontakta sa drugom grupom, važnosti etničkog i nacionalnog identiteta, Skale socijalnog konzervativizma i socio-demografskih podataka.

Rezultati su pokazali da se Bošnjaci i Srbi razlikuju po skoro svim definicijama pomirenja (izuzev Priznavanja uloge žrtve drugoj grupi), tako da su Srbi skloniji definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije, a Bošnjaci kao suočavanja s prošlošću i jedinstvene države. Kada su u pitanju faktori pomirenja izolovani upitnikom (Kontekst i Identitet), Srbi postižu više skorove na oba. Srbi su takođe skloniji međugrupnom oprost, a Bošnjaci kompetitivnoj viktimiziranosti i važnosti nacionalnog identiteta. Bošnjaci takođe postižu više skorove na svim skalama konfliktnog etosa osim mira. U radu su opisane i razlike u odnosima između varijabli.

Mrežna analiza pokazala je da se mreže pomirenja Bošnjaka i Srba značajno razlikuju. Kod Srba najcentralnije varijable su promena psihološke orijentacije i sklonost međugrupnom oprost, dok kod Bošnjaka pored te dve, visok indeks snage ima i kompetitivna

	<p>viktimiziranost. Uticanje na promenu psihološke orijentacije izazvalo bi najbrže i naj snažnije promene u mreži. Najviše uticaja na promenu psihološke orijentacije imao bi kontekst, odnosno uloga politike, medija i ekonomije kao činilaca pomirenja. Takođe, međugrupni oprost igra značajnu ulogu, ali različitu kod različitih grupa, to jest konstelacija veza u mreži se razlikuje. U mreži pomirenja Bošnjaka kompetitivna viktimiziranost igra značajnu ulogu.</p> <p>Promena psihološke orijentacije javila se kao centralni aspekt definisanja pomirenja u BiH, te aspekt koji je u velikoj meri povezan za bottom-up pristupom pomirenju, na čiju potencijalnu efikasnost je ukazala i mrežna analiza. Takođe, kontekst, a naročito politika i mediji, značajni su faktori koji ometaju pomirenje. Još jedan veoma značajan nalaz je da se definicije pomirenja između Bošnjaka i Srba razlikuju i da to ima značajne implikacije za praksu i političku realnost u BiH. Naime, Srbi pomirenje definišu kao težnju za promenom psihološke orijentacije jedne grupe prema drugoj i potrebu priznavanja uloge žrtve drugoj grupi (i njima samima), dok Bošnjaci pomirenje definišu kao jedinstvenu državu i suočavanje sa prošlošću (naročito druge grupe).</p>
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	7.2.2020.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	<p>predsednik: prof. dr Vladimir Turjačanin, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci</p> <p>član: prof. dr Vladimir Mihić, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu</p> <p>član: prof. dr Dinka Čorkalo Biruški, redovna profesorica, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu</p> <p>član: dr Janko Međedović, viši naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd</p> <p>član: doc. Dr Bojana Bodroža, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu</p>

UNIVERSITY OF NOVI SAD

FACULTY OF PHILOSOPHY

KEY DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Tijana Karić
Mentor: MN	Prof. Dr. Vladimir Mihić, associate professor
Title: TI	Social construction of reconciliation between Serbs and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina, South Bačka district
Publication year: PY	2020.
Publisher: PU	author reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Novi Sad, Dr. Zorana Đinđića, 2
Physical description: PD	6 chapters , 452 pages, 14 figures, 30 tables, 411 references, 8 appendices
Scientific field SF	Social sciences
Scientific discipline SD	Psychology
Subject, Key words SKW	reconciliation, Bosnia and Herzegovina, network analysis, thematic analysis, qualitative content analysis, facing the past, victim and perpetrator

	roles, ethos of conflict, needs-based model, lay people
UC	159.922.4:316.6(043.3)
Holding data: HD	Central library of the Faculty of Philosophy
Note: N	
Abstract: AB	<p>Reconciliation keeps being a current topic in Bosnia and Herzegovina, even 25 years after the war ended. Ethnic divisions are present at all levels of society, and they have direct and indirect influence on both internal and foreign state policy, and everyday life of its citizens. Reconciliation has become interesting as a research concept in social psychology only in the last two decades, and its importance was brought to focus after the failure of certain peace agreements. Although a number of studies on intergroup reconciliation after violent conflicts has been conducted in all regions of the world, including the turbulent Balkans, the definition of this concept remains unclear and stretched. Reconciliation has been defined in different ways by different authors from various fields, and in many studies readiness to reconcile was measured, although the definition of reconciliation was considered self-explanatory, i.e. the clear definition of the concept was not provided.</p> <p>The importance of defining a concept under study is implied since inadequate definition cannot lead to adequate operationalization. Defining reconciliation, beside for the purpose of research, has significant political and social consequences. However, it may be even more important how reconciliation is defined by the very members of communities, lay people who are directly affected by policies. Yet, the voice of lay people has only recently been considered and there is a small number of studies that have been dealing with the question of how lay people define intergroup reconciliation. Their understanding of the concept provides information on how they can react to it, what needs they have with regard to its achieving and what conditions should be fulfilled in order to achieve reconciliation – given it is needed at all. Therefore, the main research problem is how</p>

Serbs and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina define reconciliation in the current context, and which processes are important and what are their mutual relationships. Sequential mixed method was applied, by first conducting a qualitative study, and then based on its findings a quantitative study.

In the first study, the data was gathered by the focus groups method. Eight ethnically homogenous focus groups with Serbs and Bosniaks in Sarajevo and Banja Luka were conducted. Fifty participants took part in group discussions, of which 28 Serbs and 22 Bosniaks, age 21 to 70 ($M = 32.48$, $SD = 12.41$), of which 31 (62%) female. Forty-two of them (84%) has lost someone in the war. The focus group protocol consisted of five groups of questions: what is reconciliation, what is achievable reconciliation, what and to what extent are you ready to give for reconciliation, what do you expect from the outgroup and where are two groups now regarding reconciliation. Focus groups lasted 50-90 minutes. In total 132 pages of transcribed material were used in further analyses.

Data analysis was performed in MAXQDA software by qualitative content analysis (QCA) and thematic analysis. In total 710 segments were coded. The results of the QCA indicated that there are similarities as well as differences in defining reconciliation between Serbs and Bosniaks. Both groups define reconciliation as accepting the other regardless of their group membership; normal life including communication, cooperation, spending time together; political reconciliation, and apology and forgiveness. On the other hand, there are certain differences in definitions, such that Bosniaks define reconciliation also as economic stability, facing the past, resolving past issues, coexistence, and future orientation. Serbs define reconciliation as change of the victim/perpetrator rhetoric, and Serbs consider to a greater extent that reconciliation cannot be defined. When talking about perceptions of outgroup reconciliation definitions, Bosniaks consider that Serbs expect that their historical victimhood narrative is accepted, as well as their victim role in the Bosnian war. Serbs think that Bosniaks define reconciliation as islamization, unitary

B&H and unification. As the most important factors that hinder reconciliation participants named politics and media, and Serbs also reported discrimination and nationalism. Also, both groups talk about the need to face the past – but their own versions of the past. Twelve themes were described by thematic analysis, arranged in four categories: acceptance, system factors, facing the past, and lack of digression from group norms.

The sample in the quantitative study consisted of 337 participants, of which 174 (51.6%) Serbs, 56.4% female. The age range was 18 to 73 ($M = 33.3$, $SD = 11$). 7.4% of participants took part directly in the warfare, while 39.2% have suffered a personal loss due to the war. The battery consisted of the Definitions of reconciliation questionnaire, Reconciliation factors questionnaire, Readiness to reconcile questionnaire, all created based on the qualitative data; short form of the Ethos of Conflict Scale, Competitive victimhood scale, Intergroup threat perception scale, Ethnic identity scale, Individual tendency for intergroup forgiveness scale, quality and quantity of intergroup contact, importance of ethnic and national identity, Social conservatism scale and socio-demographic data.

The results have indicated that Serbs and Bosniaks differ on almost all definitions of reconciliation (except Acknowledging the victim role to the outgroup), such that Serbs define reconciliation more as the change of psychological orientation, while Bosniaks define it as facing the past and unitary state. When it comes to reconciliation factors isolated by the questionnaire (Context and Identity), Serbs have higher scores on both. Serbs are also more prone to intergroup forgiveness, while Bosniaks are more prone to competitive victimhood and the importance of national identity. Bosniaks also score higher on all Ethos of Conflict scales except Peace. Detailed differences in relationships between the variables are described in the thesis.

Network analysis showed that the reconciliation networks of Serbs and Bosniaks differ significantly. The most central variables in Serbs are changing psychological orientation and tendency for intergroup forgiveness, and in

	<p>Bosniaks, beside these two, competitive victimhood also has a high strength index. Influencing changing psychological orientation would lead to the fastest and strongest changes in the network. The highest influence on changing psychological orientation would be by the context, i.e. the role of politics, media, and economy as reconciliation factors. Furthermore, intergroup forgiveness plays an important, but different role in networks, that is, the node relationships constellation differs. In Bosniak reconciliation network, competitive victimhood has an important role.</p> <p>Changing psychological orientation has emerged as the central aspect of defining reconciliation in B&H, as well as an aspect tightly related to the bottom-up reconciliation approach, whose efficacy was also indicated by the network analysis. Also, the context, especially politics and the media, are significant factors that hinder reconciliation. Another important finding is that definitions of reconciliation differ between Serbs and Bosniaks, which has important implications for practice and political reality in Bosnia and Herzegovina. Namely, Serbs define reconciliation mainly as changing psychological orientation towards the outgroup and the need to acknowledge the victim role to the outgroup (especially to themselves), while Bosniaks define reconciliation as a unitary state and as facing the past (especially by the outgroup).</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	February 7 th , 2020
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>president: Dr. Vladimir Turjačanin, full professor, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka</p> <p>member: Dr. Vladimir Mihić, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Dr. Dinka Čorkalo Biruški, full professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb</p> <p>member: Dr. Janko Međedović, senior research associate, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade</p> <p>member: Dr. Bojana Bodroža, assistant professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p>

Zahvalnica

Zahvalnica se valjda piše na kraju, ali iako ovu zapisujem neposredno pred koričenje, pisala sam je u sebi godinama svima kojima mogu i ne mogu dovoljno da zahvalim na pomoći da ova disertacija dođe do ovog trenutka.

Hvala Siniši Lakiću i Vladi Turjačaninu na savetima, pomoći, podršci i nošenju sa mojim bubicama.

Hvala Nadži Hozić, Ifeti Kurgašević, Nini Hadžiahmetović, Oliveri Jovanović, Bojani Popadić, Bojani Kačar Stupar, Mariji Jandrić, Jeleni Brkić Šmigoc, Milici Klinovski, Mersihi Turudiji i Alminu Škrijelju na neprocenjivoj pomoći u prikupljanju ispitanika za fokus grupe. Samo oni znaju kolika je to muka bila. Nikada neću moći dovoljno da vam zahvalim.

Hvala Adisu Lađareviću i Melini Dželović na izdvojenom vremenu i stručnosti i pomoći u vođenju fokus grupa.

Hvala svim ljudima koji su učestvovali u fokus grupama i davali deo sebe, i svima koji su izdvojili vreme da popune upitnik koji nije bio kratak, a ni lak.

Hvala Jelici Petrović koja mi je dala dozvolu da odmorim. Hvala Ivani Mihić koja me je pogurala rečima „To je samo izveštaj sa istraživanja“. Iako obe znamo da nije *samo* to.

Hvala Sneži Popov, bez čijih časova joge moja pažnja i koncentracija ne bi uspele da se konsoliduju. I hvala joj za „doktorat se piše pasus po pasus“.

Hvala svim mojim prijateljima u Bosni, a posebno Jaci, Jasni, Raši i Denielu, bez vas bi do ovoga teže došlo. Hvala Želi, bez tog izleta na DCF nikada ne bih došla u Bosnu, i ostala.

Hvala mojim prijateljima svuda po Srbiji i po svetu, koji su slali podršku na najrazličitije načine, koji su bili tu za mene i podržavali i hvalili i tešili. Posebno hvala Jani, koja je sa mnom prošla sve moje nervne slomove i razočarenja, sve odluke o odustajanju i neodustajanju, i koja je baš onda kad je trebalo rekla „Slušaj, nećeš sada da odustaneš kada si dovede došla. Sad ćeš da sjedneš i napišeš to do kraja“.

Hvala mojim roditeljima i sestrama na istrajnosti u borbi sa mnom, razumevanju i ljubavi. Moći ću da kažem i dedi da sam konačno završila tu školu.

Hvala Bobanu Petroviću, od kog sam puno naučila. Volela bih da si tu da sediš u komisiji i postavljaš teška pitanja. Hvala Janku Međedoviću na svojoj pomoći i podršci, na strpljenju i znanju koje je delio sa mnom, na visokim standardima, i svim danima u isturenom odeljenju IKSIja.

Hvala Borislavu, što je strpljivo i pažljivo prolazio sa mnom tri godine uspona i padova, razočarenja i dizanja, umora i oživljavanja, i što je govorio prave reči onda kada je trebalo.

I konačno, hvala mom mentoru Vladimiru Mihiću. Samo on zna kako je prošao kroz sve moje faze. Nije mu bilo lako. Hvala za toleranciju, podršku, pomoć i borbu za mene. Hvala za svo vreme i energiju, i strpljenje.

Et ludos incipere.

„...da će ona rupa u stijeni, sedri, za Bošnjake...uvijek biti od one beštije Alije Đerzeleza, a za Srbe od kopita Marka Kraljevića.“ (M8, Srbin, Banja Luka)

SADRŽAJ

1	UVOD	25
1.1	ISTORIJSKI KONTEKST.....	25
1.2	MEĐUGRUPNO POMIRENJE NAKON ORUŽANIH KONFLIKATA.....	29
1.2.1	<i>Zašto rat?</i>	29
1.2.2	<i>Šta posle rata?</i>	30
1.2.3	<i>Zašto pomirenje nije isto što i mir?</i>	31
1.3	AKTUELNI KONTEKST U BOSNI I HERCEGOVINI.....	33
1.4	DEFINISANJE MEĐUGRUPNOG POMIRENJA.....	34
1.5	TEORIJSKE PERSPEKTIVE O MEĐUGRUPNOM POMIRENJU.....	37
1.5.1	<i>Kelmanova teorija o izgradnji mira</i>	37
1.5.2	<i>Bar-Talova teorija o konfliktnom etosu</i>	41
1.6	POMIRENJE „OBIČNOG NARODA“.....	46
1.7	PROCESI POMIRENJA.....	47
1.7.1	<i>Suočavanje sa prošlošću</i>	47
1.7.1.1	Međugrupni oprost.....	51
1.7.2	<i>Kolektivna viktimiziranost</i>	53
1.7.2.1	Inkluzivna naspram ekskluzivne viktimiziranosti.....	54
1.7.2.2	Kompetitivna viktimiziranost.....	55
1.7.3	<i>Pitanja identiteta</i>	56
1.7.3.1	Model zasnovan na potrebama.....	60
1.7.3.2	(De)legitimizacija.....	62
1.7.4	<i>Instrumentalni i socioemocionalni procesi</i>	63
1.7.5	<i>Socio-kognitivni procesi</i>	65
1.7.6	<i>Status i moć</i>	68
1.8	ČIME SE BAVITI U ISTRAŽIVANJU POMIRENJA?.....	69
1.9	PROBLEM ISTRAŽIVANJA.....	70
1.9.1	<i>Ciljevi istraživanja</i>	72
2	KVALITATIVNA STUDIJA	74
2.1	METOD.....	74
2.1.1	<i>Specifični ciljevi istraživanja i istraživačka pitanja</i>	74
2.1.2	<i>Dizajn</i>	74
2.1.3	<i>Učesnici u istraživanju</i>	76
2.1.3.1	Opis istraživača.....	76
2.1.3.2	Učesnici u fokus grupama.....	77
2.1.3.3	Regrutacija učesnika.....	79
2.1.3.4	Etička pitanja.....	79
2.1.4	<i>Prikupljanje podataka</i>	80

2.1.5	<i>Analiza podataka</i>	81
2.2	REZULTATI I ANALIZA	86
2.2.1	<i>Kako Srbi i Bošnjaci vide pomirenje – kvalitativna analiza sadržaja</i>	87
2.2.1.1	Definicija pomirenja.....	91
2.2.1.2	Percepcija viđenja pomirenja od strane druge grupe	112
2.2.1.3	Faktori koji ometaju ili potpomažu pomirenje.....	116
2.2.1.4	Spremnost na pomirenje.....	127
2.2.2	<i>Kako Srbi i Bošnjaci vide pomirenje – tematska analiza</i>	131
3	KVANTITATIVNA STUDIJA	144
3.1	METOD	144
3.1.1	<i>Specifični ciljevi i hipoteze istraživanja</i>	144
3.1.2	<i>Uzorak</i>	146
3.1.3	<i>Instrumenti</i>	148
3.1.3.1	Upitnik definicija pomirenja	148
3.1.3.2	Upitnik o faktorima koji doprinose ili ometaju pomirenje.....	151
3.1.3.3	Spremnost na pomirenje i očekivanja od druge grupe	154
3.1.3.4	Upitnik o sociodemografskim podacima.....	155
3.1.3.5	Skala konfliktnog etosa	155
3.1.3.6	Skala kompetitivne viktimiziranosti.....	156
3.1.3.7	Skala percepcije međugrupne pretnje	156
3.1.3.8	Skala etničkog identiteta	156
3.1.3.9	Skala individualne sklonosti međugrupnom oprostima	157
3.1.3.10	Kvalitet i učestalost kontakta sa drugom grupom	157
3.1.3.11	Važnost etničkog i nacionalnog identiteta	157
3.1.3.12	Skala socijalnog konzervativizma.....	157
3.1.4	<i>Procedura</i>	157
3.1.5	<i>Varijable</i>	158
3.1.6	<i>Statistička obrada podataka</i>	159
3.2	REZULTATI	161
3.2.1	<i>Deskriptivna statistika</i>	161
3.2.1.1	Testiranje normalnosti distribucija.....	162
3.2.2	<i>Razlike između Srba i Bošnjaka u definisanju pomirenja</i>	163
3.2.2.1	Razlike u definicijama pomirenja u odnosu na socio-demografske varijable 165	
3.2.3	<i>Procesi pomirenja</i>	169
3.2.3.1	Odnosi između procesa pomirenja	169
3.2.3.2	Razlike između Srba i Bošnjaka u procesima pomirenja.....	174
3.2.3.3	Odnosi između procesa i definicija pomirenja	181
3.2.3.4	Predikcija spremnosti na pomirenje	184
3.2.4	<i>Mrežna analiza</i>	185

3.3	DISKUSIJA.....	199
3.3.1	<i>Definisanje pomirenja</i>	199
3.3.1.1	Socio-demografske razlike u definisanju pomirenja.....	203
3.3.2	<i>Procesi pomirenja</i>	205
3.3.2.1	Odnos konfliktnog etosa sa ostalim procesima pomirenja.....	212
3.3.3	<i>Odnos procesa i definicija pomirenja</i>	217
3.3.3.1	Odnos konfliktnog etosa sa definicijama pomirenja.....	223
3.3.4	<i>Predikcija spremnosti na pomirenje</i>	225
3.3.5	<i>Mreže pomirenja</i>	227
4	GENERALNA DISKUSIJA	234
4.1	OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA.....	242
4.2	PREPORUKE ZA DALJA ISTRAŽIVANJA.....	243
5	REFERENCE	246
6	PRILOZI	283

SAŽETAK

Pitanje pomirenja u Bosni i Hercegovini je i nakon 25 godina od završetka rata aktuelna tema. Etničke podele prisutne su na svim nivoima društva i imaju direktnog i indirektnog uticaja kako na unutrašnju i spoljnu politiku države, tako i na svakodnevni život građana. Pitanje pomirenja u socijalnoj psihologiji kao istraživački koncept postalo je zanimljivo tek u protekle dve decenije, a njegova važnost je dovedena u fokus nakon neuspeha nekih mirovnih sporazuma. Iako je sproveden veliki broj studija o međugrupnom pomirenju nakon nasilnih konflikata u svim regionima sveta, uključujući i turbulentni Balkan, definicija ovog koncepta ostala je do kraja nejasna i veoma rastegljiva. Pomirenje je od strane različitih autora iz različitih oblasti definisano na različite načine, a u velikom broju studija merena je spremnost na pomirenje čija se definicija „podrazumevala“, odnosno jasna definicija koncepta nije data.

Važnost definisanja koncepta koji se istražuje se podrazumeva, jer neadekvatna definicija ne može dovesti do adekvatne operacionalizacije. Definisanje pomirenja osim u istraživačke svrhe ima značajne političke i društvene posledice. Međutim, možda je još važnije kako pomirenje definišu i razumeju sami pripadnici zajednica, laici na koje sve politike imaju direktnog uticaja. Ipak, glas običnih ljudi je tek nedavno uzet u obzir i postoji mali broj studija koje su se bavile pitanjem kako laici definišu međugrupno pomirenje. Njihovo razumevanje pomirenja daje informacije o tome kako oni na njega mogu da reaguju, koje potrebe imaju kada je u pitanju njegovo ostvarenje, i koji su to uslovi koji treba da se ispune da bi do njega došlo – ukoliko je uopšte potrebno. Samim tim, glavni problem istraživanja je kako Srbi i Bošnjaci u BiH definišu pomirenje u aktuelnom kontekstu, te koji su procesi koji su za pomirenje od značaja i kakav je njihov međusobni odnos. U istraživanju je primenjen sekvencijalni miks-metod, pri čemu je prvo sprovedeno kvalitativno istraživanje, a zatim na osnovu njegovih nalaza kreirani upitnici i sproveden kvantitativni deo istraživanja.

U prvoj studiji podaci su prikupljeni metodom fokus grupa. Ukupno osam etnički homogenih fokus grupa sprovedeno je sa Srbima i Bošnjacima u Sarajevu i Banjaluci. U grupama je učešće uzelo 50 ispitanika, 28 Srba i 22 Bošnjaka, uzrasta od 21 do 70 godina ($M = 32.48$, $SD = 12.41$), od kojih 31 (62%) ženskog pola. Gubitak člana porodice u ratu doživelo je njih 42 (84%). Protokol za fokus grupe sadržao je pet grupa pitanja: šta je pomirenje, šta je ostvarivo pomirenje, koliko i šta ste spremni da pružite za pomirenje, šta očekujete od druge grupe za pomirenje i gde se sada nalaze grupe po pitanju pomirenja. Fokus grupe trajale su 50-90 minuta. Ukupno 132 strane transkribovanog materijala su korišćene u analizama.

Analiza podataka vršena je u softveru MAQDA, a primenjene su kvalitativna analiza sadržaja i tematska analiza. Ukupno je kodirano 710 segmenata. Rezultati kvalitativne analize sadržaja pokazale su da postoje određene sličnosti u definisanju pomirenja između Bošnjaka i Srba. Obe grupe pomirenje definišu kao prihvatanje drugih bez obzira na grupnu pripadnost; normalan život koji podrazumeva komunikaciju, saradnju, provođenje zajedničkog vremena; političko pomirenje i izvinjenje i oprost. Sa druge strane, postoje određene razlike u definicijama, te tako Bošnjaci definišu pomirenje još i kao ekonomsku stabilnost, suočavanje s prošlošću, razrešenje, koegzistenciju i orijentaciju na budućnost. Srbi pomirenje definišu i kao promenu retorike o počinocu/žrtvi, a i u većoj meri nego Bošnjaci smatraju da se ono ne može definisati. Kada govore o percepciji pomirenja druge grupe, Bošnjaci smatraju da Srbi očekuju da se prihvati njihov narativ o istorijskom stradalništvu i njihovoj ulozi žrtve u ratu u Bosni. Srbi, pak, smatraju da Bošnjaci pomirenje definišu kao islamizaciju, unitarnu BiH i ujedinjavanje naroda. Kao najznačajniji faktori koji ometaju pomirenje javljaju se politika i mediji, a Srbi navode još i diskriminaciju i nacionalizam. Takođe, obe grupe govore o potrebi suočavanja sa prošlošću – ali sa njihovo verzijom prošlosti. Tematskom analizom opisano je 12 tema raspoređenih u četiri nadređene kategorije: prihvatanje, sistemski faktori, suočavanje s prošlošću i neodstupanje od grupnih normi.

U kvantitativnoj studiji uzorak je činilo 337 ispitanika, od toga 174 (51,6%) Srba. Ženskih ispitanika bilo je 56,4%. Raspon uzrasta kretao se od 18 do 73 ($M = 33.3$, $SD = 11$). Direktno učešće u ratnim dejstvima imalo je 7,4% ispitanika, dok je gubitak bliskog člana porodice doživelo 39,2%. Baterija upitnika sastojala se od Upitnika definicija pomirenja, Upitnika faktora pomirenja i Upitnika spremnosti na pomirenje kreiranih na osnovu kvalitativnih podataka, zatim kratke verzije Skale konfliktnog etosa, Skale kompetitivne viktimiziranosti, Skale percepcije međugrupne pretnje, Skale etničkog identiteta, Skale individualne sklonosti međugrupnom oprost, kvaliteta i učestalosti kontakta sa drugom grupom, važnosti etničkog i nacionalnog identiteta, Skale socijalnog konzervativizma i socio-demografskih podataka.

Rezultati su pokazali da se Bošnjaci i Srbi razlikuju po skoro svim definicijama pomirenja (izuzev Priznavanja uloge žrtve drugoj grupi), tako da su Srbi skloniji definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije, a Bošnjaci kao suočavanja s prošlošću i jedinstvene države. Kada su u pitanju faktori pomirenja izolovani upitnikom (Kontekst i Identitet), Srbi postižu više skorove na oba. Srbi su takođe skloniji međugrupnom oprost, a Bošnjaci kompetitivnoj viktimiziranosti i važnosti nacionalnog identiteta. Bošnjaci takođe

postizu više skorove na svim skalama konfliktnog etosa osim mira. U radu su opisane i razlike u odnosima između varijabli.

Mrežna analiza pokazala je da se mreže pomirenja Bošnjaka i Srba značajno razlikuju. Kod Srba najcentralnije varijable su promena psihološke orijentacije i sklonost međugrupnom oprost, dok kod Bošnjaka pored te dve, visok indeks snage ima i kompetitivna viktimiziranost. Uticaje na promenu psihološke orijentacije izazvalo bi najbrže i najsnažnije promene u mreži. Najviše uticaja na promenu psihološke orijentacije imao bi kontekst, odnosno uloga politike, medija i ekonomije kao činilaca pomirenja. Takođe, međugrupni oprost igra značajnu ulogu, ali različitu kod različitih grupa, to jest konstelacija veza u mreži se razlikuje. U mreži pomirenja Bošnjaka kompetitivna viktimiziranost igra značajnu ulogu.

Promena psihološke orijentacije javila se kao centralni aspekt definisanja pomirenja u BiH, te aspekt koji je u velikoj meri povezan za bottom-up pristupom pomirenju, na čiju potencijalnu efikasnost je ukazala i mrežna analiza. Takođe, kontekst, a naročito politika i mediji, značajni su faktori koji ometaju pomirenje. Još jedan veoma značajan nalaz je da se definicije pomirenja između Bošnjaka i Srba razlikuju i da to ima značajne implikacije za praksu i političku realnost u BiH. Naime, Srbi pomirenje definišu kao težnju za promenom psihološke orijentacije jedne grupe prema drugoj i potrebu priznavanja uloge žrtve drugoj grupi (i njima samima), dok Bošnjaci pomirenje definišu kao jedinstvenu državu i suočavanje sa prošlošću (naročito druge grupe).

Ključne reči: pomirenje, Bosna i Hercegovina, mrežna analiza, tematska analiza, kvalitativna analiza sadržaja, suočavanje s prošlošću, uloga žrtve i počinioca, konfliktni etos, model zasnovan na potrebama, laici

ABSTRACT

Reconciliation keeps being a current topic in Bosnia and Herzegovina, even 25 years after the war ended. Ethnic divisions are present at all levels of society, and they have direct and indirect influence on both internal and foreign state policy, and everyday life of its citizens. Reconciliation has become interesting as a research concept in social psychology only in the last two decades, and its importance was brought to focus after the failure of certain peace agreements. Although a number of studies on intergroup reconciliation after violent conflicts has been conducted in all regions of the world, including the turbulent Balkans, the definition of this concept remains unclear and stretched. Reconciliation has been defined in different ways by different authors from various fields, and in many studies readiness to reconcile was measured, although the definition of reconciliation was considered self-explanatory, i.e. the clear definition of the concept was not provided.

The importance of defining a concept under study is implied since inadequate definition cannot lead to adequate operationalization. Defining reconciliation, beside for the purpose of research, has significant political and social consequences. However, it may be even more important how reconciliation is defined by the very members of communities, lay people who are directly affected by policies. Yet, the voice of lay people has only recently been considered and there is a small number of studies that have been dealing with the question of how lay people define intergroup reconciliation. Their understanding of the concept provides information on how they can react to it, what needs they have with regard to its achieving and what conditions should be fulfilled in order to achieve reconciliation – given it is needed at all. Therefore, the main research problem is how Serbs and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina define reconciliation in the current context, and which processes are important and what are their mutual relationships. Sequential mixed method was applied, by first conducting a qualitative study, and then based on its findings a quantitative study.

In the first study, the data was gathered by the focus groups method. Eight ethnically homogenous focus groups with Serbs and Bosniaks in Sarajevo and Banja Luka were conducted. Fifty participants took part in group discussions, of which 28 Serbs and 22 Bosniaks, age 21 to 70 ($M = 32.48$, $SD = 12.41$), of which 31 (62%) female. Forty-two of them (84%) has lost someone in the war. The focus group protocol consisted of five groups of questions: what is reconciliation, what is achievable reconciliation, what and to what extent are you ready to give for reconciliation, what do you expect from the outgroup and where are two

groups now regarding reconciliation. Focus groups lasted 50-90 minutes. In total 132 pages of transcribed material were used in further analyses.

Data analysis was performed in MAXQDA software by qualitative content analysis (QCA) and thematic analysis. In total 710 segments were coded. The results of the QCA indicated that there are similarities as well as differences in defining reconciliation between Serbs and Bosniaks. Both groups define reconciliation as accepting the other regardless of their group membership; normal life including communication, cooperation, spending time together; political reconciliation, and apology and forgiveness. On the other hand, there are certain differences in definitions, such that Bosniaks define reconciliation also as economic stability, facing the past, resolving past issues, coexistence, and future orientation. Serbs define reconciliation as change of the victim/perpetrator rhetoric, and Serbs consider to a greater extent that reconciliation cannot be defined. When talking about perceptions of outgroup reconciliation definitions, Bosniaks consider that Serbs expect that their historical victimhood narrative is accepted, as well as their victim role in the Bosnian war. Serbs think that Bosniaks define reconciliation as islamization, unitary B&H and unification. As the most important factors that hinder reconciliation participants named politics and media, and Serbs also reported discrimination and nationalism. Also, both groups talk about the need to face the past – but their own versions of the past. Twelve themes were described by thematic analysis, arranged in four categories: acceptance, system factors, facing the past, and lack of digression from group norms.

The sample in the quantitative study consisted of 337 participants, of which 174 (51.6%) Serbs, 56.4% female. The age range was 18 to 73 ($M = 33.3$, $SD = 11$). 7.4% of participants took part directly in the warfare, while 39.2% have suffered a personal loss due to the war. The battery consisted of the Definitions of reconciliation questionnaire, Reconciliation factors questionnaire, Readiness to reconcile questionnaire, all created based on the qualitative data; short from of the Ethos of Conflict Scale, Competitive victimhood scale, Intergroup threat perception scale, Ethnic identity scale, Individual tendency for intergroup forgiveness scale, quality and quantity of intergroup contact, importance of ethnic and national identity, Social conservatism scale and socio-demographic data.

The results have indicated that Serbs and Bosniaks differ on almost all definitions of reconciliation (except Acknowledging the victim role to the outgroup), such that Serbs define reconciliation more as the change of psychological orientation, while Bosniaks define it as

facing the past and unitary state. When it comes to reconciliation factors isolated by the questionnaire (Context and Identity), Serbs have higher scores on both. Serbs are also more prone to intergroup forgiveness, while Bosniaks are more prone to competitive victimhood and the importance of national identity. Bosniaks also score higher on all Ethos of Conflict scales except Peace. Detailed differences in relationships between the variables are described in the thesis.

Network analysis showed that the reconciliation networks of Serbs and Bosniaks differ significantly. The most central variables in Serbs are changing psychological orientation and tendency for intergroup forgiveness, and in Bosniaks, beside these two, competitive victimhood also has a high strength index. Influencing changing psychological orientation would lead to the fastest and strongest changes in the network. The highest influence on changing psychological orientation would be by the context, i.e. the role of politics, media, and economy as reconciliation factors. Furthermore, intergroup forgiveness plays an important, but different role in networks, that is, the node relationships constellation differs. In Bosniak reconciliation network, competitive victimhood has an important role.

Changing psychological orientation has emerged as the central aspect of defining reconciliation in B&H, as well as an aspect tightly related to the bottom-up reconciliation approach, whose efficacy was also indicated by the network analysis. Also, the context, especially politics and the media, are significant factors that hinder reconciliation. Another important finding is that definitions of reconciliation differ between Serbs and Bosniaks, which has important implications for practice and political reality in Bosnia and Herzegovina. Namely, Serbs define reconciliation mainly as changing psychological orientation towards the outgroup and the need to acknowledge the victim role to the outgroup (especially to themselves), while Bosniaks define reconciliation as a unitary state and as facing the past (especially by the outgroup).

Key words: reconciliation, Bosnia and Herzegovina, network analysis, thematic analysis, qualitative content analysis, facing the past, victim and perpetrator roles, ethos of conflict, needs-based model, lay people

1 UVOD

1.1 Istorijski kontekst

Oružani sukobi kojima se okončala Socijalistička federativna republika Jugoslavija su poslednji u nizu ratnih dejstava na ovim prostorima u XX veku. Početkom veka, u Prvom svetskom ratu Srbija je izgubila skoro 1.200.000 stanovnika (25% od ukupnog stanovništva), od čega 62% radno sposobnog muškog stanovništva (Hersch, 1927). Prvi svetski rat Bosna i Hercegovina dočekala je kao deo Austrougarske Monarhije, te se njeno stanovništvo tokom sukoba podelilo na dve struje i to one koji su bili mobilisani da se bore protiv Kraljevine Srbije, uključujući autohtono muslimansko, pravoslavno i katoličko stanovništvo, kao i novopridošle grupe iz centralno-istočne Evrope poput Mađara i Čeha, te one koji su pristupali srpskoj kraljevskoj vojsci, gde su okosnicu činili Srbi. Oružani konflikti odvijali su se i tokom Drugog svetskog rata, pri čemu će se nakon kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine i poraza Kraljevine Jugoslavije, te emigracije dinastije Karađorđevića u London, razviti višeslojni sukob koji će imati elemente i građanskog i globalnog rata. Pošto je bilo više suprotstavljenih strana, koje su u manjem ili većem obliku i vremenskoj okviru sarađivale i ratovale, ipak će se u toku vremena iskristalizovati vojni sukob između partizanskog pokreta koji je imao izrazito komunistički karakter, te svih ostalih sukobljenih strana u koje pored snaga Trećeg Rajha i Kraljevine Italije, prvenstveno spadaju i kvislinške vojne jedinice Nezavisne Države Hrvatske (ustaše), kraljevske Jugoslovenske vojske u otadžbini pod komandom Dragoljuba Mihailovića (četnici), te odredi pod rukovodstvom Milana Nedića, koje su sve imale fašistički i/ili nacionalistički karakter. Iako će na početku sukoba partizani i četnici sarađivati, ipak će u toku vremena doći do sve učestalije zajedničke borbe ustaških i četničkih odreda protiv partizana, gde će prvi imati potporu nemačke, a drugi italijanske vrhovne vlasti. Opšta odrednica vojnih sukoba između aprila 1941. i juna 1945. godine jeste njen užasavajući i ubilački aspekt naspram civilnog stanovništva. Od strane ustaša ubijene su hiljade ljudi nehrvatskog porekla, kao i političkih protivnika, pogotovo u koncentracionom logoru Jasenovac, gde se prvenstveno radilo o Srbima, Jevrejima i Romima. Na drugoj strani, četnički pokret doveo je do velikog stradanja nesrpskog stanovništva u Istočnoj Bosni, prvenstveno muslimana, kao i u ostalim delovima bivše Kraljevine Jugoslavije, gde su isti „delovali“. Svemu ovome se mora pridodati činjenica da je unutar ustaškog ili četničkog pokreta bilo nehrvata i nesrba što sve dodatno komplikuje, tako da se jedna čista demarkaciona linija ne može tek tako povući, a uz to je do novembra 1943. godine, kraljevska Jugoslovenska vojska u otadžbini smatrana

antifašističkom, da bi nakon Teheranske konferencije to zvanično postali partizani pod direktivom Josip Broza Tita. Jedna od posebnosti jeste da se od invazije 1941. godine pa sve do kraja Drugog svetskog rata, vodila otvorena pobuna protiv Trećeg Rajha i Kraljevine Italije, te da su takoreći Jugosloveni većinski sami sebe oslobodili, tj. bez veće intervencije saveznika, kako Velike Britanije i SAD, tako i Sovjetskog saveza, ako se izuzme zajednički poduhvat u oktobru 1944. godine pri oslobađanju Beograda. U novembru 1945. godine je osnovana Federativna narodna republika Jugoslavija (kasnije SFRJ), koja je obuhvatala sve teritorije koje su se prethodno nalazile u konfliktu: današnje teritorije Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine, te Slovenije, Crne Gore i Makedonije. Usled političkih problema koji su sve više isplivali tokom 80-ih godina prošlog veka, SFRJ je počela da se raspada 1991. godine, kada su Socijalističke Republike (SR) Slovenija i SR Hrvatska pokrenule postupke za nezavisnost. Slovenija je desetodnevnom ratom izborila nezavisnost, dok Hrvatska i BiH nisu bile te „sreće“, pa je rat na teritoriji Hrvatske trajao od 1991. do 1995, a u BiH od 1992. do 1995. godine.

Početak 1992. godine, a prateći raspad Jugoslavije, u BiH održan je referendum o nezavisnosti, koji je bio bojkotovao od strane bosanskih Srba. Međutim, BiH je proglasila nezavisnost koja je bila priznata od međunarodne zajednice, ali vođe bosanskih Srba predvođene Radovanom Karadžićem i podržane od strane Vlade Jugoslavije, pozvale su na mobilizaciju i očuvanje srpske teritorije. Rat u Bosni i Hercegovini zvanično je počeo 6. aprila 1992. Glavni akteri u oružanom sukobu bili su Armija Bosne i Hercegovine (ABiH), vojske Republike Srbije (JNA), Republike Srpske (VRS, direktno potpomognute od strane JNA) i samoproklamovane Herceg-Bosne (potpomognuta od strane Republike Hrvatske¹), kao i određen broj paravojnih jedinica koje su činile zločine širom države (npr. *Arkanovi Tigrovi*, paravojna srpska jedinica koja je počinila neka od najvećih zlodela nad Bošnjacima tokom oružanog sukoba², ili *Zelene beretke*, paravojna bošnjačka jedinica koja je delala na početku sukoba). Srbi i Bošnjaci imaju različite poglede na to kako je rat počeo, tačnije kojim događajima. Srpska strana smatra da je prva žrtva rata Nikola Gardović, ubijen 1. marta 1992. na Bašćaršiji na dan venčanja svog sina, od strane Ramiza Delalića, a kao povod navode se provokacije srpskim nacionalnim simbolima drugog dana nakon referenduma o nezavisnosti. Međunarodna zajednica pokušala je da reaguje i spreči izbijanje rata na teritoriji BiH, te je, nakon prvobitnog odbijanja, u martu 1992. potpisan Lisabonski sporazum o miru. Međutim, 10 dana nakon potpisivanja, Alija Izetbegović, vođa Bošnjaka, povukao je svoj potpis i odbio

¹ <https://www.hrw.org/reports/2004/ij/icty/2.htm>

² http://www.icty.org/x/cases/zeljko_raznjatovic/ind/en/ark-ii970930e.pdf

bilo kakve podele teritorije na tri entiteta. Neki od Bošnjaka smatraju da je rat počeo masakrom u Bijeljini, kada je Arkanova paravojna jedinica između 1. i 2. aprila iste godine ubila između 48 i 78 civila bošnjačke etničke pripadnosti.

Nakon 3 godine, 8 meseci i 8 dana, i nekoliko međunarodnih intervencija, rat je zvanično završen 14. decembra 1995. potpisivanjem Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, potpisanog u Parizu a dogovorenog u Dejtonu. Procena broja žrtava varirala je u zavisnosti od toga ko je broj procenjivao, ali se možda kao najmerodavnija može uzeti procena demografa Ewe Tabeau i Jakuba Bijaka, eksperata angažovanih od strane Kancelarije tužioca Haškog tribunala. U svojoj proceni, Tabeau i Bijak (2005) uzeli su u obzir sledeće izvore podataka o broju žrtava:

- Vojna evidencija stradalih vojnika pripadnika Armije BiH (ABiH): 28.027 ratnih žrtava;
- Vojna evidencija stradalih vojnika pripadnika Vojske Republike Srpske (VRS): 14.237 ratnih žrtava;
- Vojna evidencija stradalih vojnika pripadnika Hrvatskog vijeća odbrane (HVO): 6.689 ratnih žrtava;
- Liste nestalih osoba Međunarodnog komiteta Crvenog krsta i organizacije Physicians for Human Rights: 20.621 žrtva;
- Podaci Federalnog zavoda za statistiku iz Sarajeva: 25.103 žrtve;
- Podaci HSS-94 baze mortaliteta (Household Survey of Sarajevo in 1994) prikupljene od strane Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu: 7.879 ratnih žrtava;
- Podaci nevladine organizacije MAG (Muslims Against Genocide) iz Sarajeva: 34.378 ratnih žrtava;
- Podaci pogrebnog društva Bakije iz Sarajeva, 5.449 ratnih žrtava;
- Nekompletna baza podataka o ekshumacijama identifikovanih tela u Srpskom autonomnom regionu Krajina (SAO Krajina): 2.705 ratnih žrtava;
- Knjiga nestalih Općine Prijedor: 3.146 ratnih žrtava.

Uzevši u obzir preklapanja u podacima, procena Tabeau i Bijaka iznosi 102.622 žrtve, od kojih je 46% vojnih i 54% civilnih (Tabeau & Bijak, 2005), dok je dopunjena procena iz 2010. godine 104.733 ratne žrtve (Zwierzchowski & Tabeau, 2010). Procenat stradalih vojnika i civila prema etničkoj pripadnosti prikazan je u Tabeli 1.

Tabela 1*Broj i procenat vojnih i civilnih ratnih žrtava tokom rata u BiH 1992-1995.*

	etnička pripadnost	N	%
Ukupno stradalo	Bošnjaci	68101	65.0
	Srbi	22779	21.7
	Hrvati	8858	8.5
	drugi	4995	4.8
	suma	104733	100
Civilne žrtve	Bošnjaci	25609	69.8
	Srbi	7480	20.4
	Hrvati	1675	4.6
	drugi	1935	5.3
	suma	36699	100
Vojne žrtve	Bošnjaci	42492	62.5
	Srbi	15298	22.5
	Hrvati	7182	10.6
	drugi	3058	4.5
	suma	68030	100

Pored navedenih žrtava, preko 2,2 miliona ljudi je raseljeno³, a između 12 i 20 hiljada žena silovano (Crowe, 2014), što ovaj rat čini sukobom sa najvećim razaranjem na području Evrope posle Drugog svetskog rata. Dejtonskim sporazumom država je podeljena na dva entiteta, Republiku Srpsku i Federaciju BiH, dok je i dalje ostao spor oko teritorije Brčkog, na koju su pravo polagali i jedan i drugi entitet. Brčko je konačno 2000. godine proglašeno za distrikt, odnosno samoupravnu jedinicu koja je kondominijum između Republike Srpske i FBiH.

³ <https://www.unhcr.org/4bbb422512.html>

1.2 Međugrupno pomirenje nakon oružanih konflikata

1.2.1 Zašto rat?

„Rat je bio i nastavlja da bude centralni za izgradnju nacija i država“ (Bobowik et al., 2014, str. 2). Kada se razmisli o tvorbi država i nacija kroz istoriju, obično su ratovi za nezavisnost ili ratovi sa drugim nacijama bili ti državotvorni faktori, pri čemu su često bili angažovani religijski razlozi u svrhu opravdanja nacionalističkih (Winter, 2006). Narativi o ovim procesima utvrđuju se i prenose obrazovanjem i drugim institucionalizovanim aktivnostima, kao što su komemoracije, pri tome gajeći ono što Bobowik i saradnici (2014) nazivaju *kulturom rata*. U kroskulturalnom istraživanju, Liu i saradnici (Liu et al., 2005) pronašli su da 2/3 najznačajnijih događaja i ličnosti u svetskoj istoriji ima veze sa ratom i politikom, pri čemu rat odnosi daleko veći udeo. Dva razloga zašto je to tako jesu sama narativnost rata i emocije koje konflikt izaziva, bilo pozitivne ili negativne (Cabecinhas, 2006; Liu & Laszlo, 2007).

Legitimizaciju rata sprovode same političke strukture. Mols i Jetten (2014) su na primeru desničarskih populističkih stranaka u Belgiji, Francuskoj i Holandiji pokazali kako se gradi ideja *pravednog rata*. Autori su identifikovali pet delova narativa koji uključuju:

- a. Slavnu prošlost i mračnu budućnost, što uključuje podsećanje na trijumfe u prošlosti, poput istorijskih bitaka, zatim superiornu kulturu i identitet, kao i vrednosti grupe;
- b. Neprijatelje koji su oborili naciju, koji su u ovom istraživanju uključivali političke grupacije koje su bile za imigraciju, multikulturalnost i međunarodnu saradnju;
- c. Nepopustljivost kao ključ za prošlu i buduću slavu, koja uključuje herojski nacionalni duh, žrtvovanje;
- d. Zahtev za nepopustljivošću u sadašnjosti i
- e. Objavu rata neprijatelju.

Rat u ovom smislu vidi se kao pravedni rat, koji pomaže naciji/etničkoj grupi da povрати i/ili održi svoju slavu. Pored ovog dela narativa, postoji još jedan mehanizam legitimizacije rata, koji se ogleda u *neophodnosti* rata (Bobowik et al., 2014). Ova percipirana neophodnost može da bude usled potrebe za napretkom ili promenama, borbe za nezavisnost, ili borbe za bolji svet, kao npr. američki „rat teroru“, čiji se narativ ogleda u odbrani američkog načina života i sigurnosti (Cowen & Gilbert, 2016), a zasniva na mitskim reprezentacijama sveta s ciljem legitimizacije „rata teroru“ (Esch, 2010).

Naspram kulture rata stoji *kultura mira*, koja je, kao i kultura rata, socio-kulturna šema koja se mora izgraditi i koja je kao takva zavisna od socijalnih procesa. U te procese između ostalih spadaju nivo socijalnog razvoja i prevladavajuće kulturne vrednosti. Ranija istraživanja ukazala su na to da je kultura mira zapravo posledica društvenog razvoja (Bobowik et al., 2014). Odrednicama društvenog razvoja istraživači su smatrali nekoliko stvari, između ostalog bruto domaći proizvod (BDP) koji pozitivno korelira sa otporom prema vojnoj vlasti i negativno sa spremnošću za učešće u ratu (Diener & Tov, 2007), dostupnost obrazovanja, toleranciju i slobodu (De Rivera, 2004), kao i proces tranzicije društva, u kom se u procesu modernizacije javljaju pozitivniji stavovi o ratovanju kao ceni koja se mora platiti da bi se ovaj proces ostvario (npr. Hofstede, 2003). Kada su u pitanju kulturne vrednosti, u literaturi se navode kolektivism naspram individualizma, gde su kolektivističke kulture spremnije za učešće u ratu (Diener & Tov, 2007), kao i konzervativizam praćen nacionalnim ponosom i nacionalizmom (npr. Henderson-King et al., 2004).

1.2.2 Šta posle rata?

Kada se oružani konflikt završi, postoje dva moguća ishoda: sukobljene strane nastave da žive u odvojenim državama (npr. konflikt između Nemačke i Francuske), ili nastave da žive unutar granica iste države, kao što je slučaj u Španiji, Južnoafričkoj Republici, BiH. Kriesberg (2004) je identifikovao četiri nivoa po kojima se međudržavni i unutardržavni konflikti razlikuju:

1. *Stepen integracije* između naroda, koji se ogleda u nivou socijalnih interakcija i ekonomske međuzavisnosti. Potreba da se postigne pomirenje veća je nakon unutardržavnih konflikata, te su stoga i posledice izostanka istog problematičnije.
2. *Obim deljenog identiteta i kulture* je veći kod grupa koje žive unutar iste države, te bi ovo trebalo da predstavlja faktor koji doprinosi pomirenju.
3. *Graničenje entiteta*, odnosno jasnoća granica i struktura koje učestvuju u procesu odlučivanja, je znatno jasnije kada su u pitanju međudržavni konflikti. Unutar zemlje su sve granice nejasnije, uključujući one koje se tiču identiteta, religije i sl. Takođe, donošenje odluka i obavezujućih ugovora je otežano unutar iste države. S druge strane, u unutardržavnom kontekstu je, u teoriji, lakše ostvariti saradnju.
4. Mnogostrukost strana, interesa i identiteta koji su uključeni u konflikt veća je unutar nego između država. Unutar istog društva postoje različiti identiteti i s obzirom na to da su oni često isprepletani, konflikt postaje teško razrešiv. Međutim, ova

mnogobrojnost identiteta može da bude i faktor koji doprinosi pomirenju, jer se mogu uključiti nadređeni identiteti koji bi trebalo da dovedu do smanjenja konflikta.

Postkonfliktni društveni i psihološki procesi u određenoj meri zavise od pomenutog ishoda. Kada sukobljene grupe moraju da nastave da žive unutar iste države, pomirenje predstavlja političku integraciju, što podrazumeva strukturnu pravdu i jednakost, uključivanje svih strana u sistem i demokratiju (Bar-Tal & Bennink, 2004). U ovom slučaju važnost pomirenja se ogleda i u prevenciji ponovnog nasilja (Staub, 2005), koje će vrlo verovatno ponovo buknuti ukoliko odnosi između grupa nisu adekvatno adresirani (npr. de la Rey, 2001).

Situacija slična onoj u BiH mogla se do pre nekoliko godina uočiti i u Severnoj Irskoj, gde je posle intenzivnih konflikata potpisan mirovni sporazum 1998, ali uprkos tome još dugo nakon prestanka oružanog sukoba odnosi među grupama su bili loši i segregacija je i dalje bila prisutna u tom regionu (Dixon, 2001; Schubotz, 2005). Takođe, višedecenijski konflikt između Izraela i Palestine završen je Sporazumom u Oslu 1993. godine, ali, kako se ispostavilo, samo privremeno, pošto je neadekvatan rad na pomirenju dveju grupa doveo do ponovnog razbuktavanja konflikta sedam godina kasnije. Sam mirovni sporazum ne obezbeđuje trajan mir (Knox & Quirk, 2000; Lederach, 1997) i ne menja kvalitet neprijateljskog odnosa (Staub et al., 2005) i njegove prateće elemente – strah, nepoverenje i hostilnost, te ne izmenjuje psihološke realnosti grupa (Nadler, 2012; Staub, 2006). Razrešavanje konflikata „nije stvar jednostavnog pronalaženja pametne ustavne formule zasnovane na interesima ili načina da se podeli ograničena pita“ (Ross, 2004, str. 198).

Bar-Tal i Bennink (2004) smatraju da pomirenje nije neophodno posle svakog konflikta. Naime, nakon kratkotrajnih konflikata koji su „jedva primećeni od strane članova društva“ (str. 13), tzv. traktabilnih (*tractable*), pomirenje nije potrebno. Međutim, nakon produženih, kompleksnih, dugotrajnih, nasilnih i teško razrešivih konflikata, koji značajno preokupiraju članove društva, tzv. netraktabilnih (*intractable*) konflikata (Bar-Tal, 1998), neophodan je (dugogodišnji) rad na pomirenju.

1.2.3 Zašto pomirenje nije isto što i mir?

U literaturi, kada se spominje pomirenje, nekada se o njemu govori kao o preduslovu za mir, nekada kao o ishodu mira. Među stručnjacima iz oblasti političkih nauka i međunarodnih odnosa pomirenje se smatra preduslovom za stabilan mir, koji nastupa nakon potpisivanja mirovnog sporazuma (Hermann, 2004). Neki ga smatraju dugoročnim ciljem u procesu

razrešenja konflikta (Rothstein, 1999), a neki završnom fazom procesa izgradnje mira (Hermann, 2004). Ovo pitanje „da li je starija koka ili jaje“ povezano je i sa pitanjem saradnje između grupa. U nekim pristupima, smatra se da najpre treba da dođe do saradnje kako bi se moglo graditi poverenje i samim tim došlo do pomirenja. U drugim pristupima smatra se da saradnja može da nastupi tek kada je došlo do kognitivnih i emocionalnih promena. Međutim, nijedan pristup se ovim pitanjem nije bavio na dubinskom nivou (Bar-Siman-Tov, 2004).

Christie i Louis (2012) govore o *razrešenju konflikata*, pri čemu smatraju da postoje četiri strategije za razrešenje konflikata – održavanje mira (kao odsustva oružanog konflikta), mere izgradnje samopouzdanja, nezvanična diplomatija u svrhu izgradnje poverenja u drugu grupu i međugrupni kontakt kao način za izgradnju veza između grupa. Izgradnja poverenja i kreiranje novih odnosa između grupa bi se moglo smatrati delom procesa pomirenja. Lederach (2003) radije koristi izraz *transformacija konflikta*, koja podrazumeva nekoliko elemenata, među kojima i dva slična prethodnoj teoriji Christie i Louisa. Ti elementi podrazumevaju suočavanje sa prošlošću i priznavanje traume i gubitaka druge grupe, konstruktivnu promenu (upotreba konfliktnog iskustva u svrhu postizanja promena koje će promeniti društvo), inovacije u pristupu pomirenju (umesto oslanjanja na tradicionalne načine međunarodne politike), socijalnu pravdu, direktnu interakciju i socijalne strukture (interakcija na svim nivoima zajednice i uspostavljanje dijaloga), kao odnose između ljudi, koje smatra najznačajnijim delom transformacije konflikta (Lederach, 1997). Međutim, Bar-Tal i Bennink (2004) smatraju da pomirenje prevazilazi razrešenje konflikta, te da uključuje „promenu motivacija, ciljeva, uverenja, stavova i emocija vezanih za konflikt kod velike većine članova društva, prirodu odnosa između strana, kao same strane (učesnice u konfliktu)“ (str. 12).

Pomirenje bi se dakle moglo smatrati jednom komponentom stabilnog mira, koja obezbeđuje kognitivne i emocionalne uslove za održavanje njegove stabilnosti (Bar-Siman-Tov, 2004). Međutim, ovaj uslov je možda „najteži, jer podrazumeva dubinske kognitivne promene, prave promene u uverenjima, ideologiji i emocijama, ne samo kod vladajućih elita nego i u većini, ako ne i svim, sektorima društva“ (Bar-Siman-Tov, 2004, str. 237). Dok se za stabilan mir važnim smatraju strukturni i institucionalni faktori, za pomirenje oni nisu dovoljni, odnosno oni ne dovode do istinskog menjanja odnosa između grupa, naročito kad su u pitanju teško rešivi (eng. *protracted*) konflikti kojima strukturalni procesi nisu ni uzrok ni moguće rešenje (Wilmer, 1998). Ipak, ovi strukturni i institucionalni elementi su važni, uz izgradnju bezbednosti i poverenja, kako bi se umanjila percepcija pretnje i sa njom povezan strah. Ova dva pojma, mir i pomirenje, su međusobno duboko isprepletani, ali nema sumnje da je

pomirenje neophodno i predstavlja jedini put do internalizacije preferencije mira u odnosu na konflikt.

1.3 Aktuelni kontekst u Bosni i Hercegovini

Etničke podele u BiH nastavile su da budu deo psihološke realnosti i da imaju uticaja kako na svakodnevni život građana, tako i na političke i ekonomske prilike. Ove podele su institucionalizovane (Petričušić & Blondel, 2012): političke stranke nose etnički predznak, postoje „dve škole pod jednim krovom“, izučavaju se tri različite verzije dela istorije u školama, isticanje nacionalnih simbola je izraženo, i sama teritorijalna podela države oličenje je etničkih podela, gde postoji „srpska“ Republika Srpska, „bošnjačka“ Federacija i mahom „hrvatska“ Hercegovina. Ova institucionalizacija sopstvene grupe zasnovana je na dominantnim vrednostima zajednice i služi političkoj manipulaciji, a utiče na to kakva će biti kolektivna sećanja o ratu (McGrattan, 2012; Paez et al., 2008). Do određene mere uspostavljena je normalizacija odnosa, ali je ona najviše posledica samog Dejtonskog sporazuma, koji je propisao ravnopravno učešće sva tri konstitutna naroda u upravljanju državom, donošenju odluka i moći. Ipak, pretpostavljena ravnopravnost u donošenju odluka nije dovoljna za zbližavanje etničkih grupa (Petričušić & Blondel, 2012). Zbog svega navedenog, „BiH predstavlja težak slučaj za teorije izgradnje mira i razrešenja konflikata“ (McGrattan, 2012, str. 3).

Ako se osvrnemo na Kriesbergove (2004) nivoe razlikovanja pomirenja nakon unutardržavnih i međudržavnih konflikata, Bosna i Hercegovina ima više karakteristika konflikta između nego unutar država. Podela teritorije na entitete, koji su ekonomski skoro u potpunosti nezavisni, doprinosi otežanoj ekonomskoj saradnji i povećava važnost povlačenja granica između grupa. Kriesberg navodi da su identitet i kultura u većoj meri zajednički grupama unutar iste države; međutim, to u BiH nije slučaj, odnosno upravo se insistiranjem na razlikama u kulturi, koje prvenstveno proizilaze iz religijskih razlika, i identitetu održava produbljeni sukob između grupa. Višestruki identiteti koji bi trebalo da predstavljaju zaštitni faktor, u smislu olakšavanja identifikacije sa (još jednim) nadređenim identitetom, u BiH iako prisutni, zapravo ne olakšavaju identifikaciju sa nadređenim bosanskohercegovačkim identitetom (Karić, 2019; Turjačanin et al., 2017).

Veliki broj istraživanja u regionu, uključujući posleratnu BiH, bavio se pitanjem pomirenja, ili, tačnije, jednim delom procesa. Ovi procesi uključuju socijalnu rekonstrukciju

(Biro et al., 2004; Čorkalo Biruški et al., 2014), kolektivnu krivicu (npr. Čehajić-Clancy et al., 2011; Niškanović & Petrović, 2016), kolektivna sećanja (npr. Karić et al., 2017; Obradović, 2016; Ruiz Jiménez, 2013), etničke i nacionalne identitete (npr. Majstorović i Turjačanin, 2013; Pavlaković, 2014; Potelj, 2009; Turjačanin, Dušanić, & Lakić, 2017), kolektivni oprost (npr. Čehajić-Clancy, 2007; Čorkalo Biruški et al., 2016), narative o istini i pravdi (npr. Mannergren Selimović, 2015), etničke stereotipe i predrasude (npr. Turjačanin, 2004). Gotovo svi navedeni članci spominju termin *pomirenje* kao (poželjan) cilj i ove procese i fenomene kao važne korake za njegovo postizanje. Sa moje tačke gledišta, problem je u tome što je pomirenje postavljeno kao krajnji cilj svih procesa koji se odvijaju, od završetka oružanih konflikata na ovamo, ali da definicija međuetničkog pomirenja nije jedinstvena i često je određena kroz viši nivo, makrosistem ishoda bez uzimanja u obzir svakodnevni život ljudi koji žive u, i formiraju ovo „post-konfliktno društvo“. Da li su presude Haškog tribunala dovoljne za iskupljenje za sva iskustva stečena tokom konflikata? Da li su simbolična izvinjenja i delimična priznanja žrtava putevi ka pomirenju dvoje komšija različite etničke pripadnosti? Da li je dovoljno delati kao spoljni ekspert, koji postavi pomirenje kao cilj i diktira načine njegovog postizanja, bez uzimanja u obzir mišljenja pripadnika naroda o tome da li oni to žele, prihvataju, i, pre svega, da li oni percipiraju da im je ono potrebno?

1.4 Definisane međugrupnog pomirenja

U oblasti međugrupnih odnosa i mira posmatranih sa aspekta političke i socijalne psihologije, koncept pomirenja je relativno nov (Bar-Siman-Tov, 2004; Nadler et al., 2008). Pregled postojeće literature ukazuje na to da jedinstvena definicija međugrupnog pomirenja ne postoji. Neki od autora koji su to primetili u svojim radovima navode da „izgleda da niko ne zna šta to znači“ (Gibson, 2006, str. 85) i „nedostatak široko prihvaćene definicije pomirenja i njenih komponenti...čini da je pomirenje samo nešto malo više od moderne poštapalice, pristupačnog ali labavog okvira za različite sadržaje“ (Hermann, 2004, str. 40). Potreba da se proučava pomirenje javila se sa raspadom mirovnih sporazuma i ponovnim javljanjem konflikata, kada je uočena potreba za promenom fokusa sa samog pristajanja na mirovni sporazum na održavanje mira (Hermann, 2004). Ipak, pomirenje ostaje „zapanjujuće nejasno“, te je „krajnje neophodno analizirati (taj) koncept“ (Meierhenrich, 2008).

Termin pomirenje korišten je u različitim kontekstima da opiše različite stvari. Definisane pomirenja može se vršiti u odnosu na različite kontekste, te od toga ko definiše pomirenje zavisi i njegova definicija. Tako na primer Evropska unija pomirenje definiše kao

„ponovno uspostavljanje normalnih diplomatskih i političkih odnosa između suverenih zemalja koje su podeljene ratom“ (Touquet & Vermeersch, 2016, str. 8). Staub i Bar-Tal (2003; Staub et al., 2005) pomirenjem smatraju proces zalečenja koji dovodi do međusobnog prihvatanja između zaraćenih strana. Dodatni problem sa definisanjem ovog koncepta odnosi se na to što je pomirenje u literaturi smatrano i procesom i ishodom (Ugarizza & Nussio, 2016), a jedan od razloga nemogućnosti jasnog definisanja međugrupnog pomirenja proizilazi iz njegove apstraktnosti (Nadler, 2012).

Touquetova i Vermeersch (2016) smatraju da je pomirenje apstraktna ideja koja može da uključuje različita značenja i posledično da dovede do mnogo različitih političkih akcija. U svojoj analizi oni pomirenje posmatraju u svetlu političkog aspekta i analiziraju narative zvaničnika aktivnih u ovom području, nacionalne i evropske političare, kreatore javnih politika i predstavnike civilnog društva. Termin je objašnjen uzimajući u obzir tri različita konteksta: tranziciona pravda i uloga Haškog tribunala, perspektiva Evropske unije i stanovište organizacija civilnog društva aktivno uključenih u post-konfliktne procese u BiH i Srbiji. Iako veoma zanimljiva i izazovna, perspektiva ovih autora nije veoma primenljiva na svakodnevni život u ovim zajednicama, uzevši u obzir činjenicu da politički i sudski procesi ne popunjavaju jaz između zvaničnika i „običnih“ ljudi na ovim prostorima. Drugi autori u političkom kontekstu pomirenje smatraju koegzistencijom dve prethodno zaraćene strane (Gibson, 2007) ili izgradnjom zajedničke budućnosti (npr. Rigby, 2001).

U svom modelu orijentacije ka pomirenju (*reconciliation orientation model*, ROM; Noor, Brown, & Prentice, 2008), Noor i saradnici su faktorima pomirenja smatrali međugrupni oprost i subjektivnu evaluaciju nasilja u prošlosti. U svojim radovima, drugi autori su ovaj koncept definisali kao međugrupno prihvatanje (Staub, 2006), međugrupno razumevanje (npr. Nadler et al., 2008) ili uklanjanje emocionalnih barijera između zaraćenih strana (Nadler, 2002). Bar-Tal, kada govori o prirodi pomirenja, opisuje je kao restoraciju psihološkog blagostanja, slobodnog od negativnih misli i osećanja prema protivniku – koje su posledica psiholoških rana nastalih tokom sukoba – koja dovodi do socijalno-psihološke restrukturacije odnosa između nekadašnjih suparnika (Bar-Tal, 2013, str. 387).

Svakako, ono što je zajedničko socijalno- i političko-psihološkim definicijama pomirenja jeste menjanje prirode odnosa među prethodno zaraćenim stranama, uključujući promene u viđenju sopstvene grupe (Cohrs et al., 2018) i promenu psihološke orijentacije prema drugom (Staub et al., 2005). Neki autori pomirenje definišu kao ponovno uspostavljanje odnosa nakon

završetka konflikta ili kao ponovno uspostavljanje prethodno postojećih dobrih odnosa (Aiken, 2010; Rushton, 2006).

U vezi sa samom konceptualizacijom pomirenja u kontekstu nasilnih konflikata, Hermannova (2004) je navela nekoliko pitanja oko kojih postoje različita stanovišta u literaturi i koje treba uzeti u obzir prilikom proučavanja pomirenja:

- a. Poreklo i lokus – pitanja koja se odnose na to ko je odgovoran za sprovođenje pomirenja? Da li su to vlasti ili populacije (narodi)?
- b. Nivo i jedinica analize – kao što je već navedeno, definicije pomirenja razlikuju se u zavisnosti od toga ko ih pruža. Hermannova smatra da naučnici iz domena političkih nauka uopšte ne zalaze u proces pomirenja i da se, prema njima, razrešenje konflikta odvija između velikih političkih jedinica kao što su države, a da je pomirenje „rezervisano“ za individualni nivo. Sa druge strane, sociolozi i socijalni psiholozi smatraju da jedinice analize treba da budu isključivo društvene grupe.
- c. Suština – kada definicije nisu previše uopštene, Hermannova ih deli u tri grupe, u odnosu na to šta im je suština. Prvu grupu čine kognitivne definicije, kakva je na primer definicija koju daje Bar-Tal (videti niže u delu o teoriji o konfliktnom etosu). Druga grupa se suštinski bavi emocionalno-spiritualnim procesima, koji mogu biti povezani sa religijskim delanjima (npr. praštanje) ili uzimati u obzir međugrupne emocije. Treća grupa definicija fokusira se na praktične i proceduralne aspekte, kao što su komisija za istinu i pomirenje (*Truth and Reconciliation Commission, TRC*) i druge međunarodne organizacije kojima se teži pravdi (npr. Haški tribunal).
- d. Svrha i uvremenjenost – ova pitanja se odnose na dilemu da li je pomirenje proces ili ishod, da li je samo po sebi cilj ili je sredstvo za postizanje istog.

Jedan od autora koji je smatrao značajnim da najpre definiše na šta misli kada govori o pomirenju, pre nego što krene u njegovu analizu, jeste James Gibson. U svojoj knjizi *Overcoming Apartheid* Gibson (2006) analizira stanje pomirenja u Južnoafričkoj republici i značaj istine za pomirenje. On takođe daje četvorodelnu definiciju pomirenja: međurasno pomirenje koje podrazumeva poverenje i odbacivanje stereotipa; politička tolerancija, odnosno tolerisanje drugih i kad im se političke ideje razlikuju; podrška univerzalnoj primeni principa ljudskih prava; i legitimnost, odnosno prihvatanje autoriteta političkih institucija. Zašto je ovo važno? Neophodno je uzeti u obzir kontekst kada se govori o pomirenju između grupa koje su prethodno bile u nasilnom konfliktu. Za međurasni konflikt u Južnoafričkoj republici jedna od

ključnih stvari jeste selektivna primena ljudskih prava, te je za međugrupno pomirenje neophodno da se ona primenjuju univerzalno, za sve građane. Prihvatanje političkih institucija nastalih nakon konflikta takođe je jedan od veoma značajnih procesa koji predstavljaju važan deo pomirenja u toj zemlji.

Do sada navedene i opisane definicije pomirenja spadaju pod ono što Meierhenrich (2008) naziva *konceptualno rastezanje* (eng. *conceptual stretching*). On navodi da je to slučaj sa pomirenjem jer je taj termin korišćen da opiše širok raspon fenomena, od koegzistencije do istinske restoracije odnosa. Jedan od uslova pod kojima nastaje konceptualno rastezanje jeste definisanje nekog koncepta toliko široko da pokriva i situacije za koje nije odgovarajući (Collier & Levitsky, 1997).

Moja lična pretpostavka jeste u skladu sa Krondorferovim viđenjem da je pomirenje, „kao koncept i fenomen, polisemično: ne može biti sadržano u, niti svedeno na jedno jedino značenje“ (Krondorfer, 2018, str. 4). Iz toga proizilazi važnost proučavanja ovog koncepta u svakom pojedinačnom kontekstu. Da bismo znali šta istražujemo, odnosno šta je sadržano u shvatanju pomirenja određene grupe, moramo istražiti njenu konstrukciju istog. Jedino tako bi kreiranje strategija i intervencija moglo biti efikasno i svrsishodno. Nakon 25 godina od završetka oružanih sukoba i ogromnog broja programa, projekata, intervencija zarad postizanja pomirenja u Bosni i Hercegovini, čini se da je ono isto toliko daleko od postignutog koliko je bilo i neposredno nakon završetka rata. Mirovni sporazumi predstavljaju proces nastavka sukoba pod novim definicijama (Mayer, 2000) i to je u BiH veoma lako vidljivo (Spahić Šiljak & Funk, 2018).

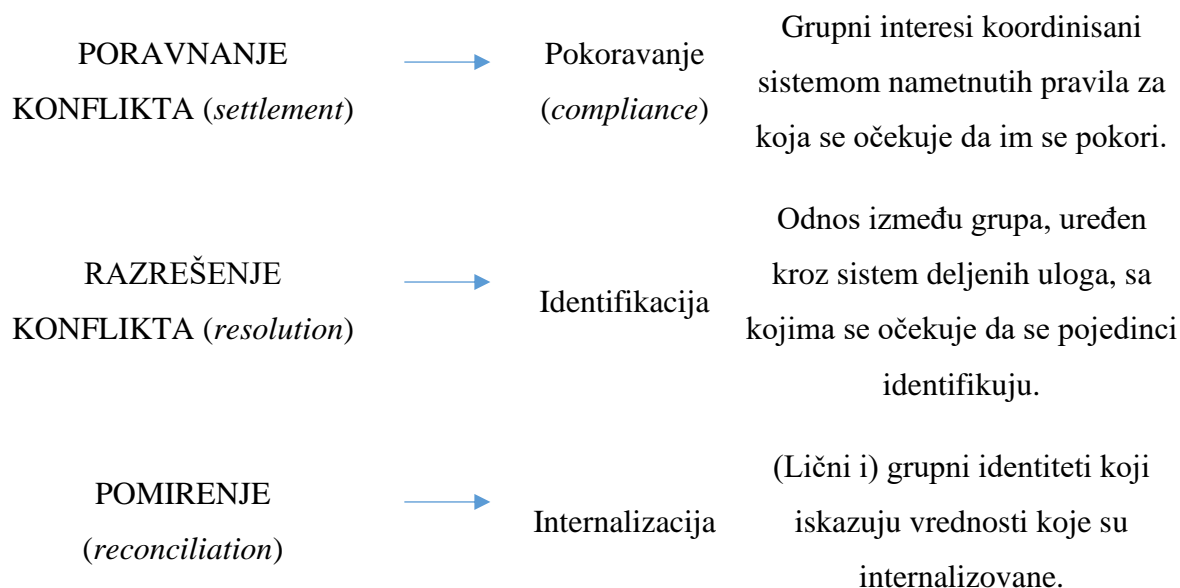
1.5 Teorijske perspektive o međugrupnom pomirenju

1.5.1 Kelmanova teorija o izgradnji mira

Kelmanova teorija o izgradnji mira, čiji se jedan deo odnosi na pomirenje, proizišla je iz okvira interaktivnog rešavanja problema (Kelman, 2002, 2010). Kelman opisuje tri kvalitativno različita procesa izgradnje mira, koji odgovaraju trima procesima socijalnog uticaja (Grafik 1).

Grafik 1

Procesi izgradnje mira prema Kelmanovoj teoriji

Ova tri procesa imaju različite ciljeve, koji se međusobno preklapaju, i kao takvi mogu biti u skladu ili kontradiktorni jedni drugima (Kelman, 2004). Takođe, iako njihov opisani sled deluje veoma logično, oni ne moraju nužno da se odigraju po rasporedu opisanom u šemi, već mogu nastupiti po bilo kom redosledu. Posledično, odnosi između ta tri procesa ne smeju biti pretpostavljeni, te istraživanja i interpretacije rađene u skladu s tim. Sami procesi i njihovi međusobni odnosi moraju biti istraženi u svakom pojedinačnom procesu mira koji se ispituje.

Procese socijalnog uticaja koje Kelman opisuje i vezuje za tri procesa pomirenja, povezoao je sa tipovima političke orijentacije: orijentacija na pravila, orijentacija na uloge i orijentacija na vrednosti (Kelman & Hamilton, 1989). Na grupnom nivou, prvi proces odnosi se na grupne interese vođene izvršnim pravilima, kojima se očekuje da se pojedinci povinuju. Poravnanje konflikta u potpunosti je zavisno od političkih struktura i veoma često je pod uticajem spoljnih faktora (Kelman, 2010), te dovodi to mirovnog sporazuma kojim nijedna strana ne mora da bude zadovoljna i mirovni sporazum kao takav ne menja stavove zajednice prema neprijatelju (Kelman, 2004). Cilj poravnanja konflikta nije da dođe do promene u odnosu između zaraćenih strana. Sa druge strane, za razrešenje konflikta najvažniji je odnos između grupa, koji je uređen sistemom deljenih uloga, sa kojima se pojedinci identifikuju. Prilikom razrešenja konflikta, grupe se fokusiraju na ugrožene potrebe za sigurnošću, pretnje

identitetu, autonomiji i pravdi, a razrešenje se sprovodi kroz zajedničko rešavanje problema (Kelman, 2004, 2010). Pretpostavka je da će grupe biti posvećenije ishodima razrešenja konflikta (za razliku od poravnjanja) jer im ti ishodi nisu nametnuti od treće strane. Ishod razrešenja jeste odnos koji su grupe same izgradile, koji počiva na poverenju i u kom su grupe osetljive na potrebe druge grupe (Kelman, 2010). Poverenje koje biva izgrađeno tokom ovog procesa je na nivou „radnog poverenja“, odnosno prisutno je samo u onoj meri u kojoj je to neophodno da bi se dostigao i održao mir (Kelman, 2004). Međutim, novi stavovi koji se razvijaju u ovom procesu ne bivaju nužno ugrađeni u sistem vrednosti grupe, već je ovo ishod trećeg procesa. Treći proces, pomirenje, odnosi se na grupne identitete, izražavajući sistem vrednosti koji pojedinci internalizuju.

Prema Kelmanu, pomirenje podrazumeva razvoj poverenja, transformaciju odnosa u partnerstvo na osnovu reciprociteta i uzajamne responzivnosti, dogovor koji uzima u obzir potrebe obe strane (Kelman, 2010, str. 4). Kada grupe koje su prethodno bile u konfliktu nastave da žive u istom prostoru, neophodno je da dođe do transformacije odnosa, odnosno promena u načinu razmišljanja, osećanjima i ponašanju prema drugoj grupi kod čitavih populacija, ne samo na nivou političkih struktura (Fisher & Kelman, 2011; Kelman, 2008). Pomirenje, prema Kelmanu, nije samo ishod, odnosno završna faza izgradnje mira, već je to i proces koji bi trebalo da započne u isto vreme kada i mirovni pregovori. Zapravo, sam proces i ishod mirovnih pregovora moraju biti u skladu sa onim što je postavljeno za uslove pomirenja (Kelman, 1998).

Da bi se pomirenje ostvarilo, mora da dođe do promena u identitetu, pri čemu su u promeni identiteta ključna dva elementa (Kelman, 2004):

1. Uklanjanje negacije drugog kao centralne komponente svog identiteta. Iako razrešenje konflikta dovodi do određenih promena u odnosu između grupa i stvaranja novih stavova, ne znači da su ti stavovi integrisani u vrednosni sistem grupe. Centralni stavovi koji obezbeđuju održavanje konflikta uključuju negaciju drugog i bazično nepoverenje. Stoga, u procesu pomirenja mora da dođe do uklanjanja negacije drugog kao jedne od glavnih komponenti identiteta grupe. Prihvatanje identiteta drugog uključuje legitimizaciju, odnosno prihvatanje validnosti i legitimiteta narativa druge grupe, pri čemu slaganje sa tim narativom nije nužno. To može da dovede to izgradnje zajedničkog identiteta, u nadređenom obliku, ali Kelman smatra da ovo nije nužno. Ono što jeste nužno jeste revizija sopstvenog identiteta da bi se prihvatio tuđi.

2. Uklanjanje negativnih elemenata u self-identitetu ugroženom konfliktima. Ovo se odnosi na viđenje sebe kao slabog i ranjivog (žrtva) i viđenje sebe kao nasilnog i nepravednog (počinilac).

Pomirenje dovodi do jačanja sržnog identiteta (*core identity*) i promene u identitetu ne smeju biti njegovoj srži, već u perifernim elementima, jer, da bi došlo do promene, grupa ne sme da doživi pretnju identitetu. Problem sa nekim grupama u konfliktima je što je u srži identiteta upravo ono što bi trebalo da se menja, odnosno što pripada negiranju identiteta druge grupe, tj. dehumanizacija i demonizacija pripadnika druge grupe (Kelman, 2010). Delegitimizacija druge grupe vidi se kao neophodna i praćena je ne samo poricanjem autentičnosti druge grupe, već i njenog prava na zemlju i nacionalni identitet (Kelman, 2004). Kelman smatra da je put ka promeni identiteta da se taj centralni „negativni“ deo pomeri ka periferiji, a tek onda da se radi na njegovoj promeni. To znači da grupe treba da odustanu od insistiranja na identitetu žrtve (sopstvena grupa) i počinioca (druga grupa), kako bi se na ove elemente identiteta moglo uticati.

Kao preduslove za ostvarenje pomirenja, odnosno uslove koji omogućavaju grupama da stignu do ključne tačke promene identiteta, Kelman (2004, 2010) navodi sledeće:

- a. Međusobno priznavanje nacionalnosti (etniciteta) i ljudskosti druge grupe (odustajanje od dehumanizacije). Ovo uključuje „političko prepoznavanje i priznavanje legitimiteta drugoj grupi, autentičnosti njihovih veza sa zemljom i njihovih nacionalnih prava, uključujući pravo na samo-određenje“ (Kelman, 2004, str. 122);
- b. Razvoj zajedničke moralne osnove mira odnosi se na izgradnju mira koji je *moralan*, odnosno mira koji je zasnovan onome što strane smatraju moralnim. Kod unutardržavnih konflikata, moralna osnova nije data, te ju je potrebno izgraditi. Ona se može zasnivati na kompromisu o prošlosti ili različitim oblicima pravde (npr. proceduralna, emocionalna, materijalna);
- c. Suočavanje sa prošlošću uključuje preispitivanje narativa i nacionalnih mitova. Kelman smatra nerealističnim dogovaranje ili dostizanje jedne objektivne istine ili jednog zajedničkog narativa. Narativi treba da postoje paralelno, jer odražavaju različita iskustva koja je svaka grupa imala, te je cilj ne pisanje zajedničke istorije, već priznavanje narativa druge grupe kao legitimnog;

- d. Preuzimanje odgovornosti svoje grupe za zlodela, pri čemu odgovornost mora da bude izražena simbolično, putem reparacije, restitucije ili kompenzacije;
- e. Utvrđivanje obrazaca i institucionalnih mehanizama saradnje, koji, da bi bili uspešni, moraju da budu korisni za obe grupe, da ispunjavaju njihove socijalne potrebe i ciljeve, da budu zasnovani na ravnopravnosti i reciprocitetu i da podrivaju stare obrasce međusobne zavisnosti.

1.5.2 Bar-Talova teorija o konfliktnom etosu

Svoju teoriju o konfliktu Daniel Bar-Tal zasnovao je izučavajući dugotrajni i kompleksni izraelsko-palestinski konflikt. Centralni koncept njegove teorije jeste *konfliktni etos*, koji podrazumeva set uverenja koja dele članovi grupe koji su u konfliktu, a koja omogućavaju da se konflikt nastavi ili produbi. Konfliktni etos se može posmatrati kao (među članovima grupe) deljena kognitivna konstrukcija koja obezbeđuje podlogu, objašnjenja i opravdanja za konflikt, a sadrži osam setova tzv. socijalnih uverenja (*societal beliefs*), koja doprinose osećaju jedinstvenosti (Bar-Tal, 2000; Bar-Tal et al., 2012). Uverenja etosa deli veliki broj pripadnika grupe, ona služe političarima za opravdavanje politika, ugrađuju se u kulturne proizvode i prenose se na mlađe članove društva (Oren, 2009), i nalaze se u osnovi kolektivne emocionalne orijentacije zajednice (Bar-Tal, 2001). Kolektivna emocionalna orijentacija zajednice odnosi se na emocije koje su posledica kulturnog okvira, odnosno onih za koje je zajednica propisala način detektovanja, razumevanja i reagovanja, npr. kolektivni strah ili kolektivna mržnja (Bar-Tal, 2007).

Setovi uverenja koji formiraju konfliktni etos su sledeći (Bar-Tal, 2000):

- *Uverenja o opravdanosti ciljeva* koji su doveli do konflikta i onih zbog kojih se konflikt održava, naročito o opravdanosti njihove (egzistencijalne) važnosti. Ovo uključuje i delegitimizaciju ciljeva druge grupe;
- *Uverenja o viktimiziranosti* sopstvene grupe od strane druge grupe vide se kao moralni podsticaj za sukob sa drugom grupom. Svoja grupa se uvek vidi kao žrtva i ova uverenja navode članove da se brane od agresije druge grupe;
- *Uverenja o delegitimizaciji* druge grupe, koja oduzimaju ljudskost pripadnicima druge grupe pripisivanjem negativnih stereotipa i na taj način dodatno doprinose opravdavanju nasilja prema njima. Ova uverenja čak podrazumevaju i stav da druga grupa ne može biti smatrana grupom i da treba da bude isključena iz međunarodne zajednice kao punopravni član (Bar-Tal, 1990);

- *Uverenja o pozitivnoj slici sopstvene grupe* su suprotna uverenjima o delegitimizaciji pripadnika druge grupe i podrazumevaju pozitivne namere, vrednosti i ponašanja sopstvene grupe. Često podrazumevaju hrabrost, moralnost, pravičnost;
- *Uverenja o patriotizmu* imaju ulogu u povećanju kohezivnosti grupe i mobilisanju pripadnika grupe da učestvuju i doprinesu konfliktu;
- *Uverenja o zajedništvu* podrazumevaju skretanje fokusa sa unutrašnjih nesuglasica i usmeravanje energije na konflikt sa neprijateljem umesto na unutargrupne razmirice;
- *Uverenja o sigurnosti*, odnosno ugroženosti sigurnosti od strane druge grupe, te potrebe da se ta sigurnost uspostavi;
- *Uverenja o miru* u ovoj teoriji predstavljaju utopijski konstrukt, odnosno mir se postavlja kao vrhovni cilj, ali je on utopijskog karaktera i samim tim u tom obliku teško dostižan. Funkcija ovih uverenja je jačanje nade i optimizma.

Važnost formiranja i održavanja ovakve socijalno-kognitivne konstrukcije ogleda se u zadovoljenju dvaju setova bazičnih potreba. Prvi set čine osnovne potrebe, kao što su potreba za sigurnošću, kompetencijom, pozitivnim identitetom (Bar-Tal & Salomon, 2006), odnosno potreba da se trenutna realnost, odnosno konfliktna dešavanja, objasni i da se može predvideti budućnost. Ratno stanje je poseban oblik realnosti u kom zakoni neratne realnosti postaju nevažeći i potreba za osmišljavanjem onoga što se pojedincima ili grupama u tom trenutku događa u ovim periodima još više dobija na značaju. Da bi se zadovoljio nagon za preživljavanjem u ovakvim okolnostima, grupe razvijaju sisteme razmišljanja koji im omogućavaju da se uspešno suočavaju sa konfliktom. Ovi sistemi podrazumevaju sve ono što je sadržano u ranije objašnjenim socijetalnim uverenjima: odanost zajednici i zemlji ili grupi, spremnost na ličnu žrtvu, zajedništvo, održavanje grupnih ciljeva, hrabrost i istrajnost (Bar-Tal & Salomon, 2006). U cilju zadovoljenja ovih potreba, formira se psihološka konstrukcija koja se sastoji od deljenih uverenja, stavova, emocija, kapaciteta. Ovakav koncept veoma je sličan konceptu kolektivnog sećanja, ali se od njega razlikuje po tome što je okrenut sadašnjosti i budućnosti, te podstiče na akciju u trenutku trajanja konflikta, a sa određenim ciljevima koji su postavljeni za budućnost.

Funkcije konfliktnog etosa su sledeće (Bar-Tal, 2000, 2007; Bar-Tal & Salomon, 2006):

- Zadovoljavaju potrebu za predvidljivošću i razumevanjem trenutnog konflikta i pomažu u suočavanju sa stresom;
- Služe da opravdaju ponašanja grupe prema neprijatelju;

- Omogućavaju doživljaj superiornosti i posebnosti (Sidanius & Pratto, 1999);
- Mobilišu na akciju (Bar-Tal & Staub, 1997);
- Pripremaju članove grupe na pretnje i nasilje od strane neprijatelja i na teške uslove života;
- Pripisuju smisao političkim događajima;
- Doprinosu stvaranju, održavanju i jačanju socijalnog identiteta.

Zašto je konfliktni etos važan za pomirenje? Da bi do pomirenja došlo, Bar-Tal (2000) smatra da mora doći do promene kolektivnog narativa i samim tim i uverenja koja ga prate. Delegitimizacija druge grupe se može smatrati možda najnegativnijom komponentom konfliktnog etosa, te bi rad na pomirenju trebalo da se zasniva na legitimizaciji protivnika, odnosno promeni ovog seta uverenja (Salomon, 2002). S obzirom na to da se konfliktni etos može posmatrati kao prizma kroz koju društvo procesira informacije i koja utiče na njihovu budućnost, jasan je njen doprinos pomirenju ili izostanku istog. Konfliktni etos se može menjati vremenom i pojavljivanje članova društva koji podržavaju mir može umanjiti privrženost ovom setu uverenja i javljanje etosa mira (Bar-Tal & Halperin, 2011; Bar-Tal et al., 2012). Poput drugih kognitivnih shema, i konfliktni etos teži ka tome da izbegne procesiranje informacija koje mu škode (Kruglanski, 2004), što dovodi do opstrukcije procesa koji mogu da vode ka pomirenju (Bar-Tal et al., 2012).

Bar-Tal je jedan od onih autora koji se pomirenjem bavio i kao procesom i kao ishodom, gde pomirenje kao *proces*:

- Zavisi od razvoja politika koje ciljaju da ostvare veze, inkluziju i reintegraciju grupa;
- Uključuje postavljanje nadciljeva s kojima su saglasne obe strane, stvaranje inkluzivnih identiteta i napuštanje svih formi diskriminacije;
- Uključuje demokratizaciju kao prvi korak;
- Uključuje političko restrukturiranje;
- Uključuje ekonomske procese;
- Uključuje restoraciju pravde.

Dakle, pomirenje kao proces se praktično u potpunosti oslanja na institucije i delovanje sistema. Pomirenje kao *ishod* podrazumeva „međusobno prepoznavanje i prihvatanje, investiranje interesa i ciljeva u razvoj mirnih odnosa, međusobno poverenje, pozitivne stavove, senzitivnost i uzimanje u obzir potreba i interesa druge grupe“ (Bar-Tal & Bennink, 2004, str.

28). Kada su u pitanju unutardržavni konflikti, odnosno oni nakon kojih zaraćene strane nastavljaju da žive unutar iste države, Bar-Tal smatra pomirenjem restrukturiranje institucija, odnosno stvaranje međuzavisnosti; komplementarnost, odnosno obe grupe moraju proći kroz slične psihološke promene, kao i stvaranje zajedničkog psihološkog okvira, tj. deljene i priznate percepcije prošlosti (Lederach, 1997; Volkan, 1998). U ovakvim društvima, pomirenje je preduslov za trajni mir, ali da bi uspelo, većina članova zajednice mora da prihvati da prođe kroz taj proces.

Kada je u pitanju stvaranje deljenog psihološkog okvira, on podrazumeva promenu uverenja (kolektivnih sećanja) o prošlosti priznavanjem kolektivnih sećanja obe grupe, jer ona mogu biti sredstva političke mobilizacije žrtava ili političke pretnje počiniocima (Gustafsson, 2014; Kaufman, 2015); priznavanjem sopstvenih zlodela i odgovornosti za nastanak i održavanje konflikta (npr. Bar-Tal & Bennink, 2004; Lederach, 1998). Ovo takođe podrazumeva prihvatanje činjenice da postoje najmanje dva narativa o konfliktu (Salomon, 2004; Hayner, 1999). Zajednički okvir podrazumeva i priznato žaljenje za gubicima (npr. Wilmer, 1998).

Kako dolazi do pomirenja između grupa? Slično procesu revizije i prihvatanja novih grupnih identiteta, Bar-Tal (2010) naglašava potrebu da se promene socijalna uverenja o konfliktnom etosu. Ove promene podrazumevaju prihvatanje narativa druge grupe, priznavanje zločina svoje grupe i preuzimanje svog dela odgovornosti za nastanak i održavanje konflikta (Bar-Tal & Čehajić-Clancy, 2014). Kada se radi o promenama identiteta i uslovima za pomirenje, uverenja i težnje grupe moraju biti uzeti u obzir. Kada pristrasnosti proizilaze iz identiteta, često dovode do marginalizacije i isključivanja druge grupe (Bar-Tal, 1990; Maalouf, 2000). Istraživanja su pokazala da prihvatanje konfliktnog etosa negativno predviđa podršku razrešenju konflikta i kompromisima (Canetti et al., 2017). Od osam socijalnih uverenja predviđenih teorijom, Bar-Tal (2004, 2010) vidi tri seta kao najveće prepreke pomirenju: one koji se tiču pravednosti ciljeva, delegitimizacije protivnika i pozitivne slike o sebi.

Prvi set podrazumeva uverenja o pravednosti socijalnih ciljeva, koji su bili deo uslova koji su doveli do nastanka konflikta na prvom mestu. Pre i nakon početka konflikta, ova uverenja se šire kroz grupu i uključuju opravdanja, mitove, simbole, rituale, koji pomažu da se konflikt produži. Grupe predstavljaju ove ciljeve kao veoma bitne i oni im služe kao osnova za opravdavanje konflikta. Promene u ovim uverenjima znače otklanjanje negativnih kognitivnih

osnova konflikta, a samim tim i dolaženje korak bliže pomirenju. Posledično, nova uverenja moraju da sadrže nove ciljeve grupe.

Drugi set uključuje uverenja o drugoj grupi. Menjanje ovih uverenja znači menjanje stereotipa o drugoj grupi, kao i legitimizaciju i personalizaciju, s obzirom na to da se prema Bar-Talovom modelu konfliktnog etosa druga grupa delegitimizuje. Novi stereotipi treba da sadrže i pozitivne i negativne osobine grupe, u skladu sa socijalnim stereotipima inače, i njima druga grupa treba da se smatra prihvatljivom i dostojnom poverenja. Takođe, drugoj grupi treba da se prizna uloga žrtve.

Treći set sastoji se od uverenja o sopstvenoj grupi, i da bi se postiglo pomirenje, neophodno je da grupa vidi sebe u objektivnijem svetlu, naročito u odnosu na konflikte, da prihvati svoju ulogu u nastanku i održavanju konflikta i odbijanju mira. Nova uverenja treba da uključe objašnjenja i prihvatanje doprinosa konfliktima od strane sopstvene grupe. Ovo takođe podrazumeva smanjenje monopoliziranog osećaja žrtve.

Još dva seta uverenja predstavljaju prepreke pomirenju. Prvi su uverenja o međugrupnim odnosima, koja uključuju prirodu odnosa u sadašnjosti, budućnosti i prošlosti. S obzirom na sadašnjost i budućnost, kako bi se pomirile, dve grupe moraju da razviju uverenja o važnosti normalizacije odnosa i uspostavljanju saradničkih i prijateljskih odnosa. Uverenja o prošlosti moraju da budu rekonstruisana, jer su kolektivna sećanja o prošlosti u osnovi mržnje i nepoverenja među grupama. Drugi set uključuje uverenja o miru, odnosno potrebu da uslovi življenja u miru ne smeju da budu utopistički i opšti, kao tokom konflikta, već realistični, i da preciziraju uslove i mehanizme njegovog postizanja.

Uzevši sve ovo u obzir, proces izgradnje etosa mira od konfliktnog etosa pretpostavlja sržne promene u uverenjima o socijalnim ciljevima, drugoj grupi, svojoj grupi, međugrupnim odnosima i prirodi mira. Ovaj proces je donekle sličan onom koji je opisao Kelman (2008) i sa moje tačke gledišta, ovi različiti pristupi pomirenju se međusobno nadopunjuju. Bar-Tal smatra da proces pomirenja počinje sa psihološkim promenama (Bar-Tal & Bennink, 2004), te da on ima svoje uspone i padove, odnosno da to nije kontinuirani napredak. Takođe, on smatra bitnim to da procesi moraju da se odvijaju *top-down* i *bottom-up* istovremeno, odnosno da uključuju i lidere grupa i same članove grupe. Ipak, lideri grupa nose najveću odgovornost i kao što su institucionalizovane međugrupne podele i konfliktni narativ, tako moraju da budu institucionalizovane pomirujuće politike. One moraju da sadrže i formalne aktivnosti poput

zvaničnih sastanaka lidera grupa i uspostavljanja formalnih odnosa koji su praćeni političkim, ekonomskim i kulturnim aktivnostima (Kelman, 1998; Lederach, 1998).

Neta Oren (2009) nadogradila je Bar-Talovu teoriju o konfliktnom etosu, smatrajući da on nije uzeo u obzir neke od ključnih aspekata samog etosa, bez obzira da li se radi o konfliktnom ili nekom drugom setu karakteristika nekog društva, koje ga razlikuje od drugih društava. Jedan od tih aspekata jeste da sam etos podrazumeva sržne elemente oko kojih se raspoređuju drugi elementi etosa, a Bar-Tal, smatra Oren, nije dao kriterijume ili smernice kako bi se odredili ovi sržni elementi njegovog konstrukta. Neka socijalna uverenja su istaknutija od drugih, u smislu da ih zajednica u većoj meri prihvata i ona nisu predmet diskusije. Samim tim, važno je identifikovati hijerarhiju uverenja u etosu, jer delovanjem na sržna uverenja deluje se na čitav etos. Dalje, sržna socijalna uverenja ne moraju biti uvek usaglašena jedna s drugim, već mogu biti (delimično) suprotstavljena. Oren govori o dva načina na koja se socijalna uverenja mogu menjati: jedno socijalno uverenje može postajati jače ili slabije, odnosno članovi grupe mogu u njega imati manje ili više poverenja, što se u zavisnosti od konteksta može menjati. Drugi način promene jeste promena samog sadržaja uverenja. Promenu ne trpe samo pojedinačna uverenja u konfliktnom etosu, već i čitav etos, jer promene u pojedinačnim uverenjima dovode do promena čitavog etosa.

1.6 Pomirenje „običnog naroda“

Ranije studije su mnogo puta ukazale na to da se percepcija samog konflikta razlikuje između strana koje u njemu učestvuju (npr. Dovidio et al., 2012). Samim tim i percepcija pomirenja mora biti različita, što često predstavlja prepreku njegovom ostvarenju. Kada se zaraćene strane ne slažu oko toga šta su uzroci konflikta, teško je složiti se i oko njegovog razrešenja i načina postizanja pomirenja (Cohrs et al., 2018). U BiH ne postoji saglasnost oko toga ko je žrtva a ko počinitelj, kako su se događaji odvijali i zašto baš tako (Mannergren Selimović, 2015).

U konfliktnim situacijama se retko uzima u obzir glas običnih ljudi (Ulug & Cohrs, 2016; Ulug et al., 2017; vidi i Lederach, 1999), a njihove kulturne razlike mogu da budu jedan od glavnih razloga nastanka konflikta (Moore, 2014). Takođe, i unutar samih grupa mogu postojati različita gledišta na konflikt i njegovo razrešenje, a stavove pojedinaca, običnih ljudi, neophodno je uzeti u obzir jer oni su ti koji izazivaju ili održavaju konflikt kroz svoju političku socijalizaciju (Baser & Çelik, 2014; Çelik, 2014). Razumevanje osećanja i razmišljanja ljudi o

konfliktu donosi informacije i o tome kako oni (mogu da) reaguju u situacijama vezanim za konflikte, pa samim tim i pomirenje (Bar-Tal, 2013; Winslade & Monk, 2000). Ukoliko se psihološke rane koje su nastale kao posledica učestvovanja u konfliktu ne zaleče, mogu da ometaju izgradnju boljih odnosa u sadašnjosti i budućnosti i da dovedu do novog nasilja (de la Rey, 2001). Dovidio i saradnici naglašavaju da čak i kada nema neposredne ili očekivane krize, ciljevi grupa se razlikuju, što utiče na njihove međugrupne odnose i izaziva nepoverenje i pogrešna uverenja o drugoj grupi, te pojačava kulturne razlike ukoliko se na tome ne radi adekvatno (Dovidio et al., 2012). Nastojanja da se očuvaju konfliktni narativi pojačavaju se kada su ti narativi podržani od strane vođa i velikog dela društva, te se onemogućava formiranje suprotnih narativa (Bamberg & Andrews, 2004). Ovi narativi ne predstavljaju problem samo tokom konflikta, već i tokom procesa pomirenja prerastaju u socijalnopsihološke barijere (Bar-Tal & Halperin, 2011).

Pomirenje dakle nije i ne sme da bude samo na nivou institucija i formalnih procedura, jer „konflikt nije samo sukob institucija, kao što je tradicionalno smatrano, niti je mir ostvaren samo od strane vlada. Kritični element su ljudska bića u odnosu – građani u vlasti i građani izvan vlasti ... Duboka promena u našem svetu – početak nove ere – prisiljava nas da izađemo izvan tradicionalnih pristupa da se fokusiramo na ove ljudske dimenzije“ (Saunders, 1999, str. 4).

U BiH osnovna pretpostavka o pomirenju je da je ono korisno za sve aktere (Jansen, 2013), i da kontakt između etničkih grupa treba da bude imperativ u ovom procesu. Međutim, „normalan život“ pre rata za mnoge ljude u BiH uključivao je međuetnički kontakt te stavljanje akcenta na ovaj proces pomirenja za njih predstavlja zapravo vraćanje na staro, odnosno na period pre izbijanja konflikta koji su nametnuli „neki drugi“ (Jansen, 2013; Oberschall, 2000). Pauker (2006) smatra da je upravo ovo u osnovi pomirenja između etničkih grupa u BiH i da ukoliko je multikulturalno i tolerantno predkonfliktno društvo bilo iluzija, pomirenje u postkonfliktnom kontekstu nema smisla.

1.7 Procesi pomirenja

1.7.1 Suočavanje sa prošlošću

Svi konflikti, na ovom mestu vrlo pojednostavljeno opisani u uvodnom delu, obeležili su sve etničke grupe na ovim prostorima. Istraživanja su pokazala da istorijske pretnje (među ostalim i oružani konflikti) jačaju norme i dovode do „krutosti“ nacija (*tight nations*; Gelfand

et al., 2011) i jačanja pro-ratnih stavova (Carnagey & Anderson, 2007). Nyhan i Zeitzoff (2018) ističu da se „istorijsko poricanje i pogrešna percepcija“ (str. 612) često javljaju kao element međuetničkih konflikata.

U ranijim istraživanjima je pokazano da fokus na sadašnjost i „sleganje“ u sadašnjem vremenu nisu dovoljni za pomirenje, i mogu zapravo da imaju negativne efekte na duge staze (Cohrs et al., 2018). Otpor pomirenju može da proizilazi iz psiholoških rana koje su izazvane zlodelima druge grupe u prošlosti (Noor, Brown, & Prentice, 2008), koje se ogledaju u nepostojanju zajedničke percepcije prošlosti i konflikta i pripisivanju krivice drugoj strani (Noor, Brown, Gonzalez, et al., 2008). Zajednice pamte ono što Volkan (2001) naziva „izabrane slave i izabrane traume“. Izabrane traume opstaju u kolektivnom narativu zajednice i na njima čak može da počiva identitet grupe (npr. kosovski mit kod Srba). Da bi došlo do pomirenja, neophodno je da se obe strane adekvatno suoče sa prošlošću u odnosu sa drugom grupom (Nadler, 2002; Staub, 2006). Sa druge strane, Devine-Wright (2003) je smatrao da je vraćanje na istorijske događaje kontraproduktivno i da može da dovede do još jačeg ukopavanja u konflikt. Ovo može da bude posledica poništavanja legitimiteta dobiti kao ishoda zlodela jer druga strana može tražiti pravdu nakon priznavanja (Kriesberg, 2004). U svakom slučaju, „suočavanje sa prošlošću je postalo od najveće važnosti u međunarodnim aktivnostima u postkonfliktnim društvima“ (Moon, 2008, str. 1).

Kao najbitniji proces pri suočavanju sa prošlošću može se izdvojiti prihvatanje odgovornosti za zlodela koja je grupa počinila. Jedan od načina da se formalno pokaže da grupa preuzima odgovornost jeste izvinjenje, koje zapravo odražava obavezivanje na to da će grupa težiti pravdi i istini (Asmal et al., 1997; Norval, 1999). Priznavanje zlodela omogućava da grupa dobije oprost od druge grupe, i tek kada počne rad na negativnim osećanjima, koji zapravo započinje ovim procesom izvinjenje-oprost, moguće je da započne pomirenje između grupa tako što se stvara mogućnost za psihološke promene (Bar-Tal & Bennink, 2004). Međutim, nekolicina studija koje su se bavile percepcijom javnog izvinjenja za zlodela tokom konflikta pokazala je da ljudi često ne reaguju pozitivno na ove akte; naprotiv, često ih smatraju neiskrenim i reaguju skepticizmom (Hewstone et al., 2004; Shnabel et al., 2015). U istraživanju na australijskom uzorku, izvinjenje grupe koja je učinila zlo delo doprinelo je pojačanoj percepciji da je toj grupi zaista žao, međutim nije doprinelo oprost između grupa, već samo oprost pojedincima koji su se izvinili (Philipot & Hornsey, 2008). Nalazi Shnabelove i saradnika (2015) ukazali su na to da će izvinjenje biti percipirano kao neiskreno u kontekstu nestabilnog grupnog statusa, i to od strane i manjinske i većinske grupe. Autori

objašnjavaju ovaj nalaz kao posledicu održavanja statusa quo davanjem izvinjenja, što je upravo suprotno od onoga što bi izvinjenje trebalo da izazove. Međutim, i u nekim drugim istraživanjima pokazano je da nuđenje izvinjenja manjinskoj grupi može da bude smatrano simboličnim (Wohl et al., 2011) i faktorom održavanja statusa quo (Chow et al., 2013).

Schoenbachova teoretska analiza „epizoda obračuna“ ukazuje na to da postoje četiri različita načina objašnjenja počinjenih zlodela, koji nastaju u kombinaciji priznavanja neprilika žrtve i preuzimanja odgovornosti za njih (Gonzales et al., 1992; Nadler & Liviatan, 2006; Schoenbach, 1990). Ove kategorije su:

- *Ustupci (koncesije)*, u kojima počinilac priznaje stradanja žrtve i preuzima odgovornost na sebe;
- *Izgovori*, u kojima počinilac priznaje stradanja žrtve, ali ne prihvata svoju ulogu u njima;
- *Opravdanja*, u kojima počinilac prihvata odgovornost za situaciju u kojoj se žrtva nalazi, ali umanjuje posledice zlodela, odnosno ne priznaje patnju žrtve, i
- *Odbijanja*, u kojima počinilac niti priznaje patnje žrtve niti prihvata svoju ulogu u njima.

Ova teorija proizišla je iz konteksta interpersonalnih, a ne međugrupnih konflikata, i u tom smislu je u određenoj meri empirijski podržana. U kontekstu međugrupnih konflikata, opisana je u slučaju Južnoafričke Republike, gde je navedeno da je za pomirenje neophodno da počinilac ispolji empatiju prema žrtvi, odnosno da prizna njena stradanja (Gobodo-Madikizela, 2002).

Kada se govori o istini u kontekstu međugrupnog pomirenja, ono na šta se ona posebno odnosi jeste kreiranje zajedničkog narativa o tome šta se dešavalo u prošlosti i kakvi su odnosi između grupa danas (Kriesberg, 2004). Suočavanje sa prošlošću i promena narativa važni su za pomirenje, jer svaki kolektivni narativ služi kao faktor održavanja ili prekida konflikta i pomirenja (odnosno izgradnje mira; Bar-Tal & Čehajić-Clancy, 2014). Kada ispitanici čitaju o zlodelima koje je počinila njihova sopstvena grupa, uz čitanje narativa o iskupljenju, pojačava se kolektivna krivica i spremnost na pomirenje i ublažava se stav da je to što je drugoj grupi činjeno tokom konflikta pravedno (Rotella et al., 2015). Sve teorije o pomirenju navode ovaj proces kao jedan od ključnih u postizanju pomirenja i mira, ali ima li dokaza da ovaj proces priznavanja zločina zaista doprinosi pomirenju? U dosadašnjoj literaturi ne previše. Neka istraživanja su pokazala da kada se grupa podseti zlodela koja je počinila nad drugom grupom,

javljaju se (dobro poznate) odbrambene reakcije poput dehumanizacije, poricanja odgovornosti i moralizacije zlodela, te umanjeni osećaj kolektivne krivice (Rotella & Richeson, 2013). Ove reakcije izraženije su kod pripadnika grupe koji se sa njom visoko identifikuju. Takođe, kada bi ispitanici bili podsećani na zlodela koja je njihova grupa počinila prema drugoj, dolazilo je do relativnog priznavanja uloge počinioca, pri čemu se kompetitivna viktimiziranost nije umanjila (Mashuri et al., 2018), odnosno i dalje su sebe smatrali većim žrtvama od druge grupe. Autori su ovo prihvatanje uloge počinioca objasnili i primenom stimulusa u eksperimentu koji se sastojao od pet zlodela, ali je ispitanicima bilo predstavljeno da su listu sačinile njihove kolege studenti, odnosno pripadnici iste grupe. Kada ove informacije dolaze od pripadnika sopstvene grupe, veća je spremnost na prihvatanje odgovornosti grupe za zlodela (Doosje et al., 2006; Hornsey et al., 2002). Ipak, kad se o zlodelima sopstvene grupe izveštava pripadnicima *druge* grupe, grupe to smatraju kršenjem implicitnog pravila o tome da se grupa ne sme kritikovati pred pripadnicima druge grupe (Elder et al., 2005). U skladu s tim, samo-cenzura je izraženija kada su primaoci negativne poruke članovi druge grupe (Shahar et al., 2018). U jednom novijem istraživanju u kome su autori istraživali efekte pogrešne percepcije istorije na međugrupne stavove i sam mirovni proces, pronađeno je da smanjenje pogrešne percepcije zapravo ne dovodi do promena u stavovima izraelskih Jevreja prema Arapima, kao ni u ključnim pitanjima mirovnog procesa (Nyhan & Zeitzoff, 2018). Autori zaključuju da u nekim kontekstima promena uverenja o činjenicama ne mora nužno da dovede do promene u mišljenju, što su nalazi kontradiktorni nekim ranijim (npr. Bar-Tal, 2000), te je moguće da suočavanje sa prošlošću nije efikasno ili je potrebno da bude praćeno dodatnim aktivnostima.

U političkom prostoru BiH, vodeći političari koji predstavljaju sve tri etničke grupe nastavljaju da poriču ratne zločine i zlodela koja su počinjena od strane pripadnika njihovih etničkih grupa, te značajno podrivaju pomirenje (Gordy, 2013; Spoerri, 2012; Subotić, 2010). Svi političari ističu očekivanja da pripadnici i/ili lideri drugih grupa prvi istupe sa priznanjima o svojim zlodelima tokom rata (Petričušić & Blondel, 2012) i zatraže oprost, nakon čega bi oni navodno bili spremni da daju priznanja sa svoje strane. U podeljenim društvima nije neuobičajeno da vođe podstiču pogrešne percepcije o drugoj grupi, praćene teorijama zavere, sa ciljem da postignu svoje političke ciljeve (Lake & Rothchild, 1996). Neke grupe i/ili političari poriču stradanja druge grupe, neki prebacuju krivicu na treće strane, a neki potenciraju istorijske konflikte (Nyhan & Zeitzoff, 2018).

1.7.1.1 Međugrupni oprost

Jedan od načina da se pristupi ovom problemu suočavanja sa prošlošću jeste međugrupni oprost. Staub (2004, 2005; Staub & Pearlman, 2004) smatra da povezanost između međugrupnog oprosta i pomirenja proizilazi iz samih definicija ova dva pojma (za pregled definicija vidi podnaslov *Definicija međugrupnog pomirenja*). Međugrupni oprost podrazumeva uspostavljanje pokidanih veza između grupa, težnju da se približi drugoj grupi, jačanje pozitivnih emocija i smanjenje ozlojeđenosti, ljutnje i nepoverenja (Čehajić-Clancy, 2007; Nadler, 2002). Opraštanje umanjuje želju za osvetom i bol usled viktimiziranosti, te pomaže da se osobe odvoje od svog identiteta žrtve (Staub et al. 2005). Način na koji međugrupni oprost treba da se sprovede u realnosti jeste da svaka grupa prizna svoja zlodela i izvini se drugoj grupi za njih (Worthington, 2005), odnosno da svaka grupa prizna zlodela nad drugom grupom, ispolji empatiju prema žrtvama i žaljenje zbog svojih postupaka, i tada međugrupni oprost olakšava pomirenje (Staub, 2005; Staub et al., 2005). Noor i saradnici (Noor, Brown, & Prentice, 2008) takođe ističu da međugrupni oprost može da predstavlja važan mehanizam za postizanje pomirenja, odnosno transformaciju odnosa od hostilnosti do međusobnog razumevanja i pomirenja (Nadler, 2002). Dobiti od oprosta za pomirenje su velike: prestaje krug osvete, žrtve ne postaju počinioci, i oprost je okrenut ka budućnosti, te pomaže unapređenju odnosa između grupa (Scobie & Scobie, 1998). Postoje i dokazi o kauzalnom odnosu između međugrupnog oprosta i stavova prema pomirenju, pri čemu oprost ima longitudinalne efekte na pomirenje (Noor, Brown, Gonzalez, et al., 2008). Međutim, iako je važnost oprosta relativno istražena u literaturi, nekada mu se pristupa kao ishodu pomirenja, a nekada kao preduslovu za pomirenje (Auerbach, 2004). Takođe, nije jasno da li je oprost *neophodan* ili *dovoljan* uslov za pomirenje (Auerbach, 2004, str. 157).

Međutim, važno je da oprost bude uzajaman, inače može biti destruktivan za odnos između grupa (Staub, 2005). Nesklad koji već postoji između grupa u pogledu toga ko je žrtva a ko zločinac i ko kome treba da oprost za počinjena zlodela može biti pojačan oprostom samo od jedne strane, te je oprost moguć jedino kada se strane usaglase oko toga ko je žrtva a ko zločinac (Auerbach, 2004). Utopistički je očekivati da do oprosta dođe jednostrano, jer svaka strana u konfliktu drži se svojih uverenja i nije spremna da bude ta koja će načiniti prvi korak. Ipak, malim koracima se može započeti taj krug opraštanja, pri čemu jedna strana može da pokaže nameru i uradi mali iskorak, praćen komplementarnom reakcijom sa druge strane (Staub, 2005). Da bi se to ostvarilo, potrebno je da postoji poverenje u drugu grupu (Noor et al., 2012). Nadler i Liviatan (2006) su u svojim eksperimentima sa Palestincima i Izraelcima

pokazali da su grupe spremnije na pomirenje kada je prisutan viši nivo poverenja u grupu koja iskazuje empatiju (grupa počinilac), dok je u slučaju kada je poverenje nisko dolazilo čak do suprotnih efekata iskazivanja empatije, odnosno smanjene spremnosti na pomirenje. U određenom smislu je razumljivo da oni koji su direktne žrtve konflikta, kao i oni koji su direktno činili zlodela, imaju poteškoća u prihvatanju ovog aspekta pomirenja, jer ono znači i priznavanje upravo tih zlodela koja su počinili. Međutim, drugi članovi grupe, oni koji nisu direktno učestvovali u nanošenju štete drugoj grupi, priznavanjem zlodela koja su učinili pripadnici sopstvene grupe i traženjem oprost za njih, mogu doprineti pomirenju (Staub, 2005), i oni čine veoma važno telo u ovom procesu. Ovde se može postaviti pitanje ko je taj ko treba da oprost i kako bi uopšte izgledao međugrupni oprost? Staub (2005) smatra da vođe grupa i aktivnosti manjih grupa unutar sopstvene grupe zapravo mogu doprineti povećanju spremnosti na pomirenje kod ostalih članova grupe.

Auerbach (2004) je navela nekoliko faktora koje treba uzeti u obzir da bi međugrupni oprost može da doprinese pomirenju. Jedan od njih su nacionalni interesi. Ukoliko će traženje/pružanje izvinjenja i davanje/primanje oprost doprineti važnim nacionalnim interesima, veće su šanse da će se oprost dogoditi. Izraelci su odbili da se izvine Palestincima za stradanja 1948. godine, iz straha da bi to izvinjenje moglo da potkopa legitimizaciju Izraelske države i da navede Palestince da postave još veće zahteve (Blumental, 2001, prema Ross, 2004). Dakle, ako su nacionalni interesi ugroženi izvinjenjem ili oprostom, male su šanse da će se oni dogoditi.

Drugi faktor jeste asimetrija moći. Međugrupni oprost nastupa u kontekstu izrazite asimetrije moći (Auerbach, 2004, str. 161), gde „jači“ treba da se izvini, a „slabiji“ da primi izvinjenje i da oprost. Izvinjenje može biti ponižavajuće i za stranu koja treba da se izvini i za stranu koja treba da oprost, te je opraštanje između nacionalnih grupa skoro nemoguće. Oprost bi, paradoksalno, mogao da nastupi jedino kada ne bi postojala tolika razlika u moći, odnosno kad bi obe grupe imale podjednaku korist i od izvinjenja i od oprost. Još jedan važan faktor jeste autentičnost. Autentično traženje oprost može do istog da dovede, ali ako se to traženje percipira od druge grupe kao npr. politička manipulacija, šanse se drastično umanjuju.

Postoje i oni koji smatraju da kauzalan odnos između oprost i pomirenja ide u suprotnom smeru, odnosno da je međugrupni oprost moguć tamo gde pomirenje nije moguće (Meierhenrich, 2008), zahvaljujući tome što je oprost manje zahtevan od pomirenja. Pomirenje, prema Meierhenrichu, zahteva delanje i od strane žrtava i od strane počinioaca, dok oprost

„pripada“ isključivo žrtvama. Štaviše, pomirenje bez oprost a i milosti „bilo bi samo koegzistencija“ (Meierhenrich, 2008, str. 212).

1.7.2 Kolektivna viktimiziranost

„Decenija ubilačkog rata u regionu ostavila je za sobom ne samo užasnu zaostavštinu u vidu ljudskih gubitaka i materijalnog uništenja, već i besprimerni nivo traumatizacije u velikom delu populacije, koja je doprinela raširenom i generalizovanom osećanju žrtve na svim stranama konflikta“ (Sisson, 2010, str. 172). Kada se govori o kolektivnoj viktimiziranosti, primer Jugoslavije ne izostaje skoro ni iz jednog članka. Jedan od primera navodi da su (politički) lideri u bivšoj SFRJ uspešno izmanipulisali ovim doživljajem pripadnika svojih etničkih grupa i doveli do ratova prizivanjem kolektivne viktimiziranosti koja je doživljena u prošlosti od strane druge grupe (MacDonald, 2002; Oberschall, 2000). Kolektivna viktimiziranost predstavlja prihvatanje grupnog identiteta žrtve, baziranog samo na osnovu grupne pripadnosti, čak i onda kada pojedinac lično nije bio žrtva nikakvih zlodela (Staub & Pearlman, 2006; Vollhardt, 2009; Wohl & van Bavel, 2011), posredstvom grupne identifikacije (Bar-Tal et al., 2009; Wohl & Branscombe, 2008).

Posledice identifikacije sa statusom žrtve koje negativno utiču na pomirenje uključuju osećaj moralne superiornosti, prebacivanje odgovornosti za konflikt na drugu grupu i neprihvatanje kritika od strane druge grupe, a zlodela druge grupe prema svojoj percipiraju se kao nemoralna, nepravедna, nezasluzena i nezaustavljiva (Bar-Tal et al., 2009). Kada je pažnja grupe fokusirana na prošlost u kojoj je doživljena viktimiziranost, grupa nije u mogućnosti da pažnju usmeri na aktivnosti koje dovode do ostvarenja i unapređenja buduće koegzistencije (Scheff, 1994). Uz to, grupe sa izraženijim doživljajem kolektivne viktimiziranosti manje su otvorene za nove informacije vezane uz to i manje su sklone kompromisu (Halperin & Bar-Tal, 2011), a ovaj doživljaj se može preliti i na stavove prema održavanju konflikta, čak i u naizgled nepovezanim kontekstu (Wohl & Branscombe, 2008). Kada zajednica preuzme identitet žrtve, ona nastoji da ubedi i druge grupe (i međunarodnu zajednicu) u svoj status, do te mere da i kada međunarodna zajednica ne priznaje status žrtve grupi (ili je čak smatra počinioem), grupa se i dalje drži svog identiteta (Bar-Tal et al., 2009).

Počinioci nisu skloni tome da priznaju zlodela počinjena u prošlosti i suočavanje sa tim može doprineti pogoršanju odnosa između grupa (Cohrs et al., 2018). U studiji sprovedenoj na nemačkom uzorku, Nemci su bili skloni većem izražavanju antisemitizma kada su bili podsećani na patnje Jevreja u Drugom svetskom ratu (Imhoff & Banse, 2009). Osim toga,

počinioci su skloni tome da, i nakon završetka konflikta, opravdavaju svoja zlodela i smatraju ih pravednim (Staub & Pearlman, 2006), na taj način što okrivljuju žrtve. S druge strane, grupe koje su bile žrtve imaju snažnu potrebu da njihova žrtva bude prepoznata, i ovo priznavanje statusa žrtve od strane druge grupe doprinosi spremnosti na pomirenje (Vollhardt et al., 2014). Međutim, identitet žrtve može da posluži kao osnov ili opravdanje za osvetu ili započinjanje novih konflikata (npr. Cohrs et al., 2015; Schori-Eyal et al., 2014; Zitek et al., 2010), što je zapravo i uključeno u kolektivna sećanja naroda na Balkanu kao opravdanje za zločine 90-ih (vidi Ruiz Jiménez, 2013).

1.7.2.1 Inkluzivna naspram ekskluzivne viktimiziranosti

Jedna važna distinkcija između „tipova“ viktimiziranosti koja može biti od značaja za kontekst ovog istraživanja jeste inkluzivna naspram ekskluzivne viktimiziranosti (Vollhardt, 2012a, 2012b, 2013). Inkluzivna viktimiziranost odnosi se na prihvatanje od strane grupe da je i neka druga grupa bila žrtva nekog konflikta, odnosno da postoje sličnosti u iskustvima dveju grupa, a da to ne umanjuje viktimiziranost sopstvene grupe. Ekskluzivna viktimiziranost, suprotno tome, smatra da je samo jedna grupa mogla biti žrtva, i to najčešće sopstvena grupa, kao i da je grupa patila na jedinstven način (Vollhardt, 2012a, 2015). Pretpostavka je da inkluzivna viktimiziranost predviđa pozitivne emocionalne odgovore na patnje druge grupe (Vollhardt, 2009), i to razvoj empatije (Staub & Vollhardt, 2008) i ljutnju zbog patnji druge grupe (Yzerbyt et al., 2004). Ipak, ovakve reakcije na viktimiziranost druge grupe su pre izuzetak nego pravilo (Bar-Tal et al., 2009). Prateći ovu liniju, moglo bi se pretpostaviti da indukovanje zajedničkog identiteta žrtve, dakle inkluzivne viktimiziranosti, može dovesti do unapređenja odnosa između grupa.

Međutim, iako rekategorizacija dovodi do bolje međugrupne saradnje, istraživanja su pokazala da može doći i do pogoršanja odnosa onda kada postoji pretnja različitosti (*distinctiveness threat*; Hornsey & Hogg, 2000), te da je važno poštovati karakteristike pojedinačnih grupa kako bi se povećale šanse za saradnju (Crisp et al., 2006). U svom istraživanju, Cohrs i saradnici (2015) pokazali su da inkluzivna viktimiziranost korelira čak i pozitivno sa kompetitivnom viktimiziranošću, te da samo kod onih ispitanika koji imaju nisko izraženu kompetitivnu viktimiziranost zapravo promoviše spremnost na pomirenje, odnosno socijalnu rekonstrukciju i oprost. U skladu s tim, autori su predložili dve vrste inkluzivne viktimiziranosti: univerzalnu, koja se odnosi na opštu patnju izazvanu konfliktom, i selektivnu, koja dozvoljava inkluziju tuđe viktimiziranosti samo na osnovu sličnosti sa svojom. Ovu drugu

vrstu smatraju ključnom za pomirenje. U vezi sa tim, Vollhardtova (2013) je definiciju inkluzivne viktimiziranosti proširila, tako da ona obuhvata priznavanje posebnosti viktimiziranosti svake grupe, uz istovremeno ujedinjenje u nadređenoj kategoriji žrtve.

Malobrojna novija istraživanja koja su se bavila istraživanjem efekata kolektivne viktimiziranosti na odnose unutar grupe, odnosno na intragrupne procese, ukazala su i na neke dobiti od nje (npr. Ferguson et al., 2010; Wohl et al., 2010). Na primer, kolektivna viktimiziranost je nakon terorističkog napada u Madridu 2004. godine najpre predviđala negativan afekat, da bi kasnije bila prediktor pozitivne slike o sopstvenoj grupi i post-traumatskog rasta (Rimé et al., 2010), iako druge studije ukazuju na njen negativni efekat (npr. Wohl & van Bavel, 2011).

1.7.2.2 Kompetitivna viktimiziranost

U situaciji kakvu imamo u BiH, obe grupe, i Srbi i Bošnjaci, žele da im se prizna uloga žrtve i da im se oduzme ekskluzivnost uloge počinioca, te ova situacija dodatno usložnjava odnos između ovih etničkih grupa. Ovaj tip viktimiziranosti naziva se kompetitivnom viktimiziranošću (Noor, Brown, Gonzalez, et al., 2008), i grupe sklone takmičenju u statusu žrtve sa drugom grupom imaju poriv da se priznaju zlodela koja su im učinjena, ali ne i da priznaju zločine svoje grupe nad drugom niti da oprostite drugoj grupi za doživljenu patnju. Žrtve i zločinci pristrasno procenjuju konflikt i konstruišu različite narative o njemu, što odražava jaz u snazi (*magnitude gap*; Baumeister, 1996), odnosno proceni ozbiljnosti i opravdanosti učinjenih zlodela. Ranije spomenute izabrane traume (Volkan, 2001) su takođe odraz ovog „takmičenja“ u tome ko je veća žrtva, što dovodi do smanjenje empatije prema drugoj grupi i odbijanja da se njihova žrtva sagleda na objektivniji način. Ne samo da grupe odbijaju da sagledaju žrtve druge grupe, već ih pristrasno procenjuju kao manje nego svoje, pri čemu je subjektivno čak i vrednovanje života pripadnika druge grupe (Noor et al., 2012). I onda kada je grupa spremna da prizna stradanja druge grupe, pitanje legitimiteta tih stradanja ostaje otvoreno, pri čemu se stradanja sopstvene grupe procenjuju kao legitimnija i nepravednija (Bar-Tal, 2000). Ovu pojavu da se grupe fokusiraju samo na sopstvene patnje i da nisu sposobne da posmatraju stvari iz ugla druge grupe Mack (1990) je nazvao egoizam viktimiziranosti (*egoism of victimhood*).

Zašto se grupe bore za ovu ulogu žrtve? Sa jedne strane, pripadnici grupe koja je činila zlodela i sami snose određene psihološke posledice dela svoje grupe (MacNair, 2002). U skladu s tim, nepriznavanje statusa žrtve drugoj grupi je način da se počinioci zaštite od negativnih i

teških emocija koje prate njihovo ponašanje tokom konflikta (Staub & Pearlman, 2006). Prihvatanje činjenice da je druga grupa patila više nego sopstvena predstavlja pretnju percepciji moralnosti sopstvene grupe i same individue (Noor et al., 2012), odnosno kada je grupa percipirana kao ona koja je nanela zlo drugoj grupi, dolazi do pretnje kolektivnoj moralnosti (Branscombe, 2004). U tom slučaju, grupa ima izbor da prizna zlodela svoje grupe ili da umanjiti ili negira odgovornost (Wohl et al., 2006), ali prva opcija potencijalno nosi više štete po grupu.

Sa druge strane, pripadnici grupe koja je viktimizirana skloni su nepoverenju (Eidelson & Eidelson, 2003), doživljaju poniženosti i stida (Lindner, 2006; Rice & Benson, 2005), kolektivnom strahu (Pettigrew, 2003; Wohl & Branscombe, 2010; Wohl et al., 2010) i kolektivnom besu (npr. Pennekamp et al., 2007). Međutim, ova uloga donosi opravdanje za zlodela koja je grupa počinila (Wohl & Branscombe, 2008; Noor et al., 2012; Čehajić & Brown, 2010) i na taj način se izbegava kolektivna krivica (Wohl & Branscombe, 2008). Viktimizirana grupa percipira se kao moralno superiornija i predodređena za simpatije (Kanan, 1999). Preuzimanje uloge žrtve može da pomogne i jačanju grupne kohezije (Noor, Brown, & Prentice, 2008), naročito kada postoji percepcija kolektivne pretnje od strane druge grupe (Wohl et al., 2010).

U literaturi su preporučena dva načina prevazilaženja kompetitivne viktimiziranosti (Demirel & Eriksson, 2019). Jedan je da grupe shvate i prihvate da je kompetitivna viktimiziranost postala deo njihovog grupnog identiteta, što bi moglo da objasni zašto je tako teško izaći iz ovog svojevrsnog „takmičenja“ sa drugom grupom. Demirel i Eriksson smatraju da je važno da grupa prepozna kako su zlodela koja su im počinjena uticala na oblikovanje njihovog identiteta. Drugi aspekt prevazilaženja kompetitivne viktimiziranosti jeste nezapočinjanje dijaloga o prevazilaženju istog najosetljivijim temama, već je potrebno najpre izgraditi poverenje između grupa.

1.7.3 Pitanja identiteta

Pitanje identiteta je među ključnim pitanjima velikog broja međugrupnih konflikata koji podrazumevaju delanje na oružanom frontu (Oren et al., 2004). Nacionalni ili etnički identitet (nekada se ova dva pojma koriste kao sinonimi, a nekada da označe dve različite stvari) su samo dva primera socijalnih identiteta (Tajfel & Turner, 1979), koji počivaju na samokategorizaciji pojedinca kao pripadnika određenih grupa (Turner et al., 1987). Kada se u određenim uslovima razvije konfliktni etos, on služi kao baza za izgradnju socijalnog identiteta koji u kontekstu konflikta sa drugom grupom dobija na značaju i ima funkciju pomoći u

razumevanju aktuelnih dešavanja od strane članova grupe (Bar-Tal, 2000, 2012; Oren et al., 2004). Kao što je već ranije objašnjeno, Bar-Tal smatra da su promene u tri seta socijetalnih uverenja – o pravednosti ciljeva, o viktimizaciji sopstvene grupe i o delegitimizaciji druge grupe – ključne za pomirenje, a te promene uključuju ujedno i promenu identiteta koji je izgrađen na osnovu ovih uverenja.

Grupni identitet, u ovom slučaju etnički, pojačava se u situacijama konflikta, u svrhu zadovoljenja osnovnih potreba za sigurnošću i pripadanjem, a pojačana identifikacija sa etničkom grupom predstavlja osnov za zajedništvo i solidarnost (Bar-Tal, 2007). Nacije nisu vremenski stabilni konstrukti i često predstavljaju proizvode političkog takmičenja za stvaranje ideje nacije koja se može prihvatiti kao autentična (McNicholl et al., 2019). I sam etnički identitet biva institucionalizovan, i pored ranije navedenih načina njegovog isticanja i očuvanja, u post-konfliktnom društvu institucionalizacija obuhvata i ceremonije (npr. šetnja za podršku generalu Ratku Mladiću u Banjaluci 2018), simbole (npr. spomenici u centru Sarajeva koji odražavaju sećanje samo na bošnjačke žrtve), mitove (npr. različita tumačenja kako je došlo do ubistva Nikole Gardovića, prve žrtve etničkih sukoba u BiH), komemoracije (npr. obeležavanje godišnjice zločina u Srebrenici), praznike (npr. obeležavanje Dana Republike Srpske 9. januara, dana kada je 1992. godine samoproklamovana Skupština srpskog naroda u BiH proglasila Republiku srpskog naroda Bosne i Hercegovine; Ustavni sud BiH doneo je presudu prema kojoj RS mora odabrati drugi datum za Dan republike, ali su građani RS protivpravno doneli odluku na referendumu da se ovaj datum zadrži, odnosno odluka Ustavnog suda pojačala je značaj obeležavanja tog datuma) itd. Osim toga, on se ističe i u knjigama, filmovima, umetničkim delima, arhitekturi, sportskim događajima i naravno, neizbežno, u sredstvima masovne komunikacije.

Identifikacija sa grupom, tj. operacionalizacija socijalnog identiteta, proučavana je u kontekstu međugrupnih konflikata i pomirenja. Neki od nalaza pokazuju da je ova identifikacija sa sopstvenom grupom negativno povezana sa opraštanjem, a opraštanje pozitivno povezano sa zajedničkim, nadređenim grupnim identitetom (Noor, Brown, Gonzalez, et al., 2008). Ovaj nalaz je u skladu sa modelom zajedničkog grupnog identiteta (*common ingroup identity model*, CIIM; Gaertner & Dovidio, 2000), koji pretpostavlja da identifikacija sa nadređenim identitetom, koji obuhvata obe suprotstavljene strane, može dovesti do smanjenja negativnih stavova prema pripadnicima druge grupe, putem favorizacije sopstvene grupe (Dovidio et al., 2012). Takođe, izraženiji etnocentrizam povezan je i sa negativnim vrednovanjem stradanja i života pripadnika druge grupe i sa pozitivnim vrednovanjem života

pripadnika sopstvene grupe (Pratto & Glasford, 2008). Jača identifikacija sa sopstvenom grupom dovodi do toga da je pripadnicima grupe potrebno više dokaza da bi prihvatili štetnost dela učinjenih od strane sopstvene grupe i posledično osećaju manju kolektivnu krivicu za zlodela (Miron et al., 2010).

Ako je dokazano da usvajanje nadređenog identiteta doprinosi unapređenju odnosa između grupa, zašto je to tako teško ostvarivo? Postoji nekoliko izazova sa kojima se suočavaju grupe koje pokušavaju da se ujedine u nadređenom identitetu, i to može nekada da dovede upravo do suprotnog efekta – raspirivanja konflikta (Neufeld & Schmitt, 2019). Najpre, strah od gubitka identiteta sopstvene grupe može biti jedan od faktora koji onemogućava usvajanje deljenog identiteta (npr. Crisp et al., 2006; Saguy et al., 2008). U BiH naziv Bošnjaci kao etnička odrednica počeo je da se koristi sa Dejtonskim sporazumom, u kome ova grupa predstavlja jedan od tri konstitutivna naroda. Srbi (i Hrvati) svoj etnički identitet neguju mnogo duže i njihova matična zemlja se graniči sa BiH. Oni imaju podršku vladajućih struktura u matici i često se u političkom diskursu govori o otcepljenju Republike Srpske i pripajanju Srbiji. U ovom kontekstu, Bošnjaci su grupa kojoj je matična zemlja upravo Bosna i Hercegovina, i njihov (u istoriji) relativno nov status može biti ugrožen usvajanjem nadređenog bosanskohercegovačkog nacionalnog identiteta. Srbima iz već opisanih razloga usvajanje novog nacionalnog identiteta ne odgovara, te za njih postoje i neke druge mogućnosti. Iz tog razloga identifikacija sa sopstvenom grupom se pojačava i utiče negativno na pomirenje (Noor et al., 2012), odnosno pretnje identitetu obeshrabruju identifikaciju sa nadređenim identitetom (Neufeld & Schmitt, 2019), što je u istraživanjima i pokazano (Srbi se, u odnosu na Bošnjake, značajno manje identifikuju sa nadređenim bosanskohercegovačkim identitetom; Karić, 2019).

Drugi razlog koji otežava usvajanje nadređenog identiteta jeste to što određena grupa, ili obe grupe, smatraju da nadređena kategorija treba da nosi odrednice njihovog identiteta, odnosno da odslikava njihove vrednosti i kvalitete (Waldzus & Mummendey, 2004). U skladu s tim, pripadnici jedne grupe procenjuju pripadnike druge grupe negativno upravo zato što dele nadređenu kategoriju (Wenzel et al., 2007). Bošnjaci mogu smatrati da Bosanci i Hercegovci treba da budu islamske veroispovesti i da u čitavoj zemlji treba negovati islamske vrednosti; sa druge strane, Srbi prema svom kolektivnom sećanju polažu pravo na teritoriju i mogli bi očekivati da nadređeni identitet odslikava njihove pravoslavne vrednosti. Još jedna prepreka usvajanju nadređenog identiteta jeste upravo delegitimizacija druge grupe (Bar-Tal, 2007), jer nepriznavanje druge grupe i njenih ljudskih kvaliteta implicira da ni ne postoji grupa sa kojom treba graditi nadređeni identitet. Srbi u BiH smatraju da se Bošnjaci ne mogu smatrati etničkog

grupom i da je ta konstrukcija nametnuta od strane spoljnih faktora. To se može odraziti na njihovu motivaciju da se identifikuju sa pretpostavljenim nadređenim bosanskohercegovačkim nacionalnim identitetom. Ovo pitanje može se smatrati i pitanjem prototipa nadređene kategorije, pri čemu svaka grupa za tipičnog predstavnika nadređene kategorije smatra da nosi više karakteristika njene nego druge grupe (Wenzel et al., 2007). U skladu s tim, Wenzel i saradnici smatraju da kada su grupe u konfliktu, insistiranje na nadređenoj kategoriji može imati negativne posledice.

Postoje istraživanja koja su pokazala da težnja da se identifikuje sa nadređenim identitetom uz zanemarivanje razlika između grupa može dovesti do efekta suprotnog od očekivanog, tj. do jačanja pristrasnosti i negativnih stavova prema drugoj grupi (Crisp et al., 2006; Stone & Crisp, 2007). Jedan od razloga može biti pretnja moralnosti grupe. Kada je britanskim ispitanicima postavljeno pitanje da li smatraju da su deo nadređene kategorije sa stanovnicima Afrike, pri čemu su podsećani na to da je Britanija učestvovala u trgovini robljem, te da li osećaju krivicu zbog te uloge Britanije, kod njih je identifikacija sa nadređenom kategorijom (u ovom slučaju „ljudska bića“) bila negativno povezana sa osećanjem krivice i podrškom za restitucijom afričkih nacija (Morton & Postmes, 2011). Identifikacija sa nadređenom grupom može nekada i da zaštiti moralnost počinioaca (Greenaway et al., 2012). Međutim, ukoliko se kolektivnoj viktimiziranosti pristupi na odgovarajući način, ona može doprineti pomirenju i održavanju mirnih odnosa (Nadler & Liviatan, 2006). Takođe, ako su grupe koje su prethodno bile u konfliktu, ali aktuelno nisu i ako između njih već postoji neki vid međuzavisnosti, insistiranje na nadređenom identitetu može da bude i kontraproduktivno (Dovidio et al., 2012), i u tom slučaju pažnju treba usmeriti na one brige koje su realistične u datom trenutku i utiču na motivaciju grupa da se bave nejednakostima (Saguy et al., 2009).

Gaertner i Dovidio su svoj model zajedničkog grupnog identiteta ažurirali nakon empirijskih istraživanja kojima je podvrgnut, te su u njega ugradili još jedan bitan aspekt. Naime, rekatégorizacija ne mora uvek da uključuje odricanje od sopstvenog podređenog identiteta da bi bila uspešna. Grupe mogu imati višestruke identitete, odnosno pored nadređenog mogu imati izražen i specifični podređeni identitet (Scheepers et al., 2014). Zapravo je pokazano da za smanjenje pristrasnosti između grupa dualni identitet može biti u istoj meri efikasan kao nadređeni (González & Brown, 2003).

S obzirom na to da je u teorijama i modelima pomirenja velika uloga data identitetima, i ako je zaista neophodno da se njihova uloga uzme u obzir prilikom pomirenja, onda nije dovoljno samo ukazati na njihovu važnost (Dinur, 2018). Kelman (2010) i Bar-Tal (2000, 2008) su obojica govorili o značaju promena u identitetima i o značaju legitimizacije tokom tog procesa. Da bi promene u identitetu bile svrsishodne, one moraju da nastupe kod obe grupe, i moraju da *zaista* nastupe. Ako grupa tvrdi da je pomirena sa drugom grupom, ali odbacuje njihov etos i njihov narativ, to ukazuje na to da grupa još uvek nije spremna da ozbiljno shvati identitet (Dinur, 2018). Anksioznost koja dolazi iz potrebe za promenom i pitanja identiteta mogu da učine razrešavanje konflikta neuspešnim, i da pomognu izgradnji konfliktnih narativa (Adisonmez, 2019; Rumelili & Çelik, 2017). Baš zato što su etnički (ili nacionalni) narativi duboko ukorenjeni u identitetu i kolektivnom sećanju, njihova promena je izuzetno teška (Garagozov & Gadirova, 2019; Hammack, 2008; Wertsch, 2002). Identitetski konflikti su teži za razrešavanje jer se ne baziraju na realnom konfliktu, odnosno materijalnim resursima, već su ukorenjeni u istoriji i smatra se da se oko njih ne može pregovarati (Auerbach, 2009), odnosno da su nulte prirode (Benvenisti, 1990). Dinur (2018) navodi dva pravca u kojima mora doći do promena u identitetu kako bi došlo do pomirenja: *prepoznavanje i priznavanje* (legitimizacija) etosa druge grupe, i *zahtev* za promenom određenih elemenata etosa kako bi se dva narativa mogla pomiriti. Obe grupe imaju zahtev za promenama u identitetu druge grupe, ali i obe grupe prepoznaju i priznaju drugačiji etos.

1.7.3.1 Model zasnovan na potrebama

Model zasnovan na potrebama (*needs-based model*; Nadler & Shnabel, 2008; Shnabel & Nadler, 2008) nastao je kao protivteža modelima pomirenja koji se zasnivaju prvenstveno na kognitivnim i racionalnim procesima (Shnabel & Noor, 2012). Prema ovom modelu, potrebe grupa se razlikuju u zavisnosti od toga da li su grupe žrtve ili počinioци u konfliktu. Konflikti nastaju kada nisu zadovoljene osnovne potrebe učesnika u konfliktu i kada strane (imaju razloga da) veruju da je upravo druga grupa odgovorna za tu deprivaciju (Auerbach, 2009). Identitetski konflikti nastaju kada neka strana u konfliktu oseća da joj je identitet negiran (delegitimizovan; Auerbach, 2009). Da bi pomirenje, i uopšte pozitivni međugrupni odnosi, bilo postignuto i stabilno, neophodno je da se adresiraju različite potrebe žrtava i počinilaca (Dovidio et al., 2012). Te potrebe proizilaze iz različitih pretnji identitetu grupe žrtve i grupe počinioца, odnosno pretnji dvema dimenzijama identiteta: moći i moralnosti, tj. moralnoj slici grupe. Ove pretnje izazivaju različite potrebe grupa, naime potrebu za osnaživanjem kod žrtve

ili potrebu za prihvatanjem kod počinioca, te je ključno za pomirenje – razrešiti različite potrebe žrtava i počinilaca (Shnabel & Noor, 2012).

Koje su to pretnje identitetu koje doživljavaju žrtve, a koje počinioci? Najpre, žrtve često nemaju moć ili kontrolu da zaustave zlodela koja im druga grupa pričinjava (Shnabel & Noor, 2012). Samim tim, pretnja njihovom identitetu ogleda se u poljuljanom viđenju sebe kao moćnih ljudi koji imaju kontrolu nad situacijom, pa se kod njih javljaju osećanja gubitka kontrole, niska percepcija samoefikasnosti, nedostatak ponosa i samopoštovanja (Scheff, 1994). Sa druge strane, pretnja identitetu grupe počinioca ogleda se u pretnji njenom doživljaju moralnosti, odnosno potencijalnom pripisivanju krivice ovoj grupi i isključenju iz „moralne zajednice“ (Tavuchis, 1991).

Prema ovom modelu, kompetitivna viktimiziranost je odraz doživljenih pretnji identitetu. Kao što je već ranije objašnjeno, počinioci doživljavaju percepciju moralnosti svoje grupe ugroženom ukoliko prihvate identitet počinioca (Noor et al., 2012), a žrtve doživljavaju gubitak moći, kontrole i autonomije, te iz ovih doživljaja proizilaze različite potrebe žrtve i počinioca – žrtve žele da povrate kontrolu i moć, a počinioci da umanje ugroženost moralne slike o sebi i povećaju šanse za socijalno prihvatanje (Nadler & Shnabel, 2008; Shnabel & Nadler, 2008; Shnabel et al., 2009). Pripadnici grupa koje učestvuju u izraelsko-palestinskom konfliktu su ispoljili veću sklonost ka opraštanju drugoj grupi za učinjena zlodela onda kada su navedeni da razmišljaju o tome da su patnju doživele obe grupe, odnosno kada im je indukovan zajednički identitet žrtve, ili kada su obe grupe predstavljene kao počinioci (Shnabel et al., 2013). Međutim, kada im je indukovan zajednički regionalni identitet, nije došlo do veće spremnosti na opraštanje i smanjenja kompetitivne viktimiziranosti (Shnabel et al., 2013). Ovde se može povući paralela (mada ovu pretpostavku treba empirijski istražiti) sa pokušajem koji je napravljen Dejtonskim sporazumom, da se kao nadređena identitetska kategorija postavi nacionalni identitet vezan za državljanstvo BiH, koji po svemu sudeći nije ispunio svoju funkciju. Takođe, kada su Jevreji priznali nepravdu učinjenu Palestincima, i kada su Palestinci razumeli perspektivu druge grupe i izrazili empatiju, grupe su uspele da dijalogom dođu do pomirenja (Sonnenschein, 2008, prema Noor et al., 2012). Na uzorku iz Severne Irske, kompetitivna viktimiziranost imala je uticaja na međugrupni oprost i subjektivnu evaluaciju minulog nasilja preko smanjenja poverenja u drugu grupu i povećanja identifikacije sa svojom grupom (Noor, Brown, & Prentice, 2008). Kada su u pitanju konflikti kod kojih su u srži identitet i integritet, oko njih nije moguće pregovarati, jer „su pitanja identiteta nulta suma“

(Benvenisti, 1990, str. 121). Paradoks je, međutim, da je upravo kod ovakvih konflikata pomirenje najpotrebnije (Hermann, 2004).

Pripadnici različitih grupa često nisu svesni da se potrebe druge grupe razlikuju od njihovih. Samim tim, može se desiti i da obe grupe žele pomirenje, ali da strategije kojima pribegavaju ispunjavaju (ili teže da ispunjavaju) samo potrebe sopstvene grupe, odnosno potrebe druge grupe se ne uzimaju u obzir (Dovidio et al., 2012). Potreba počinioca, kao što je već objašnjeno, jeste da budu prihvaćeni. Samim tim oni mogu usvojiti strategije za koje smatraju da će tome doprineti, a to su često odvlačenje pažnje sa razlika u identitetu i stvaranje socijalne harmonije, odnosno smanjenje značaja razlika među grupama (Dovidio et al., 2009). Počinioci mogu pribеći i rasterećujućim kognicijama, kao što su delegitimizacija i dehumanizacija, ili minimizacija posledica njihovih zlodela, dok žrtve mogu pribеći osveti (Nadler & Shnabel, 2008; Shnabel & Noor, 2012). Grupe koje su žrtve u konfliktu imaju potrebu za poštovanjem i osnaživanjem (Shnabel et al., 2009), pa one, suprotno prethodno opisanim procesima, teže tome da naglašavaju međugrupne razlike i različite identitete (Jones, 2009). S obzirom na to da iz ovih procesa proizilaze različiti ciljevi, grupe će pribegavati različitim strategijama za njihovo ostvarenje.

Idealno razrešenje odnosa koje bi dovelo do pomirenja jeste zadovoljavanje potreba svake grupe od strane druge grupe: potreba žrtve za osnaživanjem biva zadovoljena od strane počinioca, a potreba počinioca za prihvatanjem biva zadovoljena od strane žrtve (Shnabel & Noor, 2012). Način da se ovo ostvari jeste upućivanje izvinjenja i traženje oprosta od strane počinioca i prihvatanje izvinjenja i davanje oprosta od strane žrtve (Tavuchis, 1991). Međutim, ovo u realnosti nije uvek izvodljivo (detaljnije o međugrupnom oprostima pogledati u poglavlju o suočavanju sa prošlošću).

1.7.3.2 (De)legitimizacija

Već je ranije u teorijama Bar-Tala i Kelmana spomenuta važnost legitimizacije za ostvarivanje pomirenja (nasuprot delegitimizaciji koja je nastupila neposredno pre ili tokom konflikta). Ono što je značajno napomenuti kada su delegitimizacija i dehumanizacija u pitanju jeste da one više ne zauzimaju samo direktnu i drastičnu formu (npr. vezivanje grupe za dehumanizujuće kategorije), već i suptilne, implicitne forme (Haslam & Loughnan, 2014; Morton et al., 2012). Samim tim, dehumanizacija postaje deo svakodnevnih interakcija (Morton et al., 2012).

Još jedan od razloga, pored ranije opisanih, koji može da doprinese tome da identifikacija sa nadređenom kategorijom ne dovede do unapređenja međugrupnih odnosa jeste rastegljivost kategorije, odnosno njeno značenje i sadržaj (Morton et al., 2012). Morton (Morton et al., 2012) navodi dva aspekta ove rastegljivosti koji mogu biti od značaja. Prvi je kontekst u okviru kog nadređena i druge identitetske kategorije bivaju aktivirane. Drugi je sadržaj, odnosno propustljivost nadređene kategorije. Bitno je znati u kojoj meri nadređena kategorija dozvoljava identifikaciju i sa drugim identitetima.

Da bi bilo jasno koji je sadržaj aktiviranih kategorija, one se, naravno, moraju iskomunicirati (Reicher & Hopkins, 2001). Kao što je objašnjeno u prethodnom odeljku, žrtve i počinioci mogu imati suprotna viđenja nadređene kategorije, u koju žrtve projektuju sadržaj koji će im obezbediti podršku, a počinioci sadržaj koji će im obezbediti zaštitu moralnosti. U zavisnosti od toga ko je onaj ko komunicira težnju ili predlog za nadređenu kategoriju može zavisiti odgovor grupe. Postoje razlike u sklonosti identifikaciji sa nadređenom grupom u situacijama u kojima to predlaže član sopstvene i član druge grupe (Gómez et al., 2008). Ljudi su skloniji da se identifikuju sa nadređenom grupom ukoliko taj predlog dolazi od člana njihove sopstvene grupe nego ako predlog dolazi od druge grupe. Predlog druge grupe može se razumeti kao pretnja, te može doći do jačanja etnocentrizma (Morton et al., 2009). Osim toga, ako taj predlog dolazi od grupe koja je počinilac, žrtva može biti sumnjičava prema tom predlogu jer ga može smatrati neiskrenim, odnosno načinom druge grupe da se opravda za zlodela (Morton et al., 2012). Zbog toga je važno da ideju o nadređenom identitetu najpre predlože pripadnici sopstvene grupe, jer će na taj način sumnja u namere druge grupe biti umanjena (Nadler & Liviatan, 2006).

1.7.4 Instrumentalni i socioemocionalni procesi

Za sve do sada navedene procese pomirenja postoji određena empirijska podrška u literaturi. Ipak, empirijska provera opisanih modela je daleko od zadovoljavajuće, a pažnju treba posvetiti i još jednoj grupi procesa koji odlikuju pomirenje. Pregledom literature, Nadler (2012) je napravio distinkciju između tri perspektive o pomirenju, iz kojih proizilaze različiti procesi:

- a. *Strukturalna perspektiva* koja u osnovi konflikta vidi socijalnu nejednakost, pa samim tim pomirenje vidi kao jačanje međugrupne jednakosti. Ove promene mogu biti ostvarene političkim, pravnim, socijalnim i drugim strukturalnim promenama.

- b. *Relaciona perspektiva* bavi se pitanjima nepoverenja između grupa, te bi prema ovom gledištu cilj pomirenja bio izgradnja poverenja između grupa uz pomoć kontakta (ali pod određenim uslovima, vidi Pettigrew & Tropp, 2011) i saradnje.
- c. *Identitetska perspektiva*, vezana za prethodno opisana identitetska pitanja, pomirenje vidi kao uklanjanje pretnji identitetu svake grupe. Između ostalih, jedna od najvećih pretnji jeste odustajanje od identiteta žrtve.

Tri opisane perspektive u realnosti ne isključuju jedna drugu. Naprotiv, savršeni scenario pomirenja uključio bi delanje na sva tri fronta: jačanje poverenja između grupa uz pomoć saradnje, sa ravnopravnim mogućnostima, u ravnopravnom sistemu, uz relativno sigurne identitete (Nadler, 2012). Za strukturalne promene odgovorni su kreatori politika i ove promene imaju uticaja na političke, ekonomske i pravne procese. Kako ovi procesi izlaze izvan okvira ovog rada, u daljem tekstu neću se baviti ovom komponentom pomirenja, već će fokus biti stavljen na relaciju i identitetsku perspektivu. Promena u identitetima grupa, odnosno rešavanje pitanja odustajanja od identiteta žrtve i počinioca, može da nastupi tek kada je izgrađeno poverenje između grupa, radom na međusobnom kontaktu i saradnji, te su ova dva aspekta pomirenja tesno povezana. Kada ne postoji poverenje, izvinjenja za zlodela ili pružanje pomoći članovima druge grupe bivaju percipirani kao manipulativne igre i doprinose lošim odnosima između grupa (Fisher et al., 2008; Nadler & Liviatan, 2006).

Procese koji proizilaze iz relacione perspektive Nadler je nazvao instrumentalnim, dok je one koji proizilaze iz identitetske perspektive imenovao socioemocionalnim (Nadler, 2012; Nadler & Shnabel, 2008). Kako proizilazi iz ranije opisane distinkcije, prva grupa procesa ima za cilj unapređenje poverenja i promenu negativnih odnosa između grupa uz pomoć saradnje, te se na taj način ostvaruju instrumentalni ciljevi. Socioemocionalni procesi fokusiraju se na promene u identitetima grupa, sa ciljem umanjavanja negativnih emocija koje su posledica identifikovanja sa ulogom žrtve. Ove dve grupe procesa razlikuju se u sledećem:

- a. Meta promene – meta socioemocionalnih procesa je grupni identitet, dok je meta instrumentalnih procesa promena odnosa i percepcije druge grupe;
- b. Vremenski fokus – socioemocionalni procesi usmereni su na prošlost, a instrumentalni na sadašnjost i budućnosti;
- c. Priroda procesa – instrumentalni izazivaju postepenu promenu koja nastaje kao posledica sticanja poverenja između grupa, dok su socioemocionalni procesi trenutni;

- d. Ishod pomirenja – instrumentalni za ishod imaju odnos poverenja između dve grupe, dok socioemocionalni imaju promenu odnosa žrtva-počinilac (Nadler, 2012).

Kao što je već spomenuto, instrumentalno pomirenje nastaje kao posledica izgradnje odnosa poverenja kroz međugrupnu saradnju. Dobro poznata kontakt hipoteza i metaanaliza sprovedena sa ciljem evaluacije efekta kontakta na međugrupne odnose pokazala je da pod određenim uslovima kontakt unapređuje međugrupne odnose (Pettigrew & Tropp, 2006). Kao jedan primer uspešne saradnje između grupa navodi se tzv. „diplomacija katastrofe“ (*disaster diplomacy*, Kelman & Koukis, 2000), kada grupe sarađuju ujedinjene protiv neke prirodne katastrofe, kao što je to bio slučaj u BiH tokom poplava 2014. godine. Brojni su primeri koji su se pojavili u medijima i razgovorima ljudi iz tog perioda, koji ukazuju na to da kada postoji zajednički neprijatelj, međugrupna saradnja dovodi do brisanja razlika i granica između grupa, a prirodne nepogode su te koje dokažu da je saradnja pod okriljem nadređenog identiteta (ljudi koji su u nevolji) moguća. Iako je međugrupni kontakt dokazano najrobusniji prediktor pozitivnih međugrupnih odnosa, često se dešava da do njega i ne dođe, što dovodi do jačanja nerazumevanja jer onemogućava da se ispravi pogrešna percepcija o odlikama druge grupe (Dovidio et al., 2012). Socioemocionalni procesi povezani su sa ranije opisanom fenomenom kompetitivne viktimiziranosti i potrebama koje imaju žrtve i počinioци: žrtve žele da povrate osećaj kontrole i moći, a počinioци da održe moralnu sliku o sebi (Nadler, 2012).

1.7.5 Socio-kognitivni procesi

Socio-kognitivni procesi odnose se na to kako naše subjektivne konstrukcije sociopolitičke realnosti utiču na našu spremnost na miran odnos sa ranijim neprijateljem (Maoz, 2004, str. 226). Socio-kognitivni procesi uključuju uverenja, stavove, kognicije i od njih formirane sheme. Ovi elementi utiču na to kako ljudi obrađuju informacije u toku konflikta (Bar-Tal, 2000), te se posledično može istraživati i njihov značaj za prelazak iz sukoba u mir, a samim tim i kreiranje pomirenja.

Kognitivne pristrasnosti imaju dokazano puno uticaja na međugrupne odnose. Ove suptilne forme mišljenja na sistematski način menjaju interakciju između grupa (Dovidio et al., 2012). Maoz (2004) navodi dve grupe kognitivnih pristrasnosti koje su od značaja za subjektivno konstruisanje informacija u međugrupnim konfliktima:

1. Pristrasnosti orijentisane na rešenje (*solution-centered biases*), koje se javljaju tokom mirovnih pregovora i značajno utiču na njihov proces. Tu spadaju:

- a. Preterana optimistična samouverenost – tendencija da se precenjuju šanse za uspeh ukoliko se nastavi konflikt (Mnookin & Ross, 1995);
 - b. Uokviravanje dobiti i gubitaka (Kahneman & Tversky, 1979);
 - c. Reaktivna devaluacija – umanjenje vrednosti ustupcima druge strane, samo zato što dolaze od njih (Ross, 1995; Ross & Stillinger, 1991).
2. Pristrasnosti orijentisane na odnos (*relationship-centered biases*) koje predstavljaju veće prepreke samom pomirenju nego prva grupa. U ovu grupu spadaju:
- a. Negativna percepcija i slika o protivniku uključuje negativne reprezentacije protivnika, ili ono što kod Bar-Tala predstavlja delegitimizacija (Bar-Tal, 2000). Ove negativne slike druge grupe uključuju smatranje protivnika zlim, nemoralnim ili inferiornim (Bar-Tal, 1990). Ova uverenja često dolaze u paru sa pozitivnim viđenjem sopstvene grupe, što je još jedan od elemenata Bar-Talovog modela konfliktnog etosa. U istraživanju sa političkim elitama Izraela i Palestine uočeno je da svaka strana teži da nabraja zlodela ili hostilna ponašanja druge grupe i da umanjuje značaj njihovih umerenih ili pozitivnih akcija (Heradstveit, 1974). Takođe, ispitanici su bili skloni i atribucionoj pristrasnosti, to jest zlodela svoje grupe opisivali su spoljnim i nestabilnim faktorima, dok su zlodela druge grupe pripisivali unutrašnjim i stabilnim faktorima (Dovidio et al., 2012; Heradstveit, 1974; Rosenberg & Wolfsfeld, 1977).
 - b. Naklonost ka ili preferencija sopstvene grupe (*ingroup favourability bias*) je još jedna vrsta kognitivne pristrasnosti, pri kojoj se, kada se procenjuju ista ponašanja svoje i druge grupe, ponašanja svoje grupe procenjuju kao opravdanija ili čak pozitivnija (Maoz, 2004). I ovde atribuciona pristrasnost igra važnu ulogu, jer se agresivna ponašanja pripadnika svoje grupe pripisuju situacionim, a druge grupe unutrašnjim, trajnim karakteristikama (Bilewicz et al., 2017; Duncan, 1976). Čak i izvan konfliktnih situacija, ljudi preferiraju svoju grupu, u nju imaju više poverenja i saradljiviji su sa članovima svoje grupe (Dovidio & Gaertner, 2010), što u situacijama konflikta bude znatno pojačano.

Betancourt (1990) je u istraživanje atribucionih pristrasnosti u međugrupnim konfliktima uveo i dimenziju kontrolabilnosti, odnosno namere da određena dela nanese štetu drugoj grupi. Ukoliko je namera procenjena kao hostilna, a kontrolabilna, to dovodi do negativnih emocija i veće verovatnoće da odgovor grupe bude agresivan. Naravno, i ovde ultimativna atribuciona greška (*ultimate attribution error*) igra ulogu, jer se hostilna ponašanja člana sopstvene grupe pripisuju manje namernim i manje kontrolabilnim faktorima, dok se ista ponašanja od strane

članova druge grupe smatraju namernim i kontrolabilnim (Betancourt, 1990). Dakle, ljudi su skloni atribuiranju krivice za nasilje drugoj grupi, dok se distanciraju od okrivljavanja sebe za istu vrstu dela (Ariyanto et al., 2009). Istraživanja su ukazala na to da je ovaj atribucioni obrazac prisutan je u izraelsko-palestinskim, kinesko-malajskim i hinduističko-muslimanskim odnosima (Hewstone, 1989; Taylor & Jaggi, 1974).

Funkcija kognitivnih pristrasnosti u kontekstu međugrupnih odnosa je očuvanje slike o sebi, te su ljudi skloni pribegavanju *istorijskoj defanzivnosti* (Bilewicz, 2016). Osim atribucione pristrasnosti, u kognitivne strategije izbegavanja suočavanja sa negativnim informacijama o ponašanju pripadnika sopstvene grupe Bilewicz (Bilewicz, et al., 2017) svrstava rasterećujuće kognicije, vremensko distanciranje, moralna izmeštanja i motivisano zaboravljanje (Leidner & Castano, 2012; Peetz et al., 2010; Roccas et al., 2006; Sahdra & Ross, 2007).

Bar-Tal je opisao dva „okvira konflikta“ (*frames of conflict*, Bar-Tal & Geva, 1986) u koja je smestio dva tipa unutagrupne pristrasnosti. Prva je upravo opisana preferencija sopstvene grupe, a druga je tzv. pristrasnost nekompatibilnosti (*incompatibility bias*; Rubin et al., 1994), u kojoj se situacija posmatra kao *win-lose*, odnosno ciljevi, motivacija i interesi su potpuno suprotstavljeni. Ova dva konfliktna okvira se prenose socijalizacijom na mlađe generacije i predstavljaju faktore koji onemogućavaju pomirenje (Bar-Tal, 2000; Bar-Tal & Bennink, 2004). Međutim, postoje i pozitivni okviri, to jest okviri pomirenja (*frames of reconciliation*) i oni uključuju:

- a. Win-win okvir, odnosno zamenu win-lose okvira onim u kom obe strane dobijaju. U ranijim istraživanjima pokazano je da uokviravanje konteksta na različite načine utiče na to kako će se ljudi ponašati u određenoj situaciji, odnosno da li će biti kompetitivno ili saradnički nastrojeni (Ross & Ward, 1996). Međutim, kada su produbljeni, teško rešivi konflikti kakvi su između etničkih grupa na primer, najčešći okviri jesu „nulta suma“ (*zero-sum*), odnosno može se samo ili izgubiti ili dobiti (Kriesberg, 1998). Zato je malo verovatno da će jednostavno (namerno) menjanje okvira dovesti do kognitivni promena kod ljudi (Bar-Tal, 2001).
- b. Obelodanjivanje stanovišta obe strane u konfliktu, kako bi se umanjila pristrasnost lažne polarizacije. Lažna polarizacija odnosi se na to da se viđenja sopstvene grupe smatraju umerenim, a viđenja suprotne grupe ekstremnim (Ross, 2000). Obe strane smatraju da su razlike između njih fundamentalne, te da je samo njihovo stanovište ispravno i razumno (Bar-Tal & Geva, 1986), što u realnosti nije slučaj. Ipak, lažna polarizacija onemogućava prelaženje iz konfliktnog u saradnički odnos

(Kriesberg, 2004) i povećava međusobno nepoverenje i hostilnost (Maoz, 2004). Zbog toga je važno da obe strane obelodane svoja stanovišta, kako bi shvatile da nijedno stanovište nije ekstremističko i kako bi omogućile da se stvori prostor za potencijalna slaganja. U eksperimentalnom kontekstu ova pretpostavka je dokazana (Keltner & Robinson, 1997), ali novije istraživanje koje je pokušalo da replicira ranije nalaze je u tome samo delimično uspelo (Blatz & Mercier, 2018). U ovom istraživanju, potvrđeno je da postoji pristrasnost polarizacije, ali se ona ne javlja uvek, odnosno ne javlja se kod svih specifičnih pitanja o kojima se raspravlja. Sa druge strane, u istraživanju Moore-Berg i saradnika (Moore-Berg et al., 2020), pokazano je da se u ideološkom nesaglasju drugoj strani pripisuje veći nivo dehumanizacije i predrasuda prema sopstvenoj grupi nego što je u toj grupi zaista izraženo, odnosno drugoj grupi se pripisuju ekstremniji stavovi. Ovo dovodi do pojačane hostilnosti sopstvene grupe jer utiče na nivoe dehumanizacije i predrasuda u sopstvenoj grupi. Slične rezultate dobila je i Parker (Parker, 2018). Pitanje je kolika je ekološka valjanost ovih nalaza, s obzirom na to da je mnogo više faktora u igri kada su u pitanju međugrupni konflikti. U realnosti, strane verovatno ne bi naginjale ka tome da ispolje svoje sumnje i time otkriju svoje potencijalne slabosti, što može kao efekat da ima pojačavanje umesto smanjivanje polarizacije (Ross, 2000).

- c. Obelodanjivanje uverenja o stanovištu druge strane bi mogla biti intervencija kojom će se opisani problem prethodne intervencije mogao izbeći. Iznošenjem onoga što misle da je stanovište druge strane, grupe mogu shvatiti koji su izazovi i sumnje koje druga grupa ima u tom odnosu. Ova intervencija pokazala se efikasnom za smanjenje polarizacije u eksperimentalnom kontekstu (Ross, 2000).

1.7.6 Status i moć

„Socijalne realnosti manjine i većine u društvu su fundamentalno različite“ (Dovidio et al., 2012). U socijalnoj psihologiji je važnost uloge moći i statusa manjinske ili većinske grupe za međugrupne odnose odavno dokazana. U pitanjima pomirenja grupa koje su ranije bile u konfliktu ovaj aspekt je takođe proučavan, najčešće u kontekstu Ruande, izraelsko-palestinskog konflikta i Severne Irske.

U skladu sa ranije opisanom atribucionom pristrasnošću, u istraživanjima je pokazano da ljudi teže da agresivna ponašanja pripisuju situacionim faktorima onda kada ih počini pripadnik

sopstvene grupe, a trajnim i stabilnim karakteristikama kada ga čini pripadnik druge grupe. Međutim, u istraživanju Ariyanto i saradnika (Ariyanto, et al., 2009), atribuciona pristrasnost bila je prisutna samo kod manjinske grupe. Autori su ovo objasnili potrebom manjinske grupe (u ovom slučaju hrišćana u Indoneziji) da sačuvaju pozitivnu sliku o sebi, dok za većinsku grupu, muslimane, ova potreba nije bila od značaja. Ovi nalazi su u skladu sa nekim drugim istraživanjima (npr. Liu et al., 1999).

Istraživanja su pokazala da manjinske grupe ocenjuju kvalitet kontakta sa većinskom nižim nego što je situacija sa većinskom grupom (Binder et al., 2009). Takođe, istraživanja o razlikama u moći u odnosu na lažnu polarizaciju pokazala su da većinska grupa prenaglašava gledišta manjinske više nego što je obratni slučaj (Keltner & Robinson, 1997; Sherman et al., 2003). Iako su brojne studije pokazale da pojačan kvantitet međugrupnih kontakata dovodi do smanjenja predrasuda i pojačanog prihvatanja druge grupe, malobrojna istraživanja su ukazala i na suprotan obrazac. Jedan od bitnih faktora koji se mora uzeti u obzir kada se ispituje efekat kontakta na međugrupne odnose jeste grupni status. Kada su u pitanju grupe u konfliktu, dobijeni su kratkotrajni efekti pozitivnog kontakta, pri čemu je efekat izraženiji kod većinske grupe (Lemmer & Wagner, 2015). Sa druge strane, sa dugoročnim efektima dobijeni su oprečni rezultati (Guffler & Wagner, 2017). Kod manjinske grupe, pozitivan međugrupni status može zapravo da dovede do održavanja statusa quo (Saguy, 2018), odnosno do održavanja neravnopravnog odnosa. Pozitivan međugrupni kontakt kod manjinske grupe može da dovede do slabije identifikacije sa sopstvenom grupom (Tausch et al., 2015), smanjene svesnosti o razlici u moći (Saguy et al., 2009) i jačanja poverenja u većinsku grupu (Tausch et al., 2015). To, uz percepciju većinske grupe da iako žele egalitarizam, veruju da ne mogu da urade mnogo da promene situaciju (Cakal et al., 2011), dovodi do izostanka socijalne akcije da bi došlo do promene.

1.8 Čime se baviti u istraživanju pomirenja?

Koliko god se čini poznatim i objašnjenim, postoje brojna pitanja o pomirenju na koja još uvek nije dat odgovor. Kada se može smatrati da je pomirenje postignuto? Da li je izostanak oružanih konflikata dovoljan pokazatelj pomirenja? Kako izgleda postignuto pomirenje, kako se može meriti? Kakav je odnos pomirenja i drugih procesa, kao što je normalizacija? Kakvu ulogu imaju razni procesi i aspekti pomirenja koji su do sada spominjani u literaturi? Kako se može preneti sa malih na velike grupe i kolika je ekološka validnost intervencija? Da li intervencije ciljaju adekvatne procese? Da li je pomirenje proces, ishod ili i jedno i drugo? Da

li postoje i koje su univerzalne i kontekstualno zavisne komponente pomirenja? Kako se pomirenje prevodi iz teorije u praksu? „Zanimljivo, s obzirom na frekvenciju korišćenja termina *pomirenje*, nije jasno šta je ono, ili šta je za njega potrebno“ (Dwyer, 1999, str. 82).

Iako se javlja težnja da se „uspešni“ procesi pomirenja (npr. TRC u Ruandi) sprovedeni u jednom kontekstu primene i u drugim kontekstima, među stručnjacima koji se bave pomirenjem naglašava se značaj konteksta u analiziranju i primeni mogućih strategija (Hermann, 2004). Steinberg (2000) smatra da su neke teorije i tehnike univerzalne, ali da se moraju uzeti u obzir specifični socijalni, kulturni i istorijski elementi. Stoga, ne treba nam „sophisticirani univerzalni model pomirenja“ (Hermann, 2004, str. 58), već kulturno-specifični modeli koji će „nastati od resursa dostupnih u konkretnom kontekstu i odgovoriti na potrebe upravo u tom kontekstu“ (Lederach, 1998, str. 55).

Konačno, Demirel i Eriksson (2019) smatraju da „je ostvarivanje pomirenja očigledno teže nego definisanje uslova za njega“ (str. 2). Moram ovde izraziti sumnju u ovu tvrdnju, jer kao što je prikazano, samo pomirenje je teško jasno definisati, pa je samim tim teško i jasno odrediti uslove za njegovo ostvarenje. Kada bi bila jasna struktura konstrukta pomirenja, bilo bi moguće proučavati uslove potrebne za njegovo postizanje i meriti stepen u kome je ono ostvareno. „U najboljem slučaju, trenutna metodološka praksa stvara konceptualnu konfuziju. U najgorem, stvara konceptualne nesporazume koji dovode u pitanje i rezultate istraživanja i praktična dostignuća u težnji za pravdom“ (Meierhenrich, 2008, str. 197). „Ako je želja da pomirenje da smisleni doprinos društvima u tranziciji, moraćemo mnogo bolje da ga razumemo nego sada“ (Sarkin & Daly, 2003, str. 72). Ali problem konceptualizacije pomirenja nastavlja da bude zanemaren u istraživanjima – o pomirenju (Meierhenrich, 2008).

1.9 Problem istraživanja

Dvadeset pet godine nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini i dalje vlada duboka podeljenost po pitanju etniciteta, viktimiziranosti, uloge počinioca, narativa o ratu, političkih stavova između Bošnjaka i Srba. Aktuelna društvena situacija se praktično ne razlikuje od one koju je rat ostavio iza sebe Dejtonskim sporazumom: i dalje iste političke strukture učestvuju u državotvornoj vlasti, etnicitet je institucionalizovan na svim nivoima društva, te se ogleda u svim oblastima od obrazovanja do politike, stalno su prisutni otvoreni konflikti između predstavnika triju konstituentnih naroda, dok je saradnja između entiteta veoma ograničena, kada uopšte i postoji, etnički mitovi su u punoj snazi u svakodnevnom životu, i iako postoje

nekonfliktni kontakti između pripadnika različitih etničkih grupa, socijalna distanca je visoka, a pritisak zajednice ukoliko se prekorači „granica“ je teško izdrživ. Izostaju samo otvoreni oružani sukobi.

Kao što je već opisano u uvodu, istraživanja na prostoru BiH koja su se, makar deklarativno, bavila pitanjima pomirenja i međuetničkih odnosa ne manjka. BiH je i dalje nepresušni izvor istraživačkih ideja, ali za nešto više od dve decenije nisu napravljene dovoljno velike korake ka izmenjenom odnosu između grupa. Literatura ukazuje na to da ukoliko se ovaj odnos ne adresira na adekvatan način, može doći do ponovnog konflikta (de la Rey, 2001), a tenzije prisutne u svakodnevnom životu stanovnika BiH ne čine se kao odstupanje od ponovnog ulaska u sukob. Etničke podele stvaraju probleme i na međunarodnom planu, te je tako na primer BiH, zbog nemogućnosti usaglašavanja trojice članova Predsjedništva, ostala bez predstavnika u Savetu Evrope u 2019. godini. Nestabilna politička situacija sa sobom nosi i nestabilnu ekonomsku situaciju, te je izazov življenja u ovoj zemlji dodatno pojačan. Iako postoje pojedinačni primeri saradnje između pripadnika grupa, oni su veoma sporadični i mada daleko odzvanjaju, nisu dovoljni za generalizaciju promene na čitave grupe. Duboke podele između grupa naročito dolaze do izražaja u vreme komemoracija i obeležavanja datuma značajnih za obe grupe, pa tako obeležavanje godišnjice zločina u Srebrenici retko prođe bez konfliktnih situacija, a Dan Republike Srpske ne prolazi bez hiljada zastava razapetih širom gradova i sela. Učestalost ovakvih pojava dovodi do trajne salijentnosti grupnim identitetima koji onemogućavaju unapređenje odnosa između grupa.

Kako međugrupno pomirenje nije jasno definisano u literaturi, a procesi pomirenja opisani ranije u tekstu podrazumevaju promene u odnosima između grupa koje čini „običan narod“, glavni problem istraživanja jeste *Kako stanovnici Bosne i Hercegovine koji pripadaju različitim etničkim grupama definišu međugrupno pomirenje u aktuelnom kontekstu?* Ovo pitanje uključuje konceptualizaciju (o čemu govorimo?) i operacionalizaciju (kako ćemo ga prepoznati kada ga vidimo?; Gerring, 2001) pomirenja. Osim toga, s obzirom na to da su teorije o međugrupnom pomirenju relativno nove i da im još uvek manjka empirijske provere, drugi problem istraživanja tiče se toga *Koji su to procesi međugrupnog pomirenja koji su značajni za Bošnjake i Srbe u BiH i kakav je njihov međusobni odnos?*

1.9.1 Ciljevi istraživanja

Imajući u vidu navedene probleme istraživanja, postavljeni su glavni istraživački ciljevi, koji su vezani za studiju u celini, odnosno i kvalitativni i kvantitativni deo. Specifični istraživački ciljevi i hipoteze opisani su u okviru metodološkog dela svake od studija.

Cilj 1: Definisane pomirenje između Srba i Bošnjaka u BiH od strane „običnog naroda“.

S obzirom na to da su dosadašnja istraživanja kao i teorijski koncepti pomirenja jasno istakli da postoje razlike u tome kako grupe percipiraju prošlost i sadašnjost, procenjuju relevantne mehanizme u međugrupnom odnosu, potrebama i načinima njihovog zadovoljenja, u okviru prva dva cilja napravljena je jasna distinkcija između definicija, odnosno socijalnih konstrukcija pomirenja svake grupe ponaosob. U skladu sa prvim ciljem, postavljena su sledeća istraživačka pitanja:

Istraživačko pitanje 1: Kako u BiH pomirenje definišu Bošnjaci, a kako Srbi?

Istraživačko pitanje 2: Kako se razlikuju definicije pomirenja između dve etničke grupe?

Cilj 2: Utvrđivanje relevantnih procesa pomirenja i eksploracija njihovih međusobnih relacija.

U procese pomirenja koji su bili predmet istraživanja spadaju procesi ranije opisani u tekstu, kao i oni dobijeni u kvalitativnom delu istraživanja. Relacije između navedenih procesa biće istražene uz pomoć mrežne analize, kako bi se dobio verodostojniji uvid u kompleksan prostor pomirenja, odnosno u odnose između procesa.

Istraživačko pitanje 3: Koje procese smatraju važnim za pomirenje Srbi, a koje Bošnjaci?

Istraživačko pitanje 4: U kakvim su međusobnim relacijama procesi pomirenja? Koji su procesi centralniji?

Istraživačko pitanje 5: Kako se mreže pomirenja razlikuju u različitim etničkim grupama?

Istraživačko pitanje 6: Kako se spremnost na pomirenje razlikuje kod različitih definicija pomirenja i u različitim etničkim grupama? Iako se ne očekuju razlike u spremnosti na

pomirenje između Bošnjaka i Srba generalno, očekuju se različiti odnosi između spremnosti na pomirenje i različitih definicija pomirenja kod jedne i kod druge grupe.

Cilj 3: Predlog modela pomirenja primenljivog na kontekst u BiH.

Treći cilj jeste i praktični cilj ovog istraživanja, kojim nakon procene toga kako pomirenje između grupa definišu sami pripadnici tih grupa i kako se te definicije razlikuju, te koji procesi koji su centralniji za postizanje pomirenja, želimo da damo predlog aspekata pomirenja na koje se treba fokusirati u kontekstu BiH kako bi ono bilo ostvareno. Predlog koji je dat na ovaj način je adekvatniji nego dosadašnji pokušaji rada na pomirenju, jer će biti zasnovan na percepcijama i procenama samih pripadnika grupa i identifikovanju ključnih ometajućih faktora u ovom procesu.

U istraživanju je primenjen sekvencijalni miks-metod, odnosno sekvencijalna eksploratorna strategija, pri čemu je prvo sprovedeno kvalitativno istraživanje, a zatim su nalazi iz kvalitativnog dela iskorišteni za kreiranje instrumenta kojim je obuhvaćen veći uzorak i omogućena adekvatnija generalizacija nalaza na populaciju.

2 KVALITATIVNA STUDIJA

2.1 Metod

Prateći preporuke Američke psihološke asocijacije (APA) o izveštavanju o kvalitativnim istraživanjima u psihologiji, u ovom radu izveštavanje o prvoj studiji pratiće korake u knjizi Heidi Levitt (2019).

2.1.1 Specifični ciljevi istraživanja i istraživačka pitanja

SC1: Uz pomoć metode fokus grupa i polustrukturisanog protokola istražiti kako pomirenje u BiH definišu Srbi, a kako Bošnjaci.

SC2: Uz pomoć metode fokus grupa i polustrukturisanog protokola istražiti kako Srbi i Bošnjaci percipiraju da pomirenje definiše druga grupa.

SC3: Uz pomoć metode fokus grupa i polustrukturisanog protokola istražiti koje činioce smatraju značajnim za pomirenje Srbi, a koje Bošnjaci.

SC4: Uz pomoć metode fokus grupa i polustrukturisanog protokola istražiti šta su spremni za pomirenje da pruže Srbi, a šta Bošnjaci, te šta svaka grupa očekuje od druge grupe.

SC5: Uz pomoć metode fokus grupa i polustrukturisanog protokola istražiti da li učesnici smatraju da je pomirenje ostvarivo i u kojoj meri.

S obzirom da je ova studija eksploratornog karaktera i predstavlja osnov na kom je bazirano kvantitativno istraživanje, nisu postavljene hipoteze, već samo istraživačka pitanja. Među naučnicima postoje obe struje, da je i za kvalitativna istraživanja neophodno postaviti i testirati hipoteze, kao i da nije potrebno uvek postaviti hipoteze. U ovom slučaju, kvalitativna studija će biti smatrana studijom za generisanje hipoteza (*hypothesis-generating*; Auerbach & Silverstein, 2003), koje će biti proverene kvantitativnim istraživanjem.

2.1.2 Dizajn

Prva studija je kvalitativna, a podaci su prikupljeni primenom metoda fokus grupe. Fokus grupa je metod prikupljanja kvalitativnih podataka u kom se određeni broj ispitanika u grupi fokusira na jednu temu i diskutuje o njoj (O'hEocha et al., 2012), pri čemu je ova diskusija relativno neformalna i nestrukturisana, ali vođena (Braun & Clarke, 2006). Ključni aspekt

ovakvog načina prikupljanja podataka je interaktivnost, odnosno odgovori učesnika mogu podstaći diskusiju i drugačije poglede na problem. Ovaj metod je preporučljiv kada se istražuje nedovoljno istraženo područje ili tema (Frith & Gleeson, 2004), ili kada ne postoji jasna teorija na koju se istraživanje može osloniti, što je slučaj sa međugrupnim pomirenjem. Nekoliko važnih karakteristika kvalitativnog istraživanja čini njihovu osnovu (Braun & Clarke, 2013):

- kvalitativna istraživanja su o značenju, a ne o brojkama; njihova svrha je drugačija, ne ispituju se hipoteze, već omogućava stvaranje okvira za dalja istraživanja;
- kvalitativna istraživanja ne obezbeđuju jedan odgovor ili jedno značenje, ona govori priču o podacima; subjektivna su i pristrasna, ali polaze od toga da ne postoji samo jedna istina;
- kvalitativna istraživanja uzimaju u obzir kontekst, odnosno perspektivu;
- mogu biti iskustvena ili kritička. U iskustvenim prioritet su interpretacije učesnika, u kritičkim se zauzima kritički stav prema podacima i teži se da se objasni neki drugi fenomen;
- uključuje kvalitativno razmišljanje: njihov glavni cilj je da *razumeju* značenje onako kako ga ljudi razumeju, a ne da dokažu ili opovrgnu teoriju testiranjem odnosa između varijabli;
- kvalitativna istraživanja vrednuju subjektivnost i refleksivnost. Istraživači u sprovođenju kvalitativnih istraživanja unose svoju istoriju, vrednosti, stavove itd. i ova subjektivnost će sigurno moći da bude identifikovana u izveštaju. Za razumevanje onoga što se kvalitativno istražuje upravo je potrebno uneti ljudskosti. Ove pristrasnosti se mogu donekle kontrolisati kroz refleksivnost i svest o njihovom postojanju, te težnjama da se subjektivnost što više umanjii prilikom interpretacije podataka.

Imajući sve navedeno u vidu, smatram da polazna tačka u kojoj težim da razumem kako obični ljudi razumeju pomirenje može biti mnogo bolje istražena kvalitativnim nego kvantitativnim pristupom.

2.1.3 Učesnici u istraživanju

2.1.3.1 Opis istraživača

Prema APA priručniku za izveštavanje o kvalitativnim istraživanjima (Levitt, 2019), važno je da istraživač opiše kontekst u kom je nastala ideja o istraživanju, da opiše svoja lična iskustva i karakteristike koje bi mogle biti značajne za samu interpretaciju rezultata. Zbog toga ću u ovom delu opisati kratko iskustva na osnovu kojih je nastala ideja o istraživanju. Moj prvi odlazak u Sarajevo na proleće 2015. godine je na mene ostavio težak utisak i u Srbiju sam se vratila sa gorkim osećajem. U Sarajevo sam otišla turistički, ali su me „lokalci“ proveli kroz različite neturističke delove grada, pokazali gde je bila linija fronta, pokazali ulicu koja danas čini „granicu“ srpskog i bošnjačkog dela, ispričali kako su kao mali tu igrali fudbal i kada bi lopta otišla „na drugu stranu“, dogovarali se ko će da pretrči par metara da ode po loptu – u istoj ulici, na istom asfaltu. Videla sam prvi put sve izrešetane zgrade u kojima ljudi i dan danas žive, verovatno oguglali na ove večite spomenike rata. Videla sam natpis na zgradi Gradske vijećnice, i sve spomenike žrtvama rata u centru Sarajeva. Te godine očekivalo se obeležavanje 20. godišnjice od genocida u Srebrenici i celo Sarajevo je bilo posvećeno ovom zločinu. Zasićenost etničkim identitetom bila je veoma izražena. Spavala sam na Lukavici, u srpskom delu Sarajeva, brdu na koje su Srbi izbegli iz Sarajeva i podizali kuće navrat nanos, u šiblju, samo da imaju gde da se smeste. Spavala sam u kući čoveka koji je tokom rata imao visok čin i koji, u tom trenutku, 20 godina nije „sišao dolje“. Pitao me je jesam li bila u centru, kako mi se dopada, rekla sam da je zaista jako lepo, saslušao je ćuteći i usputno, dok je odlazio od stola, rekao: „Da, lepa je bila čaršija“. To je bio moj prvi susret sa Bosnom. Tada se rodila ideja o istraživanju.

Tokom mog višemesečnog boravka u BiH 2017. i 2018. godine, ideja je sazrevala vođena opažanjima i pričama ljudi sa kojima sam provodila vreme. Pomirenje de facto nije bilo postignuto na psihološkom nivou, ali njima je bilo „dosta te priče“. Kada sam počela da razmišljam zašto i da o tome pričam sa njima, stekla sam utisak da priču o pomirenju doživljavaju kao *nametnutu*, da su pritiskani da se pomire, da sve međunarodne institucije to od njih očekuju i potenciraju, da je veliki broj programa i aktivnosti koji za cilj imaju pomirenje, ali do njega ne dolazi. Tada je ideja o istraživanju zaokružena, i uključivala je pitanje kako uopšte *raja* definiše pomirenje, kako ga vidi, kako ga razume. Pregledom literature došla sam do zaključka da na ovo pitanje ni struka nema (ni približno) jasan odgovor.

Od važnih informacija o meni koje mogu biti od značaja za interpretaciju rezultata, navešću sledeće: etnička pripadnost koja mi je pripisana je srpska, ali mi je identifikacija sa ovom socijalnom kategorijom skoro u potpunosti nebitna; identifikujem se u većoj meri sa regijom (Balkanom) jer smatram da su te geografske i geopolitičke odrednice više uticale na moju socijalizaciju nego etnička pripadnost. Pristrasnosti koje će težiti da se jave tokom interpretacije podataka pokušavam da osvestim i korigujem, ali verujem da će deo nesvesnog da utiče na analizu, mada možda ne u većoj meri nego kod bilo kog drugog istraživača.

S obzirom na to da da moje ime i prezime formalno odražavaju srpsku etničku pripadnost, za sprovođenje fokus grupa sa pripadnicima bošnjačke etničke grupe saradivala sam sa Adisom Lađarevićem iz Banjaluke i Melinom Dželović iz Sarajeva. Adis je po zanimanju sociolog, živi u Banjaluci od rođenja, dakle i tokom ratnih dešavanja. Melina je po zanimanju psiholog, zaposlena u organizaciji „Obrazovanje građi BiH“, koja se bavi pomaganjem mladima da prevaziđu ratne traume.

2.1.3.2 Učesnici u fokus grupama

Ciljani uzorak u ovoj studiji bio je osam fokus grupa sa 5-8 učesnika, odnosno ukupno 40-64 učesnika. Trebalo je da učesnici budu oba pola, različitih nivoa obrazovanja, da žive u Sarajevu ili Banjaluci, da se izjašnjavaju kao Srbi ili Bošnjaci, i da nisu deca iz mešovitih brakova. Regruteri su dobili navedene smernice za regrutaciju; međutim, naišli smo na velike probleme sa odazivom ispitanika za učešće u fokus grupama, te je krajnji uzorak prigodan.

U osam etnički homogenih fokus grupa učestvovalo je ukupno 50 učesnika. Po četiri grupe sprovedene su u Banjaluci i Sarajevu, od čega u svakom gradu po dve sa Srbima i Bošnjacima. Prva fokus grupa sa Srbima iz Sarajeva sprovedena je na Palama, a druga u samom Sarajevu. Sarajevo je, osim što je glavni grad države, i glavni grad Federacije BiH (FBiH), u kojoj većinsko stanovništvo čine Bošnjaci. Banja Luka je sa druge strane glavni grad Republike Srpske (RS), gde većinsko stanovništvo čine Srbi. S obzirom na to da su istraživanja pokazala da postoje razlike u nekim procesima pomirenja u zavisnosti od toga da li je grupa manjinska ili većinska, ova varijabla lokalne manjine/većine je uzeta u obzir.

Broj učesnika u grupama kretao se od pet do 11 (Tabela 3). Po preporukama iz literature (Krueger & Casey, 2009; Braun & Clarke, 2006), optimalan broj učesnika u fokus grupi je od pet do osam, jer je ovu veličinu grupe lakše moderirati i obezbeđuje se bogatija diskusija, naročito kada su teme osetljive. U jednoj grupi (Srbi, Sarajevo) je ovaj broj veći od 8, a u jednoj

(Srbi, Banja Luka) manji od pet. O razlozima pogledati više u delu o regrutaciji učesnika. Jedna osoba je započela učešće u fokus grupi u Banjaluci, ali je nakon kratkog vremena odustala od učešća.

Tabela 3

Broj učesnika po fokus grupama

	Banja Luka		Sarajevo		Ukupno
	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	
Srbi	4	5	8	11	28
Bošnjaci	6	6	5	5	22
Ukupno	21		29		50

U trenutku prikupljanja podataka, svi ispitanici su imali prebivalište u mestima u kojima su grupe sprovedene. Uzrast ispitanika kretao se od 21 do 70 godina, sa prosekom $M = 32.48$, $SD = 12.41$ godina. Niko od njih nije dete iz mešovitog braka. Od ukupnog broja učesnika, njih 39 se izjasnilo o svom zanimanju. Od toga ih je 13 studenata, četvero asistenata na fakultetu, jedan farmaceut, jedan istoričar, jedan lingvista, jedan modni dizajner, troje penzionera, dvoje politikologa, jedan pravnik, petoro univerzitetskih profesora, jedan projekt menadžer, jedna spremačica, jedna učiteljica, jedna upravnica javne kuhinje i jedan viši asistent.

Od ukupnog broja učesnika u grupi, 31 je bilo ženskog pola (62%), od čega 16 žena bošnjačke etničke pripadnosti (72%) i 15 srpske etničke pripadnosti (54%). Njih 42 je prijavilo da li su nekoga izgubili u ratu, od čega je njih 17 (40%) izgubilo članove uže ili šire porodice. Takođe, očevi trinaestoro njih su učestvovali u ratu, dok je direktno učešće u ratnim dejstvima imalo dvoje učesnika.

Voditelji fokus grupa nisu poznavali učesnike grupa od ranije, osim u dva slučaja. Prvi slučaj jeste jedna grupa sa Srbima u Banjaluci, gde je voditeljka grupe poznavala dvojicu učesnika od ranije i sa njima bila sarađivala poslovno i privatno ranije. U drugom slučaju, reč je o grupi Bošnjaka u Sarajevu, pri čemu je voditeljka grupe poznavala lično sve učesnike grupe i sa njima bila ranije u formalnom odnosu.

2.1.3.3 Regrutacija učesnika

Srbi iz Banjaluke regrutovani su u najvećoj meri kroz moje lične kontakte i kontakte poznanika. Jednu grupu činili su studenti Univerziteta u Banjoj Luci, a drugu zaposleni na tom univerzitetu i prijatelji poznanika. U Sarajevu, jedna grupa Srba prikupljena je uz pomoć zaposlenih na Filozofskom fakultetu na Palama, u Istočnom Sarajevu, i sastojala se mahom od zaposlenih na univerzitetu. Druga grupa Srba u Sarajevu prikupljena je uz pomoć članova Međureligijskog vijeća BiH i kontaktiranjem od strane lokalnog sveštenika i njegove supruge. Bošnjaci iz Banjaluke regrutovani su u saradnji sa Merhametom Islamske zajednice, a u Sarajevu uz pomoć koleginice sa Fakulteta političkih nauka i u saradnji sa NVO „Obrazovanje gradi BiH“. U jednoj grupi Srba iz Sarajeva bilo je 11 učesnika, što je posledica neadekvatne komunikacije između istraživača i pomagača u procesu regrutacije.

2.1.3.4 Etička pitanja

Istraživanje je odobreno od strane Etičke komisije Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Na početku svake fokus grupe, a pre početka pravljenja audio zapisa, učesnicima su pojašnjeni predmet i ciljevi istraživanja i procedura tokom fokus grupe (Prilog A). Pojašnjeno im je usmeno čime se istraživanje bavi i ko ga sprovodi, u koju svrhu; pojašnjeno im je kako funkcioniše anonimizacija učesnika, i zatražena dozvola za snimanje audio zapisa, nakon čega su učesnici davali svoj pristanak na učešće u fokus grupi. Nijedan učesnik nije odbio da njegovi odgovori budu snimljeni. Kraj fokus grupe bio je praćen kratkim debriefingom (videti plan debriefinga u Prilogu B), pri čemu je ispitanicima omogućeno da postave dodatna pitanja, daju komentare koje nisu želeli dok je trajalo snimanje audio zapisa i iskomuniciraju svoje emocije i razmišljanja ukoliko to žele. Učesnicima je data koverta sa kontaktima osoba kojima se mogu obratiti u slučaju da imaju potrebu.

Neophodno je spomenuti jedan etički izazov. Nakon veoma komplikovanog i teškog procesa regrutacije ispitanika za učešće u fokus grupama, sprovedene su tri fokus grupe u Banjaluci i dve u Sarajevu. Nakon toga, okupljanje novih grupa je bilo veoma teško, te je učesnicima u preostale tri grupe ponuđena nadoknada za učešće u iznosu od 20 konvertibilnih maraka. Troje učesnika u preostale tri grupe je odbilo da uzme nadoknadu. S obzirom na to da na početku istraživanja nije bila predviđena nadoknada za učesnike u fokus grupama, učesnicima u prvih pet grupa ona nije data. Zbog komplikovane situacije i praktične nemogućnosti okupljanja dodatnih grupa, pribegla sam ovom delu i ponudila nadoknadu za

učešće. Nije bilo izvodljivo da učesnici u prethodnim grupama naknadno dobiju ovu nadoknadu.

2.1.4 Prikupljanje podataka

Podaci u ovoj studiji prikupljeni su putem fokus grupa. Protokol za fokus grupe razvijen je delom na osnovu teoretskih postavki, a delom kako bi se ciljano odgovorilo na pitanja koja u literaturi nisu jasno definisana, a u konkretnom slučaju se odnose na kontekst BiH. Protokol je pilotiran sa dvema grupama studenata Univerziteta u Banjoj Luci, sa ciljem provere vremenskog trajanja i sadržaja pitanja. Finalna verzija protokola sadržala je sledeća pitanja:

- a) *Šta je pomirenje?* Šta je za Vas pomirenje/šta za Vas to znači, između Srba i Bošnjaka? Da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni posle rata? Kako ćete znati/biste znali da je pomirenje postignuto? Kako ono izgleda? Šta mislite, kako pomirenje vide Srbi/Bošnjaci (druga grupa)?
- b) *Šta je ostvarivo pomirenje?* Da li mislite da je pomirenje onako kako ste ga Vi definisali ostvarivo između Srba i Bošnjaka u BiH? Zašto? Koliko vremena je za to potrebno? Zašto baš toliko? Šta je najmanje što treba da se ostvari da bi nivo pomirenja bio prihvatljiv?
- c) *Koliko i šta ste spremni da pružite za pomirenje?* Šta mislite da su spremni da pruže Srbi/Bošnjaci (ispitanikova grupa) kao grupa da bi došlo do ostvarivog pomirenja? U kojoj meri? Šta ste spremni Vi lično da pružite kako bi došlo do ostvarivog pomirenja? U kojoj meri?
- d) *Šta (je najmanje što) očekujete od druge grupe za pomirenje?* Šta je najmanje što očekujete od druge grupe za pomirenje? Šta od navedenog mislite da je druga grupa spremna da pruži? U kolikoj meri?
- e) *Gde se sada nalaze dve grupe po pitanju pomirenja?* Prema Vašem mišljenju, koliko se daleko trenutno nalaze Srbi i Bošnjaci od ostvarivog pomirenja? Zašto? Da li mislite da je moguće da dođe do pomirenja između Srba i Bošnjaka u BiH? Zašto? Da li mislite da je potrebno da dođe do pomirenja između ove dve nacionalne grupe? Zašto?

Voditelji fokus grupa prošli su obuku za njihovo vođenje. Tokom trajanja diskusije, voditelji su moderirali razgovor, postavljali pitanja radi dodatnih pojašnjenja, vraćali razgovor na temu ukoliko bi učesnici prebacili fokus na teme nepovezane sa istraživanjem. Voditelji

grupa nisu davali verbalno ni neverbalno svoja mišljenja ili (ne)slaganja u vezi sa temom i odgovorima učesnika.

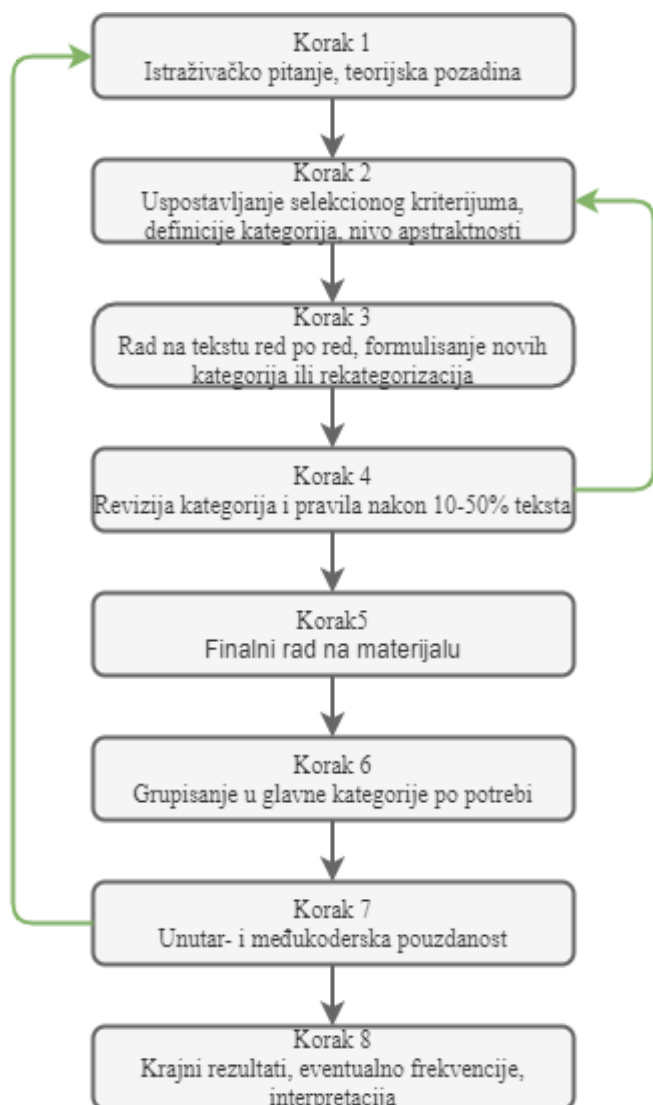
Poziv za učešće u fokus grupama distribuiran je preko ličnih kontakata, socijalnih mreža i uz pomoć ranije navedenih pojedinaca i organizacija, ciljajući ispitanike koji žive u Sarajevu i Banjaluci. S obzirom na to da je za vreme ratnog sukoba i neposredno nakon njega veliki procenat stanovništva u BiH menjao mesto boravka i prebivališta, nisu bili ciljani isključivo učesnici koji su rođeni u Banjaluci i Sarajevu. Fokus grupe trajale su od 50 do 90 minuta. Audio zapisi su transkribovani, izvršena je anonimizacija ličnih podataka i ukupno 132 strane transkribovanog materijala korištene su u daljoj analizi. Transkribovan materijal nalazi se u Prilogu H.

2.1.5 Analiza podataka

Obrada kvalitativnih podataka izvršena je u programu za obradu kvalitativnih podataka MAXQDA Pro 2020. Obrada je uključila kombinaciju dva pristupa: prvi je kvalitativna analiza sadržaja (*qualitative content analysis, QCA*; Mayring, 2014), a drugi tematska analiza (*thematic analysis, TA*; Braun & Clarke, 2006). U odnosu na druge predložene analize koje se pojavljuju u literaturi, QCA je sveobuhvatnija (obuhvata širok raspon procedura) i najpreciznija (prati određena pravila i analiza se vrši korak po korak, Grafik 2). MAXQDA program za analizu kvalitativnih podataka nudi mnoge mogućnosti za njihovu obradu, pri čemu se te mogućnosti svrstavaju u tri grupe procedura: tematska kvalitativna analiza teksta, evaluativna kvalitativna analiza teksta i analiza teksta građenjem tipova (Kuckartz, 2014; Kuckartz et al., 2008); međutim, Mayring (2014) smatra da su ova tri procesa već uključena u QCA, te da QCA pruža više mogućnosti za obradu. Kvalitativna analiza sadržaja za primenu u miks-metodu uključuje: a) formulisanje istraživačkog pitanja; b) definisanje kategorija i nivoa apstraktnosti; c) kodiranje teksta, d) revizija; e) finalno kodiranje; f) formiranje nadređenih kategorija; g) unutar i međukoderska pouzdanost; h) izveštavanje o rezultatima.

Grafik 2

Proces obrade podataka u kvalitativnoj analizi sadržaja (preuzeto iz Mayring, 2014)

Tematska analiza je metod za identifikovanje, analiziranje i izveštavanje o obrascima (temama) unutar podataka (Braun & Clarke, 2006, str. 6). TA može značajno da doprinese analizi kvalitativnih podataka, jer su njeni početni koraci vrlo slični onima iz kvalitativne analize sadržaja: definisanje istraživačkog pitanja i kodiranje su neizbežan deo svake analize podataka sa fokus grupa. Međutim, nakon prvog kodiranja, tematska analiza predlaže sledeće korake: a) traganje za temama; b) revizija tema; c) definisanje i imenovanje tema; d) pisanje izveštaja (Braun & Clarke, 2006). Jedna prednost tematske analize je njena fleksibilnost, te je kombinacija relativno striktno kvalitativne analize sadržaja i fleksibilne tematske analize za iznalaženje nadređenih kategorija pogodna za izučavanje fenomena kojim se bavimo u ovom istraživanju.

Kodiranje kvalitativnih podataka vršeno je na dva načina: primenjen je unapred utvrđeni set kategorija, ali su tokom obrade dodavane nove kategorije po potrebi, ukoliko određeni kodni segment nije bilo moguće svrstati u neku od postojećih kategorija. Postojeći set kategorija preuzet je iz *International Handbook of Peace and Reconciliation* (Malley-Morrison et al., 2013), iz poglavlja koje se bavi definicijom pomirenja na Balkanu i u Rusiji (Miheljak et al., 2013). Podaci dobijeni u ovoj studiji prikupljeni su upitničkom formom, sa otvorenim pitanjem o tome kako ispitanici definišu pomirenje, i primenjen je grounded theory pristup. Kategorije dobijene kodiranjem odgovora na ovo pitanje su *pomirenje kao proces* (nastaviti dalje, izvinjenje i oprost, kompenzovati/izgladiti, razrešiti/popraviti,

prepoznati/priznati/prihvatiti, usaglasiti se/složiti se/kompromis/pregovaranje, postići razumevanje, ujediniti se, prevenirati buduće nasilje ili konflikt), *pomirenje kao stanje* (mir, prestanak konflikata/nasilja, pozitivno emocionalno stanje), *orijentacija ka budućnosti, pitanje mogućnosti za postizanje/ideal i ljudske karakteristike*. Međutim, kako su ove kategorije dobijene na podacima prikupljenim na uzorku koji je sadržao ispitanike iz Rusije, Slovenije, Srbije i Grčke, pretpostavljeno da neće biti dovoljne da obuhvate sve podatke koji su dobijeni u fokus grupama, te je ostavljena mogućnost razvijanja novih kategorija ili modifikacije postojećih. Konačni šifarnik kodova predstavljen je u Tabeli 2. Kategorije preuzete iz Malley-Morrison et al. (2013) nalaze se u sivim poljima.,

Tabela 2

Šifarnik kodova za analizu podataka iz fokus grupa

1. Definicija pomirenja	1.10 Individualističko gledište
1.1 Ekonomska održivost	1.11 Političko pomirenje
1.2 Proces	2. Da li je pomirenje postignuto
1.2.1. Suočavanje s prošlošću	2.1 Da
1.2.2 Saradnja	2.1.1 Trpljenje/tolerancija
1.2.3 Koegzistencija	2.1.2 Individualni nivo
1.2.4 Poštovanje	2.2 Ne
1.2.5 Nadređena kategorija	2.2.1 Politika
1.2.6 Počinilac/žrtva	2.2.2 Diskriminacija
1.2.7 Prevencija budućeg konflikta	2.2.3 Nacionalizam
1.2.8 Ujediniti se	2.2.4 Mediji
1.2.8.1 Izgradnja novih veza sa drugom grupom	3. Kako druga grupa vidi pomirenje
1.2.8.2 Zalečenje/ujedinjavanje	3.1 Prihvatanje njihovog narativa
1.2.9 Postići razumevanje	3.2 Islamizacija
1.2.10 Usaglasiti se/složiti se/kompromis/pregovaranje	3.3 Jedan narod

1.2.11 Prepoznati/priznati/prihvatiti	3.4 Unitarna BiH
1.2.12 Razrešiti/popraviti	3.5 Suživot
1.2.13 Kompenzovati/izgladiti	4. Da li je pomirenje ostvarivo
1.2.14 Izvinjenje/oproštaj	4.1 Da
1.2.15 Nastaviti dalje	4.2 Ne
1.2.16.1 Aktivno	4.2.1 Druga grupa odbija
1.3 Orijentacija ka budućnosti	4.2.2 Mi odbijamo
1.4 Pitanje mogućnosti za postizanje/ideal	5. Šta je moja grupa spremna da pruži
1.4.1 Težnja	5.1 Suočavanje s prošlošću
1.5 Ljudske karakteristike	5.2 Prihvatanje odgovornosti
1.6 Stanje	5.3 Ništa
1.6.1. Mir	5.4 Već smo (sve) pružili
1.7 Normalan život	6. Šta treba da pruži njihova grupa?
1.8 Izostanak definicije/nemogućnost pomirenja	6.1 Poštovanje
1.9 Ravnopravnost	6.2 Suočavanje s prošlošću
	7. Da li treba da dođe do pomirenja?

Kada je u pitanju pristup kodiranju, primenjeno je kompletno kodiranje (*complete coding*; Braun & Clarke, 2013), odnosno kodirani su i analizirani svi delovi teksta koji su relevantni za istraživačko pitanje, a selekcija ključnih nalaza se obavlja tokom analitičkog procesa. Kod se sastoji od reči ili kratke sintagme, a jedan segment može uključivati više kodova.

Jedinice analize činili su delovi ili čitave rečenice, sa dodatnim tekstom koji je uključivao kontekst. Nekada je kodirana jedna reč, ukoliko nije bila deo pratećeg teksta (npr. odgovor na pitanje šta je moja grupa spremna da pruži – *ništa*). Unutar iste rečenice, moguće je identifikovati nekoliko različitih kodova, pri čemu su svi kodirani (npr. u donjem drugom primeru). Primeri jedinica analize:

- Reč: (Da li mislite da je pomirenje između Srba i Bošnjaka postignuto?) *Ne*.

- Deo rečenice: (Šta znači normalan život?) *Znači bez bilo kakvih sukoba na bilo kojim nivoima i u svakodnevnom životu i recimo među političarima, uspostavljanje nekog normalnog dijaloga, da možemo normalno da razgovaramo i da se međusobno uvažavamo i poštujemo.*
- Rečenica: (Šta je pomirenje?) *Priznavanje ratnih zločina sa svih strana.*

Što se tiče pouzdanosti kodiranja kvalitativnih podataka, u literaturi se navode dva tipa pouzdanosti: unutar-koderska pouzdanost (*intra-coder reliability*, pandan test-retest proveru kod kvantitativnih studija) kada isti istraživač kodira tekst još jednom nakon završetka prvog kodiranja, te proverava da li je kodiranje ujednačeno, i međukodersko slaganje (*inter-coder agreement*), koje podrazumeva upoređivanje kodiranja između dva ili više istraživača kako bi se utvrdio stepen slaganja između njih (preporuka je da slaganje bude preko 80% kako bi se kodni sistem prihvatio). Problem sa međukoderskim slaganjem jeste pitanje – oko čega zapravo koderi treba da se usaglase: oko imena kodova, segmenata teksta koji pripadaju određenom kodu, ili oboje (Creswell, 2007). Creswell smatra da istraživači treba oko toga da se usaglase i izveste u istraživanju. Međutim, Braun i Clarke (2006) zastupaju stav da je kodiranje fleksibilan i aktivan proces i da neizbežno uključuje osobine koderu. Samim tim, nema puno smisla testirati međukodersku pouzdanost, ali preporučljivo je da istraživači zajedno kodiraju podatke kako bi došli do što više ideja o tome šta se može saznati na osnovu podataka.

U ovom istraživanju procenjena je i unutar- i međukoderska pouzdanost. Glavni istraživač je najpre kodirala materijal, zatim nakon 14 dana ponovo kodirala polovinu teksta, pri čemu je preklapanje iznosilo 97%. Zatim je nezavisni koder samostalno kodirao 30% nasumično izabranih delova teksta, pri čemu mu je obezbeđen šifarnik i kratka objašnjenja kodova. Nakon inicijalnog kodiranja, postojalo je preklapanje od 17%. Međutim, s obzirom na to da softver za obradu podataka uzima u obzir samo identične delove teksta (ako se razlikuje jedna reč u opsegu kodiranog teksta, program to tretira kao neslaganje), izvršeno je ujednačavanje 824 kodirana segmenta. Nakon ujednačavanja, preklapanje je bilo prisutno u 89,92% kodiranih segmenata. Koderi su o preostali 10% diskutovali i usaglasili se oko kodiranja.

2.2 Rezultati i analiza

S obzirom na to da je predstavljanje rezultata kvalitativnog istraživanja neodvojivo od njihove analize, u nastavku će rezultati i sama analiza biti predstavljeni u istom odeljku, po preporukama Braunove i Clarkove (2013) i Levittove (2019).

Kvalitativnim metodom, primenom fokus grupa, želela sam da istražim kako Srbi i Bošnjaci iz BiH definišu pomirenje između ove dve grupe, šta smatraju bitnim za isto, odnosno koji su faktori koji mu doprinose ili ga ometaju, i kako percipiraju definiciju pomirenja koju daje druga grupa. U prvom delu rezultata biće delimično prikazani kvantitativni pokazatelji i prodiskutovana istraživačka pitanja prema raspodeli samih kodova. U drugom delu, biće opisane teme identifikovane tematskom analizom.

S obzirom na to su kvalitativna istraživanja kreativnog karaktera, ostavljeno je samim istraživačima da procene da li žele da se baziraju na kvantitativnim podacima ili temama, te od same teme istraživanja i onoga što žele da prikažu zavisi da li žele da predstave veći broj kategorija kako bi se ukazalo na raznolikost odgovora, ili da kategorije pripaja prema određenim kriterijumima (Levitt, 2019). U ovom izveštaju prikazaću i kategorije nižeg nivoa, kako bi se pitanje pomirenja što bolje razumelo.

Kada je u pitanju tematska analiza, neću prikazivati frekvence pojedinih kodova unutar tema, iz nekoliko razloga koji su navedeni u dosadašnjoj literaturi. Najpre, metodolozi kvalitativnih istraživanja smatraju da „brojanje odgovora promašuje poentu kvalitativnog istraživanja“ (Pyett, 2003, str. 1174), jer u ovom slučaju frekventnost ne određuje vrednost (Braun & Clarke, 2013), odnosno da li je nešto značajno za pojašnjenje rezultata ili istraživačkih pitanja nije obavezno određeno time da li ga je rekao veliki broj ljudi (Braun & Clarke, 2006; Buetow, 2010). Drugi razlog leži u samoj prirodi prikupljanja kvalitativnih podataka, gde ne dobiju svi ispitanici isti set odgovora iz kog mogu da biraju onaj sa kojim se najviše slažu (kao kod pitanja sa višestrukim izborom, recimo), već oni *kreiraju* odgovore na pitanja. Takođe, ne može se pretpostaviti da ako neko nije komentarisao određenu temu, npr. osoba se nije nadovezala na komentar drugog učesnika u fokus grupi da je pomirenje primarno političko pitanje, to *ne znači* da ta osoba to ne smatra. Ako bi svi učesnici bili pitani konkretnim pitanjem da li smatraju da je pomirenje primarno političko pitanje, a ponuđeni odgovori bili da i ne, onda bi se moglo govoriti o broju učesnika koji zastupaju određeni stav ili mišljenje. U skladu sa tim, iako postoji struja među kvalitativnim metodolozima koja zastupa da je navođenje kvantitativnih podataka neophodno, lično se sa time ne slažem, i zato preporučujem

da se i brožani podaci iz prvog dela prikaza rezultata uzimaju sa rezervom, odnosno ne kao krajni pokazatelj zastupljenosti nekog koda.

2.2.1 Kako Srbi i Bošnjaci vide pomirenje – kvalitativna analiza sadržaja

U tabeli 3 prikazane su frekvence i procenti u ukupnom broju kodova za datu kategoriju ispitanika. Najpre ću se osvrnuti na najzastupljenije kodove kod obe grupe, odnosno koji su najčešće zastupljeni u odgovorima bez obzira na etničku pripadnost, a zatim na razlike između etničkih grupa.

Tabela 3*Frekvencija kodova po etničkim grupama*

kodovi	BOŠNJACI						SRBI						UKUPNO	
	Sarajevo		Banja Luka		Ukupno		Srbi Banja Luka		Srbi Sarajevo		Ukupno			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Definicija pomirenja	0	0	0	0	0	0	2	1.6	0	0	2	0.6	2	0.28
1.1 Ekonomska stabilnost	1	0.5	14	8.2	15	4	1	0.8	3	1.5	4	1.2	19	2.68
1.2 Proces	3	1.4	0	0	3	0.8	0	0	1	0.5	1	0.3	4	0.56
1.2.1 Suočavanje s prošlošću	6	2.9	0	0	6	1.6	1	0.8	0	0	1	0.3	7	0.99
1.2.2 Saradnja	3	1.4	0	0	3	0.8	2	1.6	4	1.9	6	1.8	9	1.27
1.2.3 Koegzistencija (suživot)	0	0	11	6.5	11	2.9	0	0	2	1	2	0.6	13	1.83
1.2.4 Poštovanje	0	0	4	2.4	4	1.1	2	1.6	4	1.9	6	1.8	10	1.41
1.2.5 Nadređena kategorija	3	1.4	0	0	3	0.8	0	0	1	0.5	1	0.3	4	0.56
1.2.6 Počinitelj/žrtva	2	1	0	0	2	0.5	0	0	5	2.4	5	1.5	7	0.99
1.2.7 Prevencija budućih konflikata i nasilja	0	0	1	0.6	1	0.3	0	0	0	0	0	0	1	0.14
1.2.8 Ujediniti se	6	2.9	3	1.8	9	2.4	0	0	2	1	2	0.6	11	1.55
1.2.8.1 Izgradnja novih veza sa drugom grupom	0	0	0	0	0	0	2	1.6	4	1.9	6	1.8	6	0.85
1.2.8.2 Zalečenje/ujedinjavanje	1	0.5	0	0	1	0.3	0	0	0	0	0	0	1	0.14
1.2.9 Postići razumevanje	3	1.4	0	0	3	0.8	2	1.6	4	1.9	6	1.8	9	1.27
1.2.10 Usaglasiti se/složiti se/kompromis/pregovaranje	5	2.4	0	0	5	1.3	0	0	4	1.9	4	1.2	9	1.27
1.2.11 Prepoznati/priznati/prihvatiti	9	4.3	12	7.1	21	5.6	7	5.5	16	7.8	23	6.9	44	6.20
1.2.12 Razrešiti/popraviti	9	4.3	2	1.2	11	2.9	1	0.8	3	1.5	4	1.2	15	2.11
1.2.12.1 Odšteta	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00
1.2.13 Kompenzovati/izgladiti	0	0	0	0	0	0	1	0.8	0	0	1	0.3	1	0.14
1.2.14 Izviniti se i oprostiti	1	0.5	0	0	1	0.3	2	1.6	0	0	2	0.6	3	0.42
1.2.14.1 Bez zaboravljanja	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.00

1.2.15 Nastaviti dalje	3	1.4	5	2.9	8	2.1	2	1.6	0	0	2	0.6	10	1.41
1.2.15.1 Aktivno	4	1.9	1	0.6	5	1.3	1	0.8	0	0	1	0.3	6	0.85
1.3 Orijentacija ka budućnosti	4	1.9	6	3.5	10	2.7	0	0	1	0.5	1	0.3	11	1.55
1.4 Pitanje mogućnosti za postizanje/ideal	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0.5	1	0.3	1	0.14
1.4.1 Težnja	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0.5	1	0.3	1	0.14
1.5 Ljudske karakteristike	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0.5	1	0.3	1	0.14
1.6 Stanje	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0.5	1	0.3	0	0.00
1.7 Normalan život	5	2.4	9	5.3	14	3.7	3	2.3	9	4.4	12	3.6	26	3.66
1.8 Izostanak definicije/nemogućnost pomirenja	0	0	1	0.6	1	0.3	5	3.9	1	0.5	6	1.8	7	0.99
1.9 Ravnopravnost	1	0.5	0	0	1	0.3	1	0.8	4	1.9	5	1.5	6	0.85
1.10 Individualističko gledište	2	1	6	3.5	8	2.1	4	3.1	11	5.3	15	4.5	23	3.24
1.11 Političko pomirenje	4	1.9	4	2.4	8	2.1	7	5.5	2	1	9	2.7	17	2.39
2. Da li je pomirenje postignuto	1	0.5	2	1.2	3	0.8	0	0	0	0	0	0	3	0.42
2.1 Ne	6	2.9	5	2.9	11	2.9	6	4.7	13	6.3	19	5.7	30	4.23
2.1.1 politika	20	9.7	12	7.1	32	8.5	11	8.6	9	4.4	20	6	52	7.32
2.2.2 diskriminacija	1	0.5	0	0	1	0.3	1	0.8	4	1.9	5	1.5	6	0.85
2.2.3 nacionalizam	1	0.5	2	1.2	3	0.8	1	0.8	6	2.9	7	2.1	10	1.41
2.2.4 mediji	5	2.4	15	8.8	20	5.3	1	0.8	5	2.4	6	1.8	26	3.66
2.2 Da	1	0.5	4	2.4	5	1.3	2	1.6	12	5.8	14	4.2	19	2.68
2.2.1 trpljenje/tolerancija	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2	0.6	2	0.28
2.2.2 individualni nivo	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0.5	1	0.3	1	0.14
3. Kako druga grupa vidi pomirenje	11	5.3	6	3.5	17	4.5	4	3.1	4	1.9	8	2.4	25	3.52
3.1 prihvatanje narativa druge grupe	3	1.4	2	1.2	5	1.3	4	3.1	3	1.5	7	2.1	12	1.69
3.2 islamizacija	0	0	0	0	0	0	0	0	6	2.9	6	1.8	6	0.85
3.3 jedan narod	0	0	0	0	0	0	0	0	5	2.4	5	1.5	5	0.70

3.4 unitarna BiH	0	0	0	0	0	0	0	0	5	2.4	5	1.5	5	0.70
3.5 suživot	0	0	3	1.8	3	0.8	0	0	0	0	0	0	3	0.42
4. Da li je pomirenje ostvarivo	5	2.4	1	0.6	6	1.6	3	2.3	0	0	3	0.9	9	1.27
4.1 Da	15	7.2	6	3.5	21	5.6	3	2.3	1	0.5	4	1.2	25	3.52
4.2 Ne	8	3.9	7	4.1	15	4	13	10.2	12	5.8	25	7.5	40	5.63
4.2.1 druga grupa ne želi	5	2.4	2	1.2	7	1.9	4	3.1	1	0.5	5	1.5	12	1.69
4.2.2 moja grupa ne želi	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1.5	3	0.9	3	0.42
5. Šta je moja grupa spremna da pruži	14	6.8	5	2.9	19	5	7	5.5	8	3.9	15	4.5	34	4.79
5.1 suočavanje s prošlošću	2	1	0	0	2	0.5	0	0	0	0	0	0	2	0.28
5.2 prihvatanje odgovornosti	1	0.5	0	0	1	0.3	0	0	2	1	2	0.6	3	0.42
5.3 ništa	1	0.5	1	0.6	2	0.5	3	2.3	3	1.5	6	1.8	8	1.13
5.4 već smo pružili	4	1.9	0	0	4	1.1	1	0.8	5	2.4	6	1.8	10	1.41
6. Šta treba da pruži druga grupa	8	3.9	9	5.3	17	4.5	4	3.1	7	3.4	11	3.3	28	3.94
6.1 poštovanje	1	0.5	3	1.8	4	1.1	1	0.8	2	1	3	0.9	7	0.99
6.2 suočavanje s prošlošću	7	3.4	4	2.4	11	2.9	3	2.3	2	1	5	1.5	16	2.25
7. Da li treba da dođe do pomirenja	12	5.8	2	1.2	14	3.7	10	7.8	0	0	10	3	24	3.38
Ukupno kodova	207	100	170	100	377	100	128	100	205	100	333	100	710	100.00

2.2.1.1 Definicija pomirenja

Od ukupno 710 kodiranih segmenata, 284 (40%) se odnosi na samo definisanje pomirenja između Srba i Bošnjaka, kodiranih uz pomoć ukupno 33 koda. Među ta 33 koda postoji 11 kodova prvog nivoa, odnosno nadređenih kodova (pogledati Tabelu 3).

Najveći broj kodiranih segmenata potpada pod kod *Prepoznati/priznati/prihvatiti*. Ovaj kod obuhvata dve grupe tema. Prva se odnosi na priznavanje i prihvatanje prošlosti svake grupe, „istine“ o dešavanjima tokom rata:

Dakle, prihvatanje onog drugog u ovom kontekstu Bošnjaka i Srba jedni drugih, i prihvatanje zapravo onih stvari koje su se desile u prošlosti, kao stvari za koje treba da nađemo neki kompromis. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

...da se ta prošlost, možda to malo zvuči nezgrapno, ali da se odradi šturo na taj način da se jednostavno prihvate činjenice koje su se desilo, da je to neophodno. (M6, Bošnjak, Sarajevo)

Htio bih reći, što se tiče, je li, pomirenja Srba i Bošnjaka, mislim da je ključna stvar koja bi dovela zaista, ako je do toga uopšte moguće doći, do pomirenja istinskog jeste pronalaženje mjesta u svakoj od zajednica, razumijevanje druge zajednice u kontekstu da prihvatimo njihovu interpretaciju prošlosti. (M13, Srbin, Sarajevo)

Dakle, u ovom kontekstu govori se ne o suočavanju sa konkretnim aspektima zajedničke prošlosti (što je tema koda koji se bavi konkretnije suočavanjem sa prošlošću), već o trudu, naporu, volji, odluci da se prihvati da su se određene stvari desile, da postoji interpretacija prošlosti druge grupe koja nije saglasna sa interpretacijom moje grupe, ali da je prihvatljivo imati obe „verzije istorije“. Jer „Mi smo u principu svi jednaki, samo što su oni u neka tamo doba uzeli hrišćanstvo, a mi smo posle toga uzeli islam. Jesmo li mi bili Patareni ili Sloveni, ili ovi ili oni, čovjek je čovjek i može biti ili čovjek ili nečovjek. Može razmišljati naprijed ili može se stalno vraćati u istoriju. Taj što se stalno vraća u istoriju, nisam bitna ja, ali oni nemaju budućnost.“ (Ž1, Bošnjakinja, Banja Luka).

Druga vrsta sadržaja koda *Prepoznati/priznati/prihvatiti* odnosi se na priznavanje i prihvatanje kulture druge grupe, razlika između grupa i prihvatanje jedni drugih bez obzira na etničku ili religioznu pozadinu. Neki od segmenata koji pripadaju ovoj temi jasno opisuju njen smisao:

Pomirenje za mene znači početak prihvatanja jedni drugih takvih kakvi jesmo, bez obzira na nacionalnu skupinu. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

To (pomirenje, prim.aut.) bi izgledalo - kad bi moj prijatelj Bošnjak mogao doći kod mene na Božić, pa da se veselimo i kad bih ja mogao kod njega na Ramazan, bez ikakvih ograničenja i na Božić, 25. decembra. To je za mene pomirenje. (M11, Srbin, Banja Luka)

I mislim da ćemo znati da je došlo pomirenje onda kada... ne da ja zaboravim ko sam, ne da ja zaboravim da sam Srbin, nego kad meni nije bitno kako se neko... kako se naziva grupa kojoj on pripada i ja ne mijenjam ponašanje zbog toga što je on pripadnik druge grupe. (M17, Srbin, Sarajevo)

Osim skidanja akcenta sa međugrupnih razlika u karakteristikama određene grupe, ovde se govori i o očuvanju svesti o postojanju tih razlika, ali neuzimanje istih u obzir prilikom interakcije sa pripadnicima druge grupe, „...jer multikulturalnost ne održava Muhamed u Sarajevu, nego Božidar u Sarajevu, a u Banjaluci multikulturalnost održava Muhamed, a ne Božidar. I to je vrlo važno, treba takvu vrstu vrijednosti malo ipak održavati“ (M12, Srbin, Sarajevo). Ovde se takođe može uočiti i ponašajna komponenta – kako izgleda kada nam nije važno da li je neko Srbin ili Bošnjak, a osim toga može se primetiti i razumevanje postojećih razlika kao pozitivnih i inkorporiranih u međusobno ophođenje. Ovo se takođe može uočiti u sledećem segmentu:

A s druge strane, pošto smo počeli da pričamo o tim... sklapanju brakova između ljudi različitih nacionalnosti, ne mislim da pomirenje treba da znači potpuno stapanje. Ono što sam rekla na početku, mi treba da očuvamo svoje razlike. Jer mi smo različiti narodi, različite kulture, različite vjere, i to treba da, kao što i u svijetu se svugdje cijene različitosti, pa je nama interesantno da upoznamo špansku kulturu ili ne znam nešto, i to nam je interesantno, i mi to cijenimo. E tako treba i ovdje da prosto sačuvamo te neke elemente koji su naši. Jer mi nismo jedan narod, mi se razlikujemo po mnogo faktora, ali to ne znači da mi nismo pomireni. Mi možemo lijepo da živimo uz međusobno uvažavanje i poštovanje svih tih nekih razlika. (Ž27, Srpkinja, Sarajevo)

Put ka prepoznavanju i prihvatanju druge grupe ogleda se i u empatiji i razbijanju stereotipa. Na primer, Ž22 (Srpkinja, Sarajevo) govori da treba da postoji „neki minimum pristojnosti, da se izbjegava ono što može biti uvredljivo za neku drugu stranu, da se to ne

ističe, pa vi možete svoje mišljenje da zadržite nekad da ne uvrijedite nekoga, to je neki minimum pristojnosti, i na kraju krajeva, zamislite sebe u suprotnoj situaciji, i to je to.“ U nekoliko segmenata spomenuto je razbijanje stereotipa:

I prvo treba prevaliti tu neku predrasudu koja nas koči, da priđemo nekom, da mu se približimo, pa onda se to vrati na neku normalu kad se taj prvi korak ostvari. Ali vrlo je bitno znati da ako želiš da napraviš taj prvi korak da ti neće ništa biti ako ga i napraviš a ne da se suspregneš i da ga onda nikada i ne napraviš i živiš u nekoj zabludi, predrasudi prema nekom drugom, drugačijem, zbog njegovog imena, boga kome se moli ili nečega. (M5, Bošnjak, Banja Luka)

...to više ne postaje pomirenje nego razbijanje stereotipa o onom nekome drugom i slično, što je prisutno za sve tri strane u Bosni i Hercegovini, i na neki način dosta ljudi to uspostavljanje pomirenja pripisuje zapravo razbijanju stereotipa o tom nekome i nečemu. (M18, Srbin, Sarajevo)

Ž11 (Bošnjakinja, Sarajevo) slikovito je objasnila da pomirenje vidi „kao kada u obrazovanju se ne bude govorilo bilo u srednjem ili osnovnoškolskom da se jabuke i kruške ne miješaju“. Ovo gledište ukazuje i na institucionalizaciju etničkih razlika i podela, odnosno razdvajanje Srba od Bošnjaka. Ova institucionalizacija se može uočiti i u porodici: „Za mene pomirenje predstavlja zajedničko druženje i negledanje u to kako se ja zovem i odakle sam, znači veliki problem je što od malih nogu se uči da su različiti...“ (Ž11, Bošnjakinja, Sarajevo).

Pomirenje kao promena psihološke orijentacije prema drugoj grupi ranije je spominjana u literaturi (Staub et al., 2005), i ona predstavlja jedan od aspekata pomirenja koje je zajedničko skoro svim definicijama pomirenja. Međutim, kao što je u uvodnom delu rada već opisano, različite definicije podrazumevale su različite elemente psihološke orijentacije, uključujući kognitivne, emocionalne i ponašajne. Ovi elementi se mogu prepoznati i u definisanju pomirenja kao prihvatanja drugog. Da bi se drugi prihvatili, moraju se promeniti uverenja, razbiti predrasude, mora se *prepoznati* i *priznati* njihova kulturna različitost, njihove osobine i identiteti izvan jasno definisanih etničkih i religijskih, i mora se *prihvatiti* drugi, što podrazumeva promenu na nivou ponašanja. Na emocionalnom nivou, to što je neko pripadnik druge grupe ne izaziva odbojnost ili emocije poput straha ili besa. Pomirenje je definisano kao razumevanje druge strane od strane Nadlera i saradnika (2008), ali i kao prepoznavanje i prihvatanje od strane Bar-Tala i Benninka (2004). Takođe, jasno je i iz drugih post-konfliktnih

konteksta, kao iz konteksta Bosne i Hercegovine, da je važan mehanizam održavanja etničkih podela njihova institucionalizacija (Petričušić & Blondel, 2012), posebno kroz obrazovanje kao element makrokonteksta, i porodicu kao mikrokontekst.

Drugi kod koji se najčešće javljao jeste *Normalan život*. Pripadajući segmenti opisuju „normalno“ svakodnevno funkcionisanje, sa naglaskom na kontaktu i komunikaciji, zajedničkom provođenju vremena, zajedničkim svakodnevnim aktivnostima poput obavljanja posla ili studiranja, i slobodan razgovor o tome. Normalan život podrazumeva i defokusiranje sa priča o ratu i razgovor o svakodnevnim, „životnim“ dešavanjima, izazovima, problemima:

Ali bih ja volela da to doživim i po meni bi to bilo (pomirenje, prim. aut.) da ljudi tri godine i jedanaest meseci pričaju o poslu, o druženju, o putovanju, šta su pročitali, šta su lijepo vidjeli, a samo jedan mesec, i to je puno, da pričaju o politici, pred izbore. (Ž1, Bošnjakinja, Banja Luka)

(Kako izgleda to pomirenje, šta je to pomirenje?) Nešto najslabije nekom normalnom životu, neko je od prisutnih već to pominjao, taj normalan život, ljudi međusobno saraduju, rade, družu se i koliko su u mogućnosti zbog blizine teritorija i tako dalje. (M16, Srbin, Sarajevo)

Pa evo, sad kad smo počeli ovu priču o izlascima, ja recimo znam primjere Muslimana, mladih ljudi znači, koji izlaze redovno u Lukavicu na primjer kad se organizuju neke proslave, kad su ovi naši praznici, Božić, Vaskrs, pošto mi tad u tim kafićima, tako budu organizovane neke proslave, koji tu izađu. Tako da mislim da je to neki dovoljan pokazatelj da mi na tom nekom domenu možemo da funkcionišemo normalno. (Ž27, Srpkinja, Sarajevo)

Mi se nismo ni sa kim ni svađali, oni imaju suživot, druženje, komunikaciju, sagledavaju kako dalje živjeti, kako napredovati, s čime se baviti, kako se zaposliti, da li opstati ovdje. (Ž7, Bošnjakinja, Banja Luka)

U socijalnoj psihologiji, brojne su studije koje su istraživale doprinos kontakta međugrupnim odnosima. Prema kontakt hipotezi (Allport, 1954), kontakt može unaprediti međugrupne odnose, pod vrlo specifičnim uslovima. Uslovi koje je tada Allport naveo – jednak međugrupni status, zajednički ciljevi, međugrupna saradnja i podrška vlastima, zakonu i običajima – pokazali su se kao empirijski relativno nepodržani (Pettigrew & Tropp, 2006). Međutim, iako su u kultnoj meta-analizi Pettigrew i Tropp zaključili da nije obavezno da

navedeni uslovi budu ispunjeni, pokazalo se da je taj zaključak relativno teško izvesti iz dostupnih studija, naročito onih nakon 2006. godine, jer nijedna dostupna studija nije zadovoljila sva četiri uslova, a pojedinačni uslovi u studijama su se pokazali relativno nestabilnim (Paluck et al., 2019). Ipak, učesnici u fokus grupama naveli su ishod same kontakt hipoteze i nekih od uslova za njenu efikasnost kao aspekte pomirenja: normalan život podrazumeva međusobni kontakt, saradnju i rešavanje zajedničkih problema (zaposlenje, napredak, opstanak). Nekoliko puta se kroz razgovor kao pojašnjenje pojma normalan život spominje period pre rata kao period u kom se taj normalan život odvijao:

A, sami pojam pomirenja, ja gledam na onaj život prije rata, kada smo bili normalni i kada smo normalno živjeli i kada nije bilo važno ko je Srbin, ko Hrvat, a ko Musliman. Živjeli smo zajedno. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

U spomenutom predratnom periodu, Jugoslavija je bila zasnovana na socijalizmu, irelevantnosti grupnih razlika i promociji „bratstva i jedinstva“. Jugoslavija je obuhvatala nekoliko etničkih grupa i sve velike svetske religije, ali se o održivosti takvog sistema i danas vode polemike. U istraživanju koje je sprovela Spasićeva (2012) u vezi sa percepcijom Jugoslavije, sintagma koja se spominje jeste upravo *normalan život*, koji za ispitanike u tom istraživanju predstavljaju materijalno i socijalno blagostanje, prilike za zaposlenje, besplatno zdravstvo i obrazovanje i naročito *moralni univerzum*. Odgovori učesnika u fokus grupama u mom istraživanju takođe obuhvataju elemente normalnog života slične onima kod Spasićeve. U njenom se istraživanju, međutim, marginalno javlja aspekt kosmopolitizma, koji predstavlja međuetnički sklad unutar zemlje i otvorenost prema svetu izvan nje (str. 586). Moguće je da je u aktuelnom kontekstu kosmopolitizam izgubio na značaju; na kraju krajeva, rat u Bosni je sa sobom nosio, formalno ili neformalno, etnički predznak, i nastupio je upravo nakon međuetničkog *nesklada*. Jansen (2013) takođe opisuje „normalan život“ kao ključnu referentnu tačku koja uključuje međuetnički suživot. Normalan razgovor koji se spominje u okviru ovog koda podrazumeva kako razgovore o svakodnevnim stvarima i izazovima, poput zaposlenja i budućnosti (pogledati prethodne primere), ali i normalan razgovor o onome što se događalo u prošlosti, bez konflikata ili loših osećanja:

Znači bez bilo kakvih sukoba na bilo kojim nivoima i u svakodnevnom životu i recimo među političarima, uspostavljanje nekog normalnog dijaloga, da možemo normalno da razgovaramo i da se međusobno uvažavamo i poštujemo. (Ž27, Srпкиnja, Sarajevo)

Mi moramo da osjećamo tu slobodu dakle u svakom dijelu Bosne i Hercegovine, da komuniciramo sasvim normalno o svim tim temama, mislim da bi nam to ono neko puno pomirenje, da se ne ustručavamo u tom smislu da čak i te osjetljive teme dotaknemo, e to bi bilo sad recimo. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Određeni broj segmenata kodiran je kao *Individualističko gledište*. Sadržaj segmenata unutar ovog koda najčešće se odnosio na naglašavanje sopstvene uloge u pomirenju, odnosno posmatranje samo sa tačke gledišta pojedinca i nemogućnost fokusiranja na grupno pomirenje:

Ja sam odlučila svakog da gledam individualno, jednostavno, takva mi je i priroda posla, svako je za mene samo skup ćelija, i smatram da kad se razgovara sa drugom stranom, da treba da se, ako osoba A moje nacionalnosti koja ima određenu ratnu prošlost može da izazove, evocira bolne uspomene kod Bošnjaka, ja neću da slavim tu osobu niti ću da ističem neke simbole koji njima mogu biti uvrijedljivi i smatram da je makar to neki minimum koji se može ispoštovati. Svakoga isključivo posmatram individualno, jer je u ovom gradu ljudi koji su bili i divni prema meni i koji su bili pokvareni prema meni, ja smatram da bi oni verovatno bili takvi i prema ljudima koji su iz njihove grupe. (Ž22, Srpkinja, Sarajevo)

Ja sam bila pomirena i u najgorem ratu sa Srbima, a ne govorim generalno, nego sa ljudima koji su bili moji prijatelji, koji su mi pomogli u najgorem momentu i kada sam izbačena iz kuće i kad je ovo i kad je ono. Sve su to bili strašni momenti, ali su oni bili tu sa mnom. Oni su cijelo vrijeme tu sa mnom. (Ž1, Bošnjakinja, Banja Luka)

E sad, na ovom ličnom nivou, svaki čovjek kad bi racionalno razmislio video bi da više će mu koristiti stanje u kom se ne gleda na drugog kao na opasnost ili da se ne vidi drugi kao neko kome se zamjera. (M9, Srbin, Banja Luka)

Učesnici su često naglašavali da se „oni nisu ni sa kim svađali pa se ne mogu ni miriti“, što možda može da ukaže na nemotivisanost bavljenja pomirenjem kao grupnim aspektom:

Ja lično se nisam posvađala ni s jednim Srbinom. Nemam ti više šta reći na to pitanje. (Ž13, Bošnjakinja, Sarajevo)

Meni taj pojam pomirenja više asocira na nekakav kolektivizam, a ja to baš ne gledam tako. Ja se nisam ni sa kim svađala. Tako da sasvim dobro mogu da funkcionišem i sa Muslimanima i sa Hrvatima, sa bilo kojom nacijom. (Ž29, Srpkinja, Banja Luka)

Evo samo da se nadovežem, ja sam na početku rekao da je za mene pomirenje upravo uspostavljanje tih nekih prekinutih veza. Ako ja uopšte nisam imao vezu s nekim, niti sam ulazio u ikakav konflikt sa tim nekim, ja ne mogu tu nikakvu vrstu pomirenja raditi, jer se mi zapravo nismo ni zavadili. (M18, Srbin, Sarajevo)

Motivacija da se ne bavi grupnim, već individualnim aspektom pomirenja može biti odraz otuđenja od grupe. Pored ovog individualističkog pogleda, u fokus grupama se govorilo i o prebacivanju odgovornosti na ratne zločince, odnosno o tome da su „to činili pojedinci, a ne svi Srbi“. Ovo je jedan od načina da se zaštiti pozitivan identitet grupe, odnosno prebaci odgovornost na pojedince, koji se smatraju netipičnim predstavnicima grupe, odnosno ne mogu se poistovetiti sa karakteristikama grupe (Marques et al., 2001). S druge strane, upravo ti pojedinci koji su činili zločine mogu biti smatrani i reprezentativnim predstavnicima grupe, u slučajevima kada je nasilje glorifikovano i legitimizovano od strane grupe (Bilali & Vollhardt, 2019), što je slučaj sa ratnim zločincima u kontekstu o kome govorimo (npr. slavljenje ratnih zločinaca kao heroja; Ramet, 2007). U zavisnosti od toga kojoj svrsi služi i koju funkciju za grupu može ili treba da ispuni, uokviravanje pojedinaca kao nereprezentativnih za grupu je izraženo u većoj ili manjoj meri. Na primer, oni koji poriču da se dogodio genocid u Srebrenici govore o tome da namera, koja je sastavni deo definicije genocida⁴, nije postojala, te da je taj zločin počinjen naprasno i nenamerno (Bećirević, 2010).

Jedna grupa komentara odnosi se na naglašavanje važnosti individualnog razvoja, odnosno da svaka osoba treba da radi na svom ličnom razvoju i napretku kako bi mogla prihvatiti drugu grupu i pomiriti se:

Prvo na ličnom planu. Evo recimo, ja se stvarno trudim da razbijem predrasude. Bilo ko da dođe danas, sutra od mojih, ja stvarno ne gledam to kao moji, vaši, naši. Ja sam ovdje došao iz srednje Bosne i totalno sam bez

⁴ Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o prevenciji i kažnjavanju genocida, genocid je definisan kao „zločin, počinjen sa namerom da uništi, u potpunosti ili delimično, nacionalnu, etničku, rasnu ili religijsku grupu kao takve“. <https://legal.un.org/avl/ha/cppcg/cppcg.html>

predrasuda došao ... Znači tu moramo mi poraditi, ponaosob na tome. Koliko možemo. Svaka osoba kada bi dnevno jednom, jednom čovjeku otvorila oči, učinila bi nešto. (M3, Bošnjak, Banja Luka)

Pa mislim da je generalno potrebno da ljudi rade prije svega na sebi, na jačanju sopstvenih ličnosti, da možda porade čak i na razumijevanju, da možda nastoje i upoznati negdje tu neku drugu naciju, jer bar iz mog dosadašnjeg iskustva, najviše su, haj da kažem, srbovali ili bili nacionalisti ljudi koji su najmanje kontakta imali sa tom suprotnom nacijom. (Ž29, Srpkinja, Sarajevo)

Još jedan način kako pripadnici obe grupe gledaju na pomirenje jeste kao na *Političko pomirenje*. Sadržaj segmenata kodiranih u okviru ovog koda uključuje imenovanje političara i politike kao glavnih agensa pomirenja. Učesnici smatraju da su političari ti koji treba da pomire svoje politike kako bi se moglo reći da pomirenje u BiH postoji.

Mi stalno to iskopavamo, mi generalno, sav ovaj narod na ovim našim prostorima i uz političare stalno postavljamo da je to nešto bitno i važno. A tamo što fabrike nema pa se ništa ne radi. Aj šuti tamo, to su Bošnjaci, ne treba im, aj vamo su Srbi, pa daj im crkvu. Kao da će se bogu moliti praznog stomaka. (Ž6, Bošnjakinja, Banja Luka)

E sad, šta znači pomirenje, to nezamjeranje. Čini mi se za narod da to možda važi za ove politike koje se vode, znači politika pomirenja, gdje bi se trebali izmiriti oni glavni u narodu, oni koji vode narod i kažu "e sad ovo što radimo, radićemo potpuno drugačije nego što je bilo, bili smo krivi i jedni i drugi, i imamo svoje greške" i to bi bio možda korak ka tom političkom, pravom političkom pomirenju. (M9, Srbin, Banja Luka)

Aktuelne političke strukture smatraju se manipulativnim i da koriste etničke podele zarad obezbeđivanja ostanka na svojim pozicijama:

Ali ja govorim, to su sad sve stvari koje bi trebalo da budu izdignute na viši nivo, da budu potpomognute od nekih političkih struktura, jer političke strukture na kraju sve to izmanipulišu, na kraju kažu evo sad iz Sarajeva dolazi neki impuls da se vi pomirite, ali nije, to je samo zarad nečijih drugih interesa i tako dalje. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Jednostavno, dalji koraci ka, eto nekom pomirenju, po meni, zavise od političara. A, političarima to nije cilj. Političarima je cilj da ovakvo stanje zadrže, da ga još više radikaliziraju i oni se u ovakvoj situaciji, bogate. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

Politička manipulacija identitetom nije novina; uostalom, dobro izmanipulisan etnicitet dovodi do jačanja podrške konfliktu (MacDonald, 2002). U sadašnjosti je politička manipulacija identitetom u BiH i dalje veoma izražena (Petričušić & Blondel, 2012), i utiče na to kakva su kolektivna sećanja o ratu (Paez et al., 2008). Ta kolektivna uverenja političari koriste kako bi opravdali svoje politike (Oren, 2009) i zadržali moć. Uverenja, odnosno kolektivna sećanja o prošlosti, takođe mogu biti instrumenti političke mobilizacije žrtava ili političke pretnje počiniocima (Gustaffson, 2014). U uvodu već opisan politički prostor u BiH jasan je kontekst u kom se ove manipulacije odvijaju, potpomognute nepriznavanjem sopstvenih i isticanjem zločina druge strane, prebacivanjem krivice i poricanjem stradanja. Aktuelni odnosi između političkih lidera i način njihovog ophođenja, te politika podela koju se propagira, značajno podrivaju poverenje između grupa, koje se smatra bitnim procesom za postizanje pomirenja (Bar-Siman-Tov, 2004; Christie & Louis, 2012; Kelman, 2010).

Jedan deo kodiranih segmenata se odnosi na samo političko uređenje i procedure u državi, za koje učesnici smatraju da održavaju aktuelni loš sistem i da u njima takođe leže etničke podele.

Ali kažem, zavisi od situacije, zavisi od okolnosti raznih, političkih izbora, to će možda biti pitanje za posle, ali ja vam mogu odmah sad reći, jedan konkretni korak bi bio da izbori u BiH budu rijedi, da budu bar svake 4 godine, ne svake dvije recimo. Jer mi taman malo stabilizujemo odnose i onda budu izbori za dvije godine i onda opet krene ta politička retorika gdje oni dobijaju poene tako što nas međusobno zavađaju, stalno je ta priča, ne samo zavađena vlada, već zastrašena vlada u stvari, i onda opet u rikverc. Dakle i to je jedan po meni način da ovde odnosi budu bolji, da ti izbori budu rijede, da se objedine, da budu svake 4 godine. (M7, Srbin, Banja Luka)

E sad, najveći bi trebalo da ipak budu diktirani od strane tih ljudi koji su na visokim pozicijama, pa da onda usmjeravaju promjene, govorim sad u institucionalnom smislu, jer nama Dejtonski mirovni sporazum nameće neka pravila ponašanja, da vi morate glasati za nekog iz svoje vjerske skupine, jer

se plašite da vas neko, čak i da postoji ta mogućnost, plaši vas to da ne budete predstavljeni u parlamentu i tako dalje. E sad, dakle, taj najveći bi pomak ipak bio da pomjerimo granice u smislu tom ustavnom nekom, da počnemo da radimo za dobrobit države a ne za dobrobit jedne nacionalne skupine. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Strukturni aspekti su za pomirenje, prema nekim teoretičarima, takođe veoma značajni. Bar-Tal, pored promena u etosu, smatra strukturnu pravdu i jednakost veoma bitnim za političku integraciju koju vidi kao jedan od ključnih elemenata pomirenja unutar iste države (Bar-Tal & Bennink, 2004). Strukturni elementi, uz već spomenuto poverenje, imaju ulogu i u smanjenju percepcije pretnje i straha (Bar-Siman-Tov, 2004). Ipak, strukturni i institucionalni faktori koji se ovde spominju, iako važni, za pomirenje nisu dovoljni (Bar-Siman-Tov, 2004). Osim toga, upitan je i doprinos Dejtonskog sporazuma strukturalnoj ravnopravnosti i može se čak postaviti pitanje da li nakon 25 godina od potpisivanja on i dalje adekvatno ispunjava svoju funkciju. Iako je doprineo napretku neposredno nakon završetka rata, „ključna reč Dejton obuhvata sve što izgleda da nije dobro u Bosni i Hercegovini: komplikovane institucije, visoku nezaposlenost, zavisnost od pomoći i intervencija spolja, i dominaciju etničke politike“ (Bieber, 2006, str. 16).

Kada je u pitanju kategorija koja je kodirana kao *Izviniti se i oprostiti*, sadržaj segmenata se na ovo odnosio veoma mali broj puta. Međutim, kada je spomenuto, govorilo se najpre o distanciranju od pripadnika svoje grupe koji su činili zlodela:

Pravo pomirenje u idealnom smislu bi bilo da svako zaboravi na to šta je ovaj drugi i da ne zamjera njemu za istoriju odnosa svojih, nego da kaže to neki pripadnici tog naroda kojem je on pripadao, ali oni nemaju veze sa ovom osobom sa kojom ja sad razgovaram, imali su malo drugačije motive, vjerovali su u malo drugačije stvari. (M9, Srbin, Banja Luka)

Takođe, u okviru ovog koda, Bojan govori o načinima na koje je moguće pokazati razumevanje zlodela pripadnika svoje grupe i komuniciranje svesti o zlodelima pripadnicima druge grupe:

Znači ovdje se ne može naći pokajanje nigdje, ja ne znam, barem za ovih, 15, koliko... prošlo je 20 godina od kraja rata, 24 godine, ja ne znam da je ikada bila ijedna emisija na sprskoj televiziji da je neko govorio o zločinima nad Bošnjacima, da je neko video da je neko nešto uradio i da je, da se kaje zbog

toga. A znam lične priče ljudi koji su bili učesnici rata i kojima se dešavalo da budu u situaciji da moraju nešto da odluče pa ili nisu odlučili da nekog zaštite ili se dešavalo. Znači, bilo je filmova, bilo je tih umjetničkih djela. Ali da sa ovog područja... Bilo je iz Srbije, recimo, a da se sa ovog područja nešto desilo, nije. (M9, Srbin, Banja Luka)

Priznavanje zlodela koja su počinili pripadnici sopstvene grupe od strane članova grupe koji u njima nisu direktno učestvovali predstavlja snažan mehanizam koji može doprineti pomirenju (Staub, 2005). U istoriji najpoznatiji primer traženja oprosta jeste *poklonjenje u Varšavi*, kada se kancelar Zapadne Nemačke Willy Brandt poklonio žrtvama holokausta. Nekadašnji predsednik Srbije Boris Tadić se 2004. u Sarajevu izvinio „svima prema kojima su zločin počinili pripadnici srpskog naroda“⁵, pri čemu se jasno distancirao od pripadnika svog naroda koji su zločine činili. Međutim, u srpskoj javnosti je ovo izvinjenje izazvalo brojne negativne reakcije, a nije dovelo do unapređenja odnosa između grupa. Razlozi su, verovatno, mnogobrojni, a mogu uključiti percepciju ugroženih nacionalnih interesa, jer je izvinjenje dao predstavnik Republike Srbije a ne Republike Srpske, i upitnu autentičnost izvinjenja (Auerbach, 2004). U istraživanju sprovedenom u Bangladešu, autori su ispitivali reakcije grupe koja je bila žrtva (u ovom slučaju Bangladešani) na poricanje ili prihvatanje odgovornosti za stradanja od strane grupe počinioaca (Pakistanci), i pronašli da je za grupu žrtvu ovo priznanje veoma značajno, da utiče na međugrupne stavove, te da su glavni mehanizmi uticaja poricanja bes i percepcija nepravde (Iqbal & Bilali, 2017). Takođe, priznavanje statusa žrtve kod grupe izaziva povećanu spremnost na pomirenje i oprost (SimanTov-Nachlieli et al., 2015).

Razlike između Srba i Bošnjaka u definisanju pomirenja

Već opisana kategorija *Prepoznati/priznati/prihvatiti* zastupljena je kao najčešća kod obe etničke grupe. Međutim, sadržaj kategorije razlikuje se između grupa. Kod Bošnjaka se javljaju obe spomenute grupe kodiranih segmenata: oni koji se tiču otvorenosti za prihvatanje prošlosti i istine, i one koja se tiče razbijanja stereotipa i prihvatanja drugih bez obzira na grupnu pripadnost. Kod Srba se, međutim, samo u jednom slučaju javlja pitanje prihvatanja različitih interpretacija prošlosti, dok se svi ostali segmenti odnose na smanjenje predrasuda i podela i prihvatanje drugih. Razlike između dve grupe koje se tiču ovog aspekta mogu se posmatrati u svetlu uloge žrtve i počinioaca, o kojima će nešto kasnije biti reči.

⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=12&dd=06&nav_category=11&nav_id=157274

Kada je u pitanju *Političko pomirenje*, kao što je već opisano, segmenti koji potpadaju pod ovaj kod javljaju se kod obe grupe. Međutim, i ovde postoje određene razlike u sadržaju, tako da Bošnjaci govore o političkom pomirenju i odgovornosti političara uopšteno, dok Srbi predlažu konkretne korake ili akcije koje bi se mogle preduzeti kako bi se ostvarilo tako definisano pomirenje:

Pa evo upravo ovo o čemu smo pričali, ja mislim na političkom nivou gdje i dalje postoji rat, da vi vidite sad tri člana predsjedništva da se zagrlje zajedno i da odigraju kolo ili da kažu nešto što je, da plasiraju takvu informaciju, to bi već bio znak pomirenja. Ali toga nema. Ono što sad mi imamo, to je da jedni druge osuđujemo, dnevno su vijesti o tome kako jedan drugome krivične prijave, gonjenja, sva moguća sredstva. Da oni njih prikažu barem jednom da su nasmejani njih trojica, čak i u običnoj stvari moglo bi da bude put ka pomirenju. Ali očito ne postoji. (M9, Srbin, Banja Luka)

Ostale definicije pomirenja su skoro ekskluzivno date od strane jedne etničke grupe. Kada su u pitanju Bošnjaci, znatno češće su pomirenje opisivali kao *Ekonomsku stabilnost*. Pomirenje u ovom kontekstu Bošnjaci vide kao ekonomsku održivost i stabilnost:

Da više tu temu preskočimo, mi je već 20 godina gdje god da idemo, ta je tema pomirenje, nije suživot nego pomirenje, ali ajde da idemo dalje, sa čim da se bavimo, kako, na koji način, kako živjeti, preživjeti, kako razvijati ekonomiju, gdje su nam fabrike. Da ne budu javne kuhinje, nego fabrike. E to ovoj deci treba sad i čim imaš ti radno mjesto, svoju egzistenciju, automatski imaš i pomirenje i suživot. Da ne razmišljaš kako ćeš preživjeti od 1. do 1. ili je na socijali ili bilo šta... Nego da idemo mi dalje, kako na koji način, da se bavimo ekonomijom i drugim stvarima. Mi smo pomireni ako imamo to. (Ž7, Bošnjakinja, Banja Luka)

Znači, ova ekonomija što se uporno provlači kroz mini izlaganje svakog od nas je, u biti, ključ tog nekog pomirenja sa naše, sa njihove ili bilo čije strane. ... Ja mislim da i oni gledaju, sa te strane gledaju to pomirenje, kroz neku ekonomiju i kroz to naše sutra. (M3, Bošnjak, Banja Luka)

Da glasaju, koga izaberu, izaberu i da zaborave, da se brinu o ekonomiji. Kada se pođu tako miješati u firmama, na putovanju, u biznisu, u bilo čemu, to će sigurno biti pomirenje. (Ž1, Bošnjakinja, Banja Luka)

Ono što se da primetiti kada je ovaj kod u pitanju jeste da je on dominantno prisutan kod grupe Bošnjaka iz Banjaluke, odnosno iz grada u kome oni predstavljaju manjinu. Kada se javlja kod Srba, u malom broju slučajeva, ova kategorija se takođe javlja prvenstveno kod Srba iz Sarajeva, odnosno takođe kod lokalne manjinske grupe.

U literaturi je široko prepoznat značaj državnih kapaciteta da održe mir. Na primer, Taydas i Peksen (2012) su utvrdili da veće ulaganje države u najugroženije društvene grupe umanjuje preferenciju građana za upotrebu nasilja u političke svrhe i šanse za nastajanje konflikta. Osim toga, poboljšanje životnog standarda i samim tim veća cena pobune utiču na održavanje mira. Takođe, rast bruto domaćeg proizvoda (BDP) umanjuje verovatnoću civilnog konflikta, što je nalaz i dugih autora. Naime, rast socijalnog razvoja, čija je jedna od najznačajnijih odrednica BDP, utiče na sniženu spremnost za učešće u ratu i na pojačan otpor prema vojnoj vlasti (Diener & Tov, 2007). Veoma važna karakteristika ili preduslov kulture mira jeste upravo društveni razvoj (Bobowik et al., 2014).

Čini se da su učesnici u fokus grupama, kao laici, vrlo dobro prepoznali i efekat koji bi mogao imati biznis na pomirenje i održavanje mira. Postoje određene teorije po kojima biznis, tačnije biznis organizacije doprinose pomirenju (Fort & Schipani, 2004). Njihov uticaj ogleda se u trgovini – istraživanja su pokazala da su male šanse da trgovinski partneri uđu u konflikt (Nichols, 1999; Friedman, 2005). Još jedan mehanizam je ekonomsko blagostanje, odnosno smanjena pretnja nasilnim reakcijama koje nastaju usled ekonomske deprivacije (Fort & Schipani, 2004). Takođe, primena tzv. građanske diplomatije⁶ (eng. *track two diplomacy*) može isto doprineti manjim šansama za izbijanje rata (Fort & Noone, 2000), smanjenjem tenzija i straha, kao i unapređenjem komunikacije i razumevanja (Spreitzer, 2007).

Dve grupe kodiranih segmenata koji su sličnog, ali ipak različitog sadržaja, obuhvataju segmente kodirane kao *Suočavanje s prošlošću* i *Razrešiti/popraviti*, a obe ove grupe kodova češće su kod Bošnjaka nego kod Srba, i to kod Bošnjaka iz Sarajeva. Kada je u pitanju *Razrešiti/popraviti*, sadržaj ovih segmenata mahom se odnosi na, na neki način, dolazak do dogovora o tome šta se dešavalo tokom rata, odnosno mogućnost samog razgovora o tome, neizbegavanje te teme, ali i defokusiranje sa brojanja žrtava i samih ratnih zločina.

⁶ Građanska diplomatija uključuje nevladine, neformalne i nezvanične forme razrešenja konflikta između grupa građana (poput kompanija; Spreitzer, 2007, 1079).

Da, bitan je segment pomirenja i povratak, zaista. Mislim, kako u RS, i obrnuto, u cijeloj BiH. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Postići ćemo da imamo istu verziju istorije onoga što se desilo devedesetih godina. Ovo što je Ž8 spominjala priznaće se krivice odnosno odgovorni za zločine sa svake strane. Tek tad možemo reći da smo hajde da kažem par koraka blizu pomirenja. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Za mene lično, pomirenje je prije svega prihvatanje i istina. Zašto istina? Da bi se nešto prihvatilo, moramo se suočiti sa istinom, kakva god da ona jeste ili je bila ili će biti. Znači, moramo biti razvijeniji na tom nekakvom nivou svijesti; da prihvatimo, dakle, i različitosti i negativna dešavanja koja su bila konkretno u ovoj zemlji, a da zarad nekakve budućnosti se okrenemo ka nečemu boljem. (Ž2, Bošnjakinja, Sarajevo)

Ova kategorija takođe obuhvata segmente koji se tiču informisanja, tj. osveščivanje o ponašanjima pripadnika sopstvene grupe tokom rata:

Da neko pita svoje očeve ili ne znam daidže, bilo koga, većinom su muškarci bili u ratu, ko je šta radio, pa da onda čuju. Meni je to pomirenje, jedino tako uz dužno poštovanje može se gurati naprijed. Jer sve ovo je u biti... što nema pomirenja. (M6, Bošnjak, Sarajevo)

Sa druge strane, sadržaj *Suočavanja sa prošlošću* obuhvata upravo fokusiranje na zlodela koja su se dešavala tokom rata, preuzimanje i priznavanje odgovornosti za ista.

Ja mislim isto tako da je potrebno priznanje i da kažemo da se to desilo, ali znači bez razmišljanja i sa jedne i sa druge strane i želje da se isto ponovi. (Ž11, Bošnjakinja, Sarajevo)

U ovim segmentima može se uočiti i spremnost na suočavanje sa zlodelima sopstvene grupe čak i kada se ta grupa smatra „većom“ žrtvom u ratu:

Ne mogu se porediti i ja i ne pokušavam porediti zločine koje su Srbi napravili u Srebrenici, Prijedoru, na Manjači, u Višegradu, Foči sa ovim što su pravili Bošnjaci, ne može se porediti, znači Srbi su pravili teže zločine, ali mora svaka strana priznati to. Ukoliko hoćemo pomirenje moramo i mi priznati da smo ubijali nevine srpske porodice i ne mogu ja očekivati da Srbi samo kažu

mi smo pravili zločine i napravili smo genocid, a mi da ćutimo kao zadnje pi**e da tako kažem. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

S obzirom na to postoji narativ kod Bošnjaka da su oni veće žrtve u ratu, ali i objektivni pokazatelji u vidu broja žrtava, po kojima je najmanje 65% žrtava bošnjačkog porekla (Zwierzchowski & Tabeau, 2010), čini se neobičnom spremnost da priznaju i sopstvene zločine, koja se, u fokus grupama, ne javlja kod Srba u toj meri. Ovaj proces nije karakterističan za grupe koje su i žrtve, a i koje su počinile zlodela. Upravo taj identitet žrtve onemogućava, ili u najmanju ruku otežava, prihvatanje odgovornosti za zlodela koja su oni počinili (Bilali & Vollhardt, 2019). Možda za Bošnjake priznavanje zločina svoje grupe predstavlja manji gubitak i veću dobit koja se ogleda u unapređenoj slici o sebi. Malobrojna istraživanja pokazala su da kolektivna viktimiziranost može da dovede do pozitivnije slike o svojoj grupi i post-traumatskog rasta (Ferguson, et al., 2010; Rimé, et al., 2010). Da li bi priznanje zlodela svoje grupe moglo doprineti pojačanoj percepciji moralnosti grupe?

Spremnost na priznavanje sopstvene uloge počinioaca u ratu mogao bi biti i pokazatelj spremnosti na pomirenje. Istraživanje Mashuri i saradnika (2018) pokazalo je da je moguće da dođe do veće spremnosti grupe na priznavanje uloge počinioaca, posebno kada je grupa podsećana na zlodela koja je počinila drugima, ali autori su istakli da se kompetitivna viktimiziranost u tom slučaju nije umanjila. Još jedan proces koji je Bar-Tal (2000) opisao, a koji se odnosi na spremnost grupe da prizna svoje zločine, podrazumeva upitnost legitimiteta stradanja koja je grupa izazvala, te smatranje sopstvenih stradanja nepravednijim. Ovo se može uočiti u gorenavedenom Ž9 segmentu, gde ona kaže da Bošnjaci treba da priznaju svoja zlodela u ratu, mada ona nisu ni izbliza tih razmera kao što su zločini Srba nad Bošnjacima; dakle, grupa smatra svoja stradanja i dalje legitimnijim i većim u odnosu na stradanja druge grupe. Ipak, delimičnog odustajanja od identiteta žrtve ne bi bilo da ne postoje benefiti za grupu, koje to odustajanje donosi.

Još jedna od kategorija koja se mahom javlja kod Bošnjaka, i to grupe Bošnjaka u Banjaluci, jeste *Koegzistencija (suživot)*. Sadržaj segmenata koji potpadaju pod ovu kategoriju odnosi se na mogućnost mirnog življenja jednih pored drugih, komunikacije i saradnje, odnosno postojanje „korektnog i ljudskog odnosa“ (Ž5, Bošnjakinja, Banja Luka).

Recimo, u narednom segmentu može se uočiti odnos koji postoji između suživota i pomirenja:

Malo je čudna riječ za pomiriti, svi radimo, suživot je. Ali dal je neko nekom oprostio nešto što je uradio tamo, baš mi je široka ta riječ pomirio. Ja mogu sa nekim komunicirati, imati suživot. (Ž6, Bošnjakinja, Banja Luka)

U ovom slučaju, puno pomirenje bi podrazumevalo i međusobni oprost, ali i bez oprosta moguće je pomirenje u vidu suživota. Suživot podrazumeva i međusobno poštovanje, ili kako je Ž5 objasnila:

Prije svega, isto mene ova formulacija pomirenja, ne znam kako bih se sa nekim pomirila kad se nisam posvađala. Razumijete? Ako mi je neko nešto uradio, ja nisam se svađala, on je meni nešto uradio. Prema tome, ne znam, ali po meni je ne pomirenje nego suživot neka bolja formulacija. Život zajednički. Tu toleranciju i poštivanje, jednostavno poštivanje. Ja se uvijek šalim, ja imam djecu i od njih ne očekujem ljubav, ali očekujem poštivanje. Tako i od drugih očekujem. Ja druge poštujem i uvažavam i od drugih očekujem i zahtijevam. To mislim, ako se mi uvažavamo, ako se mi poštujemo i ne činimo ono što ne želimo da i nama drugi čine, ja mislim da je to. (Ž5, Bošnjakinja, Banja Luka)

Dakle u ovom slučaju, pomirenje nije integracija, već bi se pre moglo definisati kao koegzistencija u multikulturalnosti. Sadržaj ovog koda se može ponovo povezati sa *normalnim životom* koji je percipiran kao karakteristika multikulturalne Jugoslavije. Različite kulture mogu u društvu da žive u različitim modelima odnosa. U svom modelu akulturacije, Berry (1997) akulturaciju smatra (ne)adaptacijom grupa koja nastaje kao posledica kontakta između grupa sa različitim kulturnim pozadinama. Adaptacija može biti u vidu integracije (grupa prihvata kulturu druge grupe i zadržava odrednice svoje), separacije (grupa zadržava svoju kulturu i odbacuje kulturu druge grupe), marginalizacije (grupa ne prihvata kulturu druge grupe i odbacuje odrednice svoje kulture) i asimilacija (grupa odbacuje odrednice svoje kulture i prihvata kulturu druge grupe). Iako je model akulturacije primarno proučavan u kontekstu imigracije, odnosno prilagođavanja imigrantskih grupa na kulturu većinske grupe, može se razmatrati i u kontekstu grupa koje već neko vreme žive u istom društvu, kao što je to slučaj sa BiH. Ono što se kod Bošnjaka ističe u sadržaju kategorija, i to ne samo kada govore o suživotu, već i o prihvatanju i poštovanju, ali i normalnom životu, ne može se, međutim, smestiti ni u jedan od Berryjevih ishoda akulturacije. Grupa ne odbacuje odrednice svoje kulture, ne prihvata kao svoje, ali i *ne odbacuje* odrednice kulture druge grupe. U ovom slučaju se može

govoriti o *multikulturnoj koegzistenciji*. Erten i saradnici (Erten et al., 2018) istakli su da u Berryjevom modelu nije jasno pod kojim uslovima može doći do multikulturnog društva, u kom upravo odrednice obe grupe opstaju u miru u koegzistenciji. Autori su postavili model kojim su predvideli multikulturnu koegzistenciju koja zavisi od spremnosti na interakciju između grupa i većeg kulturnog konzervativizma (otpor prema promeni) većinske grupe. Tako posmatrano, možemo pretpostaviti da je model akulturacije kom su Bošnjaci kao manjinska grupa skloniji upravo opisani model multikulture koegzistencije.

Mirna koegzistencija, tj. miran suživot su neki autori definisali i kao odsustvo prijateljskih veza, ali mogućnost da dve grupe budu u slobodnoj i sigurnoj interakciji, pri čemu se ne moraju obavezati na „naduveno“ pomirenje (Worchel & Coutant, 2008). Kada se u dva slučaja javlja kod Srba, sadržaj segmenata kodiranih kao *Koegzistencija* odnosi se upravo na život jednih *pored* drugih:

Zašto mi ne bi... evo zato mi i smatramo da smo većim dijelom pomireni. Zato što mi smo uspostavili i ekonomske veze i na kraju i živimo praktično jedni pored drugih. Za nas je to pomirenje. Ne želimo da se izgubi ta individualnost. (Ž29, Srpkinja, Sarajevo)

Pa evo, ako ćemo reći da tolerišemo jedni druge, mislim, rekli su već, mi ovde koegzistiramo jedni pored drugih, onda je postignuto. Ako je to trpljenje, postignuto je. Bar se, hvala bogu, u nekom obliku. (Ž22, Srpkinja, Sarajevo)

Mirna koegzistencija podrazumeva nekoliko komponenti: izostanak straha, odnosno viđenja druge grupe kao pretnje (emocionalna komponenta), razbijanje predrasuda i percepcija druge grupe kao heterogene, prihvatanje da razlike između grupa ne moraju nužno da vode konfliktu (kognitivne komponente), odnosno toleranciju na različitosti, i ponašanja koja uključuju saradnju i kompeticiju bez nasilja, kao i pristup rešavanju problema, umesto diskriminacije i izbegavanja (ponašajna komponenta; Worchel & Coutant, 2008). Autori postavljaju koncept mirne koegzistencije kao nešto između konflikta i pomirenja, odnosno za njih to ne predstavlja istinsko pomirenje. Ipak, učesnici u fokus grupama percipiraju ga kao model pomirenja.

Bošnjaci definišu pomirenje još i kao dva slična pojma: *Orijentacija ka budućnosti i Nastaviti dalje*. Ipak, razlike između ovih kategorija postoje. Segmenti kodirani kao *Nastaviti dalje* odnose se na okretanje od prošlosti, prevazilaženje situacija i dela koja su se desila u prošlosti:

Ne može preći neko ko je izgubio, ali može... ne znam, da zaboravimo to što se desilo. (Ž14, Bošnjakinja, Sarajevo)

Naravno ne mogu zaboraviti ono što mi se desilo devedesetih u ratu, ali moram nastaviti živjeti sa tim, jer bilo šta da se desi ne može vratiti one koje sam ja izgubila, ni moje godine, ni moju porodicu, ni bilo šta drugo. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Po meni, istorija se ne može prekrojiti, činjenice se ne mogu izbrisati, ali se mora prijeći preko toga u cilju boljeg nekakvog sutra za, ako ne nas, za neka buduća pokolenja. (Ž2, Bošnjakinja, Banja Luka)

Sa druge strane, *Orijentacija ka budućnosti* obuhvata sadržaj koji se odnosi na postavljanje ciljeva za budućnost ka kojima treba težiti, tj. okretanje ka budućnosti:

Mi samo treba da izvučemo tu pouku, neku, iz prošlosti i u potpunosti se okrenemo budućnosti. I naravno, to će nas zaokupirati da ne mislimo jedni o drugima ništa i da ne mislimo o toj ogavnoj prošlosti koja je prošla i na kraju krajeva da se okrenemo budućnosti i da gradimo nešto. (M3, Bošnjak, Banja Luka)

Defokusiranje sa prošlosti i fokusiranje na budućnost učesnici vide kao još jedan element međugrupnog pomirenja. S obzirom na to da je prošlost grupe ispunjena ratom, stradanjima, žrtvama ali i počinjenim zločinima, deluje jasno njihova potreba da se od nje okrenu ka zajedničkoj budućnosti. I kroz druge odgovore, veoma često kroz odgovore koji su kodirani u okviru ekonomske stabilnosti, javlja se ideja o zajedničkom delanju ka i zarad budućnosti. Kada govore o tome da li je uopšte potrebno da dođe do pomirenja između Bošnjaka i Srba (pogledati niže u tekstu), obe grupe kao razloge za tu potrebu navode „da Bosna nema budućnost“ ukoliko do pomirenja ne dođe. Bez obzira na to da li je aktuelna državna struktura funkcionalna ili ne, i bez obzira na česte, i moglo bi se reći manipulativne, izjave srpskog člana Predsjedništva, a ranije predsednika Republike Srpske, Milorada Dodika da će se Republika Srpska otcepiti i pripojiti Srbiji, sasvim je izvesno da Bošnjaci i Srbi moraju da žive u istoj državi. Orijentacija ka budućnosti čini se kao zdrav mehanizam adaptacije, koji može da pomogne da se etničke podele umanje ili prevaziđu. Ona uključuje i ponašanja orijentisana ka budućnosti, npr. planiranje ili investiranje u budućnost (Hofstede, 2003). Kulture orijentisane na budućnost ulažu u dugoročne benefite za društvo (Spreitzer, 2007), uzimajući u obzir ono što je važno i za sadašnje i za buduće generacije, i u skladu s tim donose odluke (House et al.,

2004). Zemlje koje su orijentisane na budućnost prepoznaju da generacije moraju da sarađuju među sobom i da je stoga veća verovatnoća da će podsticati mir (House et al., 2004). Društvo koje prolazi kroz proces pomirenja mora pripremiti buduće generacije za život u novom kontekstu, novoj realnosti u kojoj će naredna generacije živeti (Bar-Tal, 2011).

Pored toga, nisu identiteti svih članova jedne grupe obeleženi u istoj meri grupnom viktimiziranošću (Vollhardt & Nair, 2018). Samim tim, neki članovi društva mogu da smatraju da je bitnije nastaviti dalje i zaboraviti prošlost, ili zapravo ne zaboraviti, već se sećati prošlosti, ali ne dozvoljavajući joj da definiše i oblikuje budućnost (Bilali & Vollhardt, 2019).

Orijentisanim na budućnost Nadler (2012; Nadler & Shnabel, 2008) je okarakterisao tzv. instrumentalne procese pomirenja. Cilj instrumentalnih procesa jeste postizanje poverenja između grupa, odnosno cilja se promena u odnosima i percepciji druge grupe. Međugrupno poverenje stiče se kroz saradnju i dovodi do „instrumentalnog“ pomirenja. Nadler opisuje još jednu grupu procesa od značaja za pomirenje, tzv. socioemocionalne procese, koji su usmereni na prošlost i cilj im je umanjeње negativnih emocija koje proizilaze iz identifikacije sa ulogom žrtve. Ova dva procesa su međuzavisna i potpuno pomirenje može nastati u njihovoj interakciji (uz jačanje međugrupne jednakosti na strukturnom nivou, vidi poglavlje *Instrumentalni i socioemocionalni procesi*). Čini se da se kod Bošnjaka mogu uočiti oba ova procesa, njihova ranije opisana spremnost da odustanu od ekskluzivne uloge žrtve i fokus ka budućnosti, što može biti indikator, ponovo, veće spremnosti na pomirenje.

Pored već opisanog sadržaja koji se javlja kod obe etničke grupe, postoje određeni kodovi koje se primarno ili jedino javljaju kod Srba. Najpre, kategorija koja se tiče retorike o *Počiniocu/žrtvi*. U ovom slučaju, Srbi pričaju o tome da je njihova grupa nepravедno okarakterisana kao grupa zločinaca, dok su Bošnjaci smatrani žrtvama:

Tako da, po meni prvenstveno odstupanje od narativa žrtve i zlikovca, jer po nekoj logici svakog rata u toku cijele ljudske istorije, ja bih rekao da je i žrtava i zlikovaca bilo sa obe strane, sa sve tri strane, a onda jednostavno prepoznavanje i te činjenice da status žrtve ne pripada samo Muslimanima, već i Srbima i Hrvatima. (M14, Srbin, Sarajevo)

Prebacivanje odgovornosti na drugu grupu je jedan od uobičajenih načina pomoću kog grupe počinioci pokušavaju da se odreknu svoje odgovornosti za počinjena zlodela (Bilali & Vollhardt, 2019). Upadljivo je da o ulogama žrtve i počinioca diskutuju jedino Srbi iz Sarajeva, dakle mesta u kom oni predstavljaju lokalnu manjinu. Potreba da se grupi prizna i uloga žrtve

u ratu može biti odraz pretnje kolektivnoj moralnosti (Branscombe, 2004) i teških emocija koje proizilaze iz njihove uloge počinioaca (Staub & Pearlman, 2006). Nesporno je da su Srbi takođe doživeli stradanja u ratu, naročito u Federaciji, i u Sarajevu, o kojima učesnici u fokus grupama i govore. Iako postoje dokazi o zločinima bošnjačkih, naročito paravojnih, jedinica nad Srbima, međunarodna zajednica ulogu počinioaca pripisuje prvenstveno Srbima, odnosno Republici Srbiji, sa kojom se bosanski Srbi povezuju. Učesnici u fokus grupama srpske etničke pripadnosti u Banjaluci su bili skloniji odbrambenim reakcijama kada im se pripisuje uloga počinioaca. Učesnici iz Sarajeva nisu imali toliko izražene odbrambene reakcije, već njihov narativ odlikava pre patnju zbog nepravde za koju smatraju da im je učinjena time što su okarakterisani kao počiniooci. U Sarajevu i okolini Srbi jesu imali značajnije žrtve nego na području Republike Srpske, gde su žrtve bile prvenstveno bošnjačke. Stoga njihov doživljaj nepravde proizilazi upravo iz toga.

Nije neuobičajeno da se nakon konflikta u kom su se ciklično smenjivale uloge žrtve i počinioaca, odnosno u kom su obe grupe povremeno bile i žrtve i počiniooci, obe grupe bore za status žrtve (Bilali & Vollhardt, 2019; Vollhardt & Bilali, 2015), a grupe koje su („objektivno“) počiniooci mogu se truditi da ratno nasilje predstave kao simetrično (Noor, Brown, Gonzalez, et al., 2008). Takođe, atribuiranje uzroka počinjenih zlodela izazivanjem od strane druge grupe („mi smo se branili“) je jedan od načina na koji se ta zlodela predstavljaju opravdanim (Wohl & Reeder, 2004), u smislu da su to preventivne ili odbrambene reakcije (Campbell & Vollhardt, 2014). Načini na koje se zlodela počinjena u ratu uokviruju ukazuje na to kako različite grupe razumeju to nasilje (Bilali & Vollhardt, 2019). Na primer, kada se govori o Srebrenici, dominantni narativ Bošnjaka jeste da je u Srebrenici počinjen genocid, dok je narativ Srba da to jeste ratni zločin (koji je kao takav teško prevedeti, odnosno minimizirati njegove posledice), ali ne i genocid, te da je počinjen kao osveta ili odbrana srpskog stanovništva koje je živelo oko enklave i bilo napadano od strane Bošnjaka u ratu. Otpor da se izmene narativi na način da se prihvati činjenje određenog zlodela ogleda se i u tome da se informacije vezane za neko konkretno delo negiraju, odnosno smatraju netačnim (Bilali & Vollhardt, 2019; Mulaj, 2017). Recimo, još uvek se vodi polemika oko broja žrtava u Srebrenici, koje su ubijene od strane Vojske Republike Srpske predvođene Ratkom Mladićem i paravojne jedinice Škorpioni. Već navedeni procesi koji se tiču prebacivanja odgovornosti na drugu grupu ili na neku treću stranu, kao i smatranje podataka lažnim ili u najmanju ruku netačnim, jasno su opisani, na primer, u knjizi Aleksandra Pavića, „Zabranjena istina o Srebrenici“, u kojoj u uvodu stoji: „Najgori deo srebreničke priče leži u činjenici da se na tom području skoro neprekidno ginulo od 1992-1995.

Za to glavnu odgovornost snose zapadni državnici koji su prvo priznali nezavisnost Bosne i Hercegovine pre dogovora njenih konstituentnih naroda, znajući da će to neminovno dovesti do rata i krvoprolića, a zatim minirali Lisabonski dogovor od februara 1992. poslednju priliku da se narodi BiH ipak dogovore i rat izbegne. Naravno, Zapad ne bi mogao sve to da ostvari da nije imao voljnog lokalnog saveznika, Aliju Izetbegovića, koji je, na pitanje: Da li biste žrtvovali mir za nezavisnu Bosnu? nedvosmisleno, kao iz topa, odgovorio – Da! A jednom kada rat počne, nemoguće je u potpunosti kontrolisati njegov tok, nemoguće predvideti šta će tačno da bude – osim jedne stvari: da će puno nedužnih stradati i da će biti ratnih strahota.“ (Pavić, 2007). Bez ulaženja u tačnost podataka o Srebrenici, jer to nije tema ovog rada, želela bih da skrenem pažnju upravo na socijalnopsihološke procese koji se odvijaju kada je ovaj konkretni zločin u pitanju, te koji su, možda, najvidljiviji i najintenzivniji, te kao takvi pogodni kao primer za analiziranje procesa. Pored poricanja da se u Srebrenici dogodio genocid, poricanja zvaničnog broja bošnjačkih žrtava, na još jedan način se Srbi bore za ulogu žrtve u ratu – podizanjem spomenika srpskim žrtvama u Srebrenici⁷, koji je nakon samo nekoliko sati uklonjen. Takođe, oni koji govore o priznanju genocida smatraju se izdajnicima, što je još jedan od mehanizama borbe za održavanje hegemonijskog narativa (Klar & Bilewicz, 2017; Penic et al., 2016). Preuokviravanje onoga što se dogodilo u Srebrenici kao genocida, masakra ili „samo“ ratnog zločina odraz je konstantne težnje za održavanjem percepcije moralnosti i identiteta grupe sa jedne, i težnje za priznanjem stradanja i reparacijom sa druge strane, i ima snažan uticaj na odnose između dve grupe.

Osim navedenog, kod Srba iz Banjaluke, ali ne i kod Bošnjaka osim u jednom segmentu, javlja se *Nemogućnost definisanja* pomirenja. Ovde se govori o nemogućnosti definisanja pomirenja jer se ono ne može zamisliti kao realno:

Pomirenje zvuči kao misaona imenica, znači nešto u šta ja apsolutno ne vjerujem, nažalost, naravno. Mislim da kroz dješavanja u istoriji prilično dugo, svi, kad kažem svi mislim na narod, odnosno veliki broj pojedinaca iz svih naroda, znači ne isključujem ovdje ni Hrvate, lako mogu naći povod za traženje osvjete. S druge strane političari i vjerske zajednice daju svoj ogroman doprinos za grupašenje. Tako da ne vidim mogućnost za pomirenje, nažalost. (M8, Srbin, Banja Luka)

⁷ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/podignut-spomenik-ubijenim-srbima-ispred-zgrade-osnovnog-suda-u-srebrenici/160713035>

Sa druge strane, Ž19 takođe smatra da ga je nemoguće definisati, odnosno govori o drugim procesima koji su na snazi između Bošnjaka i Srba – razmiricama i netrpeljivosti:

Teško je definisati pomirenje. Zar smo mi i sada kao u svađi? Ali ne shvatam da smo sada u svađi, ostale su samo te neke posljedice rata, kao neke razmirice, ovaj je ubio ovoga, ovaj onoga, tako da postoji neka netrpeljivost između Srba i Bošnjaka. Ali ne shvatam sad, mislim to pomirenje... zar smo u svađi? (Ž19, Srpkinja, Banja Luka)

Zašto je Srbima u nekim slučajevima teže da razmišljaju o i definišu pomirenje, do te mere da se dešavanja tokom rata i njegove posledice definišu kao razmirice i netrpeljivost? Odgovor može biti ponovo upravo u ranije opisanim emocionalnim i kognitivnim procesima koji se odigravaju kod počinitelaca, koji im obezbeđuju da zadrže percepciju moralnosti sopstvene grupe, da se odbrane od preplavljujućih negativnih osećanja. Stoga pribegavaju minimizaciji ratnih i posleratnih dešavanja (Shnabel & Noor, 2012), što može biti posledica istorijske defanzivnosti (Bilewicz, 2016; Bilewicz et al., 2017), odnosno rasterećujućih kognicija i moralnog izmeštanja (Leidner & Castano, 2012; Peetz et al., 2010).

2.2.1.2 Percepcija viđenja pomirenja od strane druge grupe

Percepcija viđenja pomirenja od strane druge grupe istražena je sa ciljem da se ispita da li razilaženje u uverenjima o pomirenju može biti jedan od razloga koji mogu doprineti nivou njegove ostvarenosti. Kada su u pitanju percepcije od strane Bošnjaka, jedna grupa kodiranih segmenata sadržinski se odnosi na smatranje da Srbi pomirenje vide „na isti način“:

Ja mislim da i Bošnjaci i Srbi, obični ljudi, pomirenje vide na isti način. Njemu je, on je naučio i hoće da živi sa pozitivnom energijom, kako ja kažem. Da funkcionišemo, da se uvažavamo jedni s drugima. Mislim da je to isto. I kad se nađu prijatelji u svim narodima, ako se sa nekim nađem, ako funkcionišem, funkcionišem ako ne, ne. Ali mislim da je pomirenje odnosno suživot i na jednoj i na drugoj strani, da narod gleda na isti način. (Ž5, Bošnjakinja, Banja Luka)

Isto kao i naše gledište. Da nemaju ni jedni ni drugi privilegiju prilikom zapošljavanja, da se ne gleda jesam li Musliman ili Srbin kad predajem papire za školu, fakultet ili šta ja znam. (Ž8, Bošnjakinja, Sarajevo)

U ova dva segmenta može se uočiti, logično, da se „na isti način“ razlikuje u zavisnosti od sopstvenog viđenja pomirenja. Ž5 govori o uvažavanju, odnosno prihvatanju druge grupe, dok Ž8 govori o izostanku diskriminacije, odnosno ravnopravnosti, naročito pred javnim institucijama. U izjavama Bošnjaka javlja se još jedan motiv – Srbima pomirenje nije potrebno, odnosno oni o njemu i ne razmišljaju:

Mislim da se predstavlja tako da je Srbima super ovako kako jeste jer imaju svoju državicu u državi, ajde da tako kažem. I kako se to predstavlja, odnosno kako političari to predstavljaju kroz medije oni su nebeski narod. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Ja uopšte nemam predstavu kako bi za njih trebalo izgledati pomirenje jer mislim da oni i ne žele pomirenje. (Ž1, Bošnjakinja, Sarajevo)

Samo još da dodam da su oni (Srbi, prim. aut.) nekako iz rata u Bosni izašli poprilično dobro, dobili i republiku i prava sva moguća, ništa nisu zakinuti, pa vidite šta se dešava: RS propada polako, sve veći dugovi, katastrofa. Šta sada tu? Nemaju za šta da budu pomireni, niti su imali velike žrtve, ni ništa i sve imaju svoje. (M2, Bošnjak, Banja Luka)

Ovaj sadržaj je odraz percepcije od strane Bošnjaka da Srbi nisu žrtve tog konflikta, već počinioci, te da su „dobili šta su tražili“, odnosno da upravo zbog te uloge počinioca oni nemaju *potrebu* za pomirenjem. Nekoliko segmenata koje su izneli Srbi sličnog je sadržaja, odnosno u njima se govori o tome da Bošnjaci i ne žele pomirenje:

(Misliš, oni bi rekli "Mi nećemo da se pomirimo"?) Ma ne, ali bi rekli da nikad ne bi mogli bit u našem društvu, da nikad ne bi mogli izaći u klub, da nikad ne bi mogli funkcionisati u grupi, u nekom... (M11, Srbin, Banja Luka)

Međutim, kod Srba se javlja još jedna kategorija sadržaja koja se odnosi na sukobljena viđenja istorijskih događaja, koja predstavljaju pokazatelj ili odraz viđenja pomirenja druge strane:

Da, pretpostavljam da tako vide Bošnjaci, dominantno, da su žrtve i da Srbi treba da prihvate da su... pa, sad u kojoj mjeri, vjerovatno različita su očekivanja od različitih ljudi, neki bi možda očekivali potpuno, neki traže osude, neki vjerovatno ne traže uopšte pomirenje, ali za većinu barem za početak bi bilo bitno da se vidi i od političkih aktera da su napravljeni zločini.

A ne da se kaže "eto bilo je i zločina, al to nije genocid". A takva je trenutno priča naših političara. (M9, Srbin, Banja Luka)

Ali hoću da kažem da je nerealno ovo očekivati od Bošnjaka, da prihvate Republiku Srpsku, prihvate istorijske fakte, istorijske fakte o svim, o samoj Dobrovoljačkoj, pa sve ostalo. Znači, tu je 29 ili 30 i nešto ljudi pobijeno, mladih ljudi od 18, 19 i 21 godinu. I niko nije odgovarao do sada, svi sve znaju, svi znaju ko je to uradio. Niko nije. Ljudi koji su dolazili, majke od tih vojnika koji su došli da prisluže svijeću, da stave vijenac, dočekane su hordom huligana koji su vikali "ubice". Znači, žena koja je izgubila sina, on njoj više da je ubica. I poslije svega toga, ni 15 minuta od toga, te ruže, to cvijeće se našlo u kanti za smeće. To jest, to sve vam govori o pomirenju i kako Bošnjaci gledaju na to pomirenje. Nas potpuno, nama je potpuno jasno da od toga nema ništa. (M15, Srbin, Sarajevo)

U prethodnom segmentu može se uočiti da i Srbi imaju potrebe koje su karakteristične za žrtve konflikta, odnosno na snazi je kompetitivna viktimiziranost. Kada se govori o *Prihvatanju narativa druge grupe*, sam broj kodiranih segmenata je približan. Međutim, razlikuju se oblasti na koji se narativi odnose. Bošnjaci smatraju da Srbi očekuju da se prihvati njihov narativ o istorijskom stradalništvu:

I sada za ovaj zadnji rat, ono što Kusturica kaže: "Ovo je samo nastavak Drugog svjetskog rata.". Oni su stalno gledali račune iz prošlog rata i znali su u sledećem ratu ko će koga, i kome treba da se svijete i zašto. I sada se pojavljuje i taj Jasenovac koji je bio prije sedamdeset godina i stalno se podgrijava to. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

Srbi su još u većoj "dubiozi" nego Bošnjaci ili Hrvati, zato što su imali iskustvo iz Prvog svjetskog rata, iz Drugog svjetskog rata, onda sad domovinski rat, kako ga nazivaju u Hrvatskoj, rat za otadžbinu, ne znam, to su sve različiti pojmovi, vjerovatno njima to izgleda puno puno drugačije. Vjerovatno oni tu očekivaju puno više, jer recimo u njihovom poimanju su oni izgradili u smislu i kao prvu, ono poslije Austrougarske, a onda svakako i socijalističku, tako da, i naravno, ono što sam rekao, ta iskustva iz pogotovo Drugog svjetskog rata, koja nisu prevaziđena, znači to se u bivšoj Jugoslaviji nije obrađivalo. (M6, Bošnjak, Sarajevo)

Drugi narativ za koji Bošnjaci smatraju da Srbi očekuju da bude prihvaćen jeste priznavanje Srba kao žrtava, odnosno davanje izvinjenja od strane Bošnjaka:

Ja mogu samo da pretpostavljam, zapravo, ali pretpostavka je da Srbi skroz drugačije vide to pomirenje, u smislu da očekuju zapravo da se sa bošnjačke strane neko njima za nešto izvinjava. Mislim da je u medijima recimo dosta prisutna neka profilacija Srba kao žrtava. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Kod Srba se javljaju slične percepcije, ali, naravno, drugačijeg sadržaja. Što se tiče prihvatanja narativa iz ratova 90-ih, narativ je sličan u tome da se smatra da Bošnjaci očekuju da Srbi priznaju da su oni žrtve:

I što je još važnije, za njih bi ideal pomirenja bio to da mi prihvatimo u potpunosti, dakle u 100% njihovu interpretaciju poslednjeg rata, od koje naša se interpretacija toliko razlikuje, pri čemu oni očekuju potpuno prihvatanje, bez ikakve budućnosti neke varijacije na temu. (M13, Srbin, Sarajevo)

(Kako onda po tom Dejtonskom vide Bošnjaci odnose?) Pa vide na ovaj način kako je i bilo do sada. (To što je Dragan rekao, da su oni žrtve, da su Srbi počiniooci?) Naravno. Ne kažem ja da oni to stvarno misle. Ne mislim da oni to stvarno misle. Ali su prihvatili da tu ideju zastupaju iz razloga koje sam maloprije rekao. (M8, Srbin, Banja Luka)

Srbi iznose i narative za koje smatraju da ih Bošnjaci zastupaju i očekuju njihovo prihvatanje, a vezani su za istoriju i pre ratova:

Ja takođe se slažem sa njim, ali mislim da je takođe vrlo, osim da tu kvaziistoriju naučimo novu, da sve počinje od kulina Bana, pa mi nismo ni hrišćani nego smo... pa smo došli do islama, kao zadnjoj religiji, gdje smo svi, uključujući ovih 2% što nisu muslimani, da su i oni to primili kao glavna vjera, i da je naravno da je ukinuta Republika Srpska, da je ukinut sam taj suverenitet i da imamo jednog predsjednika, ali pošto oni imaju sad 52% stanovništva, da je to uvijek Bošnjak. (M15, Srbin, Sarajevo)

U M15 segmentu može se uočiti, osim dela samog istorijskog, dakle predratnog narativa, i uvid u to kako misli da Bošnjaci smatraju da treba da izgleda pomirenje danas: prihvatanje njihove vere i politička (i socijalna) dominacija. Ovaj sadržaj prisutan je i u nekoliko drugih kodova: *Islamizacija*, *Unitarna BiH* i *Jedan narod*. Ovi kodovi javljaju se isključivo kod Srba,

i to kod grupe iz Sarajeva, gde Srbi predstavljaju lokalnu manjinu. Veoma slikovit primer koji objedinjuje sve navedene kategorije je sledeći:

Ja sam samo hteo da istaknem ono što je kolega već rekao, to je da iz političkog gledišta, to bi pomirenje zapravo njima bila nagrada, u političkom smislu, bila bi unitarna Bosna i Hercegovina, koja bi opet bila pogodno tlo za ovo što je M15 spomenuo, a to je dominacija muslimanskog stanovništva nad ovim ostalim i vjerovatno vremenom gašenje specifičnih identiteta zarad kristalizacije tog vještački stvorenog muslimanskog identiteta, ili bosansko-hercegovačkog, jednog nadređenog. (M14, Srbin, Sarajevo)

Zašto je potrebno ispitati i baviti se percepcijom definicije pomirenja kakvu ima druga grupa? Sukobljena viđenja, posmatranje situacije kao win-lose, odnosno suprotstavljeni interesi i sa njima povezana motivacija mogu biti prepreka ostvarivanju pomirenja, a u nekim slučajevima mogu dovesti i do (novog) konflikta (Bar-Tal & Bennink, 2004). Lek za sukobljena stanovišta koja imaju posledice po međugrupne odnose (Kriesberg, 2004) može biti upravo obelodanjivanje, odnosno komuniciranje stanovišta obe strane. Percepcija stanovišta druge strane često je ekstremistička (Ross, 2000), što u realnosti nije slučaj, te komunikacija može doprineti tome da se uvide realnije slike i otvori prostor za eventualna slaganja. Dobit od ove intervencije je samo relativno potvrđena u eksperimentalnom kontekstu. Pitanje njene uspešnosti u realnom životu sasvim je validno; međutim, razlike koje su se ispoljile u tome kako Srbi i Bošnjaci smatraju da druga grupa vidi pomirenje ukazuje na to da je definitivno neophodno na bezbedan način pristupiti ovom neslaganju.

2.2.1.3 Faktori koji ometaju ili potpomažu pomirenje

Na pitanje da li je pomirenje postignuto, Srbi češće nego Bošnjaci smatraju da jeste. Međutim, to ostvareno pomirenje je ograničeno na određene segmente, na primer na ekonomsku saradnju ili ostvarenu komunikaciju. Određena grupa segmenata odnosi se na postojanje mira, u smislu izostanka konflikta:

Ja i dalje mislim da ima dobar broj ljudi koji su to, na neki način, prevazišli i žive u miru. Koliko su oni pomireni sami sa sobom, suštinski, u dubini duše, a koliko je to nekakav, da kažem način samoprezentacije prihvatanja nekog drugog? To ne, ali već dobar dio ljudi živi u tom nekom miru. (Ž2, Bošnjakinja, Banja Luka)

E kada mi malo stvar posmatramo sa te strane, mi smo već pomireni. Na neki način. Jer imamo potpisan taj fini, opšti okvirni sporazum za mir u BiH. Mir je postignut znači. Sve dalje što se radi, to je upravo izgradnja ove neke vrste povjerenja, upoznavanje drugih ljudi, razbijanje stereotipa i tih nekih stvari. To je neka potpuno druga faza i drugi proces, ali mi smo pomireni. Mir je tu. Ne ratujemo, nismo u sukobu. (M18, Srbin, Sarajevo)

Prestanak oružanog konflikta je, razume se, prvi ishod mirovnog sporazuma. Taj nestabilan mir je fragilan i da bi došlo do njegove stabilnosti, neophodno je da dođe do promena na nekoliko nivoa međugrupnih odnosa, kroz proces(e) pomirenja. Ono na šta ukazuju neki odgovori učesnika u fokus grupama je da jedan od osnovnih uslova za stabilan mir ostvaren – „samo da se ne puca“. Ono što je Uroš veoma dobro prepoznao u svom izlaganju jeste da odsustvo oružanog konflikta nije dovoljno, već se mora graditi poverenje i razbijati stereotipi, odnosno menjati kognitivna orijentacija, mada on o ovim procesima govori kao o „nekim drugim“. U literaturi, i na osnovu iskustava sa mirovnim sporazumima u istoriji, koji „nisu uspeli“, odnosno konflikt je nakon njih ponovo buknuo, prepoznato je da mirovni sporazum ne dovodi do promena neprijateljskih odnosa i pratećeg straha i nepoverenja (npr. Nadler, 2012; Staub et al., 2005). Promena psihološke orijentacije prema drugoj grupi odvija se upravo kroz proces pomirenja.

Još jedan aspekt ostvarenog pomirenja jeste nepotenciranje razlika, odnosno nepotenciranje grupne pripadnosti i defokusiranje sa razlika:

Pa generalno ljudi su pomireni normalno, ne možeš ti na ulici nikog prepoznati je l' on Musliman, Hrvat ili Srbin. Ja dođem na trafikku i "Dajte mi dopunu za telefon" i ona meni da dopunu za telefon i uopšte ne možeš da je prepoznaš. (M11, Srbin, Banja Luka)

Pa što se mene tiče, mi smo već pomireni. Bar do onog dijela do kog ja smatram da je to, s moje lične tačke gledišta, moguće. A to je da živimo jedni pored drugih, da se i posjećujemo i poštujemo, da sarađujemo na svakom mogućem planu, tako da, to je ono oko čega smo se mi i usaglasili, što znači da smo se u stvari i pomirili negdje. A sad to što nam se stavovi razlikuju, što se možda naši pogledi na politiku i generalno možda na političko uređenje zemlje, što su suprotni, to je opet nešto, to je nešto drugo. Ali onako kako ja shvatam pomirenje, mi smo se već pomirili. (Ž29, Srkinja, Sarajevo)

Meni je to iskreno jedna više postala dosadna priča, to sad ta priča o pomirenju i mislim da ljudi ne bi imali nikakav problem da se pomire, da su ljudi već u velikoj mjeri pomireni, samo da se bespotrebno potencira ta priča, da ljudi žive svoje živote. (M16, Srbin, Sarajevo)

U segmentu M16 se indirektno provlači teza o važnosti defokusiranja sa razlika između grupa. Potenciranje razlika koje se javlja u medijima i političkom diskursu zapravo povlači pažnju ljudi na postojanje razlika i upravo postojanje sukoba između grupa, te da kada bi to potenciranje bilo smanjeno, lakše bi došlo do pomirenja. Uloga medija i politike kao faktora koji ometaju pomirenje još je jasnije izražena u onim segmentima u kojima se govori da pomirenje nije postignuto. Generalno, procenat odgovora koji govore da pomirenje nije postignuto javlja se u sličnoj meri kod Srba i Bošnjaka. Pojašnjenja koja se daju u vezi sa razlozima obuhvataju nedostatak svesti o potrebi za pomirenjem, ulogu društva i porodice „koji vraćaju ljude unazad“ (M4, Bošnjak, Banja Luka), nedostatak slobode da se „(slobodno) priča o svim stvarima“ (Ž30, Srpkinja, Sarajevo), tabu temu intimnih veza i brakova između pripadnika različitih grupa, nemogućnost nalaženja kompromisa u odnosu, islamizaciju („Znači ovo je zaista, ovo više nije građansko društvo, ovo je vrlo islamizirano društvo. I sa tim novim islamizacijom mi ne možemo, ne možemo da očekujemo jedno pomirenje.“ M15, Srbin, Sarajevo). Ipak među najčešćim faktorima, koji se u velikoj meri provlače i kroz ove već nabrojane, javljaju se *Politika* i *Mediji*. Obe ove grupe kodova se češće javljaju kod Bošnjaka nego kod Srba.

Kada je u pitanju *Politika* kao faktor koji ometa pomirenje, sadržaj ovih segmenata obuhvata interes političara da se održi status quo, odnosno etničke podele i produženi međugrupni konflikt, zatim izostanak preuzimanja odgovornosti od strane političara za dešavanja u ratu i doprinos njihove grupe stradanjima druge, nedostatak motivacije za segment suočavanja sa prošlošću koji se odnosi na procesuiranje ratnih zločina:

Kolektivno kao što sam rekao, i ponoviću, mislim da ne, i naravno tu igra, ko što je rekla kolegica, ulogu i politika, jer politika tu najveću ali ne jedinu, jer politika može sad da kaže Dodik, ko što je rekao poslije rata, ratni zločinci se trebaju procesuirat bla bla bla, onda on tu priču preokrenuo, jer je shvatio da tako neće biti na vlasti. (M6, Bošnjak, Sarajevo)

Sada naravno, to je pitanje da li bi to odgovaralo političkim elitama koje upravo na tim razlikama koje se potenciraju, koje se zabranjuju drugima da

budu različiti u interpretiranju prošlosti, dakle dobijaju političke poene. I pozicija i opozicija u svakom od korpusa. (M13, Srbin, Sarajevo)

Pomirenje se neće desiti sve dok se ne smiri politička igra koja se dešava na ovim prostorima. Zbog političke igre imamo problema i u obrazovanju, zbog političke igre imamo i ustav kakav imamo, zbog političke igre sve se deli na tri, država nam je podeljena na dva entiteta. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Kažem da najveći problem je što nama političari kroje kapu. Znači kako god se mi trudili, šta god mi htjeli, mi ne možemo nikako ništa ostvariti, kao pojedinci. I kao obični građani. (Ž17, Srpkinja, Banja Luka)

O ulozi politike u pomirenju već je bilo reči u prethodnom segmentu o definiciji pomirenja. Ono na šta ukazuje ponovno javljanje politike u odgovorima kojima se ispituju faktori koji doprinose pomirenju ili ga ometaju jeste njena važnost za ovaj proces. Politika u najširem obliku, koja obuhvata motivaciju političara, njihovo ponašanje i poruke koje šalju, državno uređenje, strukturna pitanja, značajna je i kao činilac međugrupnih odnosa, i kao ishod procesa pomirenja. S obzirom na to da politika direktno utiče na svakodnevne živote građana, na segmente koji se tiču institucija poput obrazovnog sistema koji je jedan od glavnih agensa uticaja, na spoljnu politiku i stavove međunarodne zajednice prema državi, na unutrašnje uređenje koje u ovom slučaju podstiče etničke podele, jasno je zašto joj učesnici pridaju toliku važnost. Ono čega učesnici možda nisu svesni, iako delimično verbalizuju kroz svoje odgovore, jeste da politika znatno utiče i na kolektivna sećanja o ratu (McGrattan, 2012; Paez et al., 2008).

Politika se u segmentima često javlja u sprezi sa *Medijima*, odnosno govori se o medijima kao instrumentu političara, koji im pomaže u namerama da zadrže moć držeći ljude „zavađenim“. Znatno češće o ulozi medija govore Bošnjaci.

Taj medijski rat ne provodi narod, obični ljudi, nego upravo političari, ovo što mi govorimo stalno. Jer mi smo bespomoćni. (Ž7, Bošnjakinja, Banja Luka)

Smatram i ja takođe da nema pomirenja, jer u današnjem takvom vizuelnom svetu gde imamo Internet dostupan svakodnevno smo izloženi tim tehnološkim informacijama gdje dakle... prvo mediji nas, kako da kažem napastvuju, tim informacijama svakojakim što o Bošnjacima, što o Srbima, a onda kasnije i politika. (Ž10, Bošnjakinja, Sarajevo)

U praksi imamo: na ulicama pomirenje, u medijima imamo krvi, imamo rat i to su svi spomenuli. Znači mediji, naravno, mediji su kao marionete političara. Mi to nekako moramo promijeniti. (M3, Bošnjak, Banja Luka)

Mislim da se previše potencira priča, pogotovo u smislu medija. ... Mediji su ključni faktor, pogotovo danas, zato što mediji oslikavaju javno mnjenje nažalost više nego ikada i pogotovo eto princip novinarstva u smislu click bait-a, kada vas privuče nekim lažnim naslovom, to se danas pravo puno koristi, pogotovo se koristi u ovom nacionalnom sistemu, što bi se reklo. (M12, Srbin, Sarajevo)

Mediji se smatraju veoma važnim činiocem koji ometa pomirenje. Ni u jednom segmentu se ne navodi da mediji imaju pozitivnu ili edukativnu ulogu, ili da bi mogli da je imaju. Medijima se produbljuju etničke podele, manipuliše se narativima naroda, fokus se konstantno stavlja na razlike između grupa i često se potenciraju „ratne priče“. Mediji kao jedan od značajnih agensa političkog uticaja u velikoj meri utiču na stvaranje, održavanje ili promenu etničkog ili nacionalnog identiteta. Mnogi drugi oblici institucionalizacije, poput ceremonija, komemoracija, proslava specifičnih praznika, filmova i serija, sportskih dešavanja, postaju dostupniji širem građanstvu uz pomoć sredstava masovne komunikacije. Neke ranije sprovedene analize medija ukazale su na to da se Srbi najviše okreću medijima u svom entitetu i iz Srbije, a Bošnjaci i Hrvati medijima u svom entitetu i iz Hrvatske (za pregled istraživanja i izveštaja o stanju medija u BiH pogledati UNESCO-vu publikaciju iz 2019. godine⁸). Etnička raspodela zaposlenih u javnim servisima (BHRT, FTV i RTRS) takođe odslikava jasne etničke preferencije, naročito na RTRS gde je 93% zaposlenih srpske etničke pripadnosti. Marko Divković, predsednik udruženja BH Novinari, izjavio je da je pad poverenja javnosti u medije posledica očekivanja od strane građana da mediji doprinesu pozitivnim promenama, a to se nije dogodilo⁹. Ipak, prema analizi Udruženja BH Novinari o medijskim slobodama¹⁰, građani BiH najviše veruju medijima, dok istovremeno smatraju da sloboda medija uopšte nije ili je samo delimično prisutna i percipiraju da najveći uticaj na medije imaju političari. Čini se da učesnici u fokus grupama prepoznaju ove nalaze i zato navode da bi rad medija trebalo promeniti, odnosno da se negativan uticaj medija mora umanjiti.

⁸ <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371223>

⁹ Ibid.

¹⁰ http://bhnovinari.ba/wp-content/uploads/2016/05/fes_medijske_slobode_2016.pdf

I za vreme samih ratnih dejstava, a i nakon završetka oružanog konflikta, u zajednicama koje nisu (bile) direktno izložene ratu glavni izvor informacija jesu mediji, odnosno narativ koji se njima propagira (Penic et al., 2017). Važnost medija u post-konfliktnom setingu prepoznata je na primer u Ruandi, gde novinari, doduše dugo vremena nakon genocida i ratnih dešavanja, teže da izveštavaju o pričama o nadi, zalečenju, da koriste tzv. restorativni narativ, verujući da je takav način izveštavanja veoma doprineo oporavku zemlje nakon genocida (McIntyre & Sobel, 2018). Direktna uticaja medija na međugrupne i stavove o pomirenju ispitala je Paluck (Paluck & Green, 2009) u Ruandi. Ispitanici su bili tokom godinu dana izloženi sapunici koja je bila isplanirana tako da se osvrće na, između ostalog, traumu i izlečenje, nepoverenje, pozitivan autoritet, međugrupno nasilje, empatiju, diskriminaciju itd. Rezultati ove opsežne studije pokazali su da mediji mogu uticati na promenu u percepciji normi, kao i na poverenje, empatiju, spremnost na saradnju i komunikaciju o traumi (Paluck, 2007); međutim, nije bilo značajnih promena u širokom rasponu stavova i uverenja koja se tiču granica između grupa. Autorka ove nalaze interpretira u svetlu institucionalnog uticaja: sredstva masovne komunikacije su instrument pomoću kog javnost razumeva institucije. Samim tim, postavlja se pitanje da li je neophodno da dođe do *institucionalnih* promena koje mediji (treba da) komuniciraju? Na osnovu odgovora ispitanika u fokus grupama, reklo bi se da da, imajući u vidu da medije vide kao poluge vlasti, odnosno institucija sistema. Neka druga istraživanja pokazala su da uticaj medija može biti značajan za određene aspekte pomirenja, ali kada su intervencije ciljane. Analiza uticaja medija na pomirenje sprovedena je i u Burundiju (Bilali et al., 2016). Registrovan je pozitivan efekat intervencije na toleranciju, unutargrupnu superiornost, socijalnu distancu, međugrupno poverenje, atribucije odgovornosti i kompetitivnu viktimiziranost.

Ipak, značajno je i koji mediji promovišu pomirenje. Analiza uticaja medija na pomirenje na Kipru ukazala je na to da mediji utiču na to kako će se predstaviti problemi, kakve će biti impresije, i utiču na međuetničke i međudržavne odnose (Savrum & Miller, 2015). Takođe, mainstream mediji promovišu nacionalizam i time dovode do povećanja tenzija između Turske i Grčke. Autori zaključuju da se javnost oslanja na medije da im dobije relevantne informacije, te da su u slučaju Kipra mediji grupno pristrasni, odnosno sadržaj koji plasiraju oslikava perspektivu samo određene interesne grupe. Samim tim su mnogobrojni aspekti pomirenja zanemareni. Etničke, religiozne i nacionalne grupe su pod snažnim uticajem vođa i oslanjanju se značajno na medije za formiranje mišljenja (Bennet & Iyengar, 2008). Kada je u pitanju Kipar, javnost veruje da druga grupa predstavlja pretnju njihovom identitetu i bezbednosti

grupe (Savrum & Miller, 2015). Sličan sadržaj prepoznat je i od strane ispitanika u fokus grupama, koji su ukazali na to da su mediji faktor etničkih podela i jačanja etničkih identiteta. Postoje empirijski dokazi koji ukazuju na to da mainstream mediji konstruišu, odnosno promovišu narativ koji podržava sukob između grupa (Feldman et al., 2015; Happer & Philo, 2013).

U istraživanju koje je sprovedeno u Srebrenici sprovođenjem intervju sa građanima, autorka je želela da ispita kako građani Srebrenice percipiraju izveštavanje stranih medija o situaciji u njihovom gradu i kakvog to uticaja ima na pomirenje (Murphy, 2010). Rezultati su pokazali da građani Srebrenice nisu zadovoljni time kako strani mediji izveštavaju o „njihovoj priči“, te da predstavljaju situaciju gorom nego što jeste, dok oni pokušavaju da se vrate onome što nazivaju „normalnost“. Međutim, iako nisu u potpunosti negirali uticaj stranih medija na pomirenje, istakli su domaći mediji ti koji prave razliku, odnosno koji imaju više uticaja na onemogućavanje pomirenja, te da upravo mediji nose veliku odgovornost za protekli rat.

Kada su u pitanju faktori koji ometaju pomirenje, kod Srba iz Sarajeva se javljaju još i *Diskriminacija* i *Nacionalizam*. Sadržaj ovih kategorija je međusobno povezan, odnosno učesnici smatraju da se diskriminacija vrši po osnovu nacionalnih, tj. etničkih podela. U gradu u kom predstavljaju manjinu, Srbi se osećaju ugroženo, odnosno da nemaju jednaka prava kao njihovi bošnjački sugrađani. Kada su u pitanju ova iskustva, govori se i o „izazivanju“ diskriminacije isticanjem etničkih simbola, poput badnjaka, ćirilice ili krstića na lančiću. Iskustva učesnika su različita, neki govore o diskriminaciji prilikom zapošljavanja, dok drugi tvrde da nisu imali tih problema ali da jesu kada su u pitanju neki drugi elementi identiteta, poput već navedenih simbola ili neravnopravnosti prilikom proslava pravoslavnih i islamskih praznika.

Ne, ja nisam rekao nezaposlenost u tom ekonomskom smislu, nego ako imamo jednog Srbina i jednog Muslimana, taj Musliman će dobiti posao, Srbin neće dobiti posao. ... Ovdje u Sarajevu. (M15, Srbin, Sarajevo) Tako i u Banjaluci, Srbin će dobiti. (Ž22, Srkinja, Sarajevo)

Međutim, ono što jeste strašan problem trenutno je to što ja kao Srbin ne mogu da budem potpuno opušten u svom srpstvu. Ja nisam ekstremni Srbin niti ću to ikada da budem, ali ja ne mogu da se prekrstim a da ne pomislim da li bože ja nekoga mogu da uvredim u tom trenutku, i to je odvratno i ogavno i stravično. Recimo badnjak sam nosio za Božić, pa oni gledaju badnjak, isto

kao da je pištolj. Određena brojka ljudi u Sarajevu. I ja sam namerno prodefilisao što bi se reklo sa malim barjakom, to nije ništa ružno, ali čisto da vidim reakcije i osjećaje u gradu, i smatram da je katastrofa. (M12, Srbin, Sarajevo)

Doživljaj diskriminacije zasnovan na onome što percipiraju kao nacionalizam, odnosno diskriminacija usled etničke pripadnosti može biti odraz manjinskog statusa u Sarajevu. Izlišno je i govoriti da diskriminacija manjinskih grupa u velikoj većini društava postoji. Ipak, osvrnula bih se ponovo na deo sadržaja definicije pomirenja koji se javio kod Srba iz Sarajeva. Oni su govorili o tome da Bošnjaci pomirenje vide kao postojanje jednog naroda, unitarnu državu bez entiteta, koja je islamizovana (pogledati prethodno poglavlje). Ukoliko tako percipiraju viđenje pomirenja od strane Bošnjaka, logična posledica je doživljaj diskriminacije zasnovan na etničkoj (ili religioznoj) pripadnosti. Nekoliko puta Bošnjaci i jesu spomenuli da se, da bi do pomirenja došlo, narodi moraju ujediniti u jednoj državi. Dakle, percepcija od strane Srba da je unitarna država cilj, ili jedan od ciljeva, Bošnjaka nije u potpunosti neosnovana. Odgovor na pitanje zašto Srbi o tome govore sa negativnom konotacijom je jasan – doživljavaju pretnju identitetu, a verovatno i opstanku svoje grupe. To što Bošnjaci jedinstvenu državu i jedinstven nacionalni identitet vide kao poželjan ili logičan jeste odraz njihovog grupnog statusa. Oni bi u tom kontekstu bili većinska grupa (i sada su, brojčano, ali entitetska organizacija države im ne omogućava toliku moć) i imali bi veću moć u odnosu na sve druge etničke grupe. U fokus grupama su Srbi spominjali islamizaciju, odnosno da se očekuje da se oni „utope“ u većinski identitet. Samim tim, strah od gubitka sopstvenog identiteta, koji se religiozno i etnički veoma razlikuje od identiteta većinske grupe, je faktor koji dovodi do otpora prema unitarnoj državi (Crisp et al., 2006; Saguy et al., 2008). Očekivanja koja se projektuju na potencijalni zajednički nadređeni identitet takođe mogu biti izvor pretnje za Srbe kao manjinsku grupu. Srbi smatraju da Bošnjaci u nadređeni identitet žele da ugrade odrednice svog, a zanemare odrednice njihovog identiteta. To znatno otežava formiranje i poistovećivanje sa nadređenom kategorijom (Waldzus & Mummendey, 2004). Manjinska grupa se bori protiv asimilacije, a potenciranje nadređenog bosanskohercegovačkog identiteta uz zanemarivanje razlika među grupama dovodi do efekta suprotnog od željenog – ujedinjenja. Segment u kom se može jasno primetiti to što Srbi percipiraju kao pokušaj asimilacije je sledeći:

Mi smo kao nemuslimani sve islamske, oni su nas pasivno ili prisilno da mi sve moramo znati, moramo znati kad je Ramazan, kad top se puca, koliko vakata, sve... Sve! Ja imam sutra koncert i naš je koncert pomeren u pola 6 da

bi se moglo, da bi oni koji dođu mogli da odu na iftar. Halo! (M15, Srbin, Sarajevo) Uslovi za post, jeste. Onda bi i mi kad postimo trebali da se zatvore sve mesnice da bi Srbi imali uslova da poste. (Ž23, Srpkinja, Sarajevo) Jeste, da nam dođu ribari iz Crne Gore, iz Dalmacije. (M15, Srbin, Sarajevo)

Na pitanje da li je pomirenje između Srba i Bošnjaka u BiH ostvarivo, Bošnjaci u znatno većoj meri nego Srbi smatraju da jeste. Međutim, navode se različiti uslovi da bi moglo doći do pomirenja. Jedan od njih jeste smena generacija, odnosno više generacija, „kad se sve generacije izmjene“ (Ž16, Bošnjakinja, Sarajevo), to jest kada više retoriku ne budu vodile generacije koje su rat doživele i koje su na ratnim pričama odrastale. Za to je, navode Bošnjaci, a povremeno i Srbi, potrebno najmanje 50 do 100 godina.

Dakle, mislim da bi pomirenje bilo moguće za nekih, ne znam ni ja, možda... pomirenje, govorim o punom pomirenju, za nekih 50 godina. To je puno, ali dok recimo ove generacije koje su učestvovala u ratu možda dok su tu, da nema baš puno šanse za pomirenje. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Za nekih 50 godina, a da ne bude rata. (M11, Srbin, Banja Luka)

Ono što su učesnici prepoznali kao značajan uslov za otvaranje za pitanje pomirenja pronađeno je i empirijski potvrđeno i u drugim kontekstima. Kolektivna viktimiziranost je niža u mlađim nego u starijim generacijama (Rimé et al., 2015). U 14 različitih zajednica koje su bile uključene u oružani sukob, Elcheroth (2006) je pronašao da oni koji su direktne žrtve rata manje podržavaju humanitarno pravo¹¹ u odnosu na one koji nisu direktne ratne žrtve, a u zajednicama u kojima je broj žrtava veći postoji veća podrška za isto. U tim zajednicama, žrtvama je potrebno da budu prepoznate kao takve i od strane prava. Direktna izloženost ratnim dejstvima može imati negativan uticaj na stavove o pomirenju (Dyrstad et al., 2015). Razlog za to zašto je potrebno tako puno godina i da se smeni toliko generacija može biti i to što nove generacije viktimiziranih grupa ne uspevaju da se distanciraju psihološki od nanetih trauma, uprkos vremenskom razmaku (Bilali & Vollhardt, 2019). Kolektivni narativi o konfliktu se održavaju kroz institucionalizaciju i socijalizaciju mlađih generacija, a naročito su jaki u neposrednom post-konfliktnom periodu.

¹¹ Međunarodno humanitarno pravo (eng. *International Humanitarian Law*) naziva se i ratno ili pravo oružanih konflikata. Osnovna namera ratnog prava je zaštita civila u ratu. Za detaljnije pojašnjenje pogledati https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/what_is_ihl.pdf.

Osim smene generacija, navode se još neki uslovi za ostvarivo pomirenje, među kojima prestanak intervencija susednih država kada je u pitanju međuetničko pomirenje u BiH, kao i unitarna Bosna i Hercegovina, odnosno ukidanje ustava donetog Dejtonskim sporazumom i stvaranje jedinstvene države svih njenih građana:

Kada se dignu ljudi i promijeni ustav koji je postojeći, koji se zove Dejtonski, koji dijeli državu ovako kako je dijeli. Kada se promijeni ustav, ustav je prvi korak, znači mi kad pravimo ustav i kad kažemo da ćemo imati jednog predsjednika, da ćemo imati jednu državu bez entiteta. Ne trebaju nam kantoni, ne treba nam ništa, treba nam jedinstvo u svakoj sferi života. Znači ništa drugo od obrazovanja, zdravstvenog sistema, policijskog, vojnog... znači apsolutno svaki sistem društveni mora da bude jedinstveni da bi pomirenje bilo ostvarivo. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Srbi češće nego Bošnjaci smatraju pomirenje neostvarivim. Tačnije, pomirenje u određenoj meri smatraju ostvarivim kada se govori o nivou pojedinaca; ipak, kada je u pitanju pomirenje između grupa, njega smatraju manje verovatno ostvarivim.

Mislim da smo djelimično pomireni. To je otprilike ovo što su oni prijethodno i rekli. Svi mi imamo kontakte sa Bošnjacima i možemo naravno s njima normalno da razgovaramo i da pričamo o nekim opštim temama i da se družimo, sve je to u redu. (Ž27, Srpkinja, Sarajevo)

S koje god strane probaš da zagrebeš, da zađeš, što bi rekli, odmah možeš vidjeti kako će to biti osujećeno. (M7, Srbin, Banja Luka)

Ističe se takođe da je važno staviti pomirenje u prvi plan, odnosno povećati mu vrednost kako bi do njega moglo doći, a da toga trenutno u BiH nema. Određeni broj segmenata odnosi se na to da je nemoguće pronaći mehanizam kojim bi se pomirenje moglo ostvariti. Kao što je već spomenuto, vreme koje je potrebno da prođe je dosta dugo, a kao jedan od razloga za neostvarivost pomirenja, koji je sa tim povezan, navode se ratne traume, odnosno „vi ne možete očekivati od osobe koja je izgubila člana porodice u ratu da on baš bez ikakvih emocija posmatra pripadnike drugog naroda“ (Ž27, Srpkinja, Sarajevo).

Razlozi koje navode Bošnjaci kada govore o tome da pomirenje nije ostvarivo su raznolikiji i sadržinski se odnose na izostanak demokratije, tačnije „nenaviknutost“ naroda na demokratiju, zatim pitanje povratka raseljenih lica, nemogućnost usaglašavanja oko toga šta je

pravedno kada su sve tri strane i stradale i vršile zločine, postojanje različitih verzija istorije, a naročito potenciranje etničkih razlika i podela od strane pripadnika druge grupe:

Al mislim da ne vidim tu, kako bih rekao, način pomirenja ne vidim uopšte. Vidim kad je Božić, kad je Nova godina srpska, nebitno više, primjeti se taj naboj što kaže M5. Baš vidim gdje idu prvo jeste kroz Šehere, a zašto kroz Šehere idu, i mašu zastavama, zašto? Više mi je očigledno. Zašto za Ramazan kad se ljudi mole, kad izlaze iz džamija, zašto gađaju kamenjem, mislite iz ljubavi da gađaju? Budimo realni. Od srca bih volio da to ne bude, da vidim jednu, da prođe jedna godina u mom životu da ne vidim to, ja bih bio presretan u životu. (M4, Bošnjak, Banja Luka)

Pa nisu, nisu sve dok stariji koji nas uče, odnosno naši roditelji, razmišljaju drugačije i ako nas odgajaju po tome da smo drugačiji, da ne vjerujemo jedni drugima nema pomirenja. Na primjer konkretno evo uzeću svoju mamu, mogu se družiti sa njima, nikada joj nije bio problem i nikada nije govorila da razdvajamo po tome ili da se razdvajamo uopšte ili da gledam drugačije na njih, ali da dođe u situaciju da ja budem u vezi sa nekim ko je druge vere ne, ne dolazi u obzir. (Ž8, Bošnjakinja, Sarajevo)

Kao razloge zašto do pomirenja ne može doći, učesnici navode i izostanak volje grupe, svoje ili druge, da se pomiri. Kada se govorilo o percepciji viđenja pomirenja od strane druge grupe, Bošnjaci su navodili da Srbi ne žele pomirenje, da im nije potrebno. Taj argument se ponovo javlja kada se govori o tome zašto do pomirenja ne može doći: druga grupa ne želi pomirenje. Međutim, sada se ovaj faktor javlja i kod Srba i kod Bošnjaka. Sadržaj koji se javlja kod Bošnjaka je sličan kao i ranije – Srbi su dostigli to što su hteli i nemaju razloga da se mire. Osim toga, spominje se i mržnja koja se usađuje kroz porodicu, kao i to da Srbima nije potrebno pomirenje sa sigurnosnog aspekta, za razliku od Bošnjaka. Kod Srba je sadržaj nešto drugačiji. Kroz njihove segmente provlači se deklarativna spremnost na pomirenje od strane Bošnjaka, koja ne može zaživeti u realnosti:

Srbi mislim da ga formalno ne žele, Bošnjaci ga možda imaju tako kao neku formalnu floskulu, ali suštinski, ako je to pomirenje samo ono što ti želiš, onda ga i ti ne želiš, to pomirenje. (M13, Srbin, Sarajevo)

Osim toga, kao razlog zašto Bošnjaci ne žele pomirenje javlja se uticaj spoljnih političkih faktora, koji ih instruišu „da se drže početnih pozicija koje su mogli ostvariti Dejtonskim

sporazumom“ (M8, Srbin, Banja Luka). Međutim, Srbi prepoznaju i da njihova sopstvena grupa ne želi pomirenje, dok se taj narativ kod Bošnjaka nije javio. Srbi nisu zainteresovani za pomirenje zbog toga što su Srbi, zapravo, žrtve i raspada Jugoslavije i samog raspada Bosne i Hercegovine, koje se bore za slobodu. Prisutna je, dakle, idealizacija Srba, i to se javlja kod Srba iz Sarajeva:

I Srbi su takav narod, Srbi samo žele neku svoju slobodu, ne žele da im neko stane na žulj, da mi stane čizmom na glavu, to Srbi ne dozvoljavaju, ja se tome divim i baš zbog toga sam ponosan na taj svoj identitet. I kažem, smatram da je jako teško ostvariti, praktično nemoguće, pomirenje. (M12, Srbin, Sarajevo)

2.2.1.4 Spremnost na pomirenje

Sa ciljem procene šta i u kojoj meri su Srbi i Bošnjaci spremni da pruže za pomirenje, kao i šta očekuju od druge grupe, postavljena su im pitanja kojim se ispituje ovaj aspekt. Sadržaj koji se javlja kod obe grupe uključuje spremnost na saradnju i komunikaciju (ovo se češće javlja kod Bošnjaka) i suočavanje s prošlošću.

Spremna sam na druženje i na komunikaciju, mislim, u svom životu nisam imala baš toliko prilika ni da se družim niti imam neku bližu komunikaciju, ali sam spremna. (Ž1, Bošnjakinja, Sarajevo)

Pa ja bih, i mislim i da jesam, dovoljno otvorena prema ljudima bošnjačke nacionalnosti, družila bih se s njima, kontaktirala bih s njima, sarađivala bih s njima, živjela bih normalno, nemam nikakav problem da... mislim i te gradove u Federaciji naravno i obilazim, oni su u mojoj državi, oni jesu i moji gradovi i nemam nikakav animozitet prema njima. (Ž27, Srkinja, Sarajevo)

Kada je u pitanju *Suočavanje s prošlošću* i prihvatanje odgovornosti svoje grupe za zlodela, kao što je već navedeno, ovaj sadržaj se javlja kod obe grupe, međutim nešto češće kod Bošnjaka:

Ukoliko govorimo o pomirenju stavova, mislim da tu možemo i da ima prostora prvo da prihvatimo istinu mi sami, da otkrijemo, da spoznamo šta je zaista istina, jer mi još uvijek nagađamo i imamo, pod dejstvom smo tog stava da smo mi čisti i da smo ipak puno manje grijeshili i da smo na neki način, ne

prihvatamo odgovornost, po meni, za istoriju ili za period koji smo prošli.
(M17, Srbin, Sarajevo)

I ja mislim da treba da priznamo dakle te zločine ili bilo šta drugo što su oni radili u tim godinama, a i svako ima grešaka i danas smo toga svi svesni. Prvo greške priznati, pa onda kasnije dalje ići ka pomirenju. (Ž10, Bošnjakinja, Sarajevo)

Još jedna tema koja se provlači kroz segmente obe grupe jeste – ništa (više). I jedna i druga grupa navode da nisu spremne da pruže ništa ili da su do sada već dovoljno pružile, s tim što se ovaj sadržaj kod Srba javlja nešto češće:

Gospodin M15 je rekao to, po meni nema više nikakvog smisla davati ikakve ustupke. (M14, Srbin, Sarajevo)

(A jel trebamo nešto raditi?) Ja mislim da ne treba. (Ž8, Bošnjakinja, Sarajevo)

Kod Bošnjaka se u sadržaju javlja i spremnost na rad na sebi i razbijanje predrasuda, kako bi moglo doći do pomirenja. Takođe, oni nešto češće iznose argumente da su „već pružili šta imaju“:

Mi smo u svakom smislu pokušavali da damo sve od sebe da ne dođe do tih sukoba, i ne znam šta bismo mi više radili. (Ž14, Bošnjakinja, Sarajevo)

S druge strane, kod Srba se u sadržaju, doduše samo u po jednom slučaju, javlja spremnost na legitimizaciju Bošnjaka kao etničke grupe, kao i zaobilaženje bolnih tema:

Pa da više prihvate kao populaciju, kao narod Bošnjake i prihvatili bi ih i u društvu i na poslu i svugdje. Samo da, ali ja to ne kažem da je kod svih tako, ali kod Bošnjaka je to puno oštrije. Puno se više nekako... Zajedno se drže, zajedno su. (Ž20, Srpkinja, Banja Luka)

E sad, s druge strane ne bih se upuštala, na primjer, s Bošnjacima u neke priče o tim nekim temama o kojim mislim da ne bismo postigli neki zajednički jezik i koje bi možda bile nekome bolne ili možda shvaćene kao provokacija, to bih možda radije zaobišla. (Ž27, Srpkinja, Sarajevo)

Kada govore o tome koja očekivanja imaju od druge grupe da bi došlo do pomirenja, Bošnjaci u znatnoj većoj meri govore o ovoj temi. Očekivanja koja se javljaju kod obe grupe

odnose se na poštovanje razlika, običaja, kulture druge grupe; na prihvatanje drugih bez obzira na grupnu pripadnost; spremnost na saradnju i komunikaciju. Sadržaj *Suočavanja sa prošlošću* se, očekivano, razlikuje između dve grupe. Bošnjaci smatraju da se istorija fabrikuje i da se moraju „prihvatiti činjenice“:

Meni su zapravo studenti koji dolaze iz RS-a pričali zapravo na kojem je nivou ta, to fabriciranje određene istine u RS-u. Bukvalno na udžbeniku nekom piše da, to je gomila nekih neistina. Koje čak i ti studenti prepoznaju, ali oni to moraju kasnije da reproduciraju pred svojim nastavnicima i profesorima, pošto su prisiljeni na to, jer nećete položiti taj predmet. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Ali to stalno ostaje i stalno se ide, nemoj o tome pričati, to nije tako i oni stalno mijenjaju istoriju, hoće da drugima nametnu istoriju onako kako njima odgovara. E, to je ono što, to ne vodi u pomirenje. Mi ćemo stalno osjećati da smo zakinuti za istinu. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

Osim toga, kada govore o preuzimanju odgovornosti i priznanju zločina druge grupe, najčešće govore o priznavanju genocida, ali i toga da je konflikt bio „ničim izazvan“, odnosno da su Srbi bez razloga napali Bošnjake.

Očekujem objektivnost, eto objektivnost, sve vrijeme spominjemo te sudske odluke koje se ne priznaju i tako dalje, i to naravno produbljuje konflikt. Dakle očekujem objektivnost. Ako se nešto desilo i ako je neki sud to proglasio, odnosno utvrdio na osnovu milion dokaza da se desilo, mislim čemu sad negiranje genocida, preuzimanje odgovornosti. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Ja mislim da bi Srbi trebalo da se distanciraju, u najmanju ruku od ratnih zločinaca. (Ž1, Bošnjakinja, Sarajevo)

Srbi kada govore o očekivanjima da se druga grupa suoči sa prošlošću, govore o tome da Bošnjaci treba da priznaju i svoju ulogu počinioaca, a ne da tvrde da su isključivo žrtve:

Bošnjaci, bi trebalo uraditi ono što... njihovi političari prije svega, ono što su neki srpski uradili. Znači za početak priznavanje i neke svoje uloge u tom problemu. Nisu samo ovi bili dio problema, već ste i vi učestvovali u tom konfliktu, brojne ste zločine... Bilo bi fino s druge strane vidjeti jedan taj gest

"da, i mi smo radili, i pravili zločine, niste vi jedini". Za početak to. (M7, Srbin, Banja Luka)

Pa zamislite evo sad da Bakir Izetbegović, koji je sin Alije Izetbegovića, da kaže "eto mi smo u pogrešnom trenutku zaista, prešli smo preko volje većine Srba i mi smo taj referendum napravili, to je bilo pogrešno, na silu, i očito nije bio trenutak, eto rat smo imali, sve je bolje osim rata", ali ne, on bi rekao možda opet ono što je rekao Alija, bolje i rat onda pa neka država poslije toga (M9, Srbin, Banja Luka)

U jednoj stvari su ipak saglasne obe grupe – do pomirenja je potrebno da dođe:

Mi ne živimo u čisto srpskoj sredini. Republika Srpska nije čisto srpska sredina. Kao ni Federacija, kao nijedna zemlja. (M11, Srbin, Banja Luka)

Mislim, ako se pomirenje ne desi, neće ni Bosna imati budućnosti. (M6, Bošnjak, Sarajevo)

I ja isto mislim da bi bilo dobro, objektivno gledajući. Jer nema izlaza dalje. Znači, već smo probali, već smo probali sa ovim stavovima od prije i obračunima i dobili negativan rezultat. (Ž17, Srpkinja, Banja Luka)

Krajnje vreme je da se mi probudimo i postanemo jedinstveni, jer krajnje je vrijeme ako mislimo napredovati i ako mislimo budućim generacijama bilo šta ostaviti jer smatram da je ova zemlja bogata i prirodnim i ljudskim resursima, ali ako ovako završimo... (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Da li je potrebno da dođe do pomirenja, pa ja mislim da je potrebno da ne bi došlo do nekog goreg rata kasnije. (M9, Srbin, Banja Luka)

Iako su obe grupe saglasne sa tim da je pomirenje neophodno ostvariti zarad toga da „Bosna uopšte ima budućnost“, čini se, a negde je to i očekivano, da viđenje samog pomirenja, uslovi i načini za dolaženje do njega se znatno razlikuju između grupa. Postoje određena preklapanja, na primer obe grupe prepoznaju značaj prihvatanja drugih bez obzira na grupnu pripadnost, prepoznaju doprinos politike ometanju pomirenja, ali razlike u definicijama pomirenja, faktorima za koje smatraju da su značajni za njegovo ostvarenje, viđenjima uverenja druge grupe ukazuju na to da jedna od veoma značajnih prepreka ostvarenju pomirenja, za koje se, ponovo, svi slažu da treba da se ostvari, može ležati upravo u tim razlikama.

2.2.2 Kako Srbi i Bošnjaci vide pomirenje – tematska analiza

Teme koje će biti izložene u ovom delu rada predstavljaju sumiranje nalaza iz fokus grupa, odnosno povezivanje segmenata iz analize sadržaja u smislene celine. Socijalno-psihološki procesi koji leže u osnovi tema već su detaljno analizirani tokom kvalitativne analize sadržaja, te ovde neće biti ponavljani kako bi se izbeglo zasićenje tekstom. Kada je u pitanju razvijanje tema, na njih se može gledati kao na latentne faktore, odnosno nadređene jedinice koje obuhvataju različite kodove (koji bi ovde bili pandan aitemima). Prilikom identifikovanja i razvijanja tema, frekvencija obrazaca nije ključna (Braun & Clarke, 2013). Važnije od frekvencije jeste koliko su elementi teme *smisleni*. Naslovi tema predstavljaju sintagme ili delove rečenica učesnika u fokus grupama, kojima se ukazuje na sadržaj teme.

Teme su organizovane u četiri grupe, odnosno postoje četiri nadređene teme (Tabela 4). Definicija svake teme data je u tabeli, a nakon tabele svaka je opisana detaljnije, odnosno opisan je njen sadržaj.

Normalno je bilo ono prije rata, ovo sad nije normalno

Ja to ne bih gledao kao sad na pomirenje, nego na vraćanje u jednu normalu.

Normalno je bilo ono prije rata, ovo sada nije normalno. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

Za građane Bosne i Hercegovine život se deli na onaj pre rata i ovaj posle rata. Život pre rata je bio normalan život. Nije bilo bitno ko je koje nacije ili vere, postojali su mešoviti brakovi, ljudi su se družili, sklapali prijateljstva, komunicirali i saradivali na svakodnevnom nivou. Druženje je podrazumevalo provođenje zajedničkog vremena u različitim aktivnostima sa bilo kojim članom društva, bez obzira na grupnu pripadnost. Normalan život znači i raditi zajedno, u istim organizacijama, i razgovarati o poslovnim stvarima, a ne o ratu. Znači razgovor o svakodnevicu i životnim problemima, kako se zaposliti, da li ostanu u državi ili ići napolje, gde putovati, kuda na odmor, šta se čita i šta se lepo videlo.

Normalan život predstavlja i život bez straha, slobodu kretanja širom države bez bojazni. Otputovati u susedne države i pokazati ih deci. Normalan život predstavlja normalnu komunikaciju, bez sukoba i konflikata, bez fokusiranja na prošlost. Razgovor uz međusobno uvažavanje. Podrazumeva i saradnju u ekonomskom smislu, trgovinu između ljudi i nepreferiranje svoje etničke grupe za saradnju. Normalan život je i izostanak političkih pritisaka kojima se sprečava saradnja između institucija iz različitih entiteta.

Normalan život je sklapanje prijateljstava između pripadnika različitih etničkih grupa, deljenje intime sa njima, poverenje u njih. Živeti normalno znači usmeriti pažnju na životne procese koji ne zavise od grupne pripadnosti – školovanje, obrazovanje, posao, bavljenje svojim problemima i rad na sebi. Normalan život ponekad znači i to da priče o ratu, pomirenju, podelama, konfliktima zamaraju, da se fokus prebacuje na druge stvari, na pitanja egzistencije, šta uraditi nakon fakulteta, gde otići sa devojkom na kafu, gde kupiti nešto jeftinije.

Tabela 4*Pregled i definicije tema*

<i>Prihvatanje</i>	<i>Sistemske faktori</i>	<i>Suočavanje s prošlošću</i>	<i>I ubili bi ga</i>
<p>Ovaj skup obuhvata teme koje se odnose na prepoznavanje i prihvatanje razlika između grupa koje se tiču kulture, religije i uopšte socijalnih identiteta.</p>	<p>Ovaj skup tema odnosi se na kontekstualne, odnosno faktore sistema, koji podrazumevaju političke i ekonomske faktore. Politički činioci odnose se kako na državno uređenje, tako i na političku dinamiku u državi.</p>	<p>Ovaj skup tema odnosi se na priznavanje zlodela koja su počinjena u ratu sa svake strane, kao i na razumevanje i priznavanje uloge žrtve drugoj grupi.</p>	<p>Ova tema obuhvata izostanak mogućnosti definisanja pomirenja, kao i uopšte mogućnosti za njegovo ostvarenje. Prepreke se vide u odsustvu motivacije druge grupe, a svaki pojedinačni pokušaj biva sabotiran od strane većine.</p>
<p><i>Normalno je bilo ono pre rata, ovo sada nije normalno</i></p> <p>Tema se odnosi na <i>normalan život</i>, odnosno na zajednički život grupa jednih sa drugima. Obuhvata zajedničko provođenje vremena, komunikaciju, kontakt, saradnju, sklapanje prijateljstava.</p>	<p><i>Hoće l' biti regressa</i></p> <p>Tema uključuje sadržaj koji se odnosi na ekonomska pitanja i njihovu povezanost i uticaj na pomirenje u smislu odnosa između etničkih grupa i saradnje.</p>	<p><i>Priznaj da ti mogu halaliti</i></p> <p>Tema se odnosi na priznavanje uloge svoje grupe u ratnim dešavanjima i stradanjima druge grupe i preuzimanje odgovornosti za počinjeno. Treba prestati sa istorijskim revizionizmom i prihvatiti narativ druge grupe.</p>	
<p><i>Kafa, kava ili kahva</i></p> <p>Ova tema podrazumeva smanjenje predrasuda prema drugoj grupi, defokusiranje sa grupnih razlika i izostanak diskriminacije. Uključuje prihvatanje drugih bez obzira na</p>	<p><i>Ovcama treba čobanin</i></p> <p>Ova tema odnosi se na ulogu političara u sprečavanju pomirenja i na etnički obojene politike koje se vode u BiH. Takođe uključuje političke sukobe i njihov efekat po međugrupne odnose, pri korišćenju</p>	<p><i>Zbog Srebrenice će biti pun Jasenovac</i></p> <p>Ova tema obuhvata sadržaje koji se tiču potrebe i jedne i druge grupe da im se priznaju stradanja u ratu. Grupe se bore za ulogu žrtve i nepriznavanje njihovih</p>	

razlike ili razmimoilaženje u stavovima.

medija kao glavnog sredstva za sprovođenje politike.

stradanja od strane druge grupe doživljavaju kao izostanak pomirenja.

Da prošlost pomnožimo nulom

Tema se odnosi na okretanje *od* prošlosti i okretanje *ka* budućnosti. Podrazumeva promenu ratne retorike i postavljanje zajedničkih ciljeva, te saradnju na njihovom ostvarenju.

Ua, Dejton!

Tema obuhvata razumevanje državnog uređenja po Dejtonskom sporazumu kao disfunkcionalnog i koji doprinosi održavanju podela među grupama. Takođe se odnosi na dinamiku između manjinskih i većinskih grupa.

Kafa, kava ili kahva

...bez obzira na te varijante koje su standardizovane mi se dakle opet razumemo i možemo znati šta je ko rekao. Tipa kao što možemo čuti u ovim sad aktuelnim temama kafa, kava ili kahva. Mi znamo na šta se odnosi... (Ž10, Bošnjakinja, Sarajevo)

Prihvatanje drugih podrazumeva prihvatanje bez obzira na versku ili etničku pripadnost. Podrazumeva pomeranje fokusa sa konflikta usled razlika na prihvatanje u različitosti. Znači razumevanje i poštovanje kulture, tradicije, verskih običaja druge grupe, privilegiju učestvovanja u njima, poput Ramazana ili Božića. Znači razbiti predrasude, upoznati i razumeti ponašanja pripadnika druge grupe koja proizilaze iz njihove grupne pripadnosti.

Prihvatanje drugih predstavlja izostanak diskriminacije u bilo kom obliku, na bilo kom mestu, u bilo kom kontekstu. Prihvatanje drugog je kolegijalnost, spremnost na pomoć drugome. Ne učiti decu mržnji, ni u porodici ni u školi. Gledati pre svega ljudskost, nastupiti kao čovek prema čoveku, a ne čovek prema narodu. Imati korektan i ljudski odnos. Ne bojati se da napraviš prvi korak u tom odnosu.

Prihvatanje drugog znači izostanak vređanja, uvažavanje i komunikacija bez zadržki. Svaki čovek je ličnost za sebe i ima svoju vrednost. Prihvatanje je razmimoilaženje u stavovima, mišljenjima, osećanjima, ali uprkos tome život jedni pored drugih, jedni sa drugima. Prihvatanje znači razumeti da sutra ne zavisi od nečijeg imena. Treba biti pristojan i težiti da se ne uvrede drugi.

„Ratom smo poništili“ uvažavanje i sada ga moramo ponovo izgraditi. Koliko god ratovali, jedni druge ne mogu istrebiti i imajući iza sebe istoriju koegzistencije na ovim prostorima, narodi se moraju prihvatiti, da bi se „spasili“. Kulturne razlike treba da se očuvaju jer one predstavljaju bogatstvo različitosti, i treba imati pozitivan stav prema tim razlikama. Treba prihvatiti kulturne odrednice druge grupe bez odricanja od svoje kulture.

Dakle, u Sarajevu će vam javno mnjenje reći to, da postoji sarajevska raja koja živi u miru, skladu, koja je u ratu živjela u miru i skladu, ali su neki sa strane počinioci to narušili. Ali taj multikulturalizam, iako se manifestuje kao što je rekao kolega, jako je svima zanimljivo kad imate recimo jednog Srbina koji slavi Vaskrs među 30 Bošnjaka, ali taj multikulturalizam je dekorativnog karaktera. Vi ćete čestitati nekome Vaskrs, i načelnik opštine, ali tom

načelniku opštine neće pasti na pamet da srpsku pravoslavnu bogosloviju vrati pravoslavnoj crkvi, iako je zgradu islamskog teološkog fakulteta vratio islamskoj zajednici. (M13, Srbin, Sarajevo)

Prihvatanje, dakle, ne sme biti dekorativno. Ne sme biti zloupotrebjeno bilo kakvim zadnjim namerama. Prihvatanje i multikulturalnost moraju biti odistinski. Prihvatanje je i razumevanje da, pored postojećih razlika, postoje i stvari koje povezuju grupe, npr. muzika, interesovanja, koje mogu pomoći da se grupe spoje i upoznaju, da stvore neke druge nadređene identitete.

Hoće l' bit' regresa

Da vidiš to pomirenje, da vidiš ekonomiju da krene. Kad krene ekonomija, kad se ljudi... Sad da se napravi dobra firma, sa dobrim platama, pola Srba, pola Muslimana - Bošnjaka, sad nije ni važno, niko se ni sa kim ne bi posvađao, svi bi radili u toj firmi. I mislili se kad je plata, hoće li biti regresa. (Ž1, Bošnjakinja, Banja Luka)

Pomirenje može nastati u kontekstu ekonomske stabilnosti. Ako se ljudi bave egzistencijalnim pitanjima, njima je lakše manipulirati i upućivati na međuetničke konflikte. S druge strane, sasvim je svejedno da li neko živi u Federaciji ili u Republici Srpskoj, ako nema stalni prihod njemu je podjednako teško.

Ljudi se takođe fokusiraju na to da kako da zarade, kako da prežive, gde da se zaposle, a ne na pomirenje. Kada bi svi imali rešeno egzistencijalno pitanje, opet bi pomirenje bilo poslednje na umu, ali ovog puta zato što bi na osnovu saradnje bilo ostvareno. Isto tako, treba se baviti ekonomijom, a ne grupnim podelama.

Ekonomija je i sredstvo kojim se dovodi do međugrupne saradnje i posledično, pomirenja. Razvoj ekonomije dovodi do otvaranja novih radnih mesta u organizacijama u kojima će se zapošljavati i Srbi i Bošnjaci, jer svi moraju rešavati pitanje egzistencije. Takođe, mešaće se na poslovnim putovanjima ili u poslovnoj saradnji. Tada će kontakt i saradnja dovesti do pomirenja. Osim toga, da bi se mogli družiti, moraju biti ekonomski obezbeđeni. Ekonomija je i „bolje sutra“, odnosno ulaganje u budućnost, stvaranje oslonca za nove generacije.

Priznaj, da ti mogu halaliti

Mi ćemo stalno osjećati da smo zakinuti za istinu. Mi sada ništa ne tražimo, ni nikakve pare ne tražimo, ne možemo tražiti ni da oni što su poginuli da nam ih vrate. To se desilo, priznaj nešto, pa ti ja onda mogu halaliti. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

Mora se preuzeti odgovornost za zlodela počinjena u ratu. Svaka grupa treba da prizna svoj deo uloge počinioaca. Potrebno je priznati sudske odluke a ne slaviti ratne zločince. Neophodno je da se preuzme odgovornost za genocid u Srebrenici, a ne da se on negira. Potrebno je i da Bošnjaci preuzmu odgovornost za svoja zlodela.

Ja sam izgubila pola porodice od strane Srba, pojedinih Srba, a ne Srba kao etničke grupe. Isto tako znam da su „moji“ Bošnjaci koji su bili pripadnici sedme muslimanske šutali srpske glave, da li su to bile vojničke ili civilne, ne znam, ali znam da su to radili. (Ž9, Bošnjakinja, Sarajevo)

Neophodno je da prestane fabrikovanje lažne istorije i da se to kroz obrazovanje prenosi na naredne generacije. Lažnoj istoriji svoje studente i đake uče u Republici Srpskoj, pa se oni prvi put sa objektivnom, pravom istorijom sreću kada dođu u kontakt sa Bošnjacima, recimo tokom studija.

Ćosić vs. Andrić

Mislim to je sam Dobrica Ćosić već par puta naglasio, oni (Srbi, prim. aut.) vole da „lažu“, da bi sebe varali, da bi negi imagerij stvorili koji njima odgovara, ali to nije sad samo Srbi, to je svaki na kraju krajeva narod. Znači imate istorijske činjenice i imate ono što je neko sebi, da ne kažem, tripove u glavi. (M6, Bošnjak Sarajevo)

Pa ja mislim da su Srbi jako otvoreni i možda, kad se sjetite Andrićevih izreka, mislim da je on jako dobro poznavao ovo stanovništvo, i on je govorio o tome da Srbi ne znaju mrzjeti, i to je jako bitno. Da se u tom nacionalnom biću prosto, odnosno da nije uopšte moguće drugog mrzjeti. (Ž28, Srpkinja, Sarajevo)

Neophodno je prihvatanje interpretacije prošlosti druge grupe, ne usvajanje jedne objektivne istine, već prihvatanje da svaka grupa ima svoja viđenja nastanka i razvoja konflikta. Ipak, oko nekih stvari je potrebno usaglasiti se i ne skrivati delove istorije koji nisu podobni za podučavanje, ne predavati tri različite verzije istorije tokom obrazovanja, koje skoro uvek podrazumevaju poziciju samo jedne strane.

Prošlost ne treba zaboraviti da se ne bi ponovila. Ali je potrebno priznati svoja zlodela kako bi moglo doći do opraštanja.

Ovcama treba čobanin

Kod nas se političari svađaju, a narod svaki navija za svoga. Niko nije toliko pošten da kaže: „E, ovaj moj političar nije u pravu, nego bio ne bio, on brani moj narod i ja sam iza njega“, mi se ponašamo kao ovce, a ovcama treba čobanin odozgo da naredi kako će se ponašati. (M1, Bošnjak, Banja Luka)

Politika je glavna ili jedna od najvećih prepreka pomirenju. Da nema političkog zakuvavanja, narod bi odavno bio pomiren. Političari zarad održavanja statusa quo koji njima obezbeđuje moć i dalje se trude da razdvajaju narode. Njihov cilj je da se bogate i profitiraju. Održava se ratna retorika, stalno se vraća na prošlost, na brojanje žrtava, debatiranje o Srebrenici, pretnje otopljenjem. Članovi Predsjedništva, koji su predstavnici ustavotvornih naroda, u javnosti neprestano šalju sliku međusobnih sukoba, podnošenjem prijava i sukobljavanjem oko svih bitnih državnih pitanja.

Da bi došlo do pomirenja, mora sa viših instanci krenuti drugačiji pristup. Te promene moraju se ogledati u institucijama i u promeni retorike. Vođe moraju pružiti primer, moraju imati ulogu modela, oni treba prvi da naprave otklon od ratnih zločinaca i zločina i da ponude drugačiji vid saradnje. Osim toga, bilo bi dobro promeniti izborni zakon i omogućiti da se izbori održavaju ređe, a ne na svake dve godine, kako država ne bi konstantno bila u izbornoj kampanji. Bilo bi značajno probuditi empatiju među političarima, odnosno političkim liderima, kako bi se smanjilo sučeljavanje i omogućilo viđenje situacije iz cipela druge strane.

Sukobi među političarima koji su prisutni na dnevnom nivou onemogućavaju uspostavljanje normalnog dijaloga, uvažavanja i poštovanja. Manipulacija identitetom i žrtvama mora prestati. Mora se uočiti politička volja da se ostvari saradnja između grupa, a ne da se ona, kao sada, blokira. Interesi naroda moraju postati interesi političara, a narodu je u interesu da se pomiri kako bi Bosna mogla da napreduje. Kada i postoji volja nekih lokalnih zajednica da dela i nešto menja i utiče na poboljšanje odnosa između grupa, političari intervišu i blokiraju pokušaje.

Bitno je umanjiti značaj i intervenisanje spoljnih aktera, kako međunarodnih organizacija, tako i Hrvatske i Srbije, susednih država koje vrše svoj uticaj i potpomažu grupašenje. Unutrašnje promene su takođe neophodne; narod mora da shvati da su oni ti koji

biraju političare i da u tom smislu imaju moć da nešto promene. Politika BiH je kratkovidna, nije okrenuta ka budućnosti već ka prošlosti, i to onemogućava napredak države u bilo kom smislu, pa i pomirenje između etničkih grupa.

Da bi održavali etničke podele, političari u najvećoj meri koriste medije kao sredstvo. Kroz medije oni utiču na javno mnjenje. Oni sprovode medijski rat kako bi ostvarili svoje interese, odnosno zadržali moć i produbili jaz kod običnih ljudi. Kroz medije se propagiraju podele i predstavljaju jednostrane verzije istorije i aktuelnih dešavanja. To utiče na formiranje uverenja kod ljudi na svesnom ili nesvesnom nivou, koja dovode do održavanja distance između grupa.

Medijski rat se koristi kako bi se sejala mržnja prema drugim grupama. Veliki uticaj mediji su imali i u izazivanju oružanog sukoba i sada u održavanju psihološkog rata. Mediji usporavaju put ka pomirenju, predstavljaju svojevrsnu barijeru dobrim međugrupnim odnosima. Mediji bespotrebno potenciraju ratne priče i podele, i kada toga ne bi bilo, ljudima bi bilo dozvoljeno da sami donose zaključke i promišljaju i na osnovu svojih iskustava odlučuju. A ljudi imaju pozitivnih iskustava iz putovanja u druge gradove, iz saradnje i kontakta sa pripadnicima druge grupe, koja pod uticajem politike koja se propagira kroz medije budu srušena kao „kula od karata“.

Ua, Dejton!

...jer nama Dejtonski mirovni sporazum nameće neka pravila ponašanja, da vi morate glasati za nekog iz svoje vjerske skupine, jer se plašite da vas neko, čak i da postoji ta mogućnost, plaši vas to da ne budete predstavljeni u parlamentu i tako dalje. (Ž15, Bošnjakinja, Sarajevo)

Uređenje države koje je nastalo Dejtonskim sporazumom i nakon toga se održalo do danas je disfunkcionalno za međuetničke odnose. Podela teritorija doprinosi osećanju ugrožene sigurnosti i straha kada se pripadnici neke etničke grupe nađu na „tuđoj teritoriji“. Češće Bošnjaci nego Srbi navode da se osećaju ugroženim.

Ustavotvorni narodi Bosne i Hercegovine su aktuelnim državnim uređenjem razdvojeni i svako na svojoj teritoriji podstiče nacionalizam menjanjem naziva ulica i naselja, isticanjem simbola većinske etničke grupe, sve sa ciljem markiranja teritorije i jačanja identifikacije sa sopstvenom grupom. To kod druge grupe izaziva strah ili bes, osećaju se diskriminisano ili

poniženo. Ti strahovi, sa jedne strane Srba koji se boje da će izgubiti autonomiju, a sa druge Bošnjaka koji se boje da će država raspasti, moraju biti adresirani i mora se naći neko političko rešenje za njih.

Bošnjaci smatraju da bi jedinstvena država, bez entiteta, sa zajedničkim predsednikom svih građana, bez podela, bila država u kojoj bi svi njeni građani bili zadovoljni. Podrazumevala bi jedan nadređeni nacionalni bosanskohercegovački identitet. Međutim, Srbi smatraju da je to put ka islamizaciji države i da postoji pretnja njihovom, u tom slučaju, manjinskom identitetu.

Ne znam, ja ne znam šta mi njima radimo da se ne osjećaju slobodnim. Prave državu u našoj državi, prave i rade šta god žele, imaju obrazovanje kakvo imamo i mi, traže da se njihov jezik zove srpski i to prihvatimo. U Srebrenici, čak, ljudi uče srpski jezik, a mi smo u Bosni. (Ž8, Bošnjakinja, Sarajevo)

Dejtonom je predviđeno političko uređenje države, koje se pokazuje kao disfunkcionalno, s obzirom na to da članovi Predsjedništva koji su predstavnici etničkih grupa nisu saglasni oko većine političkih odluka. Ukoliko bi izbori bili ređi, na svake četiri umesto svake dve godine, možda bi došlo do stabilizacije odnosa.

Zbog Srebrenice će biti pun Jasenovac

Mislim, i to je malo čudno, njima se nešto dješava, kad govorim njima, govorim o Srbima, znači desili su se zločini nad Srbima poput Jasenovca, al ne samo Jasenovac, nego i po Bosni i Hercegovini i po Srbiji i po Crnoj Gori i drugim dijelovima Hrvatske, a onda su opet, neću sad reći isti oni, ali recimo određena grupacija Srba radila zločine. ... vjerovatno oni to tako poimaju, to sam ja primjetio u Banjaluci, da se puno na tom radi, jer to je meni baš rekao kolega, kaže, sad ćeš vidjeti, zbog Srebrenice će biti pun Jasenovac, mislim u prenesenom smislu, i stvarno jeste. (M6, Bošnjak, Sarajevo)

Pomirenja ne može biti dok se obe grupe bore za ulogu žrtve. Mora se priznati uloga žrtve svakoj od grupa, ne mogu Srbi biti ekskluzivni počinioci, a Bošnjaci ekskluzivne žrtve. Takođe, istorijski narativi nisu održivi i moraju se napustiti, poput narativa o tome da su Bošnjaci poturčeni Srbi i da im se prebacuje odgovornost za nešto što su Turci radili.

Bošnjacima je potrebno da zločini nad njihovom grupom budu priznati, kako bi mogli doživeti olakšanje. Srbima je potrebno da njihove žrtve bude priznate kako ne bi bili percipirani jedino kao počiniooci. Ukoliko se zlodela priznaju, doći će do katarze, „narod će profitirati“, rasteretiti se. Promeniće se percepcija druge grupe, a to je već korak ka pomirenju.

Srbi treba da se distanciraju od ratnih zločinaca, da ih ne slave kao heroje, jer to dovodi do odbrambene reakcije Bošnjaka. To stvara percepciju da oni ne žele pomirenje. Umesto toga, treba da pošalju poruku da oni nisu ti koji su činili zločine, već da su „neki novi“ i da tako omogućće stvaranje suživota.

Srbi smatraju da je nepravедno da oni jedini budu smatrani počinioocima. Ukazuju da je postojala spremnost, doduše predsednika druge države, da se pruži izvinjenje, a da takve inicijative nisu nikada potekle od strane Bošnjaka. Iako je jasno da su Srbi „puno više“ žrtava izazvali, kontraproduktivno je generalizovati ih kao zločince.

Svaka grupa smatra da su oni veće žrtve. Sa jedne strane, Bošnjaci to smatraju jer su oni objektivno doživeli veće žrtve tokom rata. Kada se i prizna da su Bošnjaci činili zločine, oni su relativizovani i neuporedivi sa stradanjima Bošnjaka:

Jeste, ne mogu da krivim ljude koji su i posle toga počinili genocid zato što su ga počinili jer su se branili, ne mogu, prosto ne mogu. Ja nisam čitala tu istoriju sa strane Srba, samo sam čitala samo sa strane Bošnjaka i možda je to moj problem, ali ja stvarno mislim da mi nismo toliko krivi koliko su i oni krivi, jer ne mogu kriviti ljude koji se brane. (Ž8, Bošnjakinja, Sarajevo)

Sa druge strane, Srbi smatraju da su žrtve retorike koja ih označava kao jedine počinioce, sa kojom oni ne mogu da se pomire jer im predstavlja pretnju:

Pomirenje Bošnjaci vide tako da Srbi priznaju sve svoje grijehe i da se pospu pepelom, kleknu i dugo ostanu klečeći i kažu "jeste, mi smo krivi za sve, a vi ste isključive žrtve, a mi smo isključivi počiniooci". (M7, Srbin, Banja Luka)

I ubili bi ga

Kao što sam rekao na početku, da trenutno politika je u ratu, znači to su zaraćene strane, to je ono što su rekli i njih dvojica, u rovovima se bori, i da

svako ko bi uradio takvu stvar danas, da bi bio kao da izletite iz rovova i kažete "Ej, sad je mir!" i ubili bi ga. (M9, Srbin, Banja Luka)

Pomirenje se ne može definisati, to je misaona imenica, samim tim nije ostvarivo. U današnjoj Bosni i Hercegovini previše se svega izdešavalo da bi moglo doći do pomirenja. Bilo bi dovoljno za početak da jedna strana pokaže dobru volju, ali to se neće dogoditi.

Druga grupa nije spremna da učini ništa za pomirenje. Njima pomirenje nije potrebno, dobili su to što su želeli. To može biti država u državi, ili islamska država. Druga grupa jednostavno ne želi ništa da da, a očekuje da joj bude pruženo.

Čak i kada bi neko želeo od aktera na političkoj sceni da promovise pomirenje, da promovise nekakvu drugačiju priču, to nije moguće. Ti ljudi brzo shvate da im to neće ništa doneti pa menjanju retoriku, poput Dodika koji je posle rata bio proevropski nastrojen političar, koji je govorio da se moraju priznati zločini nad Bošnjacima, ali je nakon toga „promenio ploču“ i okrenuo se nacionalističkoj retorici jer ona mu donosi moć. Na Sarajevskoj sceni su se pojavili političari koji bi mogli ujediniti narode, ali oni su kao vojnik koji bi usred bitke u rovovima povikao da je mir – ubili bi ga.

Postoje iskustva blokiranja, odnosno nepristajanja na saradnju od strane pripadnika druge grupe. Ipak, postoji i spremnost na saradnju, komunikaciju, druženje, učestvovanje u edukativnim programima i radionicama. Međutim, obe grupe smatraju da druga grupa nije spremna da pruži nešto za pomirenje, niti da se pomiri. Ljudi koji su izgubili članove porodice se percipiraju kao oni kojima je naročito teško da se pomire.

Znate, Srbi su nakon završetka rata masovno napustili ovaj grad, to su takve scene bile koje su još paradoksalnije, jer u miru mi ovdje čekamo, vjerovatno i oni imaju poznanike, rodbinu, nije bitno, ljude koji čekaju da im se otkrije da odgovara neko ko je ubio najmanje 27, 24, 25 godina, ja više ne znam šta mi možemo da uradimo. Vjerovatno da samo isparimo i to je to. (Ž22, Srpkinja, Sarajevo)

Kod Srba postoji kolektivna svest da je previše dato za zajedništvo tokom čitave istorije 20. veka, a da im se to zajedništvo obilo o glavu i uvek bilo iznevereno. Odatle strah Srba da ponovo pruže nešto za zajedništvo.

Da prošlost pomnožimo nulom

Znači, samo ono šta po činjenicama stoji, na osnovu toga bazirati, temeljiti neko mišljenje, za okrenuti se prema sutrašnjici. Ja očekujem od njih, to je najmanji korak, a najbitniji da gledamo sutra, da prošlost, maltene, pomnožimo nulom. Samo da izvučemo pouke i to one esencijalne za sutra i okrenemo se potpuno budućnosti. Što sam na početku izlaganja rekao, zato što bi nam to zaokupiralo misli i ne bi, uopšte, razmišljali o toj gadnoj prošlosti. (M3, Bošnjak, Banja Luka)

Prošlost treba ostaviti iza sebe i nastaviti dalje. To „ostavljanje iza sebe“ uključuje makar grupu prihvatanje činjenica o ratnim dešavanjima, ne podrazumeva zaboravljanje onoga što se u radu desilo, naročito kada su u pitanju lične žrtve, ali stalno vraćanje na to ne može odvesti ni u kakvu bolju budućnost, a ni sadašnjost. Treba integrisati događaje i doživljaje, jer „život mora ići dalje“.

Potrebno je značajno smanjiti ratnu retoriku, narative sa ratnim prefiksom, stvari se moraju posložiti i prihvatiti da bi se moglo koračati napred. Nastaviti dalje znači i fokusirati se na ono što je dobro ili zajedničko sa pripadnicima druge grupe, a „prekrižiti“, odnosno odvratiti pažnju od onoga po čemu se grupe razlikuju i što dovodi do podela. Treba smanjiti poverenje i veru u političare, jer oni će konstantno raditi jedni protiv drugih, ali narod ne treba da im veruje. Čak i ako se ratne sekire ne mogu zakopati, može se preko njih preći.

Korak napred podrazumeva saradnju, postavljanje zajedničkih ciljeva kojima se teži, orijentaciju ka budućnosti. Neophodno je da se radi na zajedničkom životu, jer „nemaju svi sreću da odu iz ove zemlje“. Mladi odlaze vani, ako se ne okrene ka budućnosti, nema perspektive. Različitosti moraju da se prihvate, da se priznaju „negativna dešavanja“, ali da se zarad budućnosti okrene ka nečemu boljem. Iz prošlosti valja izvući pouke.

3 KVANTITATIVNA STUDIJA

3.1 Metod

3.1.1 Specifični ciljevi i hipoteze istraživanja

SC1: Putem analize podataka dobijenih na upitniku kreiranom na osnovu kvalitativnog istraživanja istražiti faktorsku strukturu definicija pomirenja kod Srba i Bošnjaka i utvrditi sličnosti i razlike između grupa.

S obzirom na to da je nepoznato unapred kakva će se faktorska struktura dobiti, postavljene su nedirektivne hipoteze:

H1: Postoje određene sličnosti u definisanju pomirenja između Srba i Bošnjaka. S obzirom da je u kvalitativnoj studiji dobijeno da se neke definicije pomirenja javljaju kod obe grupe kao one koje nose najveći udeo (npr. Prepoznati i prihvatiti ili Normalan život), očekuje se da će se i na kvantitativnim podacima javiti sličnosti u tom pogledu. Sa druge strane, prema zastupljenosti nekih definicija koje su Srbi i Bošnjaci dali tokom fokus grupa, može se pretpostaviti da će se javiti i određene razlike, te postavljam i sledeću hipotezu:

H2: Postoje određene razlike u definisanju pomirenja između Srba i Bošnjaka.

SC2: Putem analize podataka dobijenih na upitniku kreiranom na osnovu kvalitativnog istraživanja istražiti faktorsku strukturu činilaca pomirenja kod Srba i Bošnjaka i utvrditi sličnosti i razlike između grupa.

Ponovo postavljam nedirektivne hipoteze:

H3: Postoje sličnosti između Srba i Bošnjaka u nekim činiocima pomirenja. Tokom fokus grupa dobijene su određene sličnosti kada su ispitanici odgovarali na pitanje o tome šta smatraju značajnim za pomirenje; međutim, polazeći iz različitih uloga, javile su se i razlike u činiocima koje za pomirenje smatra jedna, odnosno druga grupa, pa postavljam i sledeću hipotezu:

H4: Postoje razlike između Srba i Bošnjaka u nekim činiocima pomirenja. Analiza podataka iz kvalitativnog istraživanja indikovala je da Srbi i Bošnjaci u određenoj meri nastupaju iz različitih uloga žrtve i počinioca, te da su neki procesi koji stoje iza njihovih odgovora na pitanja karakteristični za jednu ili drugu ulogu u ratu. Osim toga, uzevši u obzir

da i međunarodna zajednica ulogu počinioca pripisuje mahom Srbima, a žrtve Bošnjacima, očekuje se da će se javiti i razlike u onome što za pomirenje smatraju značajnim jedni i drugi.

SC3: Ispitati faktorsku strukturu spremnosti na pomirenje i očekivanja od druge grupe i istražiti razlike između grupa.

SC4: Ispitati koji procesi pomirenja predviđaju spremnost na pomirenje kod obe grupe.

H5: Izraženija kompetitivna viktimiziranost negativno predviđa spremnost na pomirenje. Takmičenje u identitetu žrtve (Noor, Brown, & Prentice, 2008) ne dozvoljava bavljenje sopstvenim zločinima počinjenim u ratu, a suočavanje s prošlošću je usko povezano sa pozitivnim međugrupnim odnosima. Ukoliko izostaje priznavanje statusa žrtve i drugoj grupi, procena je da je i spremnost na pomirenje niža.

H6: Snažnija identifikacija sa etničkom grupom negativno predviđa spremnost na pomirenje. Etnički identitet pojačava se u situacijama konflikta i/ili pretnje (Bar-Tal, 2007), a on je negativno povezan sa međugrupnim opraštanjem (Noor, Brown, Gonzalez, et al., 2008), umanjenim osećajem krivice za svoja zločina (Miron et al, 2010) i pojačanom kompetitivnom viktimiziranošću (Nadler & Shnabel, 2008; Shnabel & Nadler, 2008), što su sve faktori međugrupnog pomirenja.

H7: Veća spremnost na međugrupni oprost pozitivno predviđa spremnost na pomirenje. Kao što je već ranije navedeno, neki autori smatraju da su spremnost na međugrupni oprost i pomirenje „prirodno“ međusobno povezani (Staub, 2004, 2005), s obzirom na to da međugrupni oprost podrazumeva uspostavljanje pokidanih veza između grupa, težnju da se grupe približe, jačanje pozitivnih i smanjenje razornih emocija (Čehajić-Clancy, 2007; Nadler, 2002).

H8: Jača percepcija međugrupne pretnje negativno predviđa spremnost na pomirenje. Ranija istraživanja su pokazala da kada postoji percepcija kolektivne pretnje od strane druge grupe, dolazi do pojačane grupne kohezije i jačeg identifikovanja sa ulogom žrtve (Noor, Brown, & Prentice, 2008; Wohl & Branscombe, 2010; Wohl et al., 2010).

H9: Izraženiji konfliktni etos negativno predviđa spremnost na pomirenje. Čitav konfliktni etos koncipiran je kao sveobuhvatni način razmišljanja, koji zapravo doprinosi održavanju i produžavanju konflikta, što je upravo suprotno spremnosti na pomirenje. Iako je, prema Bar-Talu (2000), moguće (i neophodno) da dođe do promene uverenja koja čine konfliktni etos, ukoliko su ona jače izražena, očekuje se da spremnost na pomirenje bude niža.

SC5: Istražiti odnose između dobijenih definicija pomirenja, činilaca pomirenja, spremnosti na pomirenje i procesa pomirenja (kompetitivna viktimiziranost, etnički i nacionalni identitet, konfliktni etos, sklonost međugrupnom oprost, konzervativizam, kvalitet i učestalost kontakta i percepcija realne i simboličke međugrupne pretnje) i ispitati da li postoje razlike između grupa.

SC6: Mrežnom analizom ispitati odnose između definicija, činilaca i procesa pomirenja.

H10: Mreže pomirenja će se razlikovati kod Srba i Bošnjaka. Očekuje se da će postojati razlike između mreža na poduzorku Srba i na poduzorku Bošnjaka, s obzirom na razlike dobijene u ranijim istraživanjima, ali i opisanim u okviru kvalitativne studije. U skladu s tim postavljena je i naredna hipoteza:

H11: Indeksi centralnosti čvorova u mreži razlikovaće se između Bošnjaka i Srba.

3.1.2 Uzorak

Ciljani uzorak bio je 300 ispitanika koji se izjašnjavaju kao Srbi ili kao Bošnjaci, tj. po 150 iz svake etničke grupe, koji nisu deca iz mešovityh brakova, različitog uzrasta i pola, iz različitih delova Bosne i Hercegovine. Planirano je da jedan deo uzorka bude prikupljen putem online upitnika, a drugi prikupljanjem podataka na terenu od starijih i osoba iz ruralnih područja. Međutim, s obzirom da je početkom 2020. godine počela pandemija virusa korona, terenski rad nije bilo moguće ni bezbedno obaviti, te je sprovedeno samo online prikupljanje podataka.

Od ukupno 483 započeta upitnika, 12 ispitanika nije bilo saglasno sa učešćem u istraživanju. Jedan ispitanik uzrasta 17 godina isključen je iz dalje analize. Od preostalih 470, njih 174 se prema etničkoj pripadnosti izjasnilo kao Srbi, njih 163 kao Bošnjaci, 36 kao Hrvati i preostalih 97 je napisalo neku drugu etničku pripadnost (npr. Jugosloven, Bosanac i Hercegovac, stanovnik planete Zemlje, Slovenac, neopredeljen, ateista itd.). Ispitanici koji su odabrali odgovor „ostalo" su nakon demografskih podataka bili isključeni iz daljeg popunjavanja upitnika. Takođe, podaci o ispitanicima koji su se izjasnili kao Hrvati nisu uzeti u obzir u daljoj analizi. Konačan uzorak činilo je 337 ispitanika, od čega 51.6% Srba ($N = 174$) i 48,4% Bošnjaka ($N = 163$). Njihove socio-demografske karakteristike prikazane su u Tabeli 5. Može se primetiti da je trećina Srba i polovina Bošnjaka u uzorku doživela gubitak bliskog člana porodice u ratu. Ovo nije bilo ciljano, već je karakteristika prikupljenog uzorka.

Tabela 5*Socio-demografske karakteristike uzorka u procentima (N)*

Karakteristika	Ceo uzorak	Srbi	Bošnjaci
Pol			
Muški	43.6 (147)	44.3 (77)	42.9 (70)
Ženski	56.4 (190)	55.7 (97)	57.1 (3)
Bračno stanje			
Neoženjen/neudata	53.4 (180)	46.6 (81)	60.7 (99)
U braku	42.4 (143)	46 (80)	38.7 (63)
Razveden/a	3.9 (13)	6.9 (12)	0.6 (1)
Udovac/udovica	0.3 (1)	0.6 (1)	0
Mešoviti brak	12.2 (28)	7.5 (13)	9.2 (15)
Entitet			
Republika Srpska	49.8 (162)	86.2 (150)	7.4 (12)
Federacija BiH	48.6 (158)	8.6 (15)	87.7 (143)
Brčko distrikt	1.5 (5)	1.7 (3)	1.2 (2)
Uzrast (18-73)			
	<i>M</i> = 33.3	<i>M</i> = 35.6	<i>M</i> = 30.8
	<i>SD</i> = 11.0	<i>SD</i> = 10.4	<i>SD</i> = 11.2
18-24	24.6 (83)	9.2 (16)	41.1 (67)
25-28	15.4 (52)	19.5 (34)	11.0 (18)
29-35	22.6 (76)	26.4 (46)	18.4 (30)
36-45	23.4 (79)	31.6 (55)	14.7 (24)
46+	12.2 (41)	12.1 (21)	12.3 (20)
Prosečni mesečni prihod po članu porodice (BAM)			
	<i>M</i> = 1128.7	<i>M</i> = 1088.7	<i>M</i> = 1171.9
	<i>SD</i> = 886.9	<i>SD</i> = 774.2	<i>SD</i> = 995.1
Mesto stanovanja			
Manje od 100.000 stanovnika	38.3 (129)	47.7 (83)	28.2 (46)
Više od 100.000 stanovnika	59.9 (202)	50.6 (88)	69.9 (114)

Direktno učešće u ratnim dejstvima	7.4 (25)	7.5 (13)	7.4 (12)
Gubitak bliskog člana porodice u ratnim dejstvima	39.2 (132)	31.0 (54)	47.9 (78)

Polne razlike između grupa nisu značajne ($\chi^2(1) = .059, p > .05$), međutim razlika kada je u pitanju uzrast ispitanika je značajna ($U = 9140.000, p < .001$).

3.1.3 Instrumenti

Baterija instrumenata primenjena u istraživanju data je u Prilogu G.

3.1.3.1 Upitnik definicija pomirenja

Na osnovu kvalitativnih podataka dobijenih u prvoj studiji kreiran je upitnik kojim je ciljano obuhvatanje većeg uzorka i ispitivanje kako Bošnjaci i Srbi u BiH definišu pomirenje. Stavke u upitniku kreirane su na osnovu rečenica koje su izgovarali učesnici u fokus grupama. Rečenice su modifikovane tako da imaju adekvatnu upitničku formu. Upitnik se sastoji od 40 ajtema sa šestostepenom Likertovom skalom odgovora. Kronbahova alfa iznosi $\alpha = .964$.

Sa ciljem utvrđivanja faktorske strukture upitnika, sprovedene su eksploratorna faktorska analiza (EFA) i Hornova paralelna analiza (PA). Ajgenvrednosti prvih sedam faktora izolovanih EFA i ajgenvrednosti na 95. percentilu dobijene paralelnom analizom prikazane su u Tabeli 6. Kao što se može primetiti, preporučljivo bi bilo zadržati tri faktora, ali zbog veoma male razlike u ajgenvrednostima i interpretabilnosti faktora zadržana su četiri faktora. Ukupan procenat varijanse objašnjen ovim faktorima je 62.59%. Kaiser-Meyer-Olkin koeficijent iznosi .96, a Bartletov test sfericiteta pokazuje da postoji statistički značajna razlika između korelacione i matrice identiteta ($\chi^2(780) = 11801.629, p < .001$).

Tabela 6

Ajgenvrednosti faktora ekstrahovanih EFA i prosečne ajgenvrednosti faktora ekstrahovanih PA za upitnik Definicija pomirenja

Faktor	EFA	PA	Razlika
1	19.136	1.811	17.325
2	2.533	1.700	0.833

3	1.837	1.629	0.208
4	1.528	1.567	-0.039
5	1.309	1.473	-0.164
6	1.091	1.429	-0.338
7	1.038	1.389	-0.351

Faktorska zasićenja na četiri faktora izolovana analizom glavnih komponenti prikazana su u Tabeli 7. Prvi faktor obuhvata stavke koje se odnose na normalan život između grupa, na prihvatanje i razumevanje, poštovanje i saradnju, ravnopravnost. Ovaj faktor obuhvata nekoliko aspekata ranije opisanih u literaturi, te je u skladu sa sadržajem imenovan *Promena psihološke orijentacije*. Stavke koje pripadaju drugom faktoru odnose se na unitarnu BiH, tj. *Jedinstvenu državu*. Treći faktor zasićuju stavke koje se odnose na određeni vid reparacije, odnosno procese kojima se mogu „popraviti“ odnosi između grupa nakon rata. Stoga je ovaj faktor imenovan *Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću*. Poslednji faktor obuhvata stavke koje se odnose na priznavanje statusa žrtve obema grupama, odnosno prihvatanje uloge počinioca, te je ovaj faktor imenovan *Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi*. U daljim analizama biće korišćeni faktorski skorovi na ovim faktorima.

Tabela 7

Matrica sklopa faktora ekstrahovanih EFA za upitnik Definicije pomirenja

Stavka	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
...prihvatanje drugih bez obzira na to da li je on Srbin ili Bošnjak.	.985			
...suživot između Srba i Bošnjaka.	.954			
...normalna komunikacija i suživot.	.950			
... normalan život, koji podrazumijeva normalnu komunikaciju, druženje, provođenje vremena zajedno.	.939			-109
...saradnja na različitim poljima: kultura, trgovina, obrazovanje...	.935			-147
... poštovanje kulturnih, vjerskih i nacionalnih razlika.	.928			-160

... poštovanje tuđe religije, običaja, praznika.	.893			-198
... okretanje ka budućnosti.	.886			
... prestanak vođenja politike koja nas razdvaja.	.876	.111		
...uspostavljanje ekonomskih veza između Bošnjaka i Srba.	.876			
...živjeti mirno jedni pored drugih.	.863			
... ponovno uspostavljanje pokidanih veza.	.834			
...nastaviti dalje, ne živeti u prošlosti.	.762		-.172	.129
... ravnopravnost pri zapošljavanju.	.755	.140		
... svijest o tome da naš odnos ne zavisi od našeg imena.	.738	.203		
... dolaženje do zajedničkog cilja u budućnosti.	.714			
... pronalaženje kompromisa oko stvari koje su se desile u prošlosti.	.695	-.125	-.163	.388
... jedinstvo.	.674	.398	-.188	
...prihvatanje vjerskih razlika.	.608	.204		
... kada svaka strana prizna svoja zlodjela u ratu.	.558	-.251	.391	.187
... mogućnost kretanja bilo kuda kroz BiH a da ne razmišljate da će vas neko provocirati ili napasti jer ste Bošnjak ili Bošnjakinja/Srbin ili Srkinja.	.558		.206	
... prihvatanje stvari koje su se desile u prošlosti.	.540		.205	.161
... razumijevanje njihove interpretacije prošlosti.	.478			.401
... kada moj prijatelj Bošnjak može doći kod mene na Božić./kada moj prijatelj Srbin može doći kod mene na Ramazan.	.448	.107		.148
...priznavanje zločina sa svake strane.	.439	-.104	.402	.168
... političko pomirenje.	.295	.199		.166
... imati jedinstvenu državu, bez entiteta.		.824		
... jedinstvena zemlja.	.152	.742		

... jedinstven politički sistem.	.231	.670		
... kada bi Srbi i Bošnjaci bili deo iste nacionalne grupe.	-.155	.526		.453
... izostanak sukoba među političarima.	.164	.374	.330	
... život kao prije rata.	.160	.294	.134	
... izvinjenje za zlodjela koja su oni počinili.	-.228		.941	
... priznavanje istine o ulozi moje grupe u ratu.			.785	.213
... omogućavanje povratka ljudima koji su raseljeni za vrijeme rata.	.288	.156	.510	
... ograđivanje od pripadnika mog naroda koji su činili zlodjela tokom rata.	.397		.407	
... da moja grupa prihvati svoju ulogu počinioaca u ratu 90ih.	-.161	.235		.745
... priznavanje uloge žrtve drugoj grupi.	-.176	.294	.125	.677
... priznavanje statusa žrtve obema grupama.	.451	-.321		.607
... misaona imenica, nešto što se ne može definisati.	-.222		.151	.291

Napomena: boldovana su faktorska zasićenja preko .30.

3.1.3.2 Upitnik o faktorima koji doprinose ili ometaju pomirenje

Po sličnoj proceduri kao za prethodno opisan upitnik, kreiran je upitnik kojim sam želela da ispitam faktore koji doprinose pomirenju ili ga ometaju. Upitnik se sastoji od 23 stavke koje predstavljaju modifikovane rečenice učesnika u fokus grupama, a odgovori se daju na šestostepenoj Likertovoj skali. Pouzdanost upitnika izražena Kronbahovom alfa iznosi $\alpha = .902$.

Inicijalno su ajtemi podeljeni u pet grupa i to: identitet (*Srbi se boje ujedinjenja entiteta jer bi došlo do utapanja njihovog identiteta u većinski bosanski.*), ekonomija (*Ekonomija je ključ pomirenja.*), politika (*Da nema političkog zakuhavanja, narod bi odavno bio pomiren.*), diskriminacija (*Ako se u Federaciji za posao prijave jedan Srbin i jedan Bošnjak, uvek će Bošnjak dobiti posao.*), nacionalizam (*Uvijek je bitno ko je koje etničke pripadnosti*), mediji (*Da bi došlo do pomirenja, ne smije se vjerovati medijima.*).

Kako bi se utvrdila faktorska struktura na dobijenim podacima, sprovedena je eksploratorna faktorska analiza. Kaiser-Meyer-Olkinov koeficijent iznosi .92, a Bartletov test sfericiteta pokazao je da se matrica korelacija značajno razlikuje od matrice identiteta ($\chi^2(276) = 4213.892$, $p < .001$). Metodom glavnih komponenti ekstrahovano je pet faktora sa ajgenvrednostima iznad 1 (Tabela 8), koji ukupno objašnjavaju 63.22% varijanse. Hornova paralelna analiza ukazala je na to da je smisljeno zadržati dva faktora (vrednosti 95. percentila za prvih 5 faktora prikazane su u Tabeli 8), koji ukupno objašnjavaju 48.63% varijanse.

Tabela 8

Ajgenvrednosti faktora ekstrahovanih EFA i prosečne ajgenvrednosti faktora ekstrahovanih PA za upitnik Faktora pomirenja

Faktor	EFA	PA	Razlika
1	8.765	1.598	7.167
2	2.418	1.498	0.920
3	1.282	1.425	-0.143
4	1.057	1.301	-0.244
5	1.018	1.253	-0.235

Faktorska zasićenja stavki prikazana su Tabeli 9. Prvi faktor obuhvata stavke koje se odnose na politiku i političare, medije i ekonomiju kao činioce koji otežavaju ili olakšavaju ostvarivanje pomirenja. Ovaj faktor imenovan je *Kontekst*, te su na njega raspoređeni ajtemi iz grupe politika, ekonomija i mediji. Zasićenja na drugom ekstrahovanom faktoru najviša su za stavke koje su izvorno spadale u grupu stavki o faktorima identiteta, nacionalizma i diskriminacije. S obzirom na to da su nacionalizam i diskriminacija u ovom slučaju povezani sa identitetom, ovaj faktor imenovan je *Pitanja identiteta*. Faktorski skorovi na ova dva faktora biće korišćeni u daljim analizama.

Tabela 9*Matrica sklopa faktora ekstrahovanih EFA za upitnik Faktora pomirenja*

Stavka	Faktor 1	Faktor 2
Da nema političkog zakuhanja, narod bi odavno bio pomiren.	.881	
Politika je glavna prepreka pomirenju.	.855	-.128
Političke stranke razdvajaju Srbe i Bošnjake.	.807	
Političari konstantno podgrijavaju stare rane.	.805	
Sredstva javnog informisanja produbljuju jaz između grupa.	.802	
Da nema medijske propagande, narod bi odavno bio pomiren.	.800	-.146
Mediji najviše doprinose izostanku pomirenja.	.798	
Kada bi svačija ekonomska situacija bila bolja, lakše bi došlo do pomirenja.	.769	
Pripadnici mješovitih brakova nisu dobro prihvaćeni u svojim sredinama.	.749	.481
Kada se pomire naše politike, tada će pomirenje biti postignuto.	.722	
Ekonomska situacija diktira pomirenje.	.710	
Ekonomija je ključ pomirenja.	.655	
Pomirenje je u najvećoj mjeri politička volja	.648	
Lako je zavaditi ljude ako se priča okrene na nacionalnu stranu.	.564	.323
Rat nije završen u psihološkom smislu jer se svi grupišu oko svojih nacija.	.445	.362
Pripadnici moje grupe u drugom entitetu moraju voditi pritajen život, a pripadnici druge grupe mogu bilo kakav.		.711
Za odnose sa drugima uvek je bitno ko je koje etničke pripadnosti.	-.247	.674
Ako se u drugom entitetu za posao prijave jedan pripadnik druge grupe i jedan pripadnik moje grupe, uvijek će pripadnik druge grupe dobiti posao.		.618

Srbi se boje ujedinjenja entiteta jer bi došlo do utapanja njihovog identiteta u većinski bosanski.	.172	.524
Pripadnici druge grupe u mom entitetu moraju voditi pritajen život, a pripadnici moje grupe mogu bilo kakav.		.507
Bošnjaci se boje otcepljenja Republike Srpske jer ne bi imali gdje više da dominiraju.		.483
Politika igra najmanju ulogu u pomirenju.	-.169	.398

Napomena: boldovana su faktorska zasićenja iznad .30.

3.1.3.3 Spremnost na pomirenje i očekivanja od druge grupe

Na osnovu podataka dobijenih u prvoj studiji, kreirane su dve skale koje se odnose na to šta su i u kojoj meri ispitanici spremni da pruže za pomirenje sa drugom grupom, kao i šta je to što od druge grupe očekuju. Skale se sastoje od 10 stavki. Faktorska analiza pokazala je jasnu jednofaktorsku strukturu na obe skale. Kada je u pitanju skala spremnosti na pomirenje, KMO iznosi .92, a Bartletov test sfericiteta $\chi^2(45) = 3409.359$, $p < .001$. Ekstrahovani faktor objašnjava 70.88% varijanse. U Tabeli 10 prikazana su faktorska zasićenja stavki.

KMO za Skalu očekivanja o spremnosti druge grupe iznosi .91, a Bartletov test sfericiteta $\chi^2(45) = 4310.213$, $p < .001$. Ekstrahovani faktor objašnjava 75.64% varijanse. Zasićenja stavki na faktoru prikazana su u Tabeli 10. Kronbahova alfa za Skalu spremnosti na pomirenje iznosi $\alpha = .950$, a za Skalu očekivanja o spremnosti druge grupe $\alpha = .962$.

Tabela 10

Faktorska zasićenja na faktorima ekstrahovanih EFA za Spremnost na pomirenje i Očekivanja o spremnosti druge grupe

Za pomirenje sam spreman da...	Faktorska zasićenja	Od druge grupe očekujem da...	Faktorska zasićenja
... iniciram saradnju sa Srbima/Bošnjacima	.879	... iniciraju saradnju	.874
... iniciram komunikaciju	.879	... iniciraju komunikaciju	.872
... poštujem njihove vjerske običaje	.847	... poštuju naše vjerske običaje	.900

... priznam zločine koje je radila moja grupa	.728	... priznaju zločine koje je radila njihova grupa	.798
... se družim sa pripadnicima druge grupe	.852	... se družu sa pripadnicima moje grupe	.813
... pružim ruku pomirenja	.899	... pruže ruku pomirenja	.907
... priznam njihove žrtve	.848	... priznaju naše žrtve	.871
... budem objektivan	.847	... budu objektivni	.928
... preuzmem odgovornost	.735	... preuzmu odgovornost	.811
... poštujem razlike	.886	... poštuju razlike	.912

Korelacije između ove dve skale su značajne i visoke ($r = .783, p < .001$). Takođe, korelacija skala sa ajtemom kojim sam želela da merim spremnost na pomirenje (*U kojoj mjeri ste Vi lično spremni na pomirenje sa Srbima/Bošnjacima?*) je pozitivna i visoka ($r = .609, p < .001$) za skalu spremnosti na pomirenje, i umerena i značajna ($r = .423, p < .001$) za skalu očekivanja od druge grupe, te će u daljoj analizi biti korišćen prosek skorova sa obe skale i datog ajtema.

3.1.3.4 Upitnik o sociodemografskim podacima

Prikupljeni su podaci o polu, uzrastu, bračnom stanju, entitetu (Republika Srpska, Federacija BiH, Brčko distrikt), mestu stanovanja, prosečnim mesečnim prihodima, etničkoj pripadnosti na osnovu koje je ispitanicima distribuiran ostatak baterije, podatak o direktnom učešću u ratnim dejstvima (da/ne), podatak o gubitku bliskog člana porodice u ratnim dejstvima (da/ne).

3.1.3.5 Skala konfliktnog etosa

Skala konfliktnog etosa (*Ethos of Conflict Scale*, Bar-Tal et al., 2012) sastoji se od 48 ajtema, od čega po šest ajtema pripada subskalama kojima se procenjuju aspekti konfliktnog etosa. U istraživanju je primenjena kratka verzija skale koja sadrži 16 ajtema, po dva za svako socijetalno uverenje, koja je validirana u istraživanju Bar-Tala i saradnika (Bar-Tal et al., 2012). Ajtemi koji se tiču Opravdanosti ciljeva prilagođeni su datom kontekstu. Odgovori su dati na skali Likertovog tipa sa 6 nivoa. U istraživanju je korišćen skor na svakoj od subskala,

kao i *ukupan prosečan skor* kao pokazatelj ukupne izraženosti socijalnih uverenja. Kronbahova alfa za celu skalu iznosi $\alpha = .709$.

3.1.3.6 Skala kompetitivne viktimiziranosti

Skala kompetitivne viktimiziranosti (*Competitive victimhood scale*, Noor, Brown, Gonzalez, et al. 2008) preuzeta je po preporuci prvog autora skale iz istraživanja Shnabel i saradnika (Shnabel et al., 2013, studija 2) i prilagođena je u odnosu na originalnu skalu kako bi se uklopila u kontekst istraživanja. Skala se sastoji od šest ajtema Likertovog tipa sa nivoima odgovora 1-6 (čestice iz verzije za Bošnjake): *Više nedopustivih dela je počinjeno nad Bošnjacima nego nad Srbima; Bošnjaci su imali više žrtava nego Srbi; Bošnjaci su pretrpeli više fizičke štete nego Srbi; Bošnjaci su doživeli veće traume nego Srbi; Bošnjaci su doživeli veći emotivni bol od Srba; Više neoprostivih dela je počinjeno nad Bošnjacima nego nad Srbima*. Prosečan skor na skali korišten je u daljim analizama. Pouzdanost skale izražena Kronbahovom alfom iznosi $\alpha = .945$.

3.1.3.7 Skala percepcije međugrupne pretnje

Skala percepcije međugrupne pretnje (Čorkalo Biruški, 2011; Löw Stanić, 2014) sastoji se od dve subskale koje sadrže po pet čestica: *Skala realne međugrupne pretnje* (primer čestice: *Srbi u našoj zemlji imaju više privilegija nego bilo gdje drugde*) i *Skala simboličke međugrupne pretnje* (primer ajtema: *Moji srpski sugrađani slušaju muziku koja nam smeta*), sa Likertovim tipom odgovora na skali od 1 (uopšte se ne slažem) do 6 (u potpunosti se slažem). Skorovi se računaju kao prosečni skorovi na svakoj od subskala. Viši skorovi izražavaju snažniju percepciju pretnje. Pouzdanost Skale realne pretnje iznosi $\alpha = .794$, a Skale simboličke pretnje $\alpha = .844$.

3.1.3.8 Skala etničkog identiteta

Ova skala je modifikovana verzija skale Doosjea i saradnika (Doosje et al., 1995), a koja je modifikovana i primenjena u istraživanju u okviru projekta *Djeca i međuetnički odnosi u zajednici* (Čorkalo Biruški et al., 2014). Skala se sastoji od 5 ajtema sa Likertovim tipom odgovora (1-6), i predstavlja meru čistog etničkog identiteta, odnosno identifikacije sa sopstvenom grupom, bez uključivanja aspekta odnosa sa drugim grupama. Primer ajtema *Važno mi je da sam pripadnik mog naroda*. Kronbahova alfa iznosi $\alpha = .930$.

3.1.3.9 Skala individualne sklonosti međugrupnom oprost

Skala individualne sklonosti međugrupnom oprost (Tomić, 2014) preuzeta je iz Upitnika o individualne i kolektivne sklonosti oprost. Skala sadži 12 ajtema sa petostepenom skalom Likertovog tipa, a modifikovana je tako da se odnosi na kontekst odnosa između Bošnjaka i Srba. Primer ajtema: *Još uvek nije pravo vreme da oprostim Srbima*. Skorovi na skali su rekodovani tako da viši skor označava veću sklonost individualnom oprost. Pouzdanost skale na našem uzorku izražena Kronbahovom alfa iznosi $\alpha = .850$.

3.1.3.10 Kvalitet i učestalost kontakta sa drugom grupom

Kvantitet i kvalitet kontakta sa pripadnicima druge grupe procenjen je uz pomoć dva ajtema: *Koliko često ste u kontaktu sa Srbima/Bošnjacima?* (petostepena skala od *nikada do svakodnevno*) i *Kako biste procijenili kvalitet tog kontakta?* (šestostepena skala od *veoma loš do veoma dobar*).

3.1.3.11 Važnost etničkog i nacionalnog identiteta

Važnost etničkog i nacionalnog identiteta ispitana je po jednim ajtemom: *U kojoj mjeri Vam je važno što ste pripadnik/ca svog naroda?* i *U kojoj mjeri Vam je važno što ste građanin države Bosne i Hercegovine?* Skala odgovora je šestostepena (od *uopšte mi nije važno do potpuno mi je važno*).

3.1.3.12 Skala socijalnog konzervativizma

Socijalni konzervativizam meren je subskalom Skale socijalnog i ekonomskog konzervativizma (Everett, 2013). Skala se sastoji od pet ajtema koji se odnose na *stepen podržavanja abortusa, tradicionalnog braka, tradicionalne porodice, patriotizma i religije*. Skala odgovora je šestostepena (od *uopšte ne podržavam do u potpunosti podržavam*).

3.1.4 Procedura

Baterija upitnika primenjena u drugoj studiji distribuirana je putem Google formi. Nakon informisanog pristanka na istraživanje i prikupljanja osnovnih sociodemografskih podataka, postavljeno je pitanje o etničkoj pripadnosti ispitanika, na osnovu kog su ispitanici preusmereni na deo upitnika prilagođen njihovoj etničkoj grupi (Srbi ili Bošnjaci). Kako se ispitanici ne bi osetili diskriminisano ukoliko pripadaju nekoj drugoj etničkoj grupi koja nije obuhvaćena istraživanjem, ukoliko su naznačili da je njihova etnička pripadnost hrvatska, bili su

preusmereni samo na deo upitnika o percepciji pomirenja i podaci pripadnika ove grupe nisu korišćeni u analizi. Nakon popunjene baterije, ispitanici su dobili poruku sa kontaktima organizacija kojima se mogu obratiti ukoliko za to imaju potrebe rade pružanja psihološke podrške. Takođe im je bio dostupan mejl istraživača ukoliko imaju dodatnih pitanja ili žele da daju komentar. Prikupljanje podataka obavljeno je primenom metode snežne grudve. Ciljano je obuhvatanje uzorka sa što šire teritorije BiH. Upitnik je distribuiran putem socijalnih mreža, mejlova i ličnih kontakata. Za popunjavanje upitnika bilo je potrebno 15-20 minuta.

3.1.5 Varijable

Sociodemografske varijable uključuju *pol* (muški/ženski), *uzrast*, *mesto boravka* (koje je prema broju stanovnika kodirano u manje od 100.000 stanovnika/više od 100.000 stanovnika), *entitet* (Republika Srpska, Federacija BiH, Brčko distrikt), *etničku pripadnost ispitanika* (Srbin/Srpkinja, Bošnjak/inja), *prosečni mesečni prihod po članu domaćinstva*, *iskustvo direktnog učešća u ratnim dejstvima* (da/ne), *iskustvo gubitka bliskog člana porodice u ratnim dejstvima* (da/ne).

Konfliktni etos – *prosečan skor na svim ajtemima* i skorovi na osam subskala: *pravednost ciljeva*, *mir*, *delegitimizacija*, *patriotizam*, *zajedništvo*, *bezbednost*, *pozitivna slika o sebi*, *viktimizacija*. Sve varijable su kontinuirane i predstavljaju ih skorovi na Skali konfliktnog etosa (Bar-Tal et al., 2012).

Kompetitivna viktimiziranost je kontinuirana varijabla nastala kao prosečan skor na Skali kompetitivne viktimiziranosti (Shnabel et al., 2013).

Spremnost na pomirenje je kontinuirana varijabla, nastala kao prosečan skor na Skali spremnosti na pomirenje, Skali očekivanja od druge grupe i ajtema koji meri spremnost na pomirenje.

Važnost etničkog i nacionalnog identiteta su kontinuirane varijable koje predstavljaju skor na pripadajućim ajtemima.

Percepcija realne međugrupne pretnje i *Percepcija simboličke međugrupne pretnje* su kontinuirane varijable, izražene skorovima na Skalama realne i simboličke međugrupne pretnje (Čorkalo Biruški, 2011; Löw Stanić, 2014).

Identifikacija sa etničkom grupom je kontinuirana varijabla izražena prosečnim skorom na Skali etničkog identiteta (Čorkalo Biruški et al., 2016)

Individualna sklonost međugrupnom oprost je kontinuirana varijabla, dobijena kao prosečan skor na Skali individualne sklonosti međugrupnom oprost (Tomić, 2014).

Konzervativizam je kontinuirana varijabla, dobijena kao prosečan skor na Skali socijalnog konzervativizma (Everett, 2013).

3.1.6 Statistička obrada podataka

Statistička obrada kvantitativnih podataka izvršena je u programu IBM SPSS 23.0, dok je mrežna analiza sprovedena u R softveru. Kod za analizu dat je u prilogu D. Mreže su sistemi elemenata koji se sastoje od čvorova (nodes) i ivica (edges) koje te čvorove povezuju. Čvorovi u ovom slučaju predstavljaju varijable, a ivice odnose između tih varijabli (Dalege et al., 2017).

Mreže se dele na:

- neponderisane (unweighted) i ponderisane (weighted). U neponderisanim mrežama, ivice su prisutne ili odsutne. U ponderisanim mrežama, ivice mogu biti različite veličine;
- orijentisane (directed) i neorijentisane (undirected) mreže. U orijentisanim mrežama, ivice ukazuju i na usmerenost relacije, npr. uzročno-posledičan odnos. U neorijentisanim mrežama ivice su recipročne, odnosno postoji povratna sprega između čvorova (Dalege et al., 2017).

Neorijentisane mreže su korisne u nekoliko slučajeva: kada se ne može pretpostaviti da ne postoje povratne sprege, kada se sumnja da su relacije recipročne i kada je istraživanje eksplorativno, te se salijentne relacije žele prikazati vizuelno (Constantini et al., 2015). Psihološke mreže su mahom ponderisane i neorijentisane, jer su pretpostavke za orijentisane mreže često narušene (npr. uzročno-posledična veza između varijabli; Dalege et al., 2017).

Mrežna analiza je u psihološkim istraživanjima počela da se primenjuje relativno skoro (npr. Forbush et al., 2016; Isvoranu et al., 2017; Kossakovski et al., 2016), te je metodologija za analizu mreža i proveru njihove validnosti još uvek u razvoju. Ipak, ona obuhvata dva koraka (Epskamp et al., 2018): procenu modela koji je predstavljen kao ponderisana mreža varijabli i analizu same mrežne stukture, odnosno strukturne važnosti čvorova (Dalege et al., 2017) putem tzv. indeksa centralnosti, preuzetih iz teorije grafova (Newman, 2010). Indeksi centralnosti koji će biti analizirani u ovom istraživanju su:

- a) snaga čvora (*node strength*) – ukazuje na to koliko je čvor povezan sa drugim čvorovima *direktno*. Predstavlja sumu apsolutnih vrednosti ivica određenog čvora i samim tim direktan uticaj koji čvor ima na mrežu;

- b) bliskost (*closeness*) – ukazuje na to koliko je čvor povezan sa drugim čvorovima *indirektno*. Predstavlja sumu najkraćih putanja između datog i svih drugih čvorova u mreži, odnosno verovatnoću kojom će informacija iz datog čvora putovati kroz celu mrežu;
- c) međupoloženost (*betweenness*) – ukazuje na to koliko je čvor važan u prosečnoj putanji između druga dva čvora, odnosno u kojoj meri dati čvor može da poremeti protok informacije u mreži. Računa se kao broj najkraćih putanja na kojima leži dati čvor (Dalege et al., 2017).

Jedan pokazatelj grupisanja (*clustering*) će takođe biti prikazan, indeks malih svetova (*small-worlds coefficient*), koji predstavlja osnovni indikator topografije mreže (Međedović, 2020). Ukoliko u mreži postoji mali svet, to znači da se postoji grupa čvorova koja ima visok nivo veza među čvorovima, a malo veza sa ostalim čvorovima u mreži (Constantini et al., 2015). Ukoliko je indeks malih svetova manji od 1, može se zaključiti da ne postoji grupisanje, vrednosti između 1 i 3 su granične, dok vrednosti preko 3 impliciraju postojanje klastera (Humphries & Gurney, 2008).

Model koji se najčešće koristi za procenu psiholoških mreža je tzv. parno Markovljevo random polje (*pairwise Markov random field*; Constantini et al., 2015), koje je mreža čvorova koji predstavljaju varijable povezane neorijentisanim ivicama, i u kojoj postoji uslovna zavisnost između čvorova (Epskamp et al., 2018). To znači da ako dva čvora, odnosno dve varijable nisu povezane, onda se mogu smatrati nezavisnim nakon uslovljavanja drugih varijabli. Za multivarijatne kontinuirane podatke primenjuje se Gausov grafički model (GGM; Constantini et al., 2015), ali je ovaj model primenljiv na normalno distribuirane podatke. S obzirom na to da su skoro sve skale u ovom istraživanju odstupaju od normalne distribucije, najpre će se na podacima primeniti neparanormalna transformacija (*nonparanormal transformation*, Liu et al., 2012), a zatim će se ivice iz GGM modela interpretirati direktno kao parcijalne korelacije.

Još jedna odlika psiholoških istraživanja jeste mali broj slučajeva, odnosno ispitanika. Ovaj izazov delimično je razrešen primenom LASSO penalizacije (*least absolute shrinkage and selection operator*; Tibshirani, 1996). LASSO ograničava sumu apsolutnih vrednosti parametara (dakle, i pozitivne i negativne parametre tretira jednako) i na taj način dovodi do toga da se parametri mnogih ivica umanje do nule i budu isključeni iz modela. Time se dobija razređena (*sparse*) mreža, koja sadrži samo mali broj ivica, čime se povećava interpretabilnost dobijenih rezultata (Epskamp et al., 2018). Za GGM se koristi grafički LASSO (GLASSO; Friedman et al., 2008).

Za poređenje mreža između etničkih grupa primenjen je test poređenja mreža (*Network Comparison Test*, NCT; van Borkulo et al., 2017). NCT koristi reorganizovanje uzoraka kako bi se napravilo poređenje između mreža u smislu njihove invarijantnosti po pitanju globalne snage (sume svih ivica), strukture i vrednosti pojedinih ivica, kao i stabilnosti indeksa centralnosti (Dalege et al., 2017). Takođe, za proveru stabilnosti mreže primenjen je bootstrapping kao preporučena metoda (Epskamp et al., 2018), koja omogućava računanje intervala poverenja ivica u mreži. Što su niži intervali poverenja to je ivica stabilnija. Osim toga, ova metoda poredi i pondere ivica, a kako bi se mreža proglasila stabilnom, potrebno je da se ponderi ivica preklapaju.

3.2 REZULTATI

3.2.1 Deskriptivna statistika

Deskriptivni pokazatelji svih kontinuiranih varijabli prikazani su u Tabeli 11. Osim faktorskih skorova na varijablama definisanja i faktora pomirenja, kao i spremnosti na pomirenje, raspon skorova na svim skalama je od 1 do 6.

Tabela 11

Deskriptivni pokazatelji kontinuiranih varijabli

Varijabla	<i>M</i>	<i>SD</i>	Varijabla	<i>M</i>	<i>SD</i>
Kompetitivna viktimiziranost	4.0	1.7	Konfliktni etos		
Etnički identitet	4.3	1.4	Opravdanost ciljeva	3.7	1.3
Realna međugrupna pretnja	2.3	1.1	Zajedništvo	3.6	1.2
Simbolička međugrupna pretnja	2.8	1.3	Viktimiziranost	3.5	1.3
Konzervativizam	4.3	1.2	Delegitimizacija	2.4	1.1
Važnost nacionalnog identiteta	3.9	1.8	Patriotizam	3.2	1.0
Sklonost međugrupnom oprost	4.2	1.0	Bezbednost	3.4	1.2
Frekvencija kontakta sa pripadnicima druge grupe	2.7	1.1	Mir	4.8	1.1
Kvalitet kontakta sa pripadnicima druge grupe	5.2	1.1	Self-koncept	2.9	1.2

3.2.1.1 Testiranje normalnosti distribucija

Sa ciljem provere normalnosti distribucija za sve kontinuirane varijable, primenjen je Shapiro-Wilk test (Tabela 12). Kao što se može primetiti, sve skale odstupaju od normalne distribucije, te će se u daljoj analizi primenjivati neparametrijski testovi i modeli pogodni za ovakav tip distribucije.

Tabela 12

Rezultati Shapiro-Wilk testa za normalnost distribucije (df = 328), skewness (S.E. = .133) i curtosis (S.E. = .265)

Varijabla	Statistic	<i>p</i>	Skewness	Curtosis
Kompetitivna viktimiziranost	.890	< .001	-.345	-1.229
Etnički identitet	.929	< .001	-.574	-.630
Realna međugrupna pretnja	.908	< .001	1.007	.615
Simbolička međugrupna pretnja	.950	< .001	.519	-.472
Konzervativizam	.963	< .001	-.405	-.472
Konfliktni etos		< .001	.016	-.420
Opravdanost ciljeva	.947	< .001	-.149	-.152
Zajedništvo	.968	< .001	.110	-.296
Viktimiziranost	.959	< .001	.613	.008
Delegitimizacija	.919	< .001	-.091	.475
Patriotizam	.937	< .001	.049	-.066
Bezbednost	.963	< .001	-.964	.403
Mir	.886	< .001	.277	-.193
Self-koncept	.952	< .001	-.791	.363
Sklonost međugrupnom oprostju	.952	< .001	-.551	-.519
Frekvencija kontakta sa pripadnicima druge grupe	.872	< .001	-2.090	4.694

Kvalitet kontakta sa pripadnicima druge grupe	.673	< .001	-.332	-1.183
Važnost nacionalnog identiteta	.885	< .001	-.345	

3.2.2 Razlike između Srba i Bošnjaka u definisanju pomirenja

Pirsonovi koeficijenti korelacija između faktora definicije pomirenja prikazani su u Tabeli 13. Može se primetiti da kod Bošnjaka priznavanje uloge žrtve drugoj grupi i suočavanje sa prošlošću svoje grupe nisu značajno povezani, kao ni priznavanje žrtve i pomirenje kao jedinstvena država. Kod Srba, veza koja nije značajna je između suočavanja sa sopstvenom prošlošću i pomirenja kao unitarne Bosne i Hercegovine.

Tabela 13

Pirsonovi koeficijenti korelacija za skale definicije pomirenja

	Promena psihološke orijentacije	Jedinstvena država	Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	Priznavanje uloge žrtve druvoj grupi
Promena psihološke orijentacije	-	.44**	.37**	.39**
Jedinstvena država	.67**	-	.02	.30**
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	.68**	.55**	-	.49**
Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	.31**	.10	.16*	-

Napomena. Iznad dijagonale predstavljene su korelacije za poduzorak Srba, a ispod dijagonale za poduzorak Bošnjaka.

* $p < .05$, ** $p < .01$

Sprovedena je Fisherova transformacija koeficijenata korelacije u z vrednosti radi ispitivanja razlika u koeficijentima korelacija između dve grupe. Rezultati su prikazani u Tabeli

14. Korelacije se očekivano razlikuju između faktora kod kojih su korelacije u jednoj od grupa praktično nepostojeće.

Tabela 14

Rezultati Fisherovog Z-testa za poređenje razlika među grupama u koeficijentima korelacija

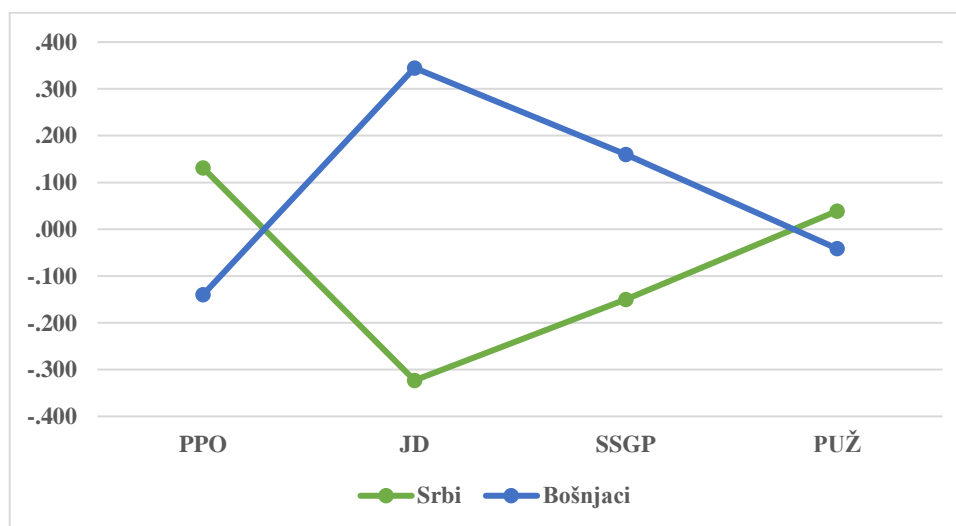
	Unitarna BiH	Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi
Promena psihološke orijentacije	Z = -3.08*	Z = -4.01***	Z = .83
Unitarna BiH		Z = -5.49***	Z = 1.90 (p = .057)
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću			Z = 3.41***

* $p < .05$, *** $p < .001$

Bošnjaci u većoj meri definišu pomirenje kao unitarnu BiH i suočavanje sa prošlošću, dok Srbi postižu više skorove na definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije (Grafik 3).

Grafik 3

Razlike između Bošnjaka i Srba u definisanju pomirenja

Napomena. PPO=Psihološka promena orijentacije; JD=Jedinstvena država; SSGP=Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću; PUŽ=Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi.

Kako bi se testirale razlike između dve etničke grupe u skorovima koje se tiču definisanja pomirenja, primenjen je t-test za nezavisne uzorke. Rezultati pokazuju da postoje značajne

razlike između grupa u definisanju pomirenja kao jedinstvene države, suočavanja sopstvene grupe sa prošlošću i promene psihološke orijentacije (Tabela 15).

Tabela 15

Rezultati t testa za poređenje skorova definicija pomirenja između etničkih grupa (df = 335)

Faktor	<i>t</i>	<i>d</i>
Promena psihološke orijentacije	2.473*	.27
Unitarna BiH	-6.531***	.71
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	-2.872**	.31
Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	.733	.08

p* < .01, *p* < .001

3.2.2.1 Razlike u definicijama pomirenja u odnosu na socio-demografske varijable

3.2.2.1.1 Pol.

Kada je u pitanju celokupan uzorak, postoje značajne razlike po polu u definisanju pomirenja kao suočavanja sopstvene grupe sa prošlošću, tako da muškarci postižu više skorove na ovom faktoru (Tabela 16). Takođe, na faktoru jedinstvene države, žene postižu značajno više skorove. Na poduzorku Srba muškarci postižu značajno više skorove na definisanju pomirenja kao jedinstvene države.

Tabela 16

Rezultati Mann-Whitney testa za poređenje skorova definicija pomirenja po polu

Faktor	Celokupan uzorak (df = 335)			Srbi (df = 172)			Bošnjaci (df = 161)		
	<i>t</i>	M (SD)		<i>t</i>	M (SD)		<i>t</i>	M (SD)	
	<i>d</i>	M	Ž	<i>d</i>	M	Ž	<i>d</i>	M	Ž
PPO	1.240	.08	-.06	-.560	.09	.16	-1.905	.06	-.29
	.14	(.89)	(1.08)	.09	(.85)	(.72)	.31	(.94)	(1.31)
JD	-2.441*	-.15	.11	4.055***	-.66	-.03	1.931	.41	.30
	.26	(1.06)	(.93)	.64	(1.03)	(.95)	.13	(.79)	(.89)
SSGP	2.562*	.16	-.12	1.845	-.00	-.27	.841	.33	.03
	.28	(.95)	(1.02)	.29	(.93)	(.96)	.30	(.94)	(1.07)
PUŽ	-1.869	-.12	.09	-1.905	-.11	.16	1.903	-.12	.02
	.24	(.67)	(1.02)	.30	(.86)	(.96)	.13	(1.08)	(1.08)

Napomena. PPO=Psihološka promena orijentacije; JD=Jedinstvena država; SSGP=Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću; PUŽ=Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi.

* $p < .05$, *** $p < .001$

3.2.2.1.2 *Uzrast.*

Korelacije između uzrasta i faktora definicije pomirenja prikazane su u Tabeli 17. S obzirom na to da uzrast nema normalnu distribuciju (Shapiro-Wilk = .916, $p < .001$), računati su Spirmanovi koeficijenti. Na celokupnom uzorku su mlađi ispitanici skloniji definisanju pomirenja kao jedinstvene države, a stariji kao suočavanja sa prošlošću. Na poduzorku Srba takođe mlađi u većoj meri definišu pomirenje kao jedinstvenu državu, ali i promenu psihološke orijentacije. Kod Bošnjaka su stariji ti koji pomirenje smatraju promenom psihološke orijentacije, dok mlađi češće smatraju da je pomirenje priznavanje uloge žrtve drugoj grupi.

Tabela 17

Spirmanovi koeficijenti korelacija uzrasta i faktora definicije pomirenja

	Celokupan uzorak	Srbi	Bošnjaci
Promena psihološke orijentacije	.08	-.17*	.30**
Jedinstvena država	-.19**	-.27**	.056
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	.13*	.05	.31**
Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	-.09	.04	-.17*

* $p < .05$, ** $p < .01$

3.2.2.1.3 *Mesto stanovanja.*

Nema značajnih razlika u odnosu na veličinu mesta stanovanja na celokupnom uzorku u definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije ($t(335) = -1.782$, $p = .076$, $d = .19$), kao jedinstvene države ($t(335) = -1.063$, $p = .289$, $d = .12$), suočavanja grupe sa prošlošću ($t(335) = -.656$, $p = .512$, $d = .07$) ni priznavanja uloge žrtve drugoj grupi ($t(335) = .187$, $p = .852$, $d = .02$).

U poduzorku Bošnjaka razlike u odnosu na mesto stanovanja nisu značajne ni na jednom faktoru definicije pomirenja (promena psihološke orijentacije $t(158) = -.822$, $p = .413$, $d = .13$, jedinstvena država $t(158) = -.163$, $p = .871$, $d = .03$, suočavanje s prošlošću $t(158) = -$

.914, $p = .362$, $d = .15$, priznavanje uloge žrtve $t(158) = .623$, $p = .534$, $d = .10$). Kod Srba, razlike nisu značajne u definisanju pomirenja kao jedinstvene države ($t(169) = .352$, $p = .725$, $d = .05$), suočavanja s prošlošću ($t(169) = .744$, $p = .458$, $d = .11$) i priznavanja uloge žrtve ($t(169) = -.591$, $p = .556$, $d = .09$). Razlike postoje u definisanju kao psihološke orijentacije ($t(169) = -2.905$, $p = .004$, $d = .45$), tako da oni koji žive u većim mestima postižu više skorove ($M = .09$, $SD = .91$) od onih iz manjih mesta ($M = .01$, $SD = .94$).

3.2.2.1.4 Mešoviti brak.

Što se tiče ispitanika koji su u braku, ispitane su razlike između onih koji su u braku sa pripadnicima svoje etničke grupe i onih koji su u mešovitim brakovima. Rezultati su prikazani u Tabeli 18. Na celokupnom uzorku razlike su značajne u definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije i suočavanja grupe sa prošlošću, tako da oni koji su u mešovitom braku postižu više skorove. Međutim, ove rezultate treba interpretirati sa oprežnošću, s obzirom na to da je broj onih koji su mešovitim brakovima $N = 28$. Zbog toga nije vršena analiza za etničke grupe posebno.

Tabela 18

Rezultati t-testa za poređenje skorova definicija pomirenja u zavisnosti od toga da li su ispitanici u mešovitom braku ($df = 210$)

Faktor	<i>t</i>	<i>d</i>	M (SD)	
			ne	da
Promena psihološke orijentacije	-2.648*	.37	.01 (.94)	.40 (.71)
Jedinstvena država	-1.485	.20	-.08 (.99)	.21 (.94)
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	-2.063*	.38	.02 (1.03)	.44 (.95)
Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	-1.820	.25	-.04 (.95)	.32 (1.14)

* $p < .05$

3.2.2.1.5 Prosečna mesečna primanja.

Korelacije prosečnih mesečnih primanja sa faktorima definicije pomirenja prikazani su u Tabeli 19. Na celokupnom uzorku, oni koji imaju viša primanja skloniji su definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije i suočavanja grupe sa prošlošću. Na poduzorku

Srba jedina značajna korelacija je između prihoda i definisanja pomirenja kao jedinstvene države, pri čemu su osobe sa nižim primanjima sklonije ovoj definiciji. Kod Bošnjaka nema značajnih korelacija.

Tabela 19

Spirmanovi koeficijenti korelacija mesečnih prihoda i faktora definicije pomirenja

	Celokupan uzorak	Srbi	Bošnjaci
Promena psihološke orijentacije	.11*	.08	.14
Jedinstvena država	-.07	-.16*	-.00
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	.13*	.13	.14
Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	.01	.03	-.01

* $p < .05$

3.2.2.1.6 Učešće u ratnim dejstvima i/ili gubitak člana porodice.

Na celokupnom uzorku nema značajnih razlika u odnosu na to da li su ispitanici uzimali direktno učešće u ratu ili ne kada je u pitanju definisanje pomirenja kao promene psihološke orijentacije ($t(335) = .428, p = .669, d = .05$), suočavanja grupe sa prošlošću ($t(335) = -1.433, p = .162, d = .16$), priznavanje uloge žrtve drugoj grupi ($t(335) = -.144, p = .885, d = .02$), ali je razlika značajna u definisanju pomirenja kao jedinstvene države ($t(335) = 2.037, p = .042, d = .22$), tako da oni koji su učestvovali u ratu imaju manju tendenciju da pomirenje ovako definišu ($M = -.39, SD = 1.18$) od onih koji nisu bili direktni učesnici u ratnim dejstvima ($M = .03, SD = .98$). Razlike na poduzorcima nisu testirane s obzirom na mali broj slučajeva onih koji su učestvovali u ratu u svakom uzorku.

Gubitak bliskog člana porodice u ratu je faktor razlika u definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije ($t(335) = 2.834, p = .005, d = .31$), tako da oni koji su nekoga izgubili postižu niže skorove na ovoj varijabli ($M = -.21, SD = 1.20$) od onih koji su doživeli gubitak ($M = .13, SD = .82$). Razlike nisu značajne u definisanju pomirenja kao jedinstvene države ($t(335) = .208, p = .835, d = .02$), suočavanja s prošlošću ($t(335) = -.653, p = .514, d = .07$) i priznavanja uloge žrtve drugoj grupi ($t(335) = .728, p = .467, d = .08$).

Kod Srba razlike između onih koji jesu i nisu izgubili člana porodice nisu značajne (promena psihološke orijentacije $t(172) = .705, p = .482, d = .11$, jedinstvena država $t(172) = .020, p = .984, d = .00$, suočavanje s prošlošću $t(172) = -1.189, p = .236, d = .18$, priznavanje uloge žrtve $t(172) = -.550, p = .583, d = .08$). Kod Bošnjaka razlike u definicijama suočavanja

grupe sa prošlošću ($t(161) = .836, p = .404, d = .13$) i priznavanja uloge žrtve ($t(161) = 1.241, p = .216, d = .20$) nisu značajne, ali jesu u definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije ($t(161) = 2.665, p = .009, d = .42$), tako da oni koji nisu izgubili nikoga u ratu postižu više skorove ($M = .09, SD = .93$) u odnosu na one koji su imali žrtve ($M = -.40, SD = 1.35$). Razlike su takođe značajne u definisanju kao jedinstvene države ($t(161) = 2.087, p = .039, d = .33$), tako da oni koji nemaju žrtve postižu više skorove ($M = .48, SD = .77$) od onih koji su doživeli gubitak člana porodice u ratu ($M = .20, SD = .90$).

3.2.3 Procesi pomirenja

3.2.3.1 Odnosi između procesa pomirenja

Spirmanovi koeficijenti korelacija između varijabli procesa pomirenja (izuzev konfliktnog etosa) na celokupnom uzorku prikazani su Tabeli 20. Mogu se uočiti naredne značajne korelacije.

- Što je izraženije pripisivanje važnosti kontekstu kao faktoru pomirenja, to je veća spremnost na međugrupni oprost, niža percepcija realne i simboličke međugrupne pretnje, niža važnost etničkog identiteta, veća frekvencija i kvalitet kontakta, i veća spremnost na pomirenje.
- Što je veća važnost identitetskih procesa za pomirenje, to je niža spremnost na međugrupni oprost, viši konzervativizam, snažnija percepcija realne i simboličke međugrupne pretnje, izraženiji etnički identitet i njegova važnost, viša kompetitivna viktimiziranost i niži kvalitet kontakta sa pripadnicima druge grupe.
- Što je viša sklonost međugrupnom oprost, to je niži konzervativizam, niža percepcija međugrupne pretnje, niža identifikacija sa etničkim i važnost i etničkog i nacionalnog identiteta, veća frekvencija i kvalitet kontakta, veća spremnost na pomirenje i niža kompetitivna viktimiziranost.
- Viši konzervativizam značajno je povezan sa višom percepcijom realne i simboličke međugrupne pretnje, višim etničkim identitetom, većom važnošću etničkog i nacionalnog identiteta, viša kompetitivna viktimiziranost, ali niži kvalitet i frekvencija međugrupnog kontakta i niža spremnost na pomirenje.
- I realna i simbolička međugrupna pretnja značajno pozitivno koreliraju sa varijablama etničkog identiteta, negativno sa spremnošću na pomirenje i kvalitetom

međugrupnog kontakta. Realna međugrupna pretnja ima značajnu pozitivnu korelaciju i sa kompetitivnom viktimiziranošću. Sa druge strane, simbolička međugrupna pretnja korelira negativno sa frekvencijom kontakta.

- Varijable etničkog identiteta (identifikacija sa etničkim identitetom i važnost etničkog identiteta) koreliraju negativno sa varijablama kontakta, a pozitivno sa važnošću nacionalnog identiteta. Takođe imaju pozitivne korelacije sa kompetitivnom viktimiziranošću i negativne sa spremnošću na pomirenje.
- Važnost nacionalnog identiteta je značajno pozitivno povezana sa kompetitivnom viktimiziranošću.
- Frekvencija kontakta korelira pozitivno sa spremnošću na pomirenje.
- Kvalitet kontakta pozitivno korelira sa spremnošću na pomirenje, a negativno sa kompetitivnom viktimiziranošću.

Tabela 20

Spirmanovi koeficijenti korelacija za varijable procesa pomirenja i skale konfliktnog etosa na celokupnom uzorku

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1 KON	-	.314 **	.194 **	-.007	-.134 *	-.110 *	0.02	-.145 **	0.04	.235 **	.279 **	.665 **	-0.01
2 IDEN		-	-.336 **	.204 **	.248 **	.319 **	.299 **	.224 **	0.01	-0.03	-.186 **	-.034	.153 **
3 OPR			-	-.305 **	-.408 **	-.478 **	-.341 **	-.385 **	-.178 **	.231 **	.413 **	.410 **	-.539 **
4 KONZ				-	.228 **	.303 **	.678 **	.696 **	.290 **	-.137*	-.214 **	-.186 **	.324 **
5 RMP					-	.721 **	.188 **	.251 **	0.09	-0.08	-.337 **	-.242 **	.129*
6 SMP						-	.266 **	.320 **	0.02	-.132*	-.410 **	-.200 **	.228 **
7 EI							-	.824 **	.333 **	-.154 **	-.170 **	-.142 **	.328 **
8 VEI								-	.324 **	-.210 **	-.240 **	-.233 **	.271 **
9 VNI									-	-.045	-.038	.052	.374 **
10 FK										-	.410 **	.381 **	-.001
11 KK											-	.420 **	-.127 *
12 SNP												-	.002
13 KV													-

Napomena. KON=Kontekst; IDEN=Identitet; OPR=Skлонost međugrupnom oprost; KONZ=Konzervativizam; RMP=Realna međugrupna pretnja; SMP=Simbolična međugrupna pretnja; EI=Etnički identitet; VEI=Važnost etničkog identiteta; VNI=Važnost nacionalnog identiteta; FK=Frekvencija kontakta; KK=Kvalitet kontakta; SNP=Spremnost na pomirenje; KV=Kompetitivna viktimiziranost. U sivom polju je Pirsonov koeficijent korelacije.

* $p < .05$, ** $p < .01$

Kada je u pitanju konfliktni etos, korelacije drugih procesa pomirenja sa skalama konfliktnog etosa prikazane su u Tabeli 21. Ukazujem na naredne značajne korelacije:

- Opravdanost ciljeva značajno negativno korelira sa sklonošću međugrupnom oprostima i frekvencijom međugrupnog kontakta. Ova skala konfliktnog etosa također ostvaruje značajne pozitivne korelacije sa konzervativizmom, etničkim i nacionalnim identitetom, kompetitivnom viktimiziranošću, kao i percepcijom simboličke međugrupne pretnje.
- Zajedništvo značajno pozitivno korelira sa kontekstom i identitetom kao faktorima pomirenja, konzervativizmom, varijablama etničkog i nacionalnog identiteta i spremnošću na pomirenje, dok je negativna korelacija prisutna za varijablu spremnosti na međugrupni oprost.
- Viktimiziranost ima značajnu negativnu korelaciju sa kontekstom kao činiocem pomirenja, sklonošću međugrupnom oprostima, varijablama kontakta i spremnošću na pomirenje. Pozitivne veze ovo socijalno uverenje ostvaruje sa konzervativizmom, percepcijom međugrupne pretnje, varijablama identiteta i, očekivano, kompetitivnom viktimiziranošću.
- Što je viši skor na delegitimizaciji, niži je na kontekstualnim činiocima pomirenja, a viši na procesima identiteta. Takođe, viša delegitimizacija povezana je sa nižim sklonošću oprostima, višim konzervativizmom i percepcijom i realne i simboličke međugrupne pretnje, sa višim etničkim identitetom i kompetitivnom viktimiziranošću, ali nižom frekvencijom i kvalitetom kontakta, i manjom spremnošću na pomirenje.
- Patriotizam korelira negativno sa kontekstom kao činiocem pomirenja, zatim sa sklonošću oprostima, frekvencijom i kvalitetom kontakta i spremnošću na pomirenje. Pozitivne veze ova varijabla ostvaruje sa konzervativizmom, percepcijom pretnje, etničkim i nacionalnim identitetom i kompetitivnom viktimiziranošću.
- Bezbednost ostvaruje pozitivne korelacije sa identitetom kao činiocem pomirenja, konzervativizmom, percepcijom međugrupne pretnje, varijablama identiteta i kompetitivnom viktimiziranošću. Negativne veze ovaj faktor konfliktnog etosa ima sa sklonošću oprostima i kvalitetom međugrupnog kontakta.
- Uverenja o miru značajno su pozitivno povezana sa kontekstom i identitetom, sklonošću oprostima, etničkim identitetom, frekvencijom i kvalitetom kontakta i

spremnosti na pomirenje. Negativne veze uverenja o miru ostvaruju sa percepcijom međugrupne pretnje.

- Pozitivan grupni self-koncept korelira negativno sa kontekstom, a pozitivno sa identitetskim činiocem pomirenja. Takođe ostvaruje značajne negativne veze sa sklonosti oprost, varijablama kontakta i spremnosti na pomirenje. Pozitivnije viđenje sopstvene grupe povezano je sa višom konzervativnosti, percepcijom međugrupne pretnje i varijablama identiteta.

Tabela 21

Spirmanovi koeficijenti korelacija za varijable procesa pomirenja i skale konfliktnog etosa na celokupnom uzorku

	OC	ZAJ	VIK	DEL	PAT	BEZ	MIR	SK
KON	-.004	.150**	-.168**	-.330**	-.194**	.074	.423**	-.223**
IDEN	.064	.112*	.053	.186**	.052	.269**	.109*	.128*
OPR	-.277**	-.184**	-.548**	-.594**	-.266**	-.325**	.166**	-.540**
KONZ	.207**	.147**	.313**	.273**	.273**	.308**	.040	.392**
RMP	.016	.105	.235**	.397**	.228**	.228**	-.181**	.272**
SMP	.143**	.072	.347**	.449**	.187**	.241**	-.157**	.342**
EI	.242**	.292**	.317**	.248**	.212**	.391**	.111*	.443**
VEI	.210**	.218**	.320**	.326**	.247**	.341**	-.027	.458**
VNI	.204**	.240**	.272**	.046	.222**	.224**	.105	.242**
FK	-.125*	-.014	-.148**	-.268**	-.115*	-.065	.204**	-.208**
KK	.011	.045	-.271**	-.467**	-.214**	-.170**	.289**	-.356**
SNP	-.058	.108*	-.202**	-.499**	-.258**	-.085	.416**	-.304**
KV	.363**	.260**	.619**	.248**	.148**	.305**	.090	.504**

Napomena. OC=Opravdanost ciljeva; ZAJ=Zajedništvo; VIK=Viktimiziranost; DEL=delegitimizacija; PAT=Patriotizam; BEZ=Bezbednost; SK=Self-koncept; KON=Kontekst; IDEN=Identitet; OPR=Skлонost međugrupnom oprost; KONZ=Konzervativizam; RMP=Realna međugrupna pretnja; SMP=Simbolična međugrupna pretnja; EI=Etlički identitet; VEI=Važnost etličkog identiteta; VNI=Važnost nacionalnog identiteta; FK=Frekvencija kontakta; KK=Kvalitet kontakta; SNP=Spremnost na pomirenje; KV=Kompetitivna viktimiziranost.

* $p < .05$, ** $p < .01$

3.2.3.2 Razlike između Srba i Bošnjaka u procesima pomirenja

3.2.3.2.1 Razlike u skorovima na varijablama.

Deskriptivni pokazatelji na skalama procesa pomirenja za različite etničke grupe prikazani su u Tabeli 22. Primenjen je Mann-Whitney U-test za poređenje značajnosti razlika na varijablama procesa pomirenja između etničkih grupa, izuzev u slučaju skala Konteksta i Identiteta, gde je primenjen t-test. Etničke grupe se razlikuju na oba faktora pomirenja izolovana iz skale kreirane na osnovu kvalitativnog istraživanja, i to tako da Srbi imaju više aritmetičke sredine. Značajno više skorove postižu Srbi na skali sklonosti međugrupnom oprost. Bošnjaci, sa druge strane, postižu više skorove na skali kompetitivne viktimiziranosti, zatim važnosti nacionalnog identiteta, i na svim skalama konfliktnog etosa, osim mira, gde nema razlika.

Tabela 22

Deskriptivni pokazatelji skala procesa pomirenja prema etničkim grupama i rezultati Mann-Whitney testa za poređenje skorova u zavisnosti od etničke grupe

Varijabla	Srbi		Bošnjaci		t ($df=335$)	p	d		
	M	SD	M	SD				U	p
Kontekst	0.1	0.9	-0.1	1.1	2.239	.026	.24		
Identitet	0.1	1.0	-0.1	1.0	2.077	.039	.23		
Spremnost na pomirenje	0.1	.6	-0.1	1.0	2.606	.010	.28		
Sklonost međugrupnom oprost	4.5	0.9	3.9	1.0	9188.50	<.001	.09	197.69	138.37
Konzervativizam	4.3	1.2	4.3	1.2	13778.00	.652	.001	166.68	171.47
Realna međugrupna pretnja	2.3	1.1	2.3	1.1	14120.50	.946	.00	168.65	169.37
Simbolička međugrupna pretnja	2.8	1.3	2.9	1.4	14083.50	.913	.00	168.44	169.6

Etnički identitet	4.4	1.3	4.2	1.5	13111.00	.229	.004	175.15	162.44
Važnost nacionalnog identiteta	3.1	1.5	4.7	1.6	6642.00	<.001	.22	125.67	215.25
Frekvencija kontakta	2.8	1.0	2.6	1.3	12792.50	.107	.008	176.98	160.48
Kvalitet kontakta	5.4	0.7	5.0	1.3	12002.00	.070	.01	172.62	155.43
Kompetitivna viktimiziranost	3.0	1.5	5.1	1.3	4422.5	<.001	0.36	112.92	228.87
Konfliktni etos-Opravdanost ciljeva	3.4	.8	4.0	1.7	10092.5	<.001	0.04	145.50	194.08
Konfliktni etos-Zajedništvo	3.5	1.1	3.7	1.2	12394.5	.043	0.01	158.73	179.96
Konfliktni etos-Viktimiziranost	3.1	1.1	4.0	1.3	7928.00	<.001	0.14	133.06	207.36
Konfliktni etos-Delegitimizacija	2.3	1.1	2.5	1.2	12392.00	.043	0.03	158.72	179.98
Konfliktni etos-Patriotizam	3.1	1.1	3.3	.9	11995.00	.012	0.07	156.44	182.41
Konfliktni etos-Bezbednost	3.3	1.1	3.5	1.2	12350.00	.038	0.01	158.48	180.23
Konfliktni etos-Mir	4.9	1.0	4.7	1.2	13706.50	.589	0.001	171.73	166.09
Konfliktni etos-Self-koncept	2.6	1.2	3.3	1.2	9370.50	<.001	0.006	141.35	198.51

*rezultati t-testa

3.2.3.2.2 Razlike u odnosima između varijabli.

Koeficijenti korelacija između varijabli procesa pomirenja prikazani su u Tabeli 23. U odnosu na korelacija na celokupnom uzorku, postoje razlike kod obe grupe u nekim odnosima. Kod Srba:

- Korelacije konteksta sa konzervativizmom, percepcijom međugrupne pretnje, etničkim identitetom i frekvencijom kontakta nisu značajne. Postoji značajna pozitivna korelacija sa važnošću nacionalnog identiteta.

- Postoje značajne pozitivne korelacije percepcije realne i simboličke međugrupne pretnje sa važnošću nacionalnog identiteta. Korelacija simboličke međugrupne pretnje sa frekvencijom kontakta nije značajna. Međutim, značajna je veza simboličke međugrupne pretnje i kompetitivne viktimiziranosti.
- Korelacije varijabli etničkog identiteta sa frekvencijom kontakta nisu značajne.
- Važnost nacionalnog identiteta značajno pozitivno korelira sa spremnošću na pomirenje, dok je veza sa kompetitivnom viktimiziranošću sada neznačajna.

Kod Bošnjaka se razlike uočavaju u sledećim odnosima:

- Korelacije konteksta i simboličke međugrupne pretnje i identifikacije sa etničkim identitetom nisu značajne. Javila se značajna pozitivna veza konteksta sa kompetitivnom viktimiziranošću.
- Identitet kao činilac pomirenja više nema značajnu korelaciju sa konzervativizmom, kvalitetom kontakta i važnošću nacionalnog identiteta.
- Veze konzervativizma i kvaliteta kontakta, kao i spremnosti na pomirenje više nisu statistički značajne.
- Percepcija realne međugrupne pretnje nije značajno povezana sa etničkim identitetom i kompetitivnom viktimiziranošću. Međutim, sada je značajna veza sa frekvencijom kontakta.
- Etnički identitet više ne korelira pozitivno sa kvalitetom kontakta i spremnošću na pomirenje.
- Frekvencija kontakta sada ima značajnu pozitivnu korelaciju sa kompetitivnom viktimiziranošću.
- Kvalitet kontakta više nema značajnu korelaciju sa kompetitivnom viktimiziranošću.

Tabela 23

Spirmanovi koeficijenti korelacija za varijable procesa pomirenja za poduzorke

		KON	IDEN	OPR	KONZ	RMP	SMP	EI	VEI	VNI	FK	KK	SNP	KV
1	KON	-	.31**	.06	-.07	-.06	-.07	-.03	-.13	.16*	.11	.20*	.55**	-.04
2	IDEN	.30**	-	-.42**	.289**	.29**	.41**	.35**	.32**	-.01	-.07	-.28**	-.09	.32**
3	OPR	.26**	-.36**	-	-.30**	-.46**	-.52**	-.34**	-.40**	.10	.15*	.40**	.41**	-.55**
4	KONZ	-.08	.12	-.29**	-	.30**	.36**	.71**	.74**	.16*	-.07	-.31**	-.21**	.47**
5	RMP	-.21**	.21**	-.39**	.15*	-	.73**	.27**	.28**	.08	.03	-.27**	-.20**	.40**
6	SMP	-.15	.24**	-.48**	.25**	.72**	-	.33**	.39**	-.10	-.04	-.44**	-.23**	.46**
7	EI	.05	.24**	-.40**	.65**	.10	.20**	-	.86**	.29**	-.08	-.25**	-.13	.50**
8	VEI	-.19*	.11	-.43**	.66**	.22**	.26**	.78**	-	.25**	-.12	-.29**	-.22**	.50**
9	VNI	.08	.15	-.19*	.46**	.12	.14	.50**	.50**	-	.05	.05	.20**	-.05
10	FK	.36**	-.00	.30**	-.20*	-.19*	-.21**	-.22**	-.30**	-.02	-	.32**	.17*	-.16*

11	KK	.36**	-.10	.41**	-.11	-.41**	-.39**	-.10	-.22**	-.01	.50**	-	.31**	-.36**
12	SNP	.73**	.07	.47**	-.18*	-.29**	-.19*	-.14	-.25**	-.01	.56**	.53**	-	-.25**
13	KV	.20*	.21**	-.42**	.27**	-.10	.09	.39**	.25**	.27**	.23**	.15	.14	-

Napomena. KON=Kontekst; IDEN=Identitet; OPR=Skлонost međugrupnom oprost; KONZ=Konzervativizam; RMP=Realna međugrupna pretnja; SMP=Simbolična međugrupna pretnja; EI=Etнички identitet; VEI=Važnost etниčkog identiteta; VNI=Važnost nacionalnog identiteta; FK=Frekvencija kontakta; KK=Kvalitet kontakta; SNP=Spremnost na pomirenje; KV=Kompetitivna viktimiziranost. Iznad dijagonale prikazani su koeficijenti za poduzorak Srba, ispod dijagonale koeficijenti za poduzorak Bošnjaka. Sive ćelije sadrže Pirsonove koeficijente korelacija.

* $p < .05$, ** $p < .01$

Korelacije opisanih varijabli sa skalama konfliktnog etosa na poduzorku Srba nešto se razlikuju u odnosu na korelacije na celom uzorku (Tabela 24):

- Kontekst kao činilac pomirenja izgubio je značajnu korelaciju sa patriotizmom.
- Identitet kao činilac pomirenja nema značajne korelacije sa zajedništvom i mirom;
- Sklonost oprostima više ne korelira značajno sa opravdanošću ciljeva, zajedništvom, patriotizmom i mirom, ali ima negativnu korelaciju sa viktimiziranošću.
- Konzervativizam značajno negativno korelira sa opravdanošću ciljeva, a korelacija je izgubila značajnost kada je u pitanju zajedništvo.
- Realna međugrupna pretnja ostvaruje značajne pozitivne korelacije sa zajedništvom, a izgubljena je značajnost korelacije sa mirom. Simbolička međugrupna pretnja više ne korelira značajno sa mirom.
- Etnički identitet više ne korelira značajno sa opravdanošću ciljeva i mirom.
- Važnost nacionalnog identiteta ne korelira značajno sa opravdanošću ciljeva.
- Frekvencija i kvalitet kontakta više ne koreliraju značajno sa uverenjima o miru, dok sama frekvencija kontakta ne korelira značajno ni sa self-konceptom, opravdanošću ciljeva, viktimiziranošću, delegitimizacijom i patriotizmom..
- Korelacija kompetitivne viktimiziranosti sa opravdanošću ciljeva gubi na značajnosti.

Tabela 24

Spirmanovi koeficijenti korelacija za varijable procesa pomirenja i skale konfliktnog etosa u poduzorku Srba

	OC	ZAJ	VIK	DEL	PAT	BEZ	MIR	SK
KON	.04	.19*	-.22**	-.31**	-.13	.06	.39**	-.20**
IDEN	.11	.11	.13	.26**	.037	.29**	.02	.22**
OPR	-.03	-.13	-.44**	-.53**	-.14	-.27**	.08	-.43**
KONZ	.20*	.08	.36**	.31**	.30**	.32**	.042	.40**
RMP	.07	.24**	.38**	.36**	.31**	.25**	.02	.36**
SMP	.16*	.10	.44**	.50**	.20**	.33**	-.05	.40**
EI	.09	.21**	.35**	.27**	.20**	.34**	.09	.43**

VEI	.11	.16*	.36**	.36**	.26**	.31**	-.02	.44**
VNI	.01	.25**	-.09	-.18*	.09	.07	.20**	-.08
FK	-.07	.03	-.01	-.12	.04	.00	.12	-.10
KK	-.03	-.01	-.30**	-.46**	-.16*	-.21**	.14	-.42**
SNP	-.07	.15*	-.30**	-.45**	-.22**	-.05	.39**	-.35**
KV	.14	.29**	.54**	.45**	.16*	.37**	.04	.54**

Kada su u pitanju Bošnjaci, i tu je došlo do određenih promena u korelacijama (Tabela 25):

- Kontekst ne korelira značajno sa zajedništvom i viktimiziranošću.
- Identitet kao činilac pomirenja ne korelira više značajno sa self-konceptom i delegitimizacijom.
- Realna i simbolička međugrupna pretnja ne koreliraju više značajno sa viktimiziranošću i patriotizmom.
- Etnički identitet ne korelira značajno sa uverenjima o miru.
- Važnost nacionalnog identiteta nema više značajne korelacije sa opravdanošću ciljeva, zajedništvom, viktimiziranošću.
- Frekvencija kontakta je izgubila značajnu vezu sa opravdanošću ciljeva. Kvalitet kontakta je izgubio značajne veze sa bezbednošću.
- Spremnost na pomirenje ne korelira više značajno sa zajedništvom i viktimiziranošću.
- Kompetitivna viktimiziranost korelira značajno pozitivno sa uverenjima o miru, ali više ne ostvaruje značajne korelacije sa delegitimizacijom i patriotizmom.

Tabela 25

Spirmanovi koeficijenti korelacija za varijable procesa pomirenja i skale konfliktnog etosa u poduzorku Bošnjaka

	OC	ZAJ	VIK	DEL	PAT	BEZ	MIR	SK
KON	.03	.15	-.01	-.36**	-.24**	.09	.46**	-.18*
IDEN	.09	.15*	.11	.15	.11	.28**	.19*	.12
OPR	-.34**	-.21**	-.49**	-.63**	-.34**	-.33**	.25**	-.52**
KONZ	.20*	.22**	.28**	.22**	.24**	.30**	.04	.38**
RMP	-.02	-.04	.12	.44**	.14	.21**	-.37**	.21**
SMP	.17*	.05	.31**	.41**	.17*	.17*	-.26**	.33**
EI	.36**	.40**	.38**	.23**	.25**	.46**	.14	.53**
VEI	.31**	.29**	.36**	.31**	.26**	.40**	-.04	.54**
VNI	.15	.15	.29**	.15	.29**	.28**	.09	.29**
FK	-.15	-.04	-.19*	-.42**	-.26**	-.12	.28**	-.29**
KK	.04	.12	-.17*	-.48**	-.27**	-.12	.43**	-.27**
SNP	-.07	.09	-.10	-.56**	-.31**	-.12	.44**	-.27**
KV	.31**	.21**	.53**	.05	.02	.18*	.19*	.33**

3.2.3.3 Odnosi između procesa i definicija pomirenja.

Koeficijenti korelacija svih varijabli koje se tiču različitih procesa pomirenja sa varijablama definicije pomirenja prikazani su u Prilogu C. Na celokupnom uzorku, viši skor na Promeni psihološke orijentacije povezan je sa višim skorom na kontekstu kao činiocu pomirenja, sklonošću međugrupnom oprost, nižom percepcijom međugrupne pretnje, manjom važnošću etničkog identiteta, većom frekvencijom i boljim kvalitetom kontakta, i izuzetno visokom korelacijom sa spremnošću na pomirenje. Kada su u pitanju uverenja konfliktnog etosa, viši skor na skali promene psihološke orijentacije povezan je sa većim zajedništvom i uverenjima o miru, a sa nižim pozitivnim self-konceptom, nižim patriotizmom, delegitimizacijom i viktimiziranošću.

Pomirenje kao jedinstvenu državu u većoj meri definišu oni koji smatraju da je kontekst važan za pomirenje, oni kojima je nacionalni identitet važniji, koji su spremniji na pomirenje i koji imaju bolji kvalitet kontakta sa pripadnicima druge grupe. Veća spremnost na pomirenje, ali i veća kompetitivna viktimiziranost povezani su sa definisanjem pomirenja kao jedinstvene države. Jedinstvena država povezana je sa višim skorom na opravdanosti ciljeva, zajedništvom, bezbednošću i mirom, i nižim skorom na delegitimizaciji.

Definisanje pomirenja kao suočavanja sopstvene grupe sa prošlošću izraženije je kod onih koji kontekst i identitetske procese smatraju važnijim za pomirenje, kao i kod onih koji su manje skloni međugrupnom oprost. Veća frekvencija i bolji kvalitet kontakta takođe su povezani sa ovom definicijom pomirenja, kao i veća spremnost na pomirenje, ali i veća kompetitivna viktimiziranost. Skale konfliktnog etosa koje se tiču opravdanosti ciljeva, zajedništva, bezbednosti i mira pozitivno su povezane sa ovom definicijom, dok je ova definicija povezana sa manjim patriotizmom i nižom delegitimizacijom.

Pomirenje kao priznavanje uloge žrtve drugoj grupi izraženije je kod onih koji kontekst i identitet smatraju važnim činiocima pomirenja, zatim kod onih sklonijih oprost, manje konzervativnim, koji percipiraju manju simboličku pretnju, kojima je etnički identitet manje važan, koji su spremniji na pomirenje i kod kojih je niža kompetitivna viktimiziranost. Takođe, viši skorovi na skalama konfliktnog etosa koje se tiču zajedništva i mira, i niži skorovi na self-konceptu, patriotizmu, delegitimizaciji i viktimiziranosti, povezani su sa izraženijom sklonošću definisanja pomirenja kao priznanja uloge žrtve drugoj grupi.

Korelacije između navedenih varijabli posebno za poduzorke Bošnjaka i Srba prikazane su u Tabeli 26.

Tabela 26

Spirmanovi koeficijenti korelacija procesa i definicija pomirenja

	PPO		JD		SSGP		PUŽ	
	S	B	S	B	S	B	S	B
Kontekst	.62**	.76**	.31**	.51**	.27**	.55**	.34**	.24**
Identitet	.07	.13	-.03	.16*	.23**	.20*	.12	.07
Sklonost međugrupnom oprost	.28**	.44**	.23**	.04	-.22**	.07	.03	.31**
Konzervativizam	-.13	-.06	-.03	.10	-.06	-.05	-.19*	-.17*

Realna međugrupna pretnja	-.23**	-.32**	.04	-.07	.09	-.07	-.02	-.13
Simbolička međugrupna pretnja	-.29**	-.31**	-.13	.07	.14	.03	-.10	-.21**
Etnički identitet	.01	-.00	-.05	.19*	.03	.04	-.14	-.08
Važnost etničkog identiteta	-.11	-.19*	-.13	.06	.03	-.12	-.19*	-.18*
Važnost nacionalnog identiteta	.22**	.03	.30**	.21**	-.02	.10	.15*	-.24**
Frekvencija kontakta	.13	.46**	.04	.20**	.12	.32**	.02	.02
Kvalitet kontakta	.27**	.52**	.07	.29**	.01	.27**	.12	.12
Kompetitivna viktimiziranost	-.17*	.12	-.07	.25**	.19*	.30**	-.05	-.30**
Spremnost na pomirenje	.69**	.86**	.37**	.57**	.26**	.61**	.34**	.22**
Konfliktni etos-Opravdanost ciljeva	-.13	.02	.10	.21**	.10	.09	.04	.03
Konfliktni etos-Zajedništvo	.16*	.22**	.28**	.16*	.11	.20*	.20**	.18*
Konfliktni etos-Viktimiziranost	-.28**	-.22**	-.23**	.18*	.03	.03	-.26**	-.41**
Konfliktni etos-Delegitimizacija	-.44**	-.63**	-.24**	-.23**	-.05	-.26**	-.25**	-.33**
Konfliktni etos-Patriotizam	-.14	-.30**	.10	-.13	-.10	-.22**	-.10	-.13
Konfliktni etos-Bezbednost	.03	-.01	.17*	.15	.16*	.03	.13	-.05
Konfliktni etos-Mir	.46**	.56**	.26**	.26**	.32**	.42**	.40**	.19*
Konfliktni etos-Self_koncept	-.28**	-.31**	-.12	.05	-.02	-.06	-.16*	-.23**

Napomena. PPO=Psihološka promena orijentacije; JD=Jedinstvena država; SSGP=Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću; PUŽ=Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi; S=Srbi, B=Bošnjaci. U svim poljima nalazi se Pirsonov koeficijent korelacije. * $p < .05$, ** $p < .01$

3.2.3.4 Predikcija spremnosti na pomirenje.

Sa ciljem provere postavljenih hipoteza, a koje se tiču spremnosti na pomirenje, primenjen je generalizovani linearni model, koji je pogodan kada kriterijumska varijabla (Spremnost na pomirenje) odstupa od normalne distribucije. Kao prediktori uključeni su kompetitivna viktimiziranost, etnički identitet, sklonost međugrupnom oprost, percepcija realne međugrupne prednje i ukupan skor na skali konfliktnog etosa, kao i varijabla uzrasta kao kontrolna varijabla, s obzirom na to da su razlike između grupa u uzrastu značajne. Rezultati su prikazani u Tabeli 27. Fitovan model značajno se razlikuje od intercepta kako na celom uzorku ($\chi^2(6) = 121.646, p < .001$), tako i na poduzorcima Srba ($\chi^2(6) = 51.312, p < .001$) i Bošnjaka ($\chi^2(6) = 98.466, p < .001$).

Tabela 27

Rezultati GLM za predviđanje spremnosti na pomirenje

Parametar	<i>B</i>	<i>S.E.</i>	Waldov χ^2	<i>df</i>	<i>p</i>
Celokupan uzorak					
Intercept	-3.172	.4859	42.627	1	.000
Uzrast	.013	.0036	12.389	1	< .000
Kompetitivna viktimiziranost	.134	.0291	21.283	1	< .000
Etnički identitet	.053	.0332	2.579	1	.108
Percepcija realne pretnje	-.068	.0388	3.095	1	.079
Konfliktni etos	.020	.0958	.043	1	.836
Sklonost međugrupnom oprost	.491	.0528	86.587	1	< .000
Srbi					
Intercept	-1.550	.5143	9.087	1	.003
Uzrast	-.003	.0041	.578	1	.447
Kompetitivna viktimiziranost	-.003	.0391	.005	1	.944
Etnički identitet	.030	.0380	.631	1	.427
Percepcija realne pretnje	-.013	.0439	.090	1	.764
Konfliktni etos	.046	.1159	.158	1	.691

Sklonost međugrupnom oprost	.343	.0566	36.704	1	< .000
<hr/>					
Bošnjaci					
Intercept	-4.773	.7840	37.069	1	.000
Uzrast	.011	.0061	2.939	1	.086
Kompetitivna viktimiziranost	.418	.0628	44.365	1	< .000
Etnički identitet	-.049	.0563	.754	1	.385
Percepcija realne pretnje	-.058	.0625	.871	1	.351
Konfliktni etos	.090	.1447	.387	1	.534
Sklonost međugrupnom oprost	.564	.0847	44.410	1	< .000

Iz tabele se može videti da je H7 potvrđena, dok konfliktni etos i etnički identitet ne predviđaju značajno spremnost na pomirenje. Takođe, H5 nije potvrđena, ali je kompetitivna viktimiziranost značajan *pozitivan* prediktor spremnosti na pomirenje. Ovo, međutim, važi za ceo uzorak. Kada se pogledaju rezultati za poduzorke, može se primetiti da je kod Srba značajan prediktor jedino sklonost međugrupnom oprost, a na poduzorku Bošnjaka značajna su druga dva prediktora – izraženija kompetitivna viktimiziranost i veća sklonost međugrupnom oprost. Percepcija međugrupne pretnje nije značajan prediktor.

3.2.4 Mrežna analiza

Puni nazivi čvorova koji su prikazani u mrežama nalaze se u Tabeli 28.

Tabela 28

Nazivi čvorova u mrežama

skraćena	puno ime	skraćena	puno ime
PPO	Promena psihološke orijentacije	KON	Kontekst
JD	Jedinstvena država	IDEN	Identitet
SSGP	Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	ZAJ	Zajedništvo
PUZ	Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	DEL	Delegitimizacija

KK	Kvalitet kontakta	RP	Percepcija realne međugrupne pretnje
OPR	Sklonost međugrupnom oprost	KV	Kompetitivna viktimiziranost
EI	Etnički identitet		

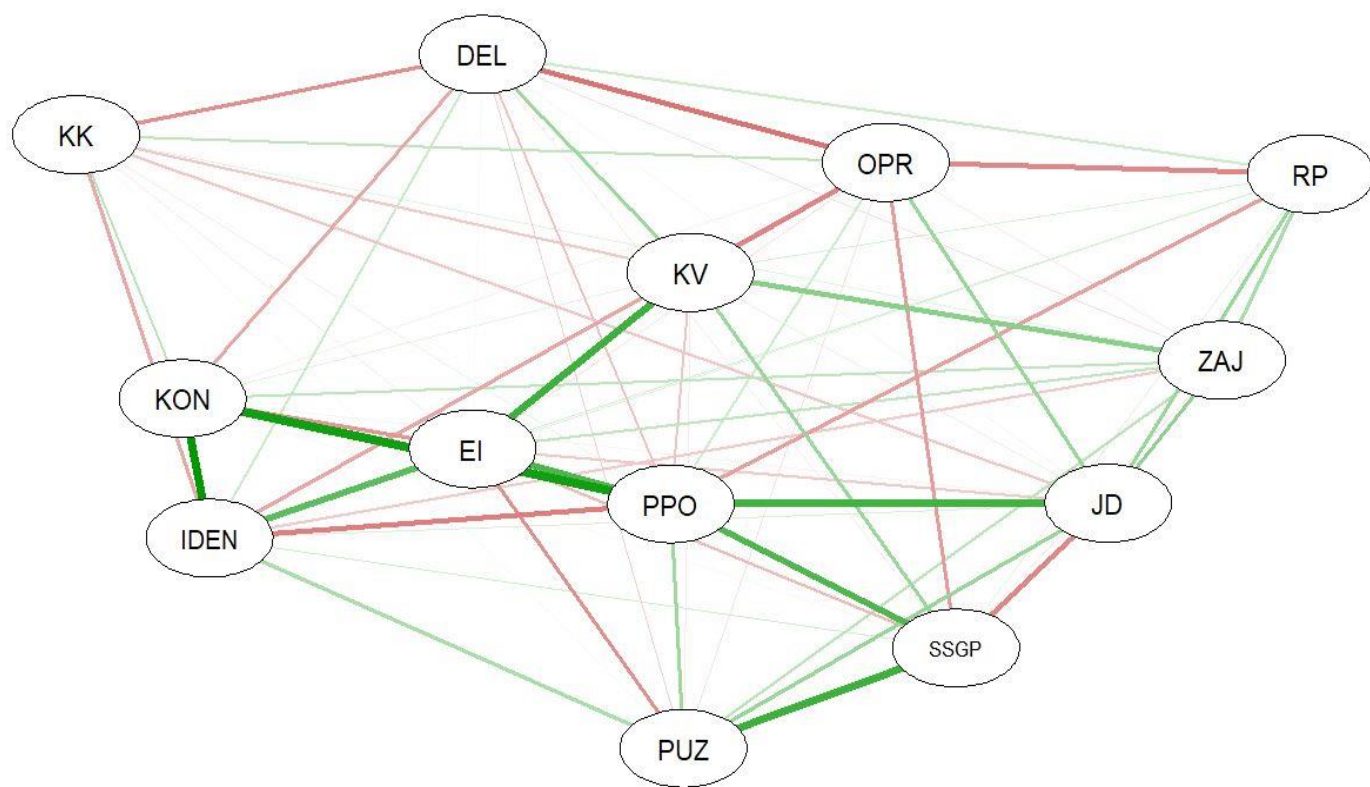
S obzirom na visoke korelacije između određenih parova varijabli, ili niske ili odsustvo veza sa varijablama pomirenja, u mrežu nisu uključene sledeće varijable:

- percepcija realne međugrupne pretnje je uključena, dok je percepcija simboličke međugrupne pretnje isključena;
- skor na Skali etničkog identiteta je uključen, dok je važnost etničkog identiteta isključena, kao i konzervativizam. Isključena je važnost nacionalnog identiteta.
- Kada je u pitanju Skala konfliktnog etosa, uključene su skale zajedništva i delegitimizacije. Umesto skale viktimiziranosti uključena je kompetitivna viktimiziranost.
- Isključena je varijabla frekvencije, te uključena samo varijabla kvaliteta kontakta.
- Uključene su varijable definicija pomirenja i procesa pomirenja zasnovanih na kvalitativnom delu istraživanja.
- Uključena je varijabla sklonosti oprost.

Pored navedenih razloga, broj čvorova u mreži morao je da bude smanjen zbog veličine uzoraka, kako bi mreža bila stabilnija. Mreže korelacija za sve varijable na poduzorcima prikazane su u Prilozima E i F. Mreža parcijalnih korelacija za poduzorak Srba prikazana je na Grafiku 4. Pozitivne korelacije prikazane su zelenom bojom, a negativne crvenom. Debljina ivice označava jačinu korelacije, odnosno što je ivica deblja, korelacija je jača.

Grafik 4

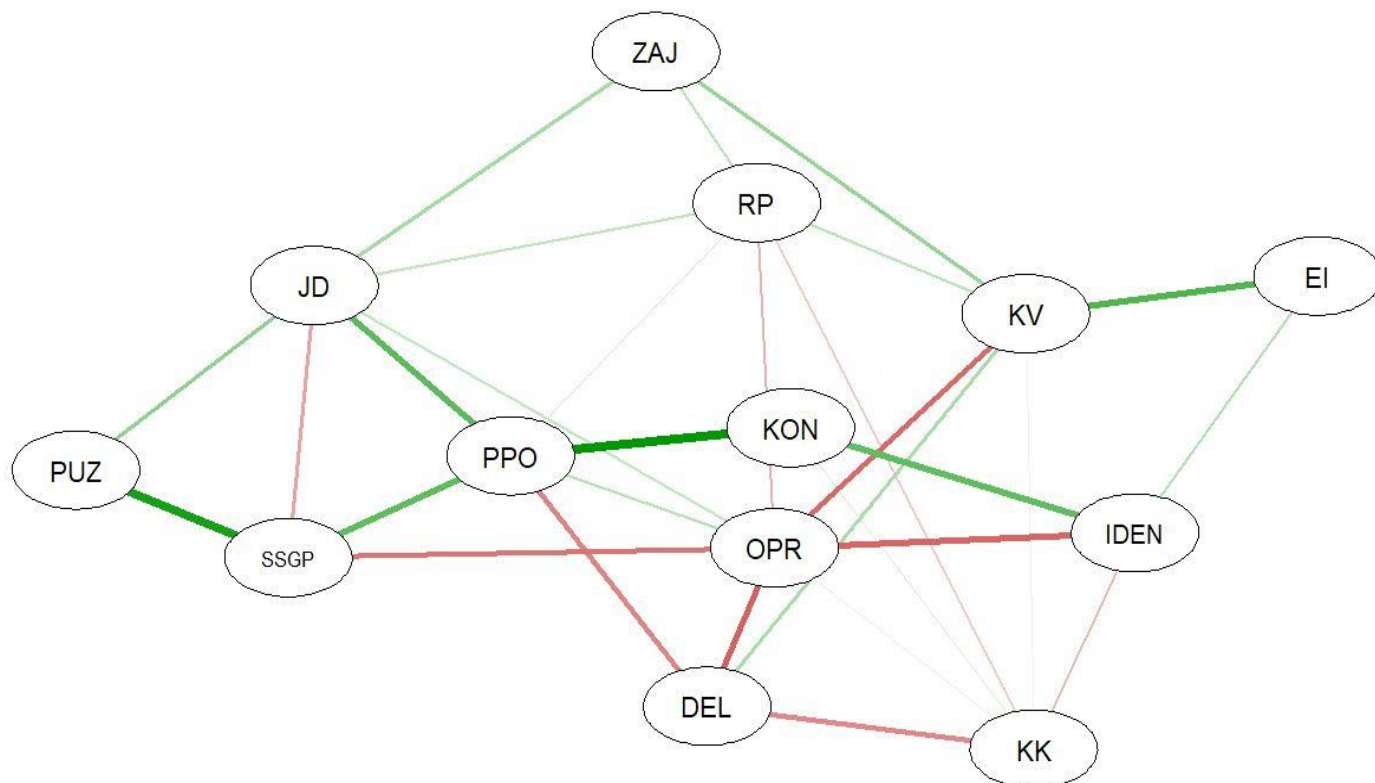
Mreža parcijalnih korelacija na poduzorku Srba

Može se primetiti da postoje snažne pozitivne veze između konteksta i identiteta kao činilaca pomirenja, ali su i oba ova činioca povezana sa izraženijim etničkim identitetom. Takođe, etnički identitet je pozitivno povezan sa promenom psihološke orijentacije i izraženijom kompetitivnom viktimiziranošću. Tri definicije pomirenja, promena psihološke orijentacije, priznavanje drugoj grupi uloge žrtve i suočavanje sa prošlošću imaju pozitivne međusobne korelacije, ali je pomirenje kao jedinstvena država negativno povezano sa suočavanjem sa prošlošću. Delegitimizacija i sklonost međugrupnom oprost, kao i kvalitet kontakta, imaju izražene negativne korelacije sa drugim čvorovima u mreži. Kako bi mreža bila interpretabilnija, primenjena je LASSO optimizacija. LASSO mreža prikazana je na Grafiku 5.

Grafik 5

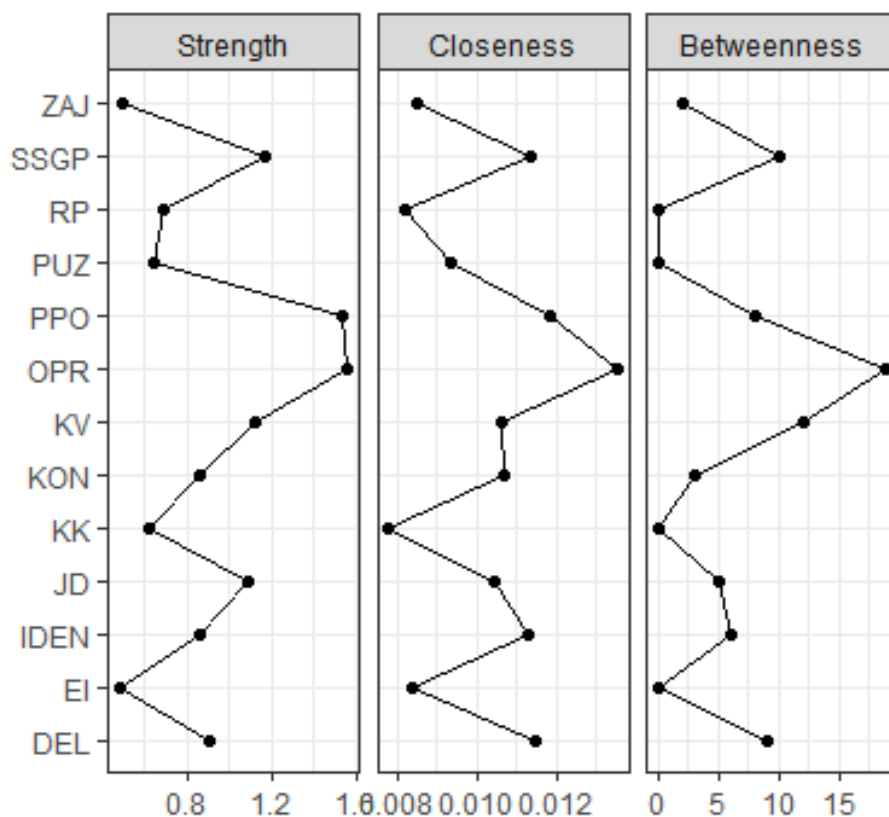
Mreža pomirenja na poduzorku Srba sa LASSO optimizacijom

Kada se pogleda LASSO mreža, mogu se primetiti razlike u odnosu na mrežu parcijalnih korelacija. U LASSO mreži prikazane su najznačajnije veze između čvorova. S tim u vezi, najjače pozitivne korelacije uočavaju se između promene psihološke orijentacije i konteksta kao činioca pomirenja, ali i, logično, suočavanja sa istorijom svoje grupe i priznavanja uloge žrtve drugoj grupi. Sklonost međugrupnom oprostima dobija centralniju ulogu u mreži i ostvaruje jače negativne korelacije, i to sa identitetskim procesima, delegitimizacijom, kompetitivnom viktimiziranošću i suočavanjem grupe sa prošlošću. Indeksi centralnosti za mrežu na poduzorku Srba prikazani su na Grafiku 6.

Grafik 6

Indeksi centralnosti na poduzorku Srba

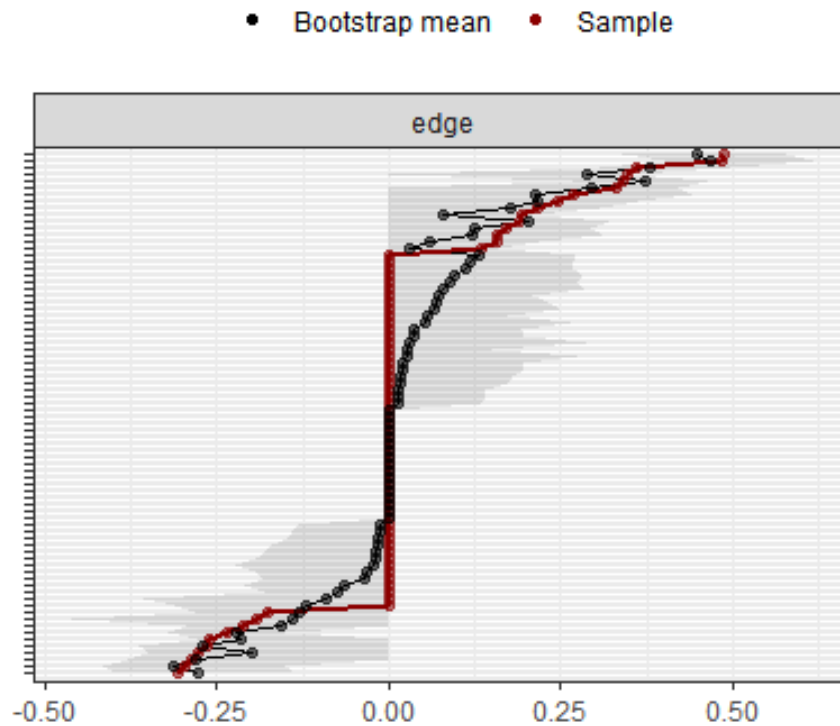

Kao najcentralniji, odnosno čvorovi sa najvećom snagom, izdvajaju se definicija pomirenja kao promene psihološke orijentacije i sklonost međugrupnom oprost. Ove varijable su najjače direktno povezane sa ostalim čvorovima u mreži. Samim tim, promene u izraženosti ovih varijabli imale bi najveći direktan uticaj na čitavu mrežu. Najveći indirektan uticaj na mrežu može se ostvariti preko sklonosti međugrupnom oprost, s obzirom na to da ovaj čvor ima najveću bliskost sa drugim čvorovima u mreži. S druge strane, najveći broj informacija koje protiču kroz mrežu morao bi proći kroz ovaj čvor, te je i njegov potencijal da poremeti uticaj koji se vrši na neki drugi čvor takođe visok. Promena psihološke orijentacije ima relativno nisku udaljenost, kao i visoku bliskost, te se ovaj čvor, odnosno ova varijabla, čini najvažnijom u datoj mreži. Najslabiji uticaj na promenu mreže prema parametrima centralnosti imali bi identifikacija sa etničkim identitetom i zajedništvo iz Skale konfliktnog etosa. Važno je primetiti da iako sklonost oprost i promena psihološke orijentacije imaju najveću snagu, te dve varijable među sobom nemaju veoma visoku korelaciju, pa se čini kao da predstavljaju zasebne mehanizme uticaja na mrežu pomirenja.

Intervali poverenja za pondera ivica prikazani su na Grafiku 7. Neki od pondera se poklapaju sa nulom, što znači da su te ivice stabilne. Sa druge strane, za većinu ivica intervali poverenja su dosta široki, što implicira se ponderi moraju interpretirati pažljivo.

Grafik 7

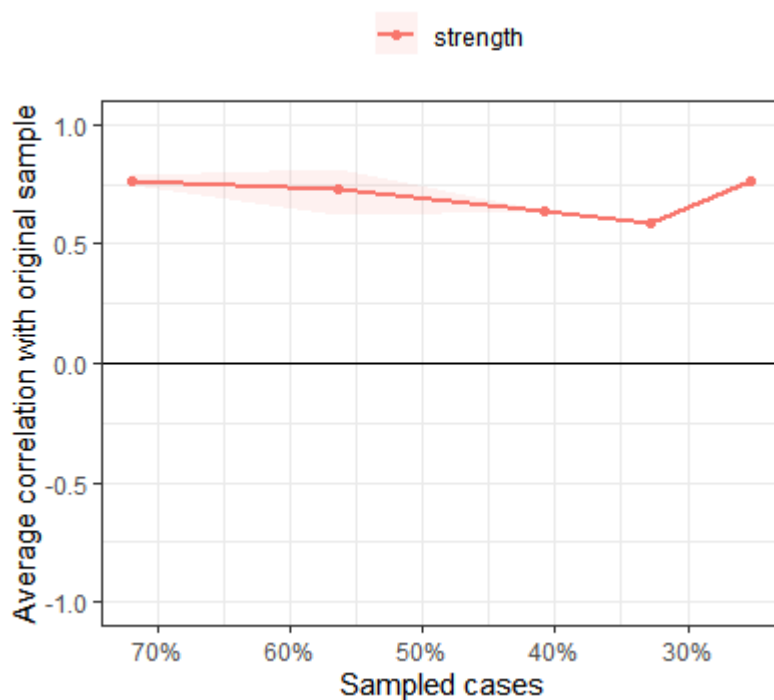
Grafički prikaz intervala poverenja pondera ivica u mreži na poduzorku Srba

Međutim, situacija sa proverom stabilnosti indeksa centralnosti je nešto drugačija (Grafik 8). Na simuliranim uzorcima koji predstavljaju određen procenat originalnog uzorka, snaga čvorova ima visoke korelacije sa indeksima iz originalne mreže, što ukazuje na to da se ovaj indeks centralnosti može interpretirati sa relativno visokom pouzdanošću.

Grafik 8

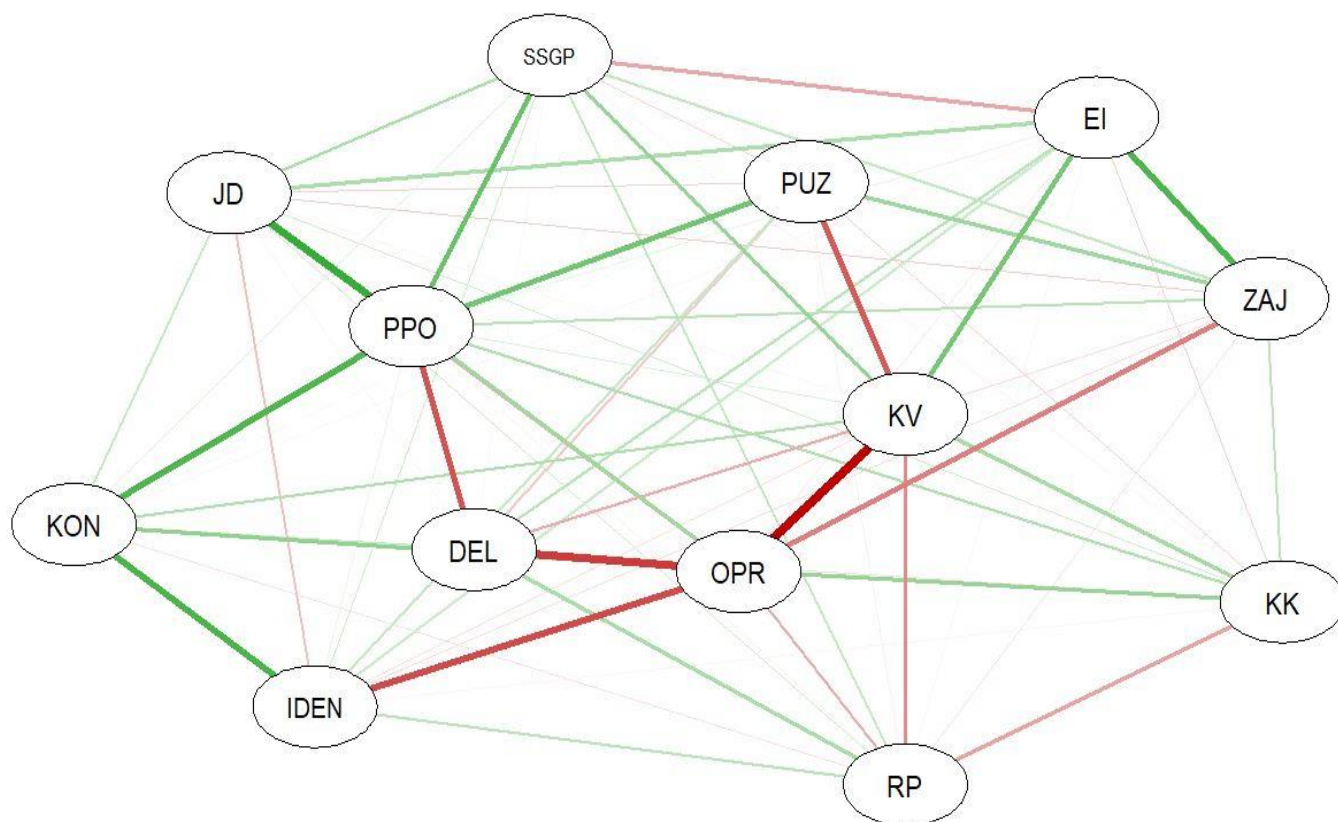
Grafički prikaz korelacija snage čvorova između originalnog i simuliranih uzoraka na poduzorku Srba

Indeks malih svetova iznosi 1.04, što ukazuje na to da mali svetovi nisu svojstveni ovoj mreži. Mreža parcijalnih korelacija za poduzorak Bošnjaka prikazana je na Grafiku 9.

Grafik 9

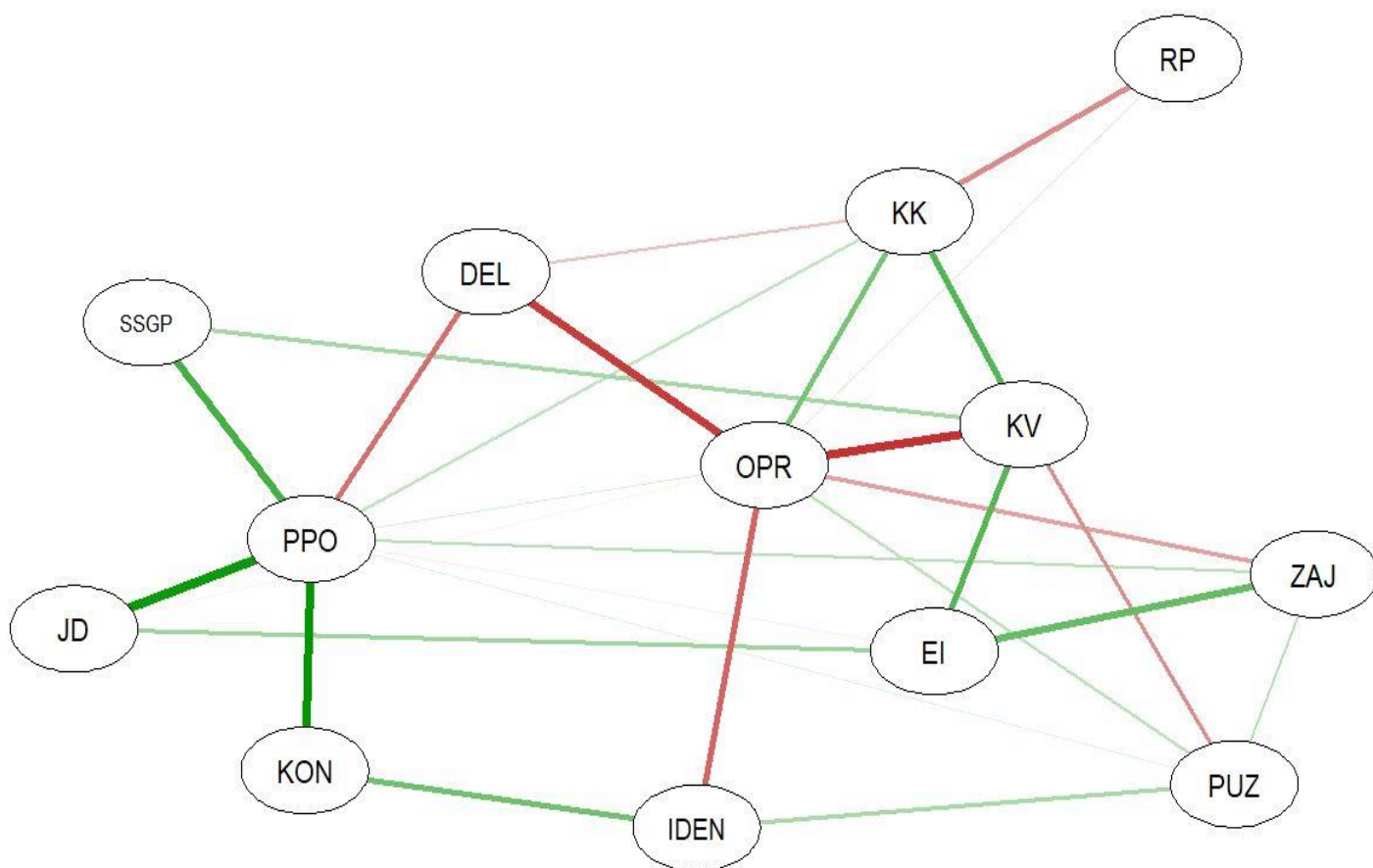
Mreža parcijalnih korelacija na poduzorku Bošnjaka

Ono što se na prvi pogled može uočiti jesu snažnije negativne veze nego u mreži na poduzorku Srba. Najjača negativna korelacija je između kompetitivne viktimiziranosti i sklonosti međugrupnom oprost. Oprost se čini najcentralnijom varijablom, ali koja ostvaruje najjače negativne korelacije sa drugim čvorovima u mreži. Sa druge strane, promena psihološke orijentacije takođe ostvaruje veliki broj veza, uglavnom pozitivnih, sa ostalim čvorovima u mreži. Ovde se da primetiti da, za razliku u mreži za Srbe, negativna korelacija između priznavanja uloge žrtve drugoj grupi i suočavanja sa prošlošću grupe je slabijeg intenziteta. Najznačajnije veze između čvorova u modelu za Bošnjake prikazane su na Grafiku 10.

Grafik 10

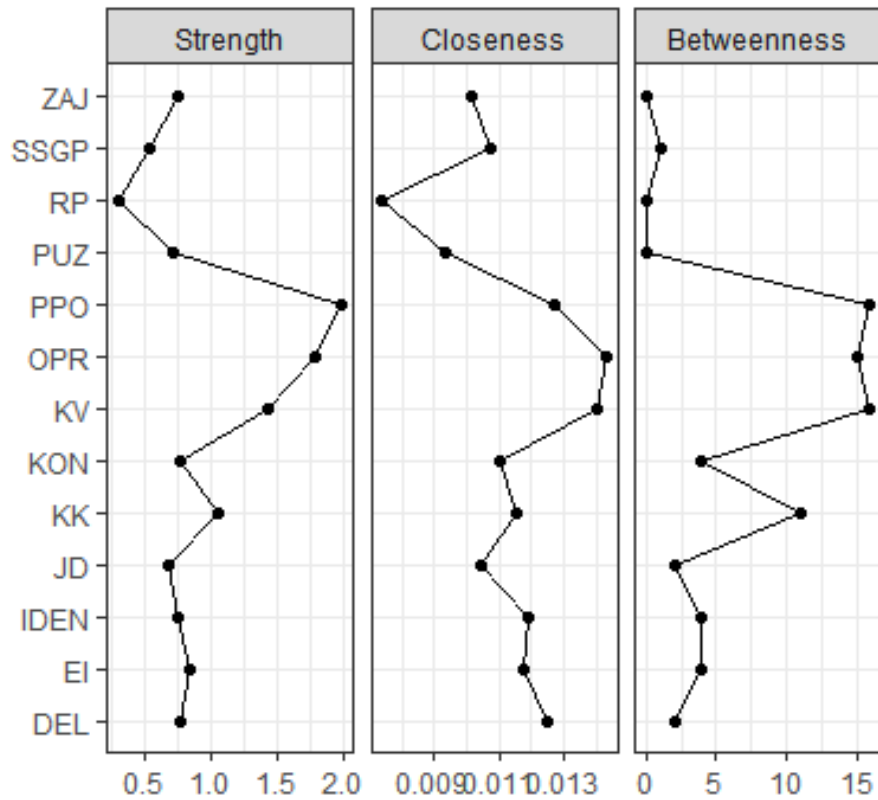
Mreža pomirenja na poduzorku Bošnjaka sa LASSO optimizacijom

Ono što se najpre može primetiti jeste da percepcija realne pretnje igra najmanju ulogu u mreži i ostvaruje negativne korelacije samo sa kvalitetom kontakta i sklonosti oprost u mnogo manjoj meri. Varijable definicija pomirenja su među sobom snažno povezane, što bi eventualno moglo da ukaže čak na postojanje jednog faktora koji obuhvata sve ove aspekte pomirenja. O tome će biti više reči u diskusiji. Čini se da donekle važnu ulogu igra i kompetitivna viktimiziranost. Indeksi centralnosti (Grafik 11) ukazuju na to da promena psihološke orijentacije ima najveću snagu u mreži, praćena sklonošću međugrupnom oprost. Ipak, situacija je slična kao na poduzorku Srba, odnosno ova dva čvora ostvaruju mahom pozitivne ili negativne veze sa drugim čvorovima u mreži. Najveći indirektan uticaj na mrežu, pored sklonosti oprost, ima i kompetitivna viktimiziranost. Ova tri čvora, promena psihološke orijentacije, kompetitivna viktimiziranost i sklonost međugrupnom oprost imaju i najveći potencijal da utiču na protok informacija u mreži.

Grafik 11

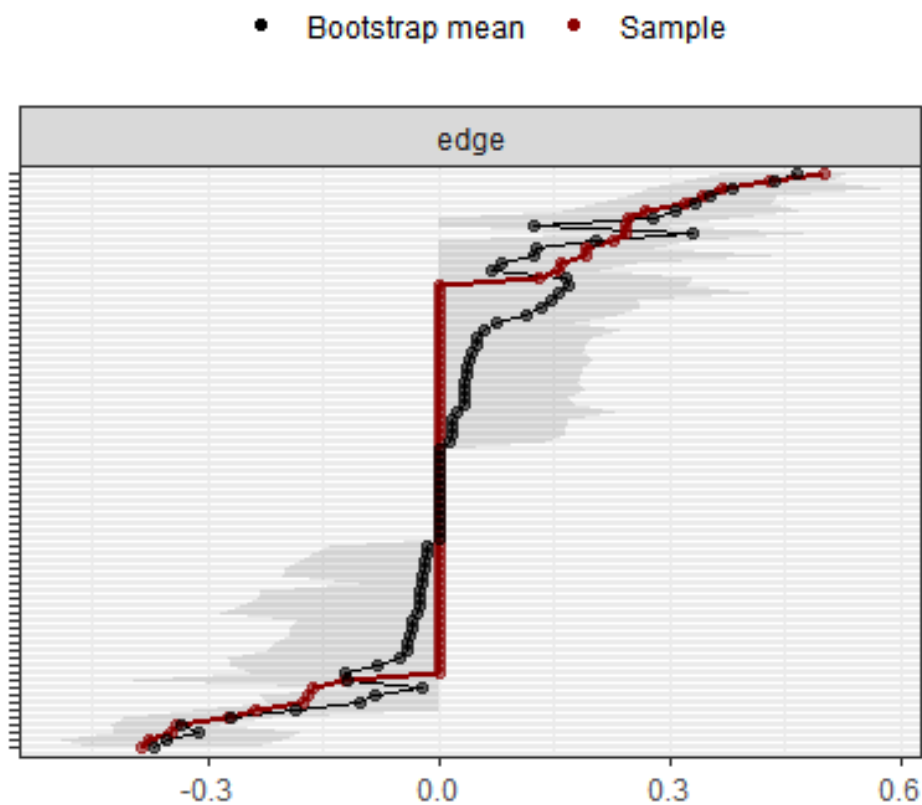
Indeksi centralnosti na poduzorku Bošnjaka

Intervali poverenja za pondera ivica prikazani su na Grafiku 12. Situacija je slična kao na poduzorku Srba, neki od pondera se poklapaju sa nulom, što ukazuje na stabilnost ivica. Međutim, za većinu ivica intervali poverenja su dosta široki, što implicira se ponderi moraju interpretirati pažljivo.

Grafik 12

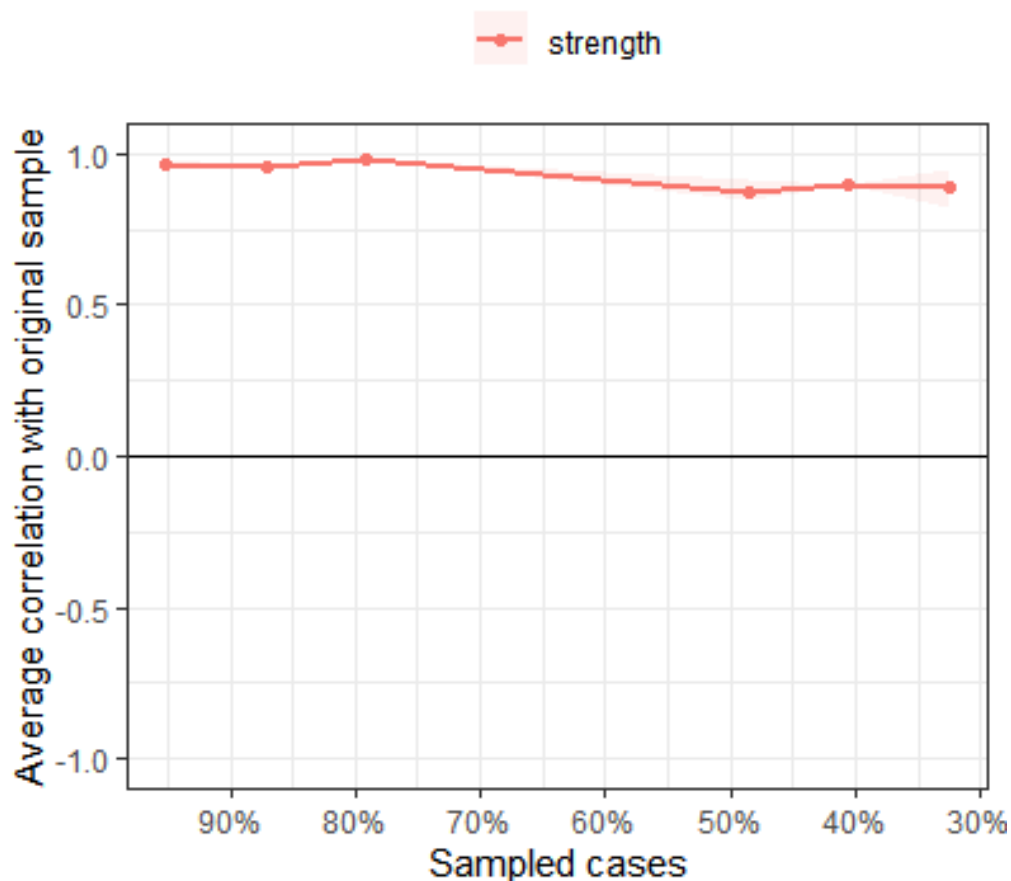
Grafički prikaz intervala poverenja pondera ivica u mreži na poduzorku Bošnjaka

Što se tiče snage čvorova i pouzdanosti ovog indeksa centralnosti na simuliranim podacima, korelacije su veoma visoke kada se simulacije rade na 80% uzorka i više, a nešto niže kada je u pitanju manji uzorak, ali i dalje veoma visoke (Grafik 13). Stoga je indekse centralnosti moguće interpretirati sa visokom pouzdanošću. Indeks malih svetova iznosi .89, što ukazuje da mreži pomirenja na bošnjačkom poduzorku nije svojstveno prisustvo malih svetova.

Grafik 13

Grafički prikaz korelacija snage čvorova između originalnog i simuliranih uzoraka na poduzorku Bošnjaka

Test invarijantnosti mreža, kojim su upoređene mreže za Bošnjake i Srbe, ukazuje na to da postoji značajna razlika između mreža ($M = .34, p = .001$), te je H10 potvrđena. Mreže se, međutim, ne razlikuju u globalnoj snazi mreža ($S = 1.54, p = .11$, globalna snaga za Srbe iznosi 5.27, za Bošnjake 6.81).

Napravljeno je poređenje između indeksa centralnosti obe mreže uz pomoć NCT funkcije (Tabela 29). Rezultati ukazuju na to da se snaga čvorova kvaliteta kontakta i promene psihološke orijentacije razlikuje između grupa, te da različitu bliskost imaju kvalitet kontakta i kompetitivna viktimiziranost. H11 je delimično potvrđena, s obzirom na to da razlike u centralnosti čvorova postoje samo kada su u pitanju neki čvorovi.

Tabela 29*Značajnost razlika u indeksima centralnosti svih čvorova u mrežama za različite etničke grupe*

Čvor	Snaga	Bliskost	Udaljenost
Kvalitet kontakta	.019	.001	.062
Kompetitivna viktimiziranost	.134	.043	.411
Etnički identitet	.126	NA	.461
Percepcija realne pretnje	.764	.489	1.000
KE – Zajedništvo	.256	NA	1.000
KE – Delegitimizacija	.667	.087	.364
Sklonost međugrupnom oprost	.084	.349	.127
Kontekst	.464	.487	1.000
Identitet	.723	.352	.675
Promena psihološke orijentacije	.000	.267	.717
Jedinstvena država	.356	.358	.169
Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću	.580	.190	.680
Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi	.903	.373	1.000

Test invarijantnosti ivica u mrežama pokazao je da postoje određene razlike u ivicama između grupa (Tabela 30). Značajne razlike su prikazane prve u tabeli.

Tabela 30*Značajnost razlika u ivicama u mrežama za različite etničke grupe*

Var 1	Var 2	<i>p</i>	Var 1	Var 2	<i>p</i>
KK	KV	.000	DEL	IDEN	.351
KV	DEL	.000	ZAJ	PUZ	.354
OPR	JD	.000	RP	PPO	.446
RP	ZAJ	.000	DEL	OPR	.509
SSGP	PUZ	.000	DEL	PPO	.542
KV	RP	.001	KON	SSGP	.542
KV	KON	.001	KV	OPR	.560
KV	PPO	.001	ZAJ	SSGP	.571
EI	JD	.002	RP	IDEN	.634
JD	SSGP	.002	KON	IDEN	.664

ZAJ	OPR	.010	EI	RP	.676
KV	PUZ	.015	KK	DEL	.699
OPR	KON	.025	EI	DEL	.701
EI	SSGP	.029	RP	OPR	.701
OPR	SSGP	.033	DEL	KON	.704
OPR	PUZ	.038	KK	KON	.719
PPO	JD	.039	KV	EI	.741
JD	PUZ	.040	DEL	PUZ	.752
KV	IDEN	.041	KON	PPO	.817
RP	JD	.041	KON	JD	.834
KV	SSGP	.044	OPR	IDEN	.839
KK	EI	.047	KV	JD	.842
KK	IDEN	.051	RP	DEL	.848
DEL	JD	.053	PPO	PUZ	.880
EI	ZAJ	.073	OPR	PPO	.916
IDEN	PUZ	.083	IDEN	SSGP	.953
PPO	SSGP	.083	DEL	SSGP	1.000
EI	OPR	.116	EI	KON	1.000
EI	PPO	.160	IDEN	PPO	1.000
KK	PPO	.172	IDEN	JD	1.000
ZAJ	JD	.208	KK	JD	1.000
ZAJ	PPO	.244	KK	PUZ	1.000
KK	RP	.253	RP	KON	1.000
KON	PUZ	.266	RP	SSGP	1.000
EI	IDEN	.280	RP	PUZ	1.000
KK	ZAJ	.283	SSGP	SSGP	1.000
KV	ZAJ	.302	ZAJ	DEL	1.000
EI	PUZ	.324	ZAJ	KON	1.000
KK	OPR	.331	ZAJ	IDEN	1.000

3.3 DISKUSIJA

Diskusija podataka dobijenih u istraživanju zasniva se na nereprezentativnom i relativno malom uzorku ispitanika u svakoj od grupa. Samim tim, bilo kakva generalizacija na populaciju je sporna, odnosno kada se govori o razlikama između grupa, ne govori se o populacijskim razlikama, već o razlikama ograničenog dometa, ali koje u skladu sa naučnom praksom pružaju dodatna empirijski potkovanu saznanja o fenomenima koji se istražuju. S tim u vezi, treba imati na umu su svi rezultati ograničene ekološke validnosti.

3.3.1 Definisane pomirenje.

Najznačajniji deo kvantitativnog istraživanja predstavlja kreiranje skala kojima se procenjuje kako ispitanici definišu pomirenje, kao i koje faktore smatraju za njega značajnim. Postoji mnogo procesa koji su dovođeni u vezu sa međugrupnim pomirenjem nakon nasilnog konflikta, neki od njih, a i samo pomirenje, nazivani su različitim imenima. Međutim, teorije o pomirenju izvedene su pretežno iz teorija o konfliktima (npr. Bar-Talova teorija se fokusira na konfliktni etos, a u mnogo manjoj meri na etos mira) i njihovom razrešenju, odnosno izgradnji mira (*peacebuilding*). Ne umanjujući važnost ovih pristupa međugrupnim odnosima, želela bih da istaknem da sveobuhvatna analiza pomirenja i njegovih procesa nije često bila predmet istraživanja, a pomirenje na psihosocijalnom nivou sasvim sigurno predstavlja uslov za održavanje stabilnog mira.

Najpre ću se osvrnuti na rezultate dobijene faktorskom analizom skala koje se tiču definisanja pomirenja i činilaca za njegovo postizanje. Stavke u upitnicima kreirane su na osnovu materijala iz fokus grupa, odnosno onoga što su laici definisali kao pomirenje ili faktore koji su bitni za njegovo postizanje. Kada je u pitanju definisanje pomirenja, faktori koji su se izdvojili jesu Promena psihološke orijentacije, Jedinstvena država, Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću i Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi.

Promena psihološke orijentacije je prepoznata i ranije u literaturi kao najvažniji deo pomirenja. Recimo, Bar-Tal i Teichman (2005) navode da je prvi *preduslov* pomirenja legitimizacija, diferencijacija, ravnopravnost i personalizacija druge grupe. Međutim, nije uvek bilo jasno šta tačno promena psihološke orijentacije predstavlja, odnosno u studijama je mahom istraživani neki *deo* te promene. Sadržaj ovog faktora u mom istraživanju obuhvata nekoliko aspekata: prihvatanje drugih bez obzira na grupnu pripadnost; poštovanje kulturnih, verskih i drugih međugrupnih razlika; normalan život u smislu komunikacije, deljenja svakodnevice,

planova, druženja i provođenja vremena zajedno uopšteno; saradnju u radu i saradnju u drugim aspektima poput kulture i obrazovanja; izostanak diskriminacije; okretanje od prošlosti i orijentacija na budućnost, uz postavljanje zajedničkih ciljeva; izostanak straha i razumevanje da grupa ima drugačiju interpretaciju zajedničke prošlosti. Širok je raspon sadržaja koji obuhvata ovaj faktor. Međutim, visoka faktorska zasićenja ukazuju na to da postoji latentni faktor koji obuhvata sve ove procese, koji je najbliže objašnjen upravo kao promena psihološke orijentacije na nivou grupe. Svi ovi procesi su u većoj ili manjoj meri već izučavani u socijalnoj i političkoj psihologiji, i kao takvi dovođeni u vezu sa međugrupnim odnosima. Međutim, kao što sam već napomenula u uvodnom delu teze, ovi procesi su značajni za međugrupne odnose u najrazličitijim mogućim kontekstima, od organizacija, preko odnosa između manjinskih i većinskih grupa, marginalizacije osetljivih grupa (npr. homoseksualaca), do samih međugrupnih konflikata i njihovog prevazilaženja. Razumevanje, prihvatanje i integracija ekonomskih migranata u Nemačkoj ima drugačiji kvalitet od prihvatanja i razumevanja pripadnika grupe čiji su članovi izvršili egzekuciju nečijeg člana porodice. Mehanizmi za unapređenje međugrupnih odnosa i samo pomirenje mogu biti isti. Njihov kvalitet i njihovo dejstvo na međugrupne procese razlikuju se u zavisnosti od konteksta i istorije odnosa između grupa.

Drugi faktor koji se izdvojio kada je u pitanju definisanje pomirenja jeste Jedinствена država, koja podrazumeva da Bosna i Hercegovina ne bude organizovana po entitetima, da nema unutrašnje granice, već da bude jedinstvena država, sa političkim sistemom koji podržava jedinstvo i nadređenim nacionalnim identitetom. Ako su ostale definicije pomirenja nešto što se može identifikovati nakon svakog međugrupnog konflikta (mada je univerzalnost opisanih procesa upitna), ova definicija se može smatrati donekle kontekstualno specifičnom. Ujedinjena država u tom smislu imala bi dve funkcije. Jedna je nadređeni nacionalni identitet, za koji se smatra da bi mogao doprineti unapređenju međugrupnih odnosa. Druga funkcija je političko pomirenje i na neki način redefinisane političkog sistema koji je definisan Dejtonskim sporazumom, koji je bio efikasan u prekidanju oružanog konflikta, ali njegov pozitivan efekat na budućnost i međuetničke odnose je veoma upitan. Bošnjaci su znatno skloniji od Srba definisanju pomirenja na ovaj način. I ranija istraživanja pokazala su da se Bošnjaci u većoj meri identifikuju sa državom, sa bosanskohercegovačkim nacionalnim identitetom i državnim simbolima (Karić, 2019; Turjačanin, Dušanić, Lakić, Čehajić-Clancy et al., 2017; Turjačanin, Dušanić, & Lakić, 2017), a i u ovom istraživanju pokazano je da im je značajno važnije to što su stanovnici Bosne i Hercegovine. Zašto je Srbima jedinstvena država

i sa njom povezan nacionalni identitet manje privlačna? Najpre, politički gledano, u unitarnoj državi Bošnjaci bi brojačno predstavljali većinu, te postoji „opasnost“ od nadglasavanja po svakom pitanju. U aktuelnoj političkoj klimi ovaj rizik se čini realnim. Osim toga, citiraću sagovornika u jednom neformalnom razgovoru, „mi (Bošnjaci) nemamo druge države osim ove“. Matična zemlja Bošnjaka jeste upravo Bosna i Hercegovina, dok Srbi, iako im je sasvim sigurno veoma značajno što žive u BiH, imaju „rezervnu“ državu, Republiku Srbiju, sa kojom su i politički i identitetski značajno povezani (recimo, Srbi iz Republike Srpske se u većoj meri identifikuju sa Srbijom, nego sa BiH; Karić, 2019). Bez obzira na to, ili baš zbog toga, njihovo očekivanje da bi se na nadređeni bosanskohercegovački identitet isprojektovalo mnogo više odrednica bošnjačkog identiteta (Wenzel et al., 2007; Waldzus & Mummendey, 2004) može biti još jedan od razloga zašto su manje skloni definisanju pomirenja na ovaj način. U datom kontekstu, „pristanak“ ili prisila na identifikaciju sa nadređenim identitetom mogao bi dovesti upravo do jačanja negativnih stavova (Dovidio et al., 2012; Stone & Crisp, 2007).

Suočavanje s prošlošću u ovom upitniku obuhvata priznavanje uloge počinioaca svake grupe u ratu, priznavanje zlodela i izvinjenje, odnosno traženje oprosta za njih. Poricanje svoje uloge počinioaca u ratu, koji je odgovoran za stradanja druge grupe, je česti pratilac međuetničkih konflikata (Nyhan & Zeitzoff, 2018), i to poricanje jeste nešto što je u BiH prisutno na svim nivoima. Snažan akcenat na suočavanje sa prošlošću stavljen je u literaturi kada su u pitanju postkonfliktni međugrupni odnosi (npr. Moon, 2008; Nadler, 2002). Otpor suočavanju sa prošlošću je, očekivano, prisutan u većoj meri kod grupe koja je imala ulogu počinioaca. Prihvatanje prošlosti u kojoj je grupa viđena kao počinilac ili zločinac predstavlja pretnju moralnoj (samo)percepciji grupe (Shnabel & Noor, 2012) i sa sobom povlači, pored ugrožene slike o sopstvenoj grupi iz koje se crpi značajan deo identiteta, i druge posledice u vidu potrebe za reparacijom, pravdom (Kriesberg, 2004), ili u vidu teških emocija (Nadler & Shnabel, 2008). Te doživljene pretnje otežavaju ili onemogućavaju priznavanje i prihvatanje počinjenih zlodela. Imajući to u vidu, jasne su razlike između Bošnjaka i Srba u izraženosti ove definicije pomirenja: Bošnjaci su značajno skloniji da ovom aspektu pomirenja pripisuju mnogo veći značaj, odnosno da samo pomirenje definišu kao proces suočavanja sopstvene grupe sa prošlošću. Kao grupa koja je pretrpela znatno veće žrtve tokom rata, imaju potrebu da povrate moć (Nadler & Shnabel, 2008; Shnabel et al., 2009) i njihova žrtva bude prepoznata (Vollhardt et al., 2014), odnosno da Srbi prihvate svoju ulogu počinioaca. Ovaj obrazac jeste nešto što je prepoznato u modelu zasnovanom na potrebama (Shnabel & Nadler, 2008) i neki od nalaza u ovom istraživanju, uključujući ovaj ali i neke koji će kasnije biti diskutovani,

ukazuju na to da su procesi koji se odigravaju između Bošnjaka i Srba i dan danas zapravo procesi ne između ravnopravnih protivnika, već upravo između grupa sa manje ili više jasnim odlikama počinioca i žrtve.

Poslednji faktor definisanja pomirenja jeste Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi. Ove stavke tiču se upravo toga što faktoru stoji u imenu – priznavanje da je druga grupa imala (i) ulogu žrtve u ratu. Ispoljavanje empatije prema žrtvi, odnosno priznanje njenih stradanja smatra se veoma značajnim delom pomirenja i očekivalo bi se da je povezano sa prihvatanjem uloge počinioca. Prihvatanje sopstvenih zlodela može dovesti do jačanja kolektivne krivice i smanjene percepcije pravednosti onoga što je druga grupa pretrpela (Rotella et al., 2015). Međutim, to ne mora biti slučaj. Počinilac može priznati stradanja žrtve bez preuzimanja uloge isključivog počinioca, ili preuzimanja odgovornosti na sebe (Schoenbach, 1990; Nadler & Liviatan, 2006). Takođe, u jednom skorijem istraživanju pokazano je da priznanje uloge počinioca ne dovodi nužno do smanjenja kompetitivne viktimiziranosti (Mashuri et al., 2018). Na primer, ove dve definicije pomirenja, suočavanje sa prošlošću i priznanje uloge žrtve drugoj grupi, kod Srba značajno pozitivno koreliraju, odnosno što su skloniji tome da pomirenje definišu kao suočavanje s prošlošću, skloniji su i tome da je priznavanje žrtve drugoj grupi važan deo procesa. Kod Bošnjaka nema korelacije između ova dva faktora. Ovo ponovo može biti pokazatelj počinioc-žrtva procesa koji se odvijaju između ove dve grupe. Bošnjacima je značajnije da se grupe suoče sa onim što su učinile tokom rata, jer kao oni koji su pretrpeli veće žrtve imaju potrebu da to bude prepoznato i priznato. Sa druge strane, Srbima je potrebno da i Bošnjaci priznaju svoja zlodela i da se prizna i njima uloga žrtve. Iako je nesporno da u ratu nema „nevinih“ i da je tok rata cikličan, te da se grupe smenjuju u ulogama i vremenski i geografski, procesi koji se, što se tiče same definicije pomirenja, javljaju kod ove dve grupe mogu se objasniti dinamikom između žrtve i počinioca nakon završetka konflikta.

Četvorofaktorsku strukturu psiholoških procesa pomirenja dobio je i Petrović u svom istraživanju (Petrović, 2005). Njegova verzija skale *spremnosti na pomirenje* obuhvata nepoverenje, saradnju, opraštanje i rehumanizaciju. Ako uzmemo u obzir to da se procesi pomirenja koje je autor izdvojio kao značajne zasnivaju na teorijskim postavkama, jasno je zašto se rezultati u mom istraživanju razlikuju od onih dobijenih u njegovom; osim toga, Petrović je merio spremnost na pomirenje, a ne definisanje pomirenja. Smatram da upravo u tome leži vrednost uključivanja laičkih definicija i laika uopšte, kao onih kojih se taj proces najviše tiče. Sve stavke u mom upitniku predstavljaju rečenice koje su izgovorili upravo pripadnici zajednica koje smatraju da pomirenje nije postignuto, ali da je neophodno da ono to

bude. Zbog toga su ga definisali ne samo kao promenu psihološke orijentacije, već i kao jedinstvenu državu, prihvatanje odgovornosti za zloдела u prošlosti i priznavanje uloge žrtve drugoj grupi. Većina, ili svi ovi procesi su već istraživani kako u svetu, tako i u regionu, uključujući i samu Bosnu i Hercegovinu; ipak, najčešće kao pretpostavljeni kao značajni za pomirenje i proučavani pojedinačno ili u kombinaciji nekoliko njih, ili njihovih aspekata. Smatram da je taj pristup podjednako važan i koristan za razumevanje međugrupnih procesa. Ipak, i dalje se držim toga da se mora znati na šta se misli i kako je pomirenje definisano kada proučavamo procese koje smatramo značajnim za njegovo ostvarenje.

Četvorodelnu definiciju pomirenja dao je i Gibson (2006), pri čemu je naglasio političko-strukturni aspekt primenjiv u Južnoafričkoj Republici. U Bosni i Hercegovini, međutim, ovaj aspekt ima drugačiji kvalitet, i tu prihvatanje političkih institucija znači nešto drugo. Aspekt koji je zajednički, i koji je značajan za sve unutardržavne konflikte, jeste ono što Gibson naziva međurasno, a mi bismo ga mogli nazvati međuetničko pomirenje, koje obuhvata upravo ono što se podrazumeva pod promenom psihološke orijentacije. Imajući u vidu značaj konteksta i dosadašnjih teorijskih i istraživačkih postavki o procesima pomirenja, u ovo istraživanje uključila sam pored definicija pomirenja koje su zasnovane na laičkom razumevanju istog, i procese koji su do sada istraživani u socijalno-psihološkoj literaturi: identifikaciju sa etničkim i nacionalnim identitetom, sklonost međugrupnom oprost, percepciju realne i simboličke međugrupne pretnje, kompetitivnu viktimiziranost, konfliktni etos, kao i procese koji su se izdvojili kao značajni u fokus grupama. Pre nastavka na analizu koja se tiče ovih procesa, osvrnuću se kratko na socio-demografske razlike u definisanju pomirenja.

3.3.1.1 Socio-demografske razlike u definisanju pomirenja.

Mlađi ispitanici su skloniji definisanju pomirenja kao jedinstvene države, dok stariji pomirenje definišu u većoj meri kao suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću. Na poduzorku Srba korelacija uzrasta i definicije kao jedinstvene države je nešto veća, ali se javlja i nova značajna veza, te su mlađi ispitanici skloniji definisanju kao promeni psihološke orijentacije. Mlađe generacije su generalno sklonije međukulturnom dijalogu koji vodi ka promeni psihološke orijentacije (Demirel & Eriksson, 2019) i predstavljaju ključne aktere u post-konfliktnom kontekstu kada su u pitanju međugrupni odnosi (Baser and Çelik, 2014; Čehajić & Brown, 2010; Kosić & Livi, 2012). Izgradnja prijateljstava i uopšteno pozitivan međugrupni kontakt može biti od velikog značaja za promenu psihološke orijentacije kod mladih (Paolini et al., 2007). U Bosni i Hercegovini je u okviru izračunavanja SCORE (*Social Cohesion and*

Reconciliation) indeksa takođe dobijeno da su mlađi Srbi otvoreniji za političku integraciju i jačanje veza sa Bošnjacima, te da drugu grupu ne percipiraju kao pretnju (Ioannou et al., 2015). Kod Bošnjaka je, međutim, ovaj odnos suprotan, odnosno promeni psihološke orijentacije kao definiciji pomirenja skloniji su stariji ispitanici. Slični nalazi o tome da je u različitim grupama smer korelacije između uzrasta i aspekata pomirenja koji se tiču smanjenja predrasuda i spremnosti na kohabitaciju obrnut dobijeni su u vezi sa grčko-turskim konfliktom na Kipru (Psaltis et al., 2019; vidi i Latif & Sitas, 2012). Tako su mlađi ispitanici imali negativnije stavove prema pomirenju od starijih, a intervjuima su autori došli do odgovora zašto bi to moglo biti tako: „Stari ljudi se osećaju kako se su se ranije osećali (pre konflikta, prim. aut.), ali mlađe generacije se ne identifikuju sa njima, ponosni su ali ne poznaju 'druge', nisu videli lepotu prošlosti“ (citirano u Latif & Sitas, 2012, str. 205). Stariji su u poduzorku Bošnjaka skloniji i definisanju pomirenja kao suočavanja s prošlošću, ali manje skloni priznavanju uloge žrtve drugoj grupi. Čini se da su mlađi Srbi u BiH skloniji definisanju pomirenja kao jedinstva i integracije, odnosno definisanju pomirenja kao onoga što Bošnjaci smatraju značajnim, što se pokazalo u fokus grupama. Sa druge strane, mlađi Bošnjaci manje pozivaju na pomirenje kao suočavanje s prošlošću i spremniji su da Srbima priznaju i ulogu žrtve u konfliktu. Da li upravo tu leži ključ pomirenja? Vratću se ovoj temi u generalnoj diskusiji.

Srbi koji žive u većim mestima skloniji su definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije. Kod Bošnjaka nema razlika po ovom pitanju. Još jedan zanimljiv nalaz je da su oni koji su u mešovitom braku skloniji definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije i suočavanja grupe sa prošlošću. Iako se ovaj podatak zbog malog broja onih koji su u mešovitom braku mora uzeti sa rezervom, tendencija da više skorove na ovim definicijama pomirenja postižu oni koji su u braku sa pripadnikom ili pripadnicom druge etničke grupe je jasna. Mešoviti brakovi s veoma često uzimani kao pokazatelj integracije i kohezije u Jugoslaviji, te se u studijama često poredi procenat mešovutih brakova pre i nakon ratova devedesetih. Produženi kontakt specifičnog kvaliteta, kakav imaju bračni partneri različitih etničkih pozadina, sasvim sigurno doprinosi tome da se pripadnici druge grupe bolje razumeju, da se smanje predrasude, pojačaju pozitivne emocije i stavovi, kao i da se zahteva da se „stavi tačka“ na razmirice o tome ko je kome naneo više štete tokom rata.

Oni koji su doživeli gubitak člana porodice u ratu manje su skloni definisanju pomirenja kao promene psihološke orijentacije. Kod Srba razlike u odnosu na ratne žrtve nisu značajne, ali kod Bošnjaka jesu na dva faktora: oni koji nisu izgubili nikoga u ratu postižu više skorove na Promeni psihološke orijentacije, kao i u definisanju pomirenja kao jedinstvene države.

Iskustvo viktimiziranosti u pomirenju ima u najmanju ruku kompleksnu ulogu. U nekim istraživanjima, na primer u Ruandi, istraživači su pronašli da oni koji nisu bili žrtve genocida imaju pozitivniji stav prema pomirenju (Kanazayire et al., 2014), odnosno spremniji su na pomirenje od onih koji su imali iskustva viktimiziranosti. Međutim, u nekim drugim studijama, iskustvo ličnog gubitka i traume zapravo je doprinelo pozitivnoj promeni stavova prema pripadnicima određenih grupa, na primer prema bivšim borcima na ratištu u Kolumbiji (Ugarriza & Nussio, 2017). Takođe, lična iskustva viktimiziranosti značajno predviđaju mirovni aktivizam (Shnabel et al., 2018). Ipak, postoje istraživanja u kojima iskustva ratnog gubitka predviđaju manju spremnost na pomirenje i veću socijalnu distancu prema drugoj grupi (Čorkalo Biruški & Ajduković, 2009; Kosić & Livi, 2012), manju sklonost oprost (Hewstone et al., 2004) i više negativnih emocija prema pripadnicima druge grupe (Kosić & Livi, 2012). Lični ratni gubitak bliskog člana porodice Bošnjaka u uzorku u ovom istraživanju povezan je sa manjom tendencijom da se pomirenje razume kao prihvatanje drugog bez obzira na njegovu grupnu pripadnost, kao saradnja i razumevanje drugog, a manja sklonost definisanju pomirenja kao unitarne države se možda može tumačiti kao otklon od druge grupe, odnosno neka vrsta socijalne distance. Čini se jasnim ovaj nalaz – ako je osoba nekog u ratu izgubila od strane pripadnika druge grupe, nije spremna da prema njemu menja stavove i provodi više vremena sa njim.

3.3.2 Procesi pomirenja.

Na osnovu skale faktora pomirenja čija je konstrukcija bazirana na kvalitativnim podacima, izdvojila su se dva faktora: kontekst i identitet. Ajtemi čiji sadržaj se odnosi na politiku, medije i ekonomiju kao činioce pomirenja široko sam imenovala *Kontekst*. Uloga ovih činilaca u pomirenju i održavanju mira je već uveliko prepoznata, posebno u post-konfliktnom kontekstu u kom sukobljene strane moraju da nastave da žive unutar iste države. U tom slučaju političko pomirenje predstavlja demokratiju, političku integraciju, strukturnu pravdu (Bar-Tal & Bennink, 2004). Politizacija etniciteta i dalje je srž politike u BiH. Institucionalizacija etničkog identiteta prisutna je u mnogim aspektima funkcionisanja (Petričušić & Blondel, 2012), kao što je objašnjeno u uvodnom delu teze. Iako je Dejtonski sporazum doveo do normalizacije odnosa neposredno nakon završetka rata, pretpostavljajući ravnopravno učešće tri konstitutivna naroda u moći i upravljanju državom, čini se da danas upravo Dejton omogućava održavanje distance i institucionalizacije etniciteta. Na ovom mestu ponovo ću pomenuti zaključak Floriana Biebera, jednog od najpoznatijih istraživača prilika u BiH: „ključna reč Dejton obuhvata sve što izgleda da nije dobro u Bosni i Hercegovini:

komplikovane institucije, visoku nezaposlenost, zavisnost od pomoći i intervencija spolja, i dominaciju etničke politike“ (Bieber, 2006, str. 16). Jansen (2013) navodi da u Bosni i Hercegovini reč „politika“ ima značenje „univerzalnog gađenja prema korupciji i ciničnoj gladi pojedinih političara za vlašću“ (str. 237). Jansen takođe opisuje da obični ljudi politiku percipiraju kao izvor zla, odnosno svega lošeg u BiH (str. 237). Mediji su u BiH usko povezani sa političkom manipulacijom, odnosno političarima služe kao sredstvo putem kog svoje političke ciljeve ostvaruju manipulacijom medija i naroda od strane medija. Mediji jesu glavno sredstvo putem kog zajednice bivaju izložene narativima (Penic et al., 2017), u ovom slučaju dominantnim, i omogućavaju da se i dalje neguje kultura rata (Paez & Liu, 2011). Oni spadaju među najmoćnije činioce oblikovanja javnog mnjenja (Bar-Tal, 2013). Ekonomska situacija u državi u velikoj meri zavisi od političkih odluka, pa ne iznenađuje da su se stavke koje uključuju ekonomiju, politiku i medije grupisale u okviru jednog faktora. Srbi postižu više skorove na ovom faktoru od Bošnjaka, odnosno Srbi u značajno većoj meri nego Bošnjaci pridaju važnost politici, medijima i ekonomiji kao činiocima koji ometaju ili potpomažu pomirenje. Ovo sa jedne strane može biti odraz prepoznavanja da je „njihova strana“, odnosno njihni predstavnici, ekstremnija u političkim stavovima, te da više potencira i više se zalaže za održavanje etničkih podela. Sa druge strane, u ovim kontekstualnim činiocima mogu tražiti razloge da na neki način eksternalizuju odgovornost za pomirenje, odnosno da ga pripisuju kontekstu umesto unutrašnjim naporima da dođe do promena u odnosima sa drugom grupom. Zato će biti zanimljivo posmatrati grupne razlike u odnosima između konteksta i ostalih procesa pomirenja.

Na drugi faktor novokreirane skale rasporedile su se stavke koje se tiču pitanja etničkog identiteta. To svakako nije novina kada je u pitanju kontekst Bosne i Hercegovine. Pitanja identiteta su za ovaj, kao i za mnoge druge konflikte, među ključnim pitanjima (Oren et al., 2004), iako same etničke razlike nisu direktan uzrok konflikta, već povod za isti. Upravo kao agens manipulacije etničke podele služe za održavanje statusa quo, odnosno mogu (a to i rade) da predstavljaju snažnu prepreku pomirenju kao promeni psihološke orijentacije prema drugoj grupi. Kasnije u tekstu objašnjen je odnos identiteta kao činioca pomirenja i različitih definicija pomirenja. Ono što je zanimljivo jeste da su ponovo Srbi ti koji pripisuju veću važnost ovom faktoru koji ometa pomirenje. Sa ugroženom moralnom slikom sopstvene grupe i manjinskim statusom u odnosu na celu državu, jasno je zašto kod njih identitetska pitanja igraju veću ulogu nego kod Bošnjaka. Imajući u vidu opisane međugrupne razlike, možemo zaključiti da je

četvrta hipoteza, da postoje razlike u činiocima pomirenja, potvrđena, dok je treća hipoteza, da postoje sličnosti, odbačena.

U odnosu na druge procese pomirenja, Srbi su takođe skloniji međugrupnom oprost. Iako su doživeli disproporcionalan broj žrtava u odnosu na Bošnjake (ili baš zato?), Srbi su skloniji da Bošnjacima oprost za zlodela koja su im počinili. U svojoj potrebi da im se prizna status žrtve, kod njih se javljaju kao izraženiji procesi koji bi bili očekivani od grupe koja je žrtva. Manja sklonost međugrupnom oprost kod Bošnjaka može proisteći iz njihove uloge „objektivno“ veće žrtve. Smatram da se ovde moraju uzeti u obzir ponovo događaji koji se tiču Srebrenice, u kojoj je odjednom ubijeno više civila nego što je ukupno civilnih sprskih žrtava za vreme čitavog rata u BiH. Unutar i međudržavna sukobljavanja oko toga da li je u Srebrenici izvršen genocid ili „samo“ ratni zločin sasvim sigurno moraju igrati ulogu u razumevanju toga ko kome treba da oprost, a ko da oprost traži. U vezi sa tim može se tumačiti i nalaz da je kod Bošnjaka izraženija kompetitivna viktimiziranost, odnosno potreba da im se prizna status veće žrtve.

Nacionalni identitet, odnosno pridavanje važnosti tome što žive u BiH, je kod Srba u mnogo manjoj meri izražen nego kod Bošnjaka, što je nalaz koji se gotovo sistematski dobija u istraživanjima koja se tiču etničkog i nacionalnog identiteta u BiH (npr. Karić, 2019; Turjačanin, Dušanić, Lakić, Čehajić-Clancy, & Pulić de Sanctis, 2017).

Kada je u pitanju konfliktni etos, značajne razlike između etničkih grupa mogu se uočiti na svim skalama osim uverenja o miru. Bošnjaci postižu više skorove na svim skalama, odnosno procesi konfliktnog etosa su kod njih izraženi u znatno većoj meri. Konfliktni etos kao mehanizam zaštite preko zajedništva u odnosu na percipiranu pretnju mogao bi da objasni zašto se kod Bošnjaka javljaju viši skorovi (Bar-Tal et al., 2012). Ako uzmemo u obzir potrebe na koje se konfliktni etos oslanja, a to su pre svega potreba za sigurnošću i pozitivnim identitetom (Bar-Tal & Salomon, 2006), mogu se objasniti viši skorovi na skalama konfliktnog etosa. Najviše skorove Bošnjaci postižu upravo na skalama Opravdanost ciljeva i Viktimiziranost, što je u skladu sa njihovom ulogom u ratu. Njihov cilj je bio otcepljenje od SFRJ, odnosno nezavisnost teritorije na koju smatraju da imaju istorijsko pravo, od sistema u kom je Srbija bila dominantna. Samim tim, borba koju su oni vodili kao borbu za nezavisnost opravdava se upravo legitimnim ciljevima. Opravdanost ciljeva je jedno od socijalnih uverenja koje je Bar-Tal (2004, 2010) istakao kao najznačajnije za međugrupno pomirenje. Međutim, druga dva, pozitivna slika sopstvene grupe i naročito delegitimizacija imaju prosečne

i ispodprosečne vrednosti u poduzorku Bošnjaka, tako da bi u manjoj meri mogla da utiču na stavove o pomirenju. Detaljniji uvid u razlike, te potencijalno objašnjenje ovih razlika u konfliktnom etosu između grupa, biće dati kasnije u tekstu kada budu opisani odnosi između svih procesa pomirenja.

Kontekst kao činilac pomirenja, dakle smatranje politike, medija i ekonomije bitnim faktorima koji promovišu pomirenje ili ga ometaju, kod Srba je značajno povezan sa identifikacijom sa nacionalnim identitetom, kvalitetom kontakta sa drugom grupom i spremnošću na pomirenje. Kod Bošnjaka, što je veće pripisivanje važnosti kontekstu kao faktoru pomirenja, to je veća sklonost međugrupnom oprost, spremnost na pomirenje, i veća je frekvencija, kao i kvalitet međugrupnog kontakta, niži je nacionalni identitet i percepcija realne međugrupne pretnje. Isticanje važnosti konteksta za pomirenje, naročito njegova politička komponenta, može biti odraz prebacivanja odgovornosti sa učešća pojedinaca ili „običnog naroda“ na sukob političkih sistema (Marques et al., 2001). To bi bilo u skladu i sa atribucionom pristrasnošću, gde se odgovornost za ono što je loše prebacuje na spoljne i relativno nestabilne faktore (Bilewicz et al., 2017; Dovidio et al., 2012). Međutim, u ovom istraživanju je kod obe grupe pripisivanje važnosti kontekstu pozitivno povezano sa spremnošću na pomirenje: što politiku, medije i ekonomsku situaciju smatraju važnijom, ispitanici su spremniji na pomirenje. Kod Bošnjaka je i veća sklonost međugrupnom oprost, kao i smanjena percepcija realne pretnje. Kod Srba čak raste identifikacija sa državom, dok se kod Bošnjaka snižava. To bi moglo ukazati na dve stvari: politički kontekst kao takav zaista prevenira postizanje pomirenja, ispitanici to jasno prepoznaju i uprkos tome, spremni su da pomirenju pristupe, odnosno obični ljudi su spremni da izvan (i upravo uprkos) političko-ekonomskog konteksta dođe do promene odnosa između grupa; ili kontekst služi upravo za prebacivanje odgovornosti sa ličnih i napora zajednica na „manipulativne političke strukture“. U prvom slučaju bi pomirenje među grupama moglo biti odraz bunta protiv političara koji održavaju etničke podele po svaku cenu, u drugom izgovor zašto se pomirenje uprkos spremnosti ne može postići. Izraženija kompetitivna viktimiziranost koja je kod Bošnjaka povezana sa većim pripisivanjem važnosti kontekstu može biti odraz potrebe da im se prizna status (objektivno) veće žrtve koji je negiran od strane političkih aktera sa srpske strane.

Identitetski procesi kao činilac pomirenja kod Srba su povezani sa većim konzervativizmom, percepcijom kako realne, tako i simboličke međugrupne pretnje, snažnijim etničkim identitetom i kompetitivnom viktimiziranošću. Ovi procesi vezani za identitet takođe su manje izraženi kod onih koji su skloniji oprost i koji imaju bolji kvalitet kontakta sa drugom

grupom. U poduzorku Bošnjaka se mogu uočiti slični odnosi. Međutim, konzervativizam kod Bošnjaka nije značajno povezan sa identitetom kao činiocem pomirenja, kao ni kvalitet međugrupnog kontakta. Pitanja identiteta kao faktora koji ometa pomirenje već su uveliko istražena u socijalnoj psihologiji, i nalazi u ovom istraživanju su u velikoj meri očekivani. Pridavanje značaja etničkom identitetu, kao i sam etnocentrizam, veći su ukoliko grupe percipiraju da su ugrožene od strane druge grupe (Bar-Tal, 2007; Bettencourt et al., 2001; Wohl et al., 2010). Prihvatanje grupnih vrednosti i tradicija u većoj meri omogućava da se grupa odbrani od percipirane pretnje (Brewer, 1999), odnosno da se socijalni identitet (u ovom slučaju etnički) mobilise u svrhe kolektivne samoodbrane (Simon, 2008). Takođe, i obrnuti smer odnosa između percipirane pretnje i identifikacije sa grupom važi: osobe koje se visoko identifikuju sa svojom grupom sklonije su pristrasnostima pri percipiranju pretnji (Jetten et al., 2004; Costarelli, 2012). Nakon nasilnih konflikata druga grupa postaje (ili nastavlja da bude) izvor pretnje identitetu, pa je za pomirenje neophodno da se te pretnje prorade kroz različite socio-emocionalne procese (Nadler & Shnabel, 2015).

Kompetitivna viktimiziranost je takođe vezana za procese identiteta. U BiH bi se to moglo opisati na sledeći način: Bošnjaci se osećaju većim žrtvama kada je reč o identitetu jer im ovaj biva negiran, odnosno, od strane Srba negira se samo postojanje bošnjačke etničke grupe; kod Srba, izraženija kompetitivna viktimiziranost povezana je sa doživljajem ugroženosti sopstvene grupe u odnosu na državnu većinsku bošnjačku. U kontekstu Severne Irske, kompetitivna viktimiziranost je dovela do povećanja identifikacije sa sopstvenom grupom, što je za posledicu imalo manju sklonost međugrupnom oprost (Noor, Brown, & Prentice, 2008). I na mom uzorku je kompetitivna viktimiziranost negativno povezana sa sklonošću međugrupnom oprost, a slični rezultati dobijeni su i u nekim drugim studijama (npr. McCullough, 2008; Shnabel et al., 2013). Jedan od mehanizama odnosa između kompetitivne viktimiziranosti i identifikacije sa sopstvenom grupom Staub (2006) je opisao kao delovanje traumatskog iskustva na razumevanje sebe, što dovodi do jačanja etničkog identiteta. Drugi može biti ideološko opravdanje usled kolektivne viktimiziranosti da je druga grupa pretnja, te je unutargrupna identifikacija mehanizam zaštite (Noor, Brown, & Prentice, 2008). Takođe, snažnija identifikacija sa sopstvenom grupom zahteva više dokaza da bi grupa prihvatila svoja zlodela i njihove štetne posledice (Miron et al., 2010).

Sklonost međugrupnom oprost je, očekivano, izraženija kod manje konzervativnih, kod onih koji su manje skloni percepciji međugrupne pretnje, kod onih koji se manje identifikuju sa etničkim identitetom i onih koji imaju bolji kvalitet i veću frekvenciju kontakta sa drugom

grupom, te su spremniji na pomirenje sa drugom grupom. Ovi odnosi su prisutni kod obe etničke grupe. I ranija istraživanja pokazala su da su međugrupni kontakt i oprost pozitivno povezani u Bosni i Hercegovini (Čehajić et al., 2008), ali i u drugim kontekstima (pogledati meta-analize Pettigrew & Tropp, 2006 i van Tongeren et al., 2014; Tausch et al., 2007). Odnos između oprosta i percepcije pretnje je dobijen i ranije u istraživanjima, i objašnjen time da sklonost međugrupnom oprostima raste kada se žrtve osećaju vrednovano i bezbedno (Burnette et al., 2012). Takođe, identifikacija sa sopstvenom (u ovom slučaju etničkom) grupom je faktor koji remeti sklonost međugrupnom oprostima i u nekim drugim kontekstima (van Tongeren et al., 2014).

Što se tiče konzervativizma, ono što je najupadljivije jeste da on korelira visoko sa etničkim identitetom kod obe grupe, te su odnosi konzervativizma i drugih procesa pomirenja slični kao odnosi etničkog identiteta i ostalih procesa.

Percepcija međugrupne pretnje, i realne i simboličke, kod Srba je značajno povezana sa višim etničkim identitetom, nižim kvalitetom kontakta, manjom spremnošću na pomirenje i, očekivano, većom kompetitivnom viktimiziranošću. Kod Bošnjaka, obe vrste pretnje povezane su sa važnošću etničkog identiteta, kao i sa nižom i frekvencijom i kvalitetom kontakta. Takođe je spremnost na pomirenje niža. Suočavanje sa pretnjama identitetu smanjuje spremnost na pomirenje (Ben David et al., 2017; Nadler & Liviatan, 2006), kao i spremnost na bavljenje i prihvatanje zlodela svoje grupe (Čehajić-Clancy et al., 2011). Kontakt je takođe dokazano efikasan u smanjenju percepcije pretnje i unapređenju međugrupnih odnosa (Hodson, 2011).

Kod Srba je etnički identitet značajno povezan sa nacionalnim, odnosno sa važnošću toga što su građani Bosne i Hercegovine. Izraženiji etnički identitet povezan je i sa višom kompetitivnom viktimiziranošću, kao i sa nižim kvalitetom kontakta i spremnošću na pomirenje. Kod Bošnjaka je povezanost etničkog i nacionalnog identiteta takođe izražena, i ove veze su snažnije nego kod Srba. Niža frekvencija i kvalitet kontakta, kao i niža spremnost na pomirenje izraženiji su kod Bošnjaka koji se jače identifikuju sa svojom etničkom grupom. Povezanost sa kompetitivnom viktimiziranošću je izraženija nego kod Srba.

Srbi koji imaju izraženiji nacionalni identitet su spremniji na pomirenje. Važnost identifikacije sa državom u kojoj žive kod Bošnjaka je povezana sa kompetitivnom viktimiziranošću. Bošnjaci koji u većoj meri smatraju da su bili nesrazmerno veće žrtve rata devedesetih skloniji su jačoj identifikaciji sa državom u kojoj žive. Rat u BiH tokom devedesetih bio je secesionistički. Referendumom za nezavisnost 1992. namere BiH, tačnije

mahom njenog bošnjačkog i hrvatskog stanovništva jer su Srbi bojkotovali referendum, su postavljene jasno: želeli su državu nezavisnu od SFRJ, koja više neće biti pod moćnom srbijanskom čizmom. Posle skoro četiri godine, rat se završio i postao neslavni primer najvećeg, posebno civilnog, stradanja u Evropi nakon Drugog svetskog rata. Bosna i Hercegovina je od 1995. nezavisna država, međutim, kako pokazuju i istraživanja i politička dešavanja, ovaj ishod nije prihvatljiv za sve etničke grupe koje u njoj žive. Ipak, oni koji se najviše identifikuju sa BiH i koji jedinstvenu državu vide kao pomirenje jesu upravo Bošnjaci, koji su u tom ratu doživeli najbrojnije žrtve. Oспорavanje genocida u Srebrenici, slavljenje ratnih zločinaca, njihov aktivan politički angažman, kao i konstantne „pretnje“ otopljenjem Republike Srpske, značajno doprinose tome da njihova kompetitivna viktimiziranost bude izražena. Veza između viktimiziranosti i identifikacije sa svojom državom čini se jasna: za nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu Bošnjaci su se izborili prolivanjem krvi, i to joj, za njih, daje ogroman legitimitet. Sada ne govorim o političkim ciljevima i manipulacijama i viđenjima međunarodne zajednice. Sada govorim o tome kako obični ljudi iz bošnjačke etničke grupe doživljavaju rat i današnju Bosnu i Hercegovinu.

Jedan zanimljiv nalaz tiče se razlika kada je reč o odnosu između kontakta i viktimiziranosti: kod Srba, što je frekvencija kontakta sa pripadnicima druge grupe niža, to je veća kompetitivna viktimiziranost. Kod Bošnjaka je prisutan suprotan obrazac, odnosno što je veća frekvencija kontakta, veća je kompetitivna viktimiziranost. Jedno od mogućih objašnjenja bi moglo biti sledeće: što više dolaze u kontakt sa pripadnicima bošnjačke etničke grupe, Srbi više uviđaju žrtve koje su Bošnjaci podneli i osveščuju da se one ne mogu smatrati većim od srpskih. Drugo proizilazi iz obrnutog obrasca: što su skloniji kompetitivnoj viktimiziranosti, Srbi u većoj meri izbegavaju kontakte sa Bošnjacima. Nažalost korelaciona studija ne dozvoljava donošenje zaključaka o kauzalnosti, pa su oba ova objašnjenja moguća. Šta je to što u češćem kontaktu sa Srbima čini Bošnjake da budu skloniji kompetitivnoj viktimiziranosti? Možda delegitimizacija, odnosno negiranje jedinstvenosti njihove etničke grupe, smatranje da su Bošnjaci „poturčeni Srbi“. Što su češće izloženi takvim stavovima u kontaktu sa Srbima, to je jača njihovo uverenje da su veće žrtve. Sa druge strane, mehanizam može biti takav da izraženija kompetitivna viktimiziranost dovodi do toga da s namerom nemaju zadržke u kontaktima sa Srbima, bivaju otvoreniji i na taj način čuvaju moralnu sliku sopstvene grupe. Zanimljivo je da kod Bošnjaka odnos između kompetitivne viktimiziranosti i spremnosti na pomirenje nije značajan, dok se kod Srba javlja očekivan negativan smer korelacije. Kad je u pitanju spremnost na pomirenje, kod obe grupe sa većom frekvencijom

kontakta raste i ona, ali je ova veza kod Bošnjaka znatno jača. Bolji kvalitet kontakta povezan je sa većom spremnošću na pomirenje. Kod Srba je, međutim, veći kvalitet kontakta povezan sa nižom kompetitivnom viktimiziranošću, dok kod Bošnjaka ovaj odnos nije značajan. Dakle, za Bošnjake je, po pitanju kompetitivne viktimiziranosti, značajna učestalost kontakta, dok kod Srba i učestalost i kvalitet ostvaruju očekivane odnose. Što su češće u kontaktu sa Bošnjacima i što je taj kontakt boljeg kvaliteta, to se njihova kompetitivna viktimiziranost smanjuje.

3.3.2.1 Odnos konfliktnog etosa sa ostalim procesima pomirenja

Opravdanost ciljeva kod Bošnjaka negativno korelira sa sklonošću međugrupnom oprostima, dok kod Srba ova veza nije značajna. Takođe, korelacije skale opravdanosti ciljeva sa konzervativizmom i percepcijom simboličke međugrupne pretnje kod obe etničke grupe su značajne. Kod Bošnjaka, opravdanost ciljeva je izraženija kod učesnika sa jačom identifikacijom sa etničkim identitetom. Takođe, ova skala konfliktnog etosa povezana je sa većom kompetitivnom viktimiziranošću kod Bošnjaka. Skala Opravdanosti ciljeva iz kratke verzije Skale konfliktnog etosa obuhvata ajteme koji se sadržajno odnose na istorijsko pravo Bošnjaka da na teritoriji BiH osnuju svoju državu. Samim tim, percepcija pretnje, i to od strane obe grupe, povezana je sa opravdavanjem tog cilja. Srbi se osećaju ugroženo jer u takvoj državi oni predstavljaju brojčanu manjinu. Bošnjaci se osećaju ugroženo jer im se poriče pravo na svoju državu (i identitet), stoga su njima ovi ciljevi još značajniji, na šta ukazuje i razlika između ove dve etničke grupe u korist Bošnjaka. Grupa se neće boriti za ciljeve koje smatra nelegitimnim ili nepravednim, a opravdavanje postavljenih ciljeva je utkano u nacionalnu ili etničku ideologiju, koja igra glavnu ulogu u jednom društvu (Bar-Tal, 2013). Ovo je od posebnog značaja kada se radi o tzv. svetim ciljevima koji proizilaze iz religioznih ili nacionalnih (etničkih) uverenja i kao takvi čine važan deo sadržaja kolektivnog identiteta (David & Bar-Tal, 2009).

Kada je u pitanju zajedništvo, kod Srba je ono pozitivno povezano sa kontekstom kao činiocem pomirenja. Sa druge strane, kod Bošnjaka je ova skala konfliktnog etosa povezana sa većim značajem identitetskih procesa za pomirenje. Bošnjaci mogu smatrati da ih Srbi moraju videti kao jedinstvene kako ne bi bilo prostora za manipulacije, odnosno moraju znati da su ujedinjeni u borbi za legitimizacijom svoje grupe. Srbi, sa druge strane, mogu smatrati da je zajedništvo važno upravo zbog uticaja politike, medija i ekonomije, ali kao negativnih faktora, odnosno eksternalizacije odgovornosti na političare koji dovode do toga da se podele i dalje održavaju i da nema pomirenja, dok je narod ujedinjen u težnjama za pomirenjem. Inače, kada

se pogleda sa kojim skalama konfliktnog etosa koreliraju kontekst i identitet, mogu se uočiti zanimljive razlike. Srbi veću važnost identitetskim pitanjima kao činiocima pomirenja pridaju ako su skloniji delegitimizaciji, smatraju da im je bezbednost ugrožena i imaju pozitivniju sliku o svojoj grupi. Tu se, dakle, radi o vezi onoga što bi se moglo okarakterisati kao ugrožena bezbednost, odnosno percepcija pretnje po sopstveni identitet, te izraženija sklonost etnocentrizmu. Sa druge strane, Bošnjaci su skloniji da pridaju veću važnost identitetskim procesima ukoliko je kod njih izraženije zajedništvo, uverenja o miru i ugrožena bezbednost, odnosno ono što su Gopher i saradnici (Gopher et al., 2004, prema Oren, 2009) okarakterisali kao „prosvetljeni nacionalizam“. U prilog ovom pojašnjenju govore i ostale korelacije procesa pomirenja sa zajedništvom. Viši konzervativizam i niža sklonost oprostima takođe su povezani sa zajedništvom kod Bošnjaka. Realna percepcija međugrupne pretnje ostvaruje pozitivnu vezu sa zajedništvom u poduzorku Srba. Kod obe grupe je ovo socijalno uverenje povezano sa izraženijim etničkim, a kod Srba i nacionalnim identitetom, te sa izraženijom kompetitivnom viktimiziranošću. Kod Srba je veća spremnost na pomirenje takođe povezana sa zajedništvom. Ovaj rezultat je u suprotnosti sa očekivanjima, s obzirom na to da zajedništvo predstavlja mobilisajući aspekt konfliktnog etosa, koji poziva na jedinstvo kako bi se moglo efikasno odupreti spoljašnjoj pretnji (Bar-Tal et al., 2012). Kada jedan deo zajednice počne da zastupa stavove o pomirenju sa drugom grupom, zajedništvo, odnosno jedinstvo biva, kako navodi Bar-Tal (2013), „skoro uvek rastureno“ (str. 200). Međutim, ja bih ovde predložila drugačiji mehanizam kojim bi se mogla objasniti veza između zajedništva i spremnosti na pomirenje. Zajedništvo predstavlja održavanje jedinstva, odnosno ignorisanje unutargrupnih razmirica prilikom suočavanja sa spoljašnjom pretnjom (Bar-Tal, 2000, 2013). Kao grupa koja je smatrana počinocem, Srbi možda smatraju da je važno da budu ujedinjeni u svom stavu da su spremni na pomirenje, jer na taj način utiču na pozitivnu sliku o sebi prilikom suočavanja sa percipiranom pretnjom, koja se ogleda u pretnjama identitetu ili nezavisnosti. Uverenja o zajedništvu zapravo predstavljaju osnovu za pripadanje i kao takva korisna su i u mirnodopskim uslovima (Bar-Tal, 2000). Spoljna pretnja zbog koje grupa treba da bude jedinstvena ne mora da predstavlja samo direktnu pretnju oružjem. Možda je pretnja statusu i moći validna pretnja koja pojačava zajedništvo, odnosno jedinstvo, unutar grupe i spremnost za pomirenje je način na koji se grupa štiti.

Viktimiziranost je kod Srba povezana sa nižim skorovima na kontekstu kao činiocu pomirenja. Oni koji su manje skloni doživljavanju svoje grupe kao žrtve smatraju u većoj meri da politika, mediji i ekonomija igraju važnu ulogu u pomirenju. Moguća interpretacija je da

oni prepoznaju stvarni uticaj konteksta (koji je u realnosti veoma veliki) upravo zato što mogu da naprave otklon od svoje uloge žrtve i možda objektivnije sagledaju ulogu konteksta. Kod obe grupe je socijetalno uverenje o zajedništvu očekivano povezano i sa percepcijom simboličke (kod Srba i realne) međugrupne pretnje. Ako svoju grupu percipiraju ugroženom, jača etnocentrizam, a na to ukazuje i nalaz da je kod obe grupe viktimiziranost izraženija što je jača identifikacija sa svojom etničkom grupom, a kod Bošnjaka i sa nacionalnim identitetom. Izraženija viktimiziranost je kod obe grupe takođe povezana sa nižom sklonošću oprost. Ovo je očekivan nalaz, s obzirom na to da se viktimiziranost odnosi na percepciju svoje grupe kao žrtve prema kojoj je pričinjena nepravda, zlo i zverstva (Bar-Tal, 2000). Kod Srba je prisutna niža spremnost na pomirenje kod ispitanika koji postižu više skorove na viktimiziranosti. Što se tiče kvaliteta kontakta, kod obe grupe je niži kvalitet povezan sa većom viktimiziranošću, a kod Bošnjaka je ovo slučaj i sa frekvencijom identiteta. S obzirom na to da su kod Bošnjaka i učestalost i kvalitet kontakta povezani pozitivno sa kompetitivnom viktimiziranošću, iznenađujući je nalaz da je smer korelacije suprotan kada je u pitanju skala viktimiziranosti u okviru konfliktnog etosa. Jedan od razloga mogao bi da bude i to što je Skala kompetitivne viktimiziranosti okrenuta ka prošlosti, odnosno procenjuje se ko je bio veća žrtva u ratu. Viktimiziranost u okviru konfliktnog etosa odnosi se na sadašnjost, te na potenciranje uloge žrtve danas. Lošiji kvalitet, a kod Bošnjaka i frekvencija, kontakta sa pripadnicima druge grupe su dakle povezani sa većim doživljajem viktimiziranosti. Recimo u kontekstu Kosova, Andrighetto i saradnici (Andrighetto et al., 2012) pronašli su da čest i visoko kvalitetan, ali i produžen, kontakt između Albanaca i Srba dovodi do niže kompetitivne viktimiziranosti.

Veća delegitimizacija druge grupe je i kod Srba i kod Bošnjaka povezana sa višim konzervativizmom, nižim skorom na kontekstu kao činiocu pomirenja, nižom sklonošću oprost, percepcijom međugrupne pretnje, nižom spremnošću na pomirenje i snažnijom identifikacijom sa etničkim i nacionalnim identitetom. Delegitimizacija je povezana i sa nižim kvalitetom kontakta kod obe grupe, i frekvencijom kontakta kod Bošnjaka. Delegitimizacija je možda najjači mehanizam u okviru konfliktnog etosa koji obezbeđuje moralno opravdanje za zlodela naneta drugoj grupi. Ona omogućava ono što su Castano i Giner-Sorolla (2006) nazvali *psihološkim bekstvom* od posledica, odnosno obezbeđuje neku vrstu psihološke dozvole da se naškodi drugoj grupi (Bar-Tal & Teichman, 2005). Kod Bošnjaka, identitetski procesi značajno su povezani sa delegitimizacijom. Takođe, kod Srba je delegitimizacija povezana sa slabijom identifikacijom sa nacionalnim identitetom, kao i kompetitivnom viktimiziranošću. Odbijanje prihvatanja da se identifikuju sa nadređenim identitetom i potenciranje sopstvene uloge žrtve

su jasno povezani sa delegitimizacijom druge grupe i pripisivanjem Bošnjacima uloge počinioaca moralnih zlodela. Doživljaj žrtve i delegitimizacija druge grupe predstavljaju neke od najznačajnijih prepreka razvoju poverenja u drugu grupu, a samim tim i pomirenju (Bar-Tal, 2013).

Socijalna uverenja o patriotizmu povezana su sa višim konzervativizmom, percepcijom simboličke međugrupne pretnje, etničkim identitetom, nižim kvalitetom kontakta i nižom spremnošću na pomirenje, kod obe grupe. Kod Bošnjaka, viši patriotizam povezan je sa nižim kontekstualnim činocima pomirenja, nižom sklonošću oprost, izraženijim nacionalnim identitetom i manjom frekvencijom kontakta sa drugom grupom. Realna međugrupna pretnja i kompetitivna viktimiziranost su kod Srba povezani sa patriotizmom. Patriotizam je univerzalna društvena pojava i označava povezanost sa sopstvenom grupom, koju procenjuju pozitivnom (Bar-Tal, 2013; Huddy & Khatib, 2007), odatle pozitivne veze sa identitetom i percepcijom simboličke pretnje. Mobilizacija na žrtvovanje energije, vremena, sopstvenih ciljeva i ideja, pa i sopstvenih života, moguća je ako je patriotizam visoko izražen (Bar-Tal & Staub, 1997). Potenciranje povezanosti sa sopstvenom grupom dovodi do jačanja percipiranih razlika između grupa, posebno ako se ciljevi grupa razlikuju. Stoga su oni koji su skloniji patriotizmu manje spremni na međugrupni oprost i pomirenje. Naročito je ovo slučaj ukoliko se radi o slepom patriotizmu (*blind patriotism*, Staub, 1997; vidi i Schatz et al., 1999), koji podrazumeva nekritičko prihvatanje ciljeva, ideologije, politika, normi i vođstva grupe, čak i ako su oni u suprotnosti sa moralnim načelima.

Socijalna uverenja o bezbednosti ukazuju na prirodu pretnje koja se javlja tokom konflikta (Bar-Tal, 2013). U mom uzorku, snažnija uverenja o ugroženoj bezbednosti povezana su sa identitetskim procesima, većim konzervativizmom, nižom sklonošću oprost, izraženijom percepcijom međugrupne pretnje, snažnijim etničkim identitetom (kod Bošnjaka i snažnijim nacionalnim identitetom) i jače izraženom kompetitivnom viktimiziranošću. Kod Srba, ugrožena bezbednost je povezana sa nižim kvalitetom kontakta. Pitanje bezbednosti je univerzalno društveno pitanje i ne javlja se samo kada je u pitanju oružani konflikt, već percipirana pretnja može biti i simbolička (npr. identitetska), egzistencijalna (npr. visoka stopa nezaposlenosti) itd. Zanimljivo je da nema značajne korelacije između percepcije ugrožene bezbednosti i stavljanja akcenta na kontekstualne činioce pomirenja. U velikom broju slučajeva, zajednice očekuju upravo od državnih institucija i organizacija da odagnaju pretnju, odnosno obezbede sigurnost (Bar-Tal, 2013). Međutim, ako zajednica smatra da sistem ne može da odgovori na ove potrebe, moguće je da se osloni na neformalne sisteme koji će to

obezbediti (Bar-Tal, 2013). Ti neformalni sistemi mogu biti na primer i same terorističke ćelije, što u Bosni nije slučaj, ali se zajednica može osloniti i na druge aktore poput civilnih ili međunarodnih organizacija.

Uverenja o miru povezana su sa izraženijim smatranjem da je kontekst značajan činilac pomirenja. Ova uverenja su takođe, očekivano, povezana sa većom spremnošću na pomirenje. Kod Srba su uverenja o miru povezana i sa snažnijim nacionalnim identitetom. Kod Bošnjaka, uverenja o miru povezana su sa identitetskim procesima, većom sklonošću oprost, nižom percepcijom međugrupne pretnje, boljim kvalitetom i većom frekvencijom kontakta, ali i snažnijom kompetitivnom viktimiziranošću. Ono što je važno naglasiti kada su u pitanju socijalna uverenja o miru u okviru konfliktnog etosa jeste da je mir predstavljen utopistički, najčešće u nejasno, neodređeno, kao i da grupa smatra da je mir moguće ostvariti onda kada su ispunjeni ciljevi grupe (Bar-Tal, 2013). Predstavljanje mira kao krajnjeg cilja neophodno je zarad održavanja moralne slike grupe i kao potpora legitimizaciji grupnih ciljeva.

Pozitivna slika sopstvene grupe povezana je sa nižim skorom na kontekstu kao činiocu pomirenja, a kod Srba i sa pozitivnim skorom na identitetskim procesima. Potreba Srba da imaju pozitivnu sliku o svojoj grupi može biti posledica onoga što Shnabelova i Nadler prepoznaju kao potrebe počinioca (Nadler & Shnabel, 2008). Zbog ugrožene moralne slike i pretnje da dožive intenzivne negativne kolektivne emocije poput krivice i stida, Srbi pribegavaju pozitivnom socijalnom identitetu. Zanimljiva je korelacija ovog socijalnog uverenja i razumevanja politike, medija i ekonomije kao važnih za (ne)ostvarivanje pomirenja. Da li grupe percipiraju diskrepancu između onoga što predstavljaju i ideologija koje zastupaju njihovi političari, i onoga što bi bilo poželjno kao slika o sebi kada se radi o međugrupnim odnosima? U prilog odbrani od negativnih emocija govori i veza sa većom kompetitivnom viktimiziranošću kod obe grupe, pri čemu je kod Srba ova veza snažnija. Self-koncept je povezan i sa nižom sklonošću oprost, višim konzervativizmom, jačom percepcijom međugrupne pretnje, izraženijim etničkim identitetom, lošijim kvalitetom međugrupnog kontakta i nižom spremnošću na pomirenje. Kod Bošnjaka, izraženiji nacionalni identitet i niža frekvencija kontakta povezani su sa pozitivnijim grupnim self-konceptom. U susretu sa počinjenim zločinima, posebno ako se radi o stradanju civila, sa čime se Srbi moraju suočiti u većoj meri nego Bošnjaci, grupama je potrebno da održe pozitivan kolektivni identitet, te pribegavaju samo-glorifikaciji i hvaljenju (Bar-Tal, 2013).

Dug je put od etosa konflikta do etosa mira. Puno vremena nakon završetka sukoba grupe nastavljaju da gaje uverenja koja čine konfliktni etos (Bar-Tal, 2013) i time onemogućavaju korake ka izgradnji etosa mira i pomirenju. Socijalna uverenja konfliktnog etosa obezbeđuju zaštitu kolektivnom identitetu i grupnom samovrednovanju (Metsola, 2010). Recimo, uverenja o bezbednosti uključuju i glorifikaciju osoba, institucija ili organizacija koje „obezbeđuju sigurnost“, što se može primetiti recimo na primeru veličanja ratnih zločinaca, organizovanjem skupova podrške, demonstracija vojne sile vojnim paradama i sl., sve ono što je i danas prisutno u BiH.

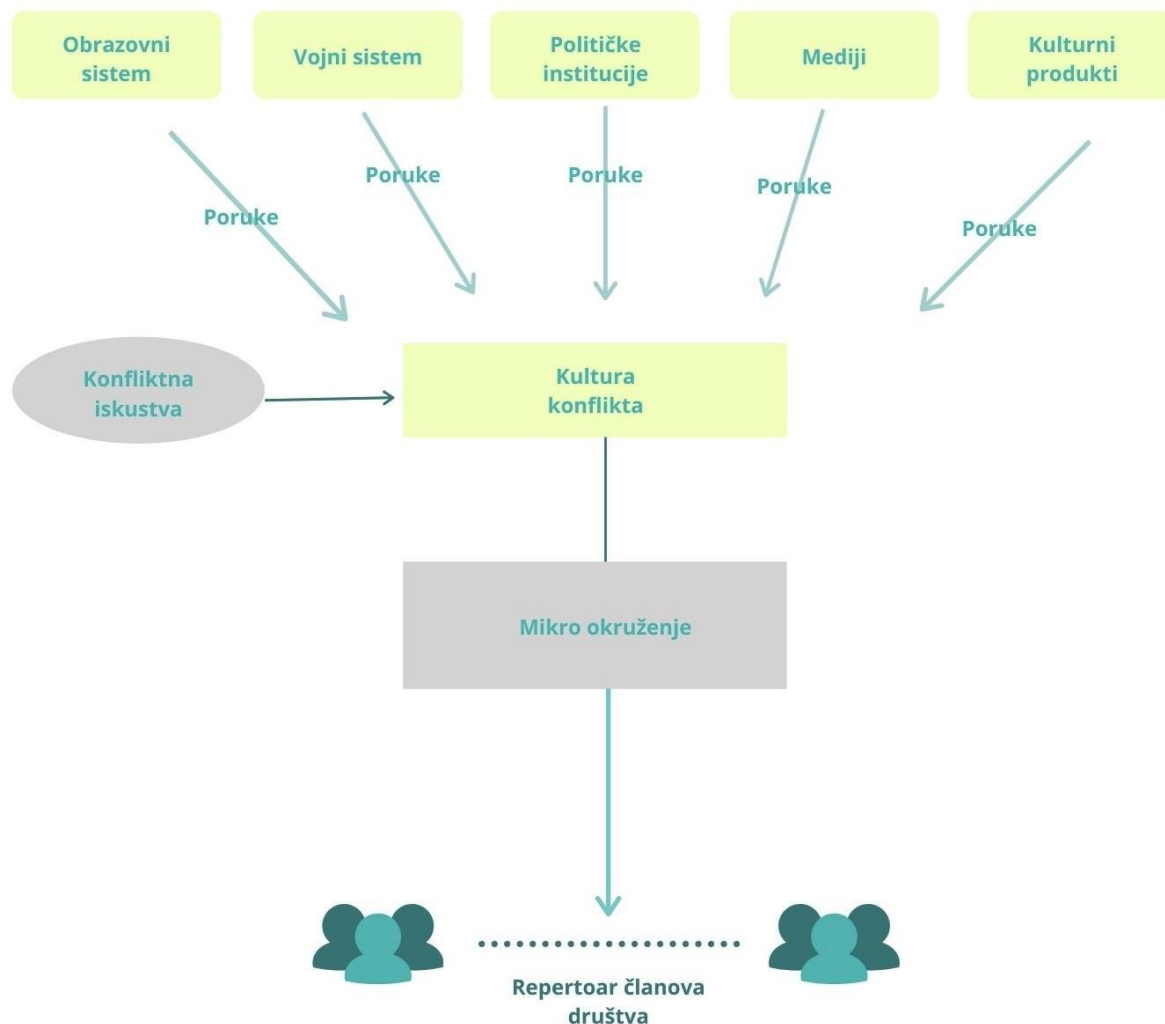
Kada govori o kulturi konflikta, Bar-Tal (2013) navodi nekoliko njenih karakteristika. Prvu čini upravo prisustvo opisanih socijalnih uverenja koja obezbeđuju okvir za razumevanje međugrupnih odnosa. Druga je glorifikacija nasilja, odnosno simboličko uzdizanje nasilja, komemoracije, ceremonije, spomenici, kulturni produkti, ali i institucionalizacija u obrazovanju. Dalje, tu spadaju i viktimiziranost i priče o herojstvima koje se ugrađuju u kolektivne narative. Takođe, elementi kulture konflikta bivaju ugrađeni u svakodnevni život, putem izloženosti simbolima (recimo zastavama Republike Srpske naspram državne zastave BiH u Federaciji), izloženosti konfliktnom diskursu u javnosti i medijima (recimo u vestima, tabloidima ili na društvenim mrežama), kao i frazama povezanim sa konfliktom, ali koje postaju deo svakodnevnog jezika (npr. „samo da se ne puca“). Sistem ima direktan efekat na razvoj i gajenje kulture konflikta putem poruka koje se šalju preko različitih kanala, kulture koja ima dalji uticaj na socijalizaciju pripadnika društva (Grafik 14). Sve te poruke predstavljaju prepreke razrešenju konflikta, te ostvarivanju mira i pomirenja.

3.3.3 Odnos procesa i definicija pomirenja

Definisanje pomirenja kao promene psihološke orijentacije je kod obe etničke grupe povezano sa kontekstualnim činiocima pomirenja, zatim sa sklonošću međugrupnom oprost, nižom percepcijom međugrupne pretnje, boljim kvalitetom kontakta i većom spremnošću na pomirenje. Ispitanici kao važne vide uticaj politike, medija i ekonomije za promenu psihološke orijentacije. Već su objašnjeni mehanizmi institucionalizacije i legitimizacije grupnih podela, njihovo ugrađivanje u sistem i korišćenje medija kao mehanizma za uticaj na javno mnjenje, koji utiču na to kakvi su stavovi ispitanika prema pripadnicima druge grupe. U sistemu u kom ravnopravnost, izostanak delegitimizacije grupa, odsustvo manipulacije identitetom i dalje nisu

Grafik 14

Socijalizacija članova društva: aktivacija socijetalnih barijera (preuzeto iz Bar-Tal, 2013)

prisutni, naprotiv – oni predstavljaju vodeće političke sadržaje, teško je da dođe do promene psihološke orijentacije na grupnom nivou. Pojedinačni slučajevi, pa i slučajevi manjih zajednica, već postoje, ali na nivou grupa i dalje vladaju podele.

Doprinos adekvatnih iskustava kontakta između grupa dokazano ima efekta na promenu stavova jedne grupe prema drugoj (Pettigrew & Tropp, 2006). Želim da naglasim da sam u mom istraživanju kvalitet kontakta procenjivala varijablom samoprocene, odnosno ispitanici su davali odgovor o tome kako oni *percipiraju* kvalitet kontakta sa pripadnicima druge grupe. Nisu ispitivani uslovi pod kojima se kontakt ostvaruje, za koje je Allport (1954) tvrdio da su neophodni (jednak status, saradnja, zajednički ciljevi, podrška za sistem), a Pettigrew i

Troppova (2006), kao i Paluckova (Paluck et al., 2019) pronašli da je ta Allportova tvrdnja upitna. Ovde je, dakle, pokazano da je percipirani kvalitetniji kontakt između pripadnika grupa povezan sa većom sklonošću da se pomirenje definiše kao smanjenje predrasuda, prepoznavanje i prihvatanje druge grupe bez obzira na odrednice grupe pripadnosti, prihvatanje drugačijeg narativa. Ono što kvalitetan međugrupni kontakt donosi jeste siguran prostor koji omogućava da članovi jedne grupe uoče finije razlike između pripadnika druge grupe, odnosno da smanje unutargrupnu pristrasnost (Dovidio & Gaertner, 2010; vidi i Bar-Tal & Geva, 1986), da razumeju da u drugoj grupi postoje ljudi koji odstupaju od jednolične stereotipne (ili čak pune predrasuda) percepcije i kategorizacije. Osim toga, kvalitetan međugrupni kontakt omogućava ostvarivanje prijateljstava (Brown & Hewstone, 2005; Pettigrew & Tropp, 2006) i omogućava prostor za empatiju i razumevanje, kao i za smanjenje lažne polarizacije (Ross, 2000), odnosno razumevanje narativa druge strane. Kontakt omogućava i da se pruži prilika da se isprave pogrešne percepcije o odlikama druge grupe (Dovidio et al., 2012), te je frekvencija kontakta recimo kod Bošnjaka takođe povezana sa ovom definicijom pomirenja. Stoga je jasno zbog čega je takav kontakt povezan sa promenom psihološke orijentacije prema drugoj grupi.

Kod Srba je ova definicija pomirenja povezana i sa važnošću nacionalnog identiteta i nižom kompetitivnom viktimiziranošću, a kod Bošnjaka sa manjom važnošću koja se pridaje etničkom identitetu. Srbi kojima je važno što su građani BiH (dakle ne entiteta, već države) i Bošnjaci kojima je manje važno što su pripadnici svog naroda skloniji su tome da pomirenje posmatraju kao promenu stavova i pozicija i prihvatanje drugih. Bar-Tal je, recimo, naveo da su za pomirenje ključne promene u uverenjima o viktimiziranosti sopstvene grupe, o delegitimizaciji druge grupe (npr. prihvatanje BiH od strane Srba kao legitimne države) i o pravednosti ciljeva (Bar-Tal, 2010, 2013; Oren et al., 2004). Ukoliko je grupa ukopana u svoj doživljaj viktimiziranosti, naročito ako je to grupa koja je smatrana počinioem i insistiranje na ulozi žrtve obezbeđuje moralnu zaštitu (ili njen privid), a prisutna je i delegitimizacija nove države koja je nakon rata ipak dobila nezavisnost, na štetu grupe o kojoj je reč, jasno je zbog čega grupa ne bi bila spremna da menja svoja uverenja, emocije i stavove prema drugoj grupi. Identifikacija sa nadređenim identitetom, u ovom slučaju nacionalnim, povezana je sa smanjenjem negativnih stavova (Dovidio et al., 2012). Jedna od važnih varijabli u tom odnosu mogla bi biti percepcija pretnje, jer je manja percepcija pretnje povezana sa većom sklonošću da se pomirenje definiše kao promena psihološke orijentacije. Svi procesi koji spadaju u promenu psihološke orijentacije veoma su zahtevni i iziskuju velike promene na planu identiteta, i to promene sržnih delova oko kojih se identitet formira i održava. Izazov sa sržnim

delovima identiteta je što su otporni na promene, pa put do njihove promene uključuje važan međukorak – pomeranje tih aspekata identiteta iz njegove srži na periferiju (Kelman, 2010, 2004). Jedan od uslova koje je Kelman naveo kao značajne da bi se ovo moglo ostvariti jeste legitimizacija (priznavanje identiteta drugoj grupi).

Pomirenje kao jedinstvena država povezano je kod obe grupe sa kontekstom, nacionalnim identitetom i spremnošću na pomirenje. Kod Srba je takođe povezana sa sklonošću međugrupnom oprost, a kod Bošnjaka i sa identitetskim procesima, varijablama kontakta i kompetitivnom viktimiziranošću. Ne iznenađuje nalaz da je ova definicija pomirenja povezana sa izraženijim nacionalnim identitetom, odnosno smatranjem da je važno biti građanin Bosne i Hercegovine. Jedinstvena država značila bi postojanje nadređenog nacionalnog identiteta u još većoj meri nego što to predstavlja trenutno, dok još uvek postoje entitetske podele. Iako su Bošnjaci mnogo skloniji od Srba da pomirenje definišu na ovaj način, oni Srbi koji su ovoj definiciji skloniji smatraju važnijim to što su građani države u kojoj žive. Takođe je jasno zašto su Bošnjaci najspremniji na pomirenje ukoliko je ono definisano na ovaj način, te zbog čega je ova definicija povezana sa pitanjima identiteta kao bitnog faktora pomirenja. Srbi su takođe spremni u određenoj meri, iako mnogo manje nego na bilo koji drugi vid pomirenja, usled već diskutovanih pitanja o percepciji ugroženosti. Povezanost sklonosti međugrupnom oprost i pomirenja kao jedinstvene države na poduzorku Srba je interesantno. Da li veća sklonost da se Bošnjacima oprost zbog onoga što su oni činili u ratu proizilazi iz razumevanja njihovih ciljeva i njihove legitimizacije? Ukoliko Bošnjaci imaju pravo na svoju državu i njihovi razlozi se mogu razumeti, u tom slučaju je Srbima lakše da pomirenje definišu na ovaj način. Izostanak korelacije ove definicije sa kompetitivnom viktimiziranošću kod Srba mogao bi biti još jedan nalaz koji govori u prilog ovoj hipotezi. Pomirenje u vidu jedinstvene države ne zavisi od toga ko je bio veća žrtva u ratu i ne posmatra se kroz tu prizmu. Sa druge strane, ukoliko su Bošnjaci ti koji svoju grupu vide kao veću žrtvu, skloniji su da pomirenje definišu na ovaj način. Osim toga, kod njih je ova definicija pomirenja najizraženija u odnosu na sve ostale definicije, što govori u prilog njenom značaju.

Iznenađujući je, međutim, nalaz da su Bošnjaci koji imaju češći i kvalitetniji kontakt sa Srbima skloniji definisanju pomirenja kao nečega što je drugoj grupi najmanje prihvatljivo. Jedno od potencijalnih objašnjenja za ovo može se pronaći u tome da možda Bošnjaci jedinstvenu državu vide kao progresivni model onoga što je trebalo da bude prelazno rešenje zarad održavanja mira, te da bi u zajedničkoj državi kontakt mogao biti ostvaren na onom nivou kao pre rata. Ovo je teza koja se javila i tokom fokus grupa, odnosno kvalitet kontakta bi mogao

podrazumevati saradnju, svakodnevne razgovore, razmenu životnih informacija, sve ono što je sada otežano postavljanjem granica između entiteta i postojanjem uglavnom monoetničkih sredina. Nije, dakle, možda slučaj da kvalitetniji kontakt predviđa viđenje pomirenja kao jedinstvene države, već suprotno, postavljanjem pomirenja kao države bez psiholoških i fizičkih granica i težnja ka i/ili očekivanje toga može doprineti da Bošnjaci češće stupaju u kontakt sa Srbima i da on bude boljeg kvaliteta.

Suočavanje s prošlošću sopstvene grupe kao definicija pomirenja izraženija je što su važniji kontekst i identitetski procesi kao činioci pomirenja. Održavanje izabranih trauma i izabranih slava (Volkan, 2001) u kolektivnim narativima, koji su potkrepljeni institucionalnim i strukturnim aspektima, kao što je na primer obrazovanje, medijskom prisutnošću, i koji imaju određenog uticaja na ekonomski razvoj države, ne dozvoljava adekvatno suočavanje sa prošlošću grupe, prošlošću koja je vezana za rat u kom su Bošnjaci i Srbi bili na suprotnim stranama. Ovi narativi takođe jačaju one sržne delove identiteta koji se tiču etničkih i/ili religioznih, odnosno onih koji stoje u osnovi podela i predstavljali su povod za započinjanje konflikta. Identitetski procesi bili su gorivo kojim se napajao sukob i i dan danas imaju velikog uticaja na to što grupe ne žele da se pozabave svojim zločinima, odnosno zločinima pojedinaca koji su je predstavljali. Međutim, u post-konfliktnom periodu na snazi je još jedan set identitetskih pitanja koji je povezan sa suočavanjem sa prošlošću. Te potrebe su već ranije opisane u okviru ove teze, ali ću se još jednom osvrnuti na njih. To su potrebe koje su predstavljene u modelu zasnovanom na potrebama (Shnabel & Nadler, 2008; Nadler & Shnabel, 2008), i povezane su i sa definicijom pomirenja koja je opisana nakon ove, priznavanjem uloge žrtve drugoj grupi. Ove potrebe proizilaze takođe iz pretnji identitetu, ali ovoga puta ne kao pretnje etničkim identitetima, već pretnje usmerene ka elementima identiteta žrtve i identiteta počinioca. Potrebe koje imaju žrtve odnose se na vraćanje izgubljene moći ili kontrole, a potrebe počinioca odnose se na vraćanje moralne slike o sebi (Shnabel et al., 2009; Shnabel & Noor, 2012). Ipak, uloga žrtve obezbeđuje (i međunarodnu) podršku, odnosno moralnije je biti žrtva nego biti počinitelj. Samim tim se i obe grupe bore da im se prizna uloga žrtve, te se poziva na suočavanje sa prošlošću sopstvene, ali *druge* grupe. Na to ukazuje i nalaz da je veća kompetitivna viktimiziranost kod obe grupe povezana sa izraženijom tendencijom da se pomirenje definiše kao suočavanje sa prošlošću, što može biti objašnjeno i motivacijom da se nasilje sopstvene grupe opravda na neki način time što je grupa morala da reaguje da se zaštiti od nasilja koje je nad njom počinjeno (Noor et al., 2008).

Srbi skloniji međugrupnom oprost u manjoj meri definišu pomirenje na ovaj način. Odnos definisanja pomirenja kao suočavanja sa prošlošću i smanjene spremnosti da se drugoj grupi oprost može proizilaziti iz pozicije koja je Srbima pripisana (pozicija počinioca), te se suočavanje sa prošlošću može odnositi na priznanje od strane Bošnjaka o tome „šta su oni Srbima radili“. Međutim, ovaj nalaz je izuzetno teško objasniti, a ponovo ću dati osvrt na njega niže u tekstu gde su opisane mreže pomirenja, jer se ponovo javlja kao značajan.

Češći i kvalitetniji kontakt sa pripadnicima druge grupe kod Bošnjaka je povezan sa izraženijom tendencijom definisanja pomirenja kao suočavanja grupe sa prošlošću. Postoje istraživanja u kojima je pokazano da suočavanje grupe sa prošlošću može da ima pozitivne efekte na međugrupne odnose (Čehajić et al., 2009; Iyer et al., 2007), ali može dovesti i do distanciranja od druge grupe (Branscombe et al., 1999; Castano & Giner-Sorolla, 2006). U istraživanju Čehajić i Browna (2010) dobijeno je da međugrupni kontakt veće frekvencije i boljeg kvaliteta utiče na priznavanje prošlosti sopstvene grupe, ali ne direktno, već putem sposobnosti razumevanja perspektive druge grupe, odnosno razumevanja njihove percepcije istorije, i smanjene percipirane viktimiziranosti. Takođe, u studiji sprovedenoj u Liberiji eksperimentalno je pokazano da fokusiranje na počinjene zločine svoje grupe povećava, između ostalog, i želju za međugrupnim kontaktom (Mazziotta et al., 2014). I Čehajićeva i Brown (2008) su u kvalitativnom istraživanju u BiH od ispitanika dobili kao jedan od značajnih faktora koji doprinose suočavanju s prošlošću međugrupni kontakt, i to putem mogućnosti da se sagleda „druga strana priče“.

Priznavanju uloge žrtve drugoj grupi kao definiciji pomirenja skloniji su oni koji kontekst smatraju važnim za pomirenje i oni kojima je etnički identitet manje važan u obe grupe. Kada je u pitanju nacionalni identitet, veze su značajne kod obe grupe, ali je smer korelacije obrnut, te su tako Srbi kojima je važniji nacionalni identitet skloniji ovakvom definisanju pomirenja, kao i Bošnjaci kojima je nacionalni identitet manje važan. Ovo bi se moglo interpretirati statusnim razlikama između Bošnjaka i Srba. Naime, ukoliko im je nacionalni identitet važan, odnosno identifikacija sa državom za čiju su se nezavisnost izborili i u kojoj predstavljaju brojčanu većinu, Bošnjaci će biti manje spremni da priznaju Srbima ulogu žrtve u ratu. Srbi, sa druge strane, koji se identifikuju sa nadređenim identitetom spremniji su da priznaju bošnjačke žrtve, a jedno od objašnjenja za to može biti objektivnije sagledavanje uloga u ratu i posledica koje je rat doneo po svaku od grupa.

Ukoliko su manje skloni takmičenju za ulogu žrtve i percipiraju nižu pretnju identitetu (simboličku pretnju), Bošnjaci su spremniji da pomirenje definišu kao priznavanje žrtve drugoj grupi. Takođe, skloniji su opraštanju drugoj grupi ukoliko smatraju da je pomirenje priznavanje uloge žrtve i njima. Kada nije u pitanju kompetitivna, već inkluzivna viktimiziranost, odnosno kada pripadnici grupe smatraju da su obe grupe žrtve, grupa je spremnija na oprost (Shnabel et al., 2013). Takođe, međugrupni oprost omogućava udaljavanje od ekskluzivnog identiteta žrtve (Staub et al., 2005).

3.3.3.1 Odnos konfliktnog etosa sa definicijama pomirenja

Definisanje pomirenja kao promene psihološke orijentacije izraženije je kod obe grupe ukoliko postižu više skorove na skalama zajedništva i mira, a niže na skalama viktimiziranosti, delegitimizacije i self-koncepta. Ova definicija je izraženija i kod Bošnjaka koji postižu niže skorove na patriotizmu. Delegitimizacija, odnosno negativno viđenje druge grupe, i pozitivan self-koncept, odnosno pozitivno viđenje svoje grupe, kompatibilna su socijetalna uverenja konfliktnog etosa. Ova uverenja predstavljaju osnov za distinkciju grupe od druge grupe (Bar-Tal, 2012), pa je samim tim jasno zbog čega negativno koreliraju sa promenom psihološke orijentacije, odnosno prihvatanjem osobina i narativa druge grupe. O delegitimizaciji i viktimiziranosti i njihovom odnosu sa pomirenjem biće više reči kasnije. Sličan mehanizam može ležati i u osnovi odnosa između patriotizma i promene psihološke orijentacije, pri čemu jača identifikacija sa svojom grupom dovodi to percepcije većeg broja razlika između pripadnika grupa, odnosno takođe doprinosi distinktivnosti između grupa. Međutim, ponovo se javlja neobična pozitivna korelacija između zajedništva i navedene definicije pomirenja, slično kao kada je bila u pitanju spremnost na pomirenje, ovoga puta kod obe grupe. Ako uzmemo da se veća tendencija ka zajedništvu javlja kada se grupa oseća ugroženo (Bar-Tal, 2013), možda se definisanje pomirenja kao prihvatanje druge grupe može povezati sa potrebama koje se javljaju na osnovu uloga koje su Srbi i Bošnjaci imali u vezi sa ratom. Naime, Srbi, u suočavanju sa ulogom počinioca koja im je pripisana, doživljavaju pretnju moralnosti grupe, stoga dolazi do pojačanog zajedništva, ali istovremeno imaju potrebu da budu prihvaćeni od strane druge grupe. Bošnjaci, sa druge strane, doživljavaju pretnju iz uloge žrtve, što dovodi do jačanja zajedništva, ali i, ponovo, potrebe da budu prihvaćeni s obzirom na to da im identitet još uvek biva negiran, kao i ekskluzivna uloga žrtve. Ove hipoteze je potrebno dalje istraživati.

U prilog prethodnim hipotezama može da govori i to da je pomirenje kao jedinstvena država povezano sa višim skorovima na miru i zajedništvu, pri čemu bi se mogao primeniti sličan mehanizam, jer jedinstvena država predstavlja pretnju za Srbe, a poželjan ishod za Bošnjake. Pomirenje kao jedinstvena država takođe je povezana sa nižim skorovima na viktimiziranosti i delegitimizaciji, kod Srba i sa višim skorom na bezbednosti, a kod Bošnjaka na opravdanosti ciljeva. S obzirom na to da legitiman cilj za Bošnjake predstavlja upravo nezavisna i unitarna država, očekivana je korelacija ovih socijetalnih uverenja sa navedenom definicijom pomirenja.

Suočavanje svoje grupe sa prošlošću kao definicija pomirenja izraženija je u obe grupe ako su izraženija uverenja o miru. Kod Bošnjaka je ova definicija povezana i sa nižom delegitimizacijom i patriotizmom, kao i sa višim zajedništvom. Kod Srba, bezbednost je povezana sa definisanjem pomirenja na ovaj način. Čini se da se navedene korelacije ponovo moraju posmatrati u svetlu uloga žrtve i počinioaca. Kod Bošnjaka bi se suočavanje grupe sa prošlošću moglo objasniti time da su oni možda spremniji na to (otuda i korelacija sa jedinstvom, te smanjenom delegitimizacijom i patriotizmom), a kod Srba, koji doživljavaju da je njihova bezbednost ugrožena, ovo predstavlja potrebu da Bošnjaci priznaju svoja zlodela u ratu. Međutim, ove hipoteze treba dalje istraživati. Takođe je i pomirenje kao priznavanje uloge žrtve drugoj grupi u obe grupe prisutno što je više zajedništvo, niža viktimiziranost i delegitimizacija, niže pozitivno viđenje sopstvene grupe i viši skor na uverenjima o miru, odnosno što je manja doživljena pretnja po grupe.

Delegitimizacija i viktimiziranost su dve grupe socijetalnih uverenja koja su povezana uopšteno sa svim definicijama pomirenja (viktimiziranost jedino nije sa Suočavanjem grupe sa prošlošću). Važno je razumeti da delegitimizacija može da poprimi različite oblike koji mogu biti prisutni i u mirnodopskim uslovima (Bar-Tal, 2013). Primeri delegitimizacije mogu biti recimo „poturčeni Srbi“ ili „vehabije“, koji predstavljaju političke etikete koje održavaju vrednosti neprihvatljive u nekom društvu. Sličan primer može biti i „genocidan narod“, koji sadrži elemente i političkog etiketiranja, ali je ujedno i delegitimizacija putem grupnog poređenja, pri čemu se grupa dovodi u vezu nekom drugom koja predstavlja ustaljen primer negativnosti. „Počinioci“ ili „islamisti“ predstavljaju primere delegitimizacije putem pripisivanja osobina koje se smatraju izuzetno negativnim. Svi navedeni primeri su prisutni i danas u bosanskohercegovačkom društvu. To ukazuje na to da grupe još uvek traže načine da opravdaju svoja zlodela okrivljavanjem žrtve. Delegitimizacija je tesno povezana sa socijetalnim uverenjima o viktimiziranosti, jer se ova druga odnose upravo na to da grupa

smatra da je viktimizirana kao posledica nepravednih ciljeva i nemoralnih načina njihovog postizanja (Eidelson & Eidelson, 2003). Pri tome, iskustvo viktimiziranosti uključuje ne samo direktan gubitak bliske osobe, već i materijalne gubitke, psihološke posledice, izbeglištvo (Vollhardt, 2012a), ali i istorijsku viktimizaciju, odnosno patnju i nepravdu koju grupa podnosi već generacijama (Staub & Bar-Tal, 2003), što je prisutno u narativima na Balkanu, posebno kada su u pitanju Srbi. Iskustva viktimiziranosti nastaju na realnim osnovama, ali se nadograđuju i bivaju ugrađena u identitet, u socijalne norme i psihu grupe, te tako postaju „parališuća sila“ (Roe & Cairns, 2003). Viktimiziranost takođe obezbeđuje moralnu i odbranu od teškog osećanja krivice (Bar-Tal et al., 2009; Branscombe, 2004; Čehajić & Brown, 2008).

Uverenja o miru su takođe povezana sa svim definicijama pomirenja, što je i očekivano. U okviru socijalnih uverenja o miru, on se posmatra kao krajnja želja društva (Bar-Tal, 2007), koja predstavlja inspiraciju za nadu i optimizam (Bar-Tal, 2012). Međutim, uverenja o miru služe i tome da grupe ubede same sebe, kao i međunarodnu zajednicu, da imaju mir za krajnji cilj (Bar-Tal, 2013), te treba biti oprezan kada se uzima u obzir ovaj set socijalnih uverenja. On ne mora da održava istinsku želju grupe za mirom, već predstavu težnje ka njemu, inače bi moralni aspekt međugrupnih odnosa bio doveden u pitanje.

3.3.4 Predikcija spremnosti na pomirenje.

Na ovom mestu bih se osvrnula na faktorske analize primenjene na skalama spremnosti na pomirenje i očekivanja od druge grupe. U oba slučaja izolovan je jedan faktor sa visokim faktorskim zasićenjima stavki, a ova dva faktora među sobom visoko koreliraju. To bi moglo ukazati na to da spremnost na pomirenje kao takva ne podrazumeva samo spremnost jedne grupe ili pojedinca da nešto pruži za pomirenje, već i očekivanja od druge grupe u skladu sa svojim naporima, odnosno određeni vid reciprociteta u spremnosti na angažovanje zarad postizanja pomirenja.

Želeći da ispitam da li procesi pomirenja značajno predviđaju spremnost na pomirenje, primenila sam generalizovani linearni model. Peta hipoteza koja je postavljena, da kompetitivna viktimiziranost značajno predviđa spremnost na pomirenje, delimično je potvrđena, odnosno samo na poduzorku Bošnjaka. Međutim, očekivani smer predikcije je suprotnosti sa dobijenim rezultatima. Naime, što je veća kompetitivna viktimiziranost kod Bošnjaka, to je veća spremnost na pomirenje. Ovaj nalaz je u suprotnosti sa ranije dobijenim, na primer u Hrvatskoj (Čolak et al., 2016), gde izraženi kolektivna viktimiziranost negativno predviđa spremnost na pomirenje. Kada je u pitanju odnos viktimiziranosti i spremnosti na

pomirenje, Shnabelova i Nadler (2008; Shnabel et al., 2009) su pronašli moderatorsku ulogu osnaživanja žrtve, odnosno vraćanja moći žrtvi putem izvinjenja ili priznavanja njenih stradanja od strane počinioaca. Kada grupa misli da joj je druga grupa priznala žrtve, odnosno da je izborila status žrtve, kod grupe se javlja veća spremnost na pomirenje (SimanTov-Nachlieli et al., 2015). Stoga je verovatno da postoji moderator koji u ovom istraživanju nije ispitivan, koji bi mogao da objasni odnos između ove dve varijable. Moguće je da Bošnjaci svoju ulogu veće žrtve doživljavaju kao mučeničku na neki način, da im ona obezbeđuje izvor moralnosti i nadmoći, te da je spremnost na pomirenje sa grupom koja im je počinila zlodela jedan vid demonstracije te moralne nadmoći. Njihova moć ne proizilazi samo iz statusa žrtve ratu, već i iz današnjeg statusa koji imaju u državi. Iako je trenutnim državnim ustrojstvom predviđen ravnopravan udeo u moći sva tri konstitutna naroda, u realnosti su Bošnjaci moćniji najpre zbog svog broječanog statusa i te konstantne pretnje koju taj status predstavlja za Srbe, a zatim i kao grupa koja se izborila, iako uz veće žrtve, za ono što joj je bio cilj, a to je nezavisna država. Takođe, s obzirom na to da je u ratu retko kada nasilje usmereno isključivo prema jednoj strani, već grupe imaju ciklične uloge počinioaca i žrtve, u nekim studijama je pokazano da grupe mogu da imaju i potrebe žrtve i potrebe počinioaca, odnosno i potrebu da imaju kontrolu nad svojim životom, ali i potrebu za pozitivnim moralnim identitetom (SimanTov-Nachlieli & Shnabel, 2014).

Hipoteza da veća sklonost individualnom oprostima značajno predviđa veću spremnost na pomirenje, potvrđena je u obe grupe. Sama definicija međugrupnog oprosta može ukazati zašto veća sklonost oprostima predviđa veću spremnost na pomirenje: međugrupni oprost je uspostavljanje pokidanih veza, težnja za približavanjem drugoj grupi, smanjenje negativnih i jačanje pozitivnih emocija (Čehajić-Clancy, 2007; Nadler, 2002). U studiji na uzorku iz Severne Irske, Noor i saradnici (2008a) pronašli su longitudinalne efekte oprosta na stavove o pomirenju, što implicira čak i kauzalnu vezu između ova dva fenomena. Efekat oprosta na spremnost na pomirenje pronađena je i u eksperimentalnim studijama (npr. Wenzel & Okimoto, 2010).

Izražen etnički identitet nije se pokazao kao značajan prediktor spremnosti na pomirenje ni u jednoj grupi, te je samim tim H6 odbačena. Takođe se ni percepcija međugrupne pretnje nije pokazala značajnom za predviđanjem spremnosti na pomirenje, te je samim tim osma hipoteza odbačena. Ovi nalazi su u suprotnosti sa očekivanjima, s obzirom na to da je u dosadašnjim istraživanjima pokazano da veća percipirana pretnja predviđa umanjenu spremnost na pomirenje (npr. Čolak et al., 2016), a da se grupni identitet pojačava u

konfliktnim situacijama usled javljanja potreba za sigurnošću i pripadanjem (Bar-Tal, 2007). Jedno moguće objašnjenje jeste da u BiH, iako se čini kontraintuitivnim i u potpunosti je neočekivano, identifikacija sa etničkom grupom i percepcija pretnje nisu značajni faktori spremnosti na pomirenje. Drugo objašnjenje može se opet naći u postojanju moderatora koji značajno utiče na ove veze, na primer spremnost na međugrupno opraštanje ili snažnija identifikacija sa nadređenom grupom.

Što se tiče konfliktnog etosa, ukupan skor na ovoj skali nije se pokazao kao značajan prediktor spremnosti na pomirenje ni u jednoj grupi. Ovaj nalaz je neočekivan, naročito s obzirom na to da postoje značajne korelacije između spremnosti na pomirenje i većine subskala konfliktnog etosa: kod Srba sa većim zajedništvom, manjom viktimiziranošću, nižom delegitimizacijom, nižim patriotizmom, nižim self-konceptom i višim uverenjem o miru, a kod Bošnjaka su značajne korelacije spremnosti na pomirenje sa delegitimizacijom, patriotizmom i self-konceptom (negativno) i uverenjima o miru (pozitivno). Takođe, u istraživanju Petrovića i saradnika (2019), ukupan skor na Skali konfliktnog etosa negativno je korelirao sa spremnošću na pomirenje u Srbiji i na Kosovu. Jedan od razloga zašto je u mom istraživanju dobijen ovakav rezultat može biti taj što sam koristila kratku skalu konfliktnog etosa, koja se sastoji samo od 16 ajtema. Ipak, određene logične korelacije subskala i spremnosti na pomirenje su pronađene, tako da je drugo moguće objašnjenje da ta socijalna uverenja koja su ponaosob povezana sa spremnošću na pomirenje zapravo nisu dovoljno „snažna“ da bi u celokupnom modelu konfliktnog etosa mogla da predvide spremnost na pomirenje sa drugom grupom.

3.3.5 Mreže pomirenja

Mrežna analiza je u psihologiji našla primenu tek u poslednjih pet godina i ne postoji veliki broj istraživanja u kojima je primenjen ovaj metod obrade podataka. Prednost mrežne analize u odnosu na neke druge metode, recimo regresionu analizu, jeste što ona omogućava procenu (formalno) centralnosti (a neformalno-važnosti) svakog čvora, odnosno svake varijable. Preko parametara centralnosti može se proceniti koja je varijabla u datom sistemu najznačajnija, preko koje varijable se može najbrže i najviše uticati na čitavu mrežu, te koja varijabla ima potencijal da predstavlja najveću prepreku promenama u mreži. Takođe, mrežna analiza omogućava jednostavan grafički prikaz kojim se mogu predstaviti kompleksni odnosi između varijabli.

Test poređenja mreža pokazao je da postoji značajna razlika između mreža na poduzorcima Srba i Bošnjaka. Iako se same razlike među ivicama, odnosno parcijalnim korelacijama, ne mogu pouzdano interpretirati usled širokih raspona koeficijenata pouzdanosti, sami indeksi centralnosti čvorova su se pokazali stabilnim. Najcentralniji čvor u obe grupe, odnosno varijabla sa najjačom snagom, jeste promena psihološke orijentacije. Ova varijabla, koja obuhvata prihvatanje i razumevanje druge grupe, prihvatanje njihovog narativa, poštovanje razlika, želju za saradnjom i kontaktom, postavljanje zajedničkih ciljeva i okretanje ka budućnosti mogla bi se zapravo smatrati sržju pomirenja. Ovo jeste nešto što je prepoznato i u dosadašnjoj literaturi kada je u pitanju pomirenje, iako su istraživanja obuhvatala i odnosila se na različite aspekte psihološke orijentacije. Pored toga što je najjači čvor u mreži, odnosno ima najviše direktnih veza sa drugim varijablama, promena psihološke orijentacije ima i visok indeks međupoloženosti, tj. značajno je i indirektno povezan sa drugim čvorovima. Samim tim, uticanje na ovaj aspekt pomirenja bi izazvalo najbrže i najsnažnije promene u čitavoj mreži. Naravno, varijable na koje bi imao najviše uticaja jesu one koje sa njim imaju najjače korelacije, a to je na prvom mestu kontekst kao činilac pomirenja.

Uloga politike u najširem smislu, a konkretnije političara, institucionalizacije sukobljenih narativa, državnog uređenja, kao i uloga koju mediji imaju u promovisanju datih politika već su ranije diskutovani u tekstu. O ulozi ekonomskog razvoja i održivosti u pomirenju biće dodatno reči u generalnoj diskusiji. Međutim, na ovom mestu bih htela da istaknem jednu hipotezu, koja sasvim sigurno zahteva dodatna istraživanja na tu temu. Na osnovu podataka dobijenih mrežnom analizom, mogla bi se postaviti hipoteza da pomirenje dolazi „od dole“ (*bottom-up*), odnosno da su promene u stavovima i orijentaciji zajednice faktori koji bi uticali na promenu kontekstualnih činilaca, iako se kontekst može posmatrati kao činilac koji ometa ili unapređuje pomirenje. U literaturi je spominjano da, da bi pomirenje bilo ostvareno i da bi se ostvario stabilan mir, potrebno je primeniti i *bottom-up* i *top-down* pristupe (npr. Staub, 2006; Bar-Tal & Bennink, 2004). Ovi zaključci su veoma često izvedeni kao preporuke za politike i praksu koja je zanemarena jer je fokus i međunarodnih aktera i samih političkih aktera unutar države na političkom, strukturnom pristupu. *Bottom-up* pristup kao dodatak već postojećim pristupima preporučili su na primer Mashuri i saradnici (2018) u slučaju Indonezije, Dinur (2018) i Barakat (2018) u slučaju Izraela i Palestine, Benvotato (2017) kada se radi o samim udžbenicima istorije (dakle o aspektu institucionalizacije narativa) koji se koriste u post-konfliktnim društvima, a bitnim pristupom smatran je i u slučaju genocida u Ruandi (Parent, 2010). U slučaju ratova 1990-ih, jedan od primera inicijative organizacija lokalne zajednice

(*grassroots initiative*) koja se smatra bottom-up pristupom (Touquet & Milošević, 2018) jeste Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava (REKOM). Takođe, u okviru izgradnje mira (*peacebuilding*), koja uključuje i procese pomirenja, prepoznato je da moraju postojati oba pristupa: pristup od dole čiji su glavni akteri sami građani, civilne organizacije i organizacije lokalne zajednice, i pristup od gore, koji bi podrazumevao pojavu novih političkih struja koje su spremne da prihvate inicijative i napore civilnog društva, a koje bi i same promovisale pomirenje (Bar-Tal, 2013). Važno je napomenuti da je test poređenja mreža pokazao da je razlika u snazi promene psihološke orijentacije značajna, odnosno kod Bošnjaka ovaj čvor ima veću snagu, ali i međupoloženost, dakle mogućnost i direktnog i indirektnog uticaja na mrežu.

Oslanjajući se na dobijene rezultate, ali i uzimajući u obzir aktuelnu političku volju za pomirenje i uopšte društvene i političke promene u Bosni i Hercegovini, smatram da se fokus sa očekivanja i potenciranja da *nešto* treba da urade politički akteri i da od toga zavise promene u međugrupnim odnosima mora pomeriti na rad na pomirenju od dole, odnosno preko zajednice. To bi čak moglo biti delotvornije jer bi doprinelo stvaranju atmosfere koja bi uticala na političke aktere (Hermann, 2004), na čiji izbor ponovo uticaja imaju sami građani.

Drugi čvor koji ima visok indeks snage u obe mreže jeste sklonost međugrupnom oprost. Međutim, kada se pogledaju mreže, upadljivo je da je većina jakih veza promene psihološke orijentacije sa drugim varijabla pozitivna, dok je situacija suprotna kada je u pitanju sklonost oprost. Važnost međugrupnog oprosta opisana je u dosadašnjoj literaturi i oprost je najčešće povezan sa suočavanjem sa prošlošću, odnosno priznanjem (i izvinjenjem) druge grupe. Iako je kod Srba značajno izraženija sklonost međugrupnom oprost, čini se da u obe grupe ova varijabla ima sličan nivo važnosti. Kao najznačajnije veze nakon LASSO optimizacije izdvojile su se negativne korelacije sa delegitimizacijom, kompetitivnom viktimiziranošću i identitetskim procesima obe grupe. Ovi odnosi su već ranije opisani, te se na ovom mestu na njih neću posebno osvrutati. Ono na šta treba obratiti pažnju jeste da uticanjem na ovaj čvor može direktno doći do značajnih promena u mreži. Međutim, kako se utiče, odnosno kako se povećava sklonost međugrupnom oprost? S obzirom na to da je oprost pre ishod nekih drugih procesa, recimo suočavanja sa prošlošću i priznavanja zlodela, davanja izvinjenja pa i samog direktnog traženja oprosta, postaje jasno da uticanje na njega zavisi od drugih procesa. Međutim, prema rezultatima dobijenim mrežnom analizom čini se da to nije u obe grupe slučaj, a iznenađujuće je da je grupa u kojoj nema veza između sklonosti međugrupnom oprost i suočavanja sa prošlošću i priznavanja uloge žrtve drugoj grupi – grupa

Bošnjaka. U njihovoj mreži pomirenja čini se da je značajnije šta sve *ne može* da doprinese tome da dođe do oprosta, odnosno šta su sve faktori koji *ometaju* razvoj sklonosti oprost: ugrožen identitet, nepoverenje u drugu grupu, borba za ulogu žrtve. Ipak, kad bi na neki način došlo do jačanja sklonosti da se drugoj grupi oprost za zlodela, taj bi proces veoma uticao na sve ostale odnose u mreži. U mreži pomirenja za poduzorak Srba, oprost ima jaču korelaciju sa suočavanjem grupe sa prošlošću, ali negativnu. Pomirenje kao zahtev da svaka grupa prizna zlodela koja je počinila u ratu i za njih preuzme odgovornost negativno je povezano sa sklonošću da se drugoj grupi oprost. Srbi možda nisu spremni da oprost drugoj grupi upravo zato što smatraju da ne postoji suočavanje s njihove strane, odnosno priznavanje da su i oni činili zločine. Kao grupa kojoj se uloga počinioca može pripisati u većoj meri nego Bošnjacima, grupa koja je suočena sa priznanjem genocida u Srebrenici, koji je jedan od najupečatljivijih događaja tokom rata u Bosni devedesetih, davanje oprosta Bošnjacima bi verovatno naišlo na negativne reakcije i još više pogoršalo odnose između grupa. Još jedna mogućnosti je da je smanjena sklonost opraštanju drugoj grupi način da grupa zaštiti sliku o sebi, u smislu opravdavanja zlodela koja su počinili: imamo moć da vam oprostimo za ono što ste vi nama radili, kada to priznate, ali nećemo. Ovaj nalaz je najizazovniji sa kojim sam se susrela u ovom istraživanju i koji je teško interpretirati prema saznanjima iz dosadašnje literature. Mislim da je za dalja istraživanja važno postaviti hipoteze o potencijalnim mehanizmima i moderatorima ovog odnosa i testirati ih. Međutim, sam proces postavljanja hipoteza bi bio verovatno veoma izazovan, s obzirom na to da se ovaj nalaz kosi sa dosadašnjim znanjima o ovoj temi.

Kada je u pitanju sklonost međugrupnom oprost, osvrnula bih se na jednu od teorijskih postavki, odnosno definisanje međugrupnog oprosta i njegovog odnosa sa pomirenjem. Naime, Staub (2004, 2005) smatra da se definicije pomirenja i oprosta u velikoj meri preklapaju. Međugrupni oprost uključuje težnju za približavanjem drugoj grupi, jačanje pozitivnih i smanjenje negativnih emocija i nepoverenja, uspostavljanje pokidanih veza (Čehajić-Clancy, 2007). U mrežama pomirenja je kod obe grupe međugrupni oprost povezan sa definicijom pomirenja kao promene psihološke orijentacije (mada su korelacije niske, naročito kada se primeni LASSO optimizacija), zatim kod Srba posebno negativno sa definisanjem pomirenja kao suočavanja sa prošlošću, kod Bošnjaka sa priznavanjem uloge žrtve drugoj grupi, te kod Srba pozitivno sa jedinstvenom državom, pri čemu su sve ove korelacije značajne, ali niske. Ukoliko bi postojalo preklapanje između ovih definicija pomirenja, očekivalo bi se da korelacije budu jače. Samim tim, može se zaključiti da ova dva koncepta zapravo i nemaju

puno preklapanja. Jedan od razloga je taj što u definicije pomirenja u mom istraživanju nisu bile uključene grupne emocije, jer učesnici u fokus grupama na njih nisu stavljali akcenat. Emocije poput ljutnje, ozlojeđenosti, bola (Nadler, 2002) se, prema dosadašnjoj teoriji i istraživanjima, umanjuju sa davanjem oprosta (mada pod određenim uslovima, vidi npr. Auerbach, 2004; Blumental, 2001) i promena u emocionalnom aspektu, od hostilnih ka prosocijalnim emocijama, je osnova konceptualizacije ovog fenomena (Worthington, 2006). Visok indeks snage ovog čvora u obe mreže pomirenja ukazuje na to da je to svakako jedna od varijabli koja ima veliki značaj na različite procese koji su dovedeni u vezu sa pomirenjem.

Još jedan čvor čiji se indeks međupoloženosti razlikuje značajno između dve grupe jeste kompetitivna viktimiziranost. Međupoloženost je mera indirektne povezanosti čvora sa drugim čvorovima mreži i odnosi se na to koliko je verovatno da će informacija iz tog čvora putovati kroz celu mrežu, bez obzira da li je do njega došla direktno ili indirektno. Kada se uporede mreže parcijalnih korelacija za Bošnjake i Srbe, prvo što se može uočiti jeste da u mreži na poduzorku Bošnjaka kompetitivna viktimiziranost ima mnogo jače negativne korelacije sa drugim čvorovima u mreži, dok u mreži na poduzorku Srba ova varijabla ostvaruje više pozitivnih veza. U obe grupe, ova varijabla je povezana pozitivno sa identifikacijom sa etničkim identitetom, što je i očekivano i već ranije objašnjeno. Kada se pogledaju mreže sa LASSO optimizacijom, može se primetiti da kod Srba kompetitivna viktimiziranost ima značajne veze sa zajedništvom i delegitimizacijom iz Skale konfliktnog etosa, i percepcijom realne međugrupne pretnje. Kod Bošnjaka, nijedna od ovih veza nije značajna. Kod njih kompetitivna viktimiziranost ima drugačiju ulogu u mreži, povezana je pozitivno sa kvalitetom kontakta. Međutim, kada se pogledaju mreže parcijalnih korelacija, uočava se još jedna interesantna razlika. Korelacije kompetitivne viktimiziranosti kod Srba sa delegitimizacijom, zajedništvom i percepcijom realne pretnje su pozitivne, dok su kod Bošnjaka negativne. Srbi percipiraju realnu pretnju svom statusu i identitetu, te su skloniji da sebe smatraju žrtvama a delegitimizacija druge grupe pomaže u tome da se održi pozitivna slika o sebi i opravdaju počinjena zlodela. Međutim, nije lako objasniti nalaz da što je viša percepcija realne pretnje kod Bošnjaka, to su manje skloni kompetitivnoj viktimiziranosti, ili što manje smatraju da treba da budi ujedinjeni skloni su u većoj meri da se bore za ulogu žrtve. Gubljenje značajnosti ovih korelacija kada se primeni LASSO optimizacija može da ukaže na to da postoji varijabla koja moderira odnos između kompetitivne viktimiziranosti i navedenih varijabli, kao na primer sklonost međugrupnom oprost. Uloga žrtve ne mora uvek biti važan deo identiteta svih članova grupe (Vollhardt & Nair, 2018), odnosno neki od njih se mogu okrenuti ka budućnosti

(Vollhardt et al., 2018), pri čemu može doći do promene u orijentaciji prema drugoj grupi. Takođe, koncept inkluzivne viktimiziranosti ukazuje na to da grupa može smatrati da je i druga grupa mogla doživeti slične žrtve, ali da to ne umanjuje žrtvu sopstvene grupe (Vollhardt, 2015). Zapravo postoji i značajna korelacija između inkluzivne i kompetitivne viktimiziranosti, te da se stavovi koji promovišu pomirenje javljaju samo kod onih koji imaju nisku kompetitivnu viktimiziranost (Cohrs et al., 2015).

Iako razlika između indeksa centralnosti identifikacije sa etničkim identitetom nije značajna, zanimljivo je osvrnuti se na ulogu etničkog identiteta u mrežama pomirenja. Kod obe grupe, ovaj čvor je čvor sa najnižim ili skoro najnižim indeksom snage. Kod Srba on ima niske i indekse međupoloženosti i udaljenosti, a kod Bošnjaka nizak indeks udaljenosti, i umeren indeks međupoloženosti. Kada se pogledaju mreže sa LASSO optimizacijom, može se uočiti da kod Srba ovaj čvor korelira samo sa identitetskim procesima kao činiocima pomirenja, i sa kompetitivnom viktimiziranošću, pri čemu su korelacije pozitivne. Na poduzorku Bošnjaka, identifikacija sa etničkim identitetom ostvaruje pozitivne korelacije sa zajedništvom, kompetitivnom viktimiziranošću i definicijom pomirenja kao jedinstvene države, kao i zanemarljivu negativnu korelaciju sa promenom psihološke orijentacije. Niska značajnost, odnosno nizak indeks snage, može biti odraz operacionalizacije identifikacije sa etničkim identitetom u mom istraživanju. Naime, primenjena Skala etničkog identiteta (Čorkalo Biruški et al., 2016) je mera čistog etničkog identiteta, bez uključivanja aspekta odnosa sa drugim grupama. U nekim ranijim istraživanjima u kojima je predmet istraživanja bio međugrupni oprost, pokazano je da isključivo *ekskluzivne* i forme identiteta sa aspekta *glorifikacije* svoje grupe predstavljaju faktore oprosta (Čehajić et al., 2008; Roccas et al., 2006). Glorifikacija sopstvene grupe podrazumeva pozitivnu i nekritičku sliku sopstvene grupe i uključuje aspekt poređenja grupa (Bilali & Vollhardt, 2019). Značaj grupne glorifikacije pokazan je u istraživanjima koja se tiču međugrupnih odnosa nakon konflikta (npr. Leidner et al., 2010; Penic et al., 2016; Szabó et al., 2017), odnosno glorifikacija ima uticaja na legitimizaciju nasilja, odbrambene kognicije, smanjeno preuzimanje odgovornosti za nasilje tokom konflikta, ali i na percepciju viktimiziranosti sopstvene grupe, pri čemu glorifikacija pozitivno predviđa upravo *ekskluzivnu* viktimiziranost (Vollhardt & Bilali, 2015). Još jedan aspekt identiteta mogao bi biti od značaja za pomirenje, a to je centralnost identiteta, koja se odnosi na važnost određenog socijalnog identiteta i meru u kojoj je on zasićen kod osobe, a *ne* uključuje opštu vezanost za identitet (Leach et al., 2008), što je zapravo mereno skalom koja je primenjena u mom istraživanju. Osim toga, etnički identitet ne mora biti centralni u sklopu identiteta grupe,

već može na primer identitet žrtve biti zasićeniji i samim tim mnogo značajniji za pomirenje (Bilali & Vollhardt, 2019). Uloga kompetitivne viktimiziranosti kod Bošnjaka se takođe pokazala kao značajna, naročito usled mogućnosti da identitet žrtve igra značajniju ulogu nego bazična identifikacija sa sopstvenom etničkom grupom. Stoga izostanak očekivane značajnosti identifikacije sa etničkim identitetom u mrežama pomirenja može biti posledica njegove operacionalizacije, odnosno konceptualizacije kao mere vezanosti za grupu, bez komparativne komponente koja bi bila značajnija za međugrupne odnose.

Uvid u mreže pomirenja ukazao je na značaj definisanja pomirenja kao promene psihološke orijentacije. Iako postoje različiti aspekti ove promene, u mom istraživanju ona uključuje smanjenje predrasuda, prihvatanje druge grupe, priznavanje njihovog narativa, okretanje od prošlosti ka budućnosti, saradnju i komunikaciju između grupa. Kao takva, ova definicija zauzima centralno mesto u mrežama pomirenja i ima najviše uticaja na čitavu mrežu, kako direktno tako i indirektno. Njena povezanost sa činiocima koji ometaju pomirenje (ili ga potpomažu) koji su vezani za kontekst, odnosno za političke, medijske i ekonomske faktore, još jednom se pokazala značajnom. Međutim, uvid u mreže pomirenja omogućavaju da postavim hipotezu da je, barem u slučaju Bosne i Hercegovine, pristup od dole, pristup kojim se menjaju odnosi putem promene psihološke orijentacije članova grupa, delotvorniji od potencijalnih promena koje bi došle od gore, iako bi sasvim sigurno najbolji pristup bio – obostran. Međutim, imajući u vidu aktuelnu situaciju u BiH, malo je izvesno da bi u dogledno vreme promene mogle da poteknu od samih političkih subjekata. To ovaj nalaz čini još značajnijim, jer bi mogao da ukaže na to da promenu i ne bi trebalo očekivati od gore, već na njoj aktivno raditi sa zajednicama. Čak i ako su adekvatni pristupi pomirenju manjinski, oni nose određeni potencijal za društvene promene (Elcheroth et al., 2011; Mazur, 2014).

Varijabla čije se ranije korelacije, a sada položaj u mrežama pomirenja i odnosi sa drugim čvorovima pokazuju kao teško interpretabilni na uzorku Srba jeste sklonost međugrupnom oprost. S obzirom da su nalazi kad je oprost u pitanju suprotni dosadašnjim u literaturi, pretpostavka je da je sklonost oprost značajna za percepciju pomirenja i njegovih procesa od strane Srba usled nekih drugih procesa koji igraju ulogu između. Te bi procese sasvim sigurno trebalo dalje istraživati.

Ovo poglavlje završavam citatom Lipschutza (1998) koji kaže da su „odnosi među ljudima, među pojedincima, temelj države; obnavljanje samo državnih institucija (i ekonomije) neće obnoviti odnose iskidane godinama nasilja i rata“ (str. 16).

4 GENERALNA DISKUSIJA

Iako je pomirenje prisutno u društvenim naukama veoma dugo, sam koncept je kao istraživački interesantan i relevantan definisan tek u protekle dve decenije (Bar-Tal, 2013). Većina istraživača saglasna je oko toga da postoji socijalno-psihološka osnova pomirenja; međutim ono što (i dalje u velikoj meri) manjka jeste slaganje ili uopšte razumevanje njenog sadržaja i njenih komponenti, kao i uslova za njegovo ostvarenje (Bar-Tal, 2013). Jedan od pristupa naučnika pomirenju svakako jeste da se njegovo značenje *podrazumeva*, pa su se recimo u svojim studijama bavili spremnošću na pomirenje bez jasnog definisanja na kakvo to pomirenje se meri spremnost. Drugi pristup jeste proučavanje određenih elemenata pomirenja, odnosno onoga što bi se time moglo smatrati, kao na primer međugrupnog poverenja (koje je i samo upitan konstrukt; Kappmeier, 2016), kolektivnih emocija, međugrupnog oprostita itd. Kao što sam već naglasila u uvodnom delu teze, smatram da je koncept pomirenja polisemičan i da se kao takav mora proučavati kao višedimenzionalan.

Mnogi socijalno-psihološki koncepti koji su proučavani u kontekstu međugrupnih odnosa primenjeni su, i smatrani važnim, i kada su pitanju odnosi između grupa koje su prethodno bile u ratu. Veliki broj istraživanja o specifičnim procesima ili konceptima svakako postoji. Međutim, kao što je detaljno objašnjeno u uvodnom delu teze, uzimanje u obzir laičkih pogleda na proces koji se njih direktno tiče prisutno je tek u prethodnih nekoliko godina. U brojnim studijama analizirani su procesi koji su smatrani značajnim za pomirenje, veoma često bez davanja definicije pomirenja, odnosno uz *podrazumevajuću* definiciju. Kada je pomirenje i definisano, definicije su se razlikovale u odnosu na autore i pristupe. Date definicije, naravno, nisu produkt nekompetentnog nasumičnog pristupa, već su date od strane stručnjaka koji se bave međugrupnim odnosima u različitim kontekstima, i zasnivaju se na nekim postojećim znanjima. Međutim, pristup od gore (*top-down*), u kom eksperti postavljaju definicije i onda istražuju fenomene, može biti problematičan jer može da maši realnost koju grupe, obični ljudi, proživljavaju na svakodnevnom nivou, ili da je barem ne obuhvata, odnosno ne opisuje, u potpunosti. Uspešnost svih politika koje sistemi žele da sprovedu u velikoj meri zavisi od prijema kakav će oni imati u zajednici. Stoga je važno upoznati i uzeti u obzir viđenja zajednice koja se tiču jednog tako složenog procesa koji na njih ima neminovno ogroman uticaj. Etničke grupe, odnosno zajednice, i njihova iskustva i narativi u velikoj meri oblikuju međugrupne odnose, pa i jedan tako važan proces kao što je pomirenje. Samim tim, od velike je vrednosti i značaja uzeti u obzir njihovo viđenje. Odatle najpre pristup od dole (*bottom-up*), prvenstveno

izražen u kvalitativnom istraživanju, a praćen uključivanjem procesa koji su u literaturi prepoznati kao ključni za pomirenje. Kombinacija ova dva pristupa omogućila je jasniju sliku pomirenja.

Kao centralni koncept koji se istakao u ovom istraživanju jeste definisanje pomirenja kao promene psihološke orijentacije. Ovaj faktor imao je najveći udeo varijanse u prostoru Upitnika definicija pomirenja; u mrežama pomirenja pokazao se kao najcentralniji čvor u obe grupe. Sadržaj kodova iz kvalitativnog istraživanja koji se preklapa sa ovim faktorom bio je prisutan kod obe grupe, u najvećoj meri u odnosu na druge kodove. Samim tim, moglo bi se govoriti o tome da bi promena psihološke orijentacije mogla biti opšti faktor pomirenja, koji je specifičan za sve post-konfliktne zajednice. Ove promene na socijalno-psihološkom planu Bar-Tal posmatra kao mehanizme kroz koje se proživljavaju iskustva i obrađuju informacije na način drugačiji nego kada je aktuelna kultura konflikta, te da ovi procesi na kraju dovode do promena na identitetskom i kulturnom nivou. Ako se dalje vodimo Bar-Talovim teorijskim postavkama, da bi od etosa konflikta došlo do izgradnje etosa mira, Bar-Tal (2013) navodi da je neophodno da bude ispunjeno nekoliko uslova. Jedan od njih, koji je primenljiv na kontekst BiH, jeste izgradnja poverenja kroz aktivnosti obeju grupa. Izgradnji poverenja može se pristupiti od dole (*bottom-up*) ili od gore (*top-down*), odnosno te aktivnosti mogu sprovoditi sami članovi zajednice uz, na primer, civilne organizacije, ili mogu početi od aktivnosti relevantnih političkih aktera. Neki autori poverenje smatraju ključnom odrednicom sposobnosti grupa da se razreši konflikt (Nadler & Liviatan, 2006) ili jednim od centralnih procesa (Bar-Tal & Bennink, 2004; Kelman, 2010). Međutim, ono je samo po sebi veoma rizičan poduhvat (Rotella et al., 2013, str. 115), te je zato neophodno pristupiti njegovoj izgradnji veoma pažljivo i senzibilisano. Drugi uslov jeste uvid u cenu koju društvo plaća ukoliko nastavi sa sukobima i podelama. Ovo su učesnici takođe prepoznali: oni su navodili da iako pomirenja trenutno nema, da do njega *mora* doći, jer u suprotnom nema razvoja, napretka, „BiH nema budućnost“. Međuetnički konflikti koji i danas traju u BiH, prvenstveno i čak i uglavnom na nivou političkih struktura, imaju ozbiljne posledice po društvo, razvoj, ali i poziciju BiH u međunarodnom kontekstu. Zbog već ustaljenog neslaganja između trojice članova Predsjedništva i struktura koje oni predstavljaju, u BiH je nakon opštih izbora 2018. tek nakon 14 meseci oformljena vlada, a država je ostala bez delegacije u Savetu Evrope. Pitanje koje se nameće jeste da li je politički konflikt uopšte etnički ili je odraz borbe za moć, koja je energizovana etničkim podelama. Ono što su učesnici u fokus grupama i sami prepoznali i što je ovde relevantno jeste to da strane na vlasti biraju upravo oni sami, odnosno građani, pa je pitanje njihovog političkog

odabira od izuzetnog značaja, ali izvan okvira ove teze. U svakom slučaju, promene na institucionalnom i strukturnom nivou su neophodne kako bi se pomirenje legitimizovalo i institucionalizovalo. Cena izostanka pomirenja je velika, možda je samo potrebno dostići kritičnu masu koja će doživeti taj uvid, a zatim sa njim krenuti u dalju akciju. Treći uslov je ono što Bar-Tal naziva mega-podstrek od treće strane, za nešto što jedna ili obe grupe smatraju veoma vrednim. U tom smislu, pristupanje Evropskoj uniji bi mogao biti jedan od takvih podstreka. Sve u svemu, najznačajniji uvid do kog ovi uslovi mogu da dovedu jeste da je cena nastavka sukoba mnogo veća od cene prihvatanja mira i pomirenja (Bar-Tal & Halperin, 2011).

Osvrnuću se na ovom mestu na uzrasne razlike u definisanju pomirenja od strane Bošnjaka i Srba. Kao što je već opisano u diskusiji o rezultatima druge studije, mlađi Srbi su skloniji definisanju pomirenja kao jedinstvene države i promene psihološke orijentacije, dok mlađi Bošnjaci definišu pomirenje u većoj meri kao priznavanje uloge žrtve drugoj grupi i nepozivanje na suočavanje s prošlošću. Definicije pomirenja koje su se izdvojile u fokus grupama su obrnuto raspodeljene: Bošnjaci su ti koji su skloniji definisanju pomirenja kao unitarne države, izgradnje nacionalnog identiteta, dok su Srbi o tome govorili kao o težnji Bošnjaka da islamizuju BiH. Srbi su kao potrebno za pomirenje naveli da je značajno da se odustane od toga da je njihova uloga bila isključivo agresorska i da se moraju priznati i njihove žrtve. Ono što je jedna grupa prepoznala kao značajno prepoznali su i mlađi ispitanici iz druge grupe. Da li su onda mladi put za razumevanje potreba druge grupe i korak ka pomirenju?

Sličan nalaz koji je vezan za generacijske razlike dobijen je u podeljenoj kiparskoj zajednici. Mlađi ispitanici imali su suprotne stavove prema koheziji i ujedinjenju od onih koji su bili prisutni kod starijih pripadnika njihovih grupa, i pri tome su postojale razlike između samih etničkih grupa (Yucel & Psaltis, 2020). Autori su objasnili ove nalaze privrženošću glavnim narativima koji se propagiraju u obe grupe. Kiprani grčke etničke pripadnosti kao glavni narativ imaju ujedinjenje države. Sa druge strane, glavni narativ Kiprana Turaka jeste dvo-državno uređenje. Stariji pripadnici obeju grupa su privrženiji ovim narativima, dok je kod mlađih prisutan upravo suprotan obrazac: mladi Grci su manje skloni kohabitaciji, dok su Turci skloniji koheziji. Istraživanja su takođe pokazala da su mlađe generacije sklonije kritici državne politike i da imaju radikalnija gledišta (Huang, 2009), te je time objašnjen nalaz da mladi Turci i Jermeni imaju drugačije konfliktne okvire od starijih, te da su skloniji uokviravanju pomirenja kao poštovanja prava, slobode i demokratije, ili nezavisnosti ukoliko je okvir starijih suprotan (Ulug & Cohrs, 2016). Takođe, u kontekstu nepalsko-butanskog i konflikta u Burundiju, mladi su se bolje od starijih adaptirali na ujedinjenu državu (Vollhardt & Nair, 2018). I kada je u

pitanju severno-irski identitet, pokazalo se da su mladi skloniji prihvatanju nadređenog identiteta od starijih pripadnika grupa (McNicholl et al., 2019). Uzevši sve te nalaze u obzir, i imajući u vidu da se kod mlađih pripadnika i bošnjačke i srpske etničke grupe javljaju definicije pomirenja, ili očekivanja od druge grupe kako bi do istog došlo, upravo onakve kakvima je sklona druga grupa, te ova komplementarnost na neki način može činiti osnov za stvaranje pomirenja.

Kada su u pitanju uloge žrtve i počinioca, nalazi pokazuju da su Bošnjaci skloniji tome da svoju grupu doživljavaju kao viktimiziranu, te da se bore za ulogu žrtve koja donosi određene dobiti. Prema modelu zasnovanom na potrebama (Nadler & Shnabel, 2008; Noor et al., 2012) žrtve i počinioci imaju različite potrebe koje proizilaze iz različitih pretnji identitetu. Žrtve doživljavaju pretnju sposobnosti za delanje (*agency*) usled gubitka moći, kontrole i statusa, te imaju potrebu za osnaživanjem od strane počinioca npr. u vidu izvinjenja, priznavanja žrtve i sl. To bi dovelo do toga da se žrtva oseća poštovano, te da oseća kao da je povratila moć i kontrolu. Sa druge strane, potrebe počinioca proističu iz ugrožene moralne slike o sopstvenoj grupi i socijalnog statusa. Njihova potreba je potreba za prihvatanjem, što mogu dobiti kroz oprost i razumevanje njihove perspektive. Ukoliko bi im ove potrebe bile ispunjene, počinioci više ne bi doživljavali pretnju moralnom identitetu, odnosno ne bi doživljavali pretnju od odbacivanja. Zadovoljene potrebe obeju grupa dovele bi do povećane spremnosti na pomirenje i pozitivne orijentacije prema drugoj grupi.

Međutim, model koji bi ovako funkcionisao u idealnim uslovima kada bi bilo sasvim jasno ko je žrtva, a ko počinilac bi čak i u tom slučaju bio suočen sa brojnim izazovima. Strategije za zadovoljenje navedenih potreba, ukoliko nisu adekvatne, mogu biti kontraproduktivne. Na primer, počinioci mogu da minimiziraju počinjena zlodela, recimo kao što je jedan od učesnika u fokus grupama rat nazvao „problemom“ („Bošnjaci, bi trebalo uraditi ono što... njihovi političari prije svega, ono što su neki srpski uradili. Znači za početak priznavanje i neke svoje uloge u tom problemu“), ili da pribegavaju rasterećujućim kognicijama (Shnabel & Noor, 2012). Počinioci takođe mogu pribegavati smanjenju značaja razlika među grupama (Dovidio et al., 2009), dok kod žrtava obrazac može biti suprotan, odnosno naglašavanje razlika u identitetima (Jones, 2009).

Još je komplikovanija situacija kada su u nanošenju štete jednih drugima učestovale obe grupe, odnosno kada grupe imaju dualne uloge. Tada grupe ulaze u takmičenje u tome ko je veća žrtva, pri čemu se stradanja druge grupe smatraju manjim (Noor et al., 2002) ili, kada je

nemoguće objektivno pobiti činjenicu da je neka grupa doživela veće žrtve, upitnog legitimiteta stradanja druge i pravednosti stradanja svoje grupe (Bar-Tal, 2000). Još jedan od načina da se umanju značaj počinjenih zlodela je umanjeno broja stradalih (Pratto & Glasford, 2008), što se može videti recimo u tendencijama da se umanju ili smatra netačnim broj žrtava u Srebrenici.

Primer Srebrenice je veoma dobar primer na kom se ova dinamika između žrtve i počinioaca može jasno videti. Sa srpske strane ulažu se napori da se umanju broj žrtava ili se on odbacuje kao netačan. Takođe, kada broj stradalih civila nije moguće prenebregnuti, glavni narativ jeste da su akcije u Srebrenici bile odbrambene, da je srpsko stanovništvo u okolini Srebrenice stradalo tokom niza godina od bošnjačkog, te da je zločin u Srebrenici bio odgovor u ime odbrane srpskog civilnog stanovništva. Odatle i glorifikacija Ratka Mladića kao heroja. Osim toga, iako je Haški sud doneo odluku da je u Srebrenici počinjen genocid nad bošnjačkim stanovništvom, odluke suda se odbacuju, iako su (barem bi trebalo da budu) zasnovane na činjenicama. Pretnja moralnosti grupe je ovde sasvim jasna – ukoliko se prizna činjenje genocida, to zahteva njegovu integraciju u self-koncept grupe, reparacije ka bošnjačkom stanovništvu i sasvim siguran gubitak pozicije kao žrtve. Sa druge strane, Bošnjaci i danas imaju potrebu da se prizna da je u Srebrenici počinjen genocid, da se ne negira broj poginulih, te da se prihvate odluke Haškog tribunala. U fokus grupama je takođe nekoliko puta spomenuto da je potrebno da Srbi prihvate odluke suda i priznaju da su ta zlodela počinjena od strane pripadnika njihove grupe.

Međutim, dualna priroda učesća u konfliktu, odnosno, na neki način, relativna ekskluzivnost uloge počinioaca na području „svog“ entiteta, briše jasne linije koje postoje u potrebama grupa prema modelu zasnovanom na potrebama. Kada grupe imaju dualnu ulogu, i potrebe koje proizilaze su potrebe i žrtve i počinioaca, odnosno i potreba za doživljajem kontrole i moći, i za pozitivnom moralnom slikom (Shnabel, 2018). Pri tome, iskustvo žrtve ima mnogo snažniji uticaj na identitet nego iskustvo počinioaca (*primacy of agency*; Noor et al., 2012; Mazziotta et al., 2014), te su potrebe iz uloge žrtve mnogo izraženije od potreba iz uloge počinioaca. Do povećanja kapaciteta za pomirenje između grupa može doći kada su intervencije usmerene na ove potrebe, odnosno kada se jača pozitivan identitet grupe kroz zadovoljenje upravo potreba iz uloge žrtve. Iako je ova hipoteza potvrđena u malobrojnim eksperimentalnim istraživanjima (npr. SimanTov-Nachlieli et al., 2018), ispunjavanje potreba grupe je efikasno kada dolazi od *druge grupe*, iste one koja se bori za svoj status žrtve. U realnom životnom kontekstu, šanse da se dogodi takva intervencija su veoma male, što ukazuje na „pesimistične izgleda potencijala pomirenja pojedinaca i grupa koje su učesnici dualnog konflikta“ (Shnabel,

2018, str. 81). Recimo, u istraživanju u Liberiji, ispitanici u ulozi počinioca imali su pojačanu potrebu za prihvatanjem. Međutim, i oni u ulozi žrtve i oni u ulozi počinioca imali su potrebu za moći, odnosno žrtve su se osećale samo žrtvama, a počinioci se nisu osećali samo kao počinioci (Mazziotta et al., 2014). Taj nalaz govori u prilog usvajanju dualnih uloga. Naime, prema pomenutom modelu, žrtve bi trebalo da imaju izraženu potrebu za moći, što bi dovelo do osvetoljubivog, antisocijalnog ponašanja. Počinioci, sa druge strane, iz potrebe za povrate moralnu sliku sopstvene grupe pristupali bi prosocijalnim ponašanjima. Međutim, ispostavlja se da je potreba za moći od strane počinioca, koja zapravo proizilazi iz njihove dualne uloge (ili onoga što oni percipiraju kao dualnu ulogu) jača od potrebe za očuvanjem moralnosti, te su skloniji ponašanjima žrtve nego ponašanjima počinioca (SimanTov-Nachlieli & Shnabel, 2014; Nadler & Shnabel, 2015). Takvom bi se mogla opisati situacija u Bosni i Hercegovini. Srbi imaju potrebe i počinioca za očuvanjem moralne slike, i potrebe žrtve za moći. Potenciranje uloge počinioca Bošnjaka potpomaže ispunjenje obe ove potrebe – potvrđuje ulogu žrtve koja je „moralnija“ i legitimizuje nasilje koje je počinjeno nad drugom grupom.

Šta bi moglo biti rešenje u slučaju kada su grupe u klinču? Možda usvajanje nadređenog identiteta žrtve i/ili počinioca. Istraživanja koja su testirala ovu hipotezu pokazala su da usvajanje oba nadređena identiteta mogu da dovedu do smanjenja kompetitivne viktimiziranosti i veće sklonosti oprostima (Noor et al., 2012), na različite načine: usvajanje nadređenog identiteta žrtve dovodi do smanjenja takmičenja za ulogu žrtve preko smanjenja pretnje moralnosti, a usvajanje identiteta počinioca preko povećanja doživljaja moći. Međutim, pitanje je u kojoj meri je to pravedno i koliko je grupa koja je žrtva spremna da prihvati nadređene identitete. To bi svakako mogla biti jedna od tema za dalja istraživanja.

Kada je u pitanju nadređeni identitet, osvrnula bih se na ovom mestu na još jedan nalaz koji se tiče nacionalnog identiteta. U ovom, kao i u mnogim drugim istraživanjima, važnost identifikacije sa državom je za Bošnjake mnogo veća nego za Srbe. Dosadašnja objašnjenja data u literaturi, a koja se tiču toga zbog čega identifikacija sa nadređenim identitetom ne uspeva, mogu se potvrditi u nalazima iz fokus grupa. Naime, razlozi zbog kojih u određenim slučajevima ne dolazi do identifikacije sa nadređenim identitetom uključuju pretnju, i sa njom povezan strah od gubitka identiteta sopstvene grupe (Crisp et al., 2006; Neufeld & Schmitt, 2019; Saguy et al., 2008), zatim projekciju odrednica identiteta od strane jedne grupe (Waldzus & Mummendey, 2004), i delegitimizaciju druge grupe (Bar-Tal, 2007). U fokus grupama, Srbi su navodili strahove i brige zbog „muslimanske nadmoći“, „njihove težnje da islamizuju državu“, što predstavlja pretnju identitetu Srba kao grupe druge religijske orijentacije. U

nadređenom identitetu Srbi vide isprojektovane odrednice bošnjačke grupe, a kroz nekoliko komentara u fokus grupama su i Bošnjaci navodili da je to njihov ustupak što Bosna nije muslimanska država („Generalno mislim da smo mi i poslije rata dali. Jer mi nismo muslimanska država, koliko ja znam, samim tim smo dali.“), što bi moglo biti pokazatelj očekivanja da, ukoliko bi država postala unitarna, moglo bi se očekivati da nadređeni identitet sadrži u najvećoj meri odrednice bošnjačkog identiteta.

Ujedinjena država je takođe nešto što je u kontekstu Bosne i Hercegovine bitan aspekt pomirenja, s obzirom na to da je produkovan kao definicija istog, ali isključivo od strane Bošnjaka. Iako smatram da u sadašnjosti Dejtonski sporazum donosi više štete nego koristi, te da zbog takvog političkog uređenja države ona ne može značajno da se razvija i napreduje ni u kojoj oblasti, rešenje o jedinstvenoj državi mi se, na osnovu svih nalaza istraživanja i poznavanja političke situacije u BiH, čini još manje pogodnim rešenjem. Pretnja koju bi u tom slučaju doživeli Srbi bi bila prevelika, i mogla bi dovesti do novih konflikata i eventualno referenduma za otcepljenje. Adekvatniji politički model ostavljam da iznađu politikolozi. Nadam se da će u obzir uzeti saznanja iz socijalnih nauka u tom procesu. Sa socijalno-psihološkog aspekta, napomenuću da iako je pomirenje psihološka promena, način na koji institucije funkcionišu ima veliki potencijal za doprinos ili ometanje pomirenja, pri čemu pod institucijama smatram i političke lidere, i obrazovni sistem, i sudstvo, i medije itd. Psihološke intervencije mogu da ciljaju i ove aktere, naročito kada su u pitanju mediji i njihov pristup izveštavanju koji može preći iz agresivnog, suparničkog, u pristup koji promoviše pomirenje (Staub, 2006).

Još dva značajna zaključka se mogu izvući iz celokupnih dobijenih rezultata. Najpre, jedan je da se može smatrati da postoji deo prostora pomirenja koji je sličan za sva post-konfliktna društva, a uključuje ono što je ovde nazvano promena psihološke orijentacije, tj. uključuje one procese od kojih je ovaj faktor formiran. Ovaj zaključak, naravno, ne proizilazi samo iz ovog istraživanja, već je zasnovan i na pregledu literature i dosadašnjih istraživanja, te tome da svi autori i stručnjaci u oblasti pomirenja smatraju da su promene na psihološkom nivou koje se tiču odnosa prema drugoj grupi među ključnim za pomirenje. Sa druge strane, postoji i kontekstualno specifičan udeo pomirenja, koji u slučaju BiH podrazumeva na primer pitanje jedinstvene države. Specifično državno uređenje koje ima Bosna i Hercegovina svakako je među veoma retkim u svetu, i ono igra veliku ulogu i za Srbe i za Bošnjake. Za Srbe je to faktor sigurnosti, način na koji oni neće biti ugroženi bošnjačkom nadmoći. Za Bošnjake je to pitanje napretka države, jer smatraju da su ograničeni aktuelnim uređenjem, te da BiH kao

takva ne može da se razvija i da napreduje. Bilo bi zanimljivo istražiti u budućim studijama u drugim kontekstima da li je moguće izolovati zajednički i kontekstualno specifičan deo prostora pomirenja.

Drugi zaključak proizilazi najpre iz relacija koje su dobijene u kvantitativnom istraživanju između definicija pomirenja, naročito promene psihološke orijentacije, spremnosti na pomirenje i drugih procesa pomirenja koji su zasnovani na ranijoj literaturi. Naime, da se primetiti da definicije, činioци i procesi pomirenja u korelacionom kros-sekcijalnom istraživanju ne mogu tako jasno razlikovati, odnosno da su ovi koncepti duboko isprepletani. U realnosti ova isprepletenost može biti samo još složenija, a i u samom pregledu literature grupisanje koncepata i opisivanje svakog zasebno je urađeno na veštački način. Već je tada bilo jasno da se ovi koncepti ne mogu jasno razdvojiti, što nije neočekivano. Međutim, treba to imati na umu prilikom ispitivanja pojedinih koncepata i njihovog dovođenja u vezu sa pomirenjem.

Pomirenje kao takvo je proces sa usponima i padovima (Bar-Tal, 2013). Definisane pomirenja ima važne političke i socijalne posledice. Od toga kako je pomirenje definisano zavise strategije i intervencije za njegovo postizanje. Smatram da je bilo važno u tom procesu pitati same ljude na koje konceptualizacija ima direktne posledice – kako oni definišu pomirenje? Ovaj pristup doveo je do uvida u konstrukciju pomirenja od strane „običnih“ ljudi, koja, istina, sadrži mnoge elemente koji su već ranije istraženi u literaturi, ali i omogućava da se, barem na prostoru Bosne i Hercegovine, odgovori jasnije na pitanje o tome šta je pomirenje. Takođe su i viđenja činilaca koji doprinose pomirenju ili ga ometaju sakupljena u dva faktora koji su se pokazali od velikog značaja za Srbe i Bošnjake u Bosni i Hercegovini i koji bi morali biti uzeti u obzir u daljnim istraživanjima na ovim prostorima. Veoma je važno to što postoje razlike između grupa u definisanju pomirenja, ali ne i u spremnosti na pomirenje, te kada se u budućim istraživanjima bude došlo do nalaza da neki koncept predviđa spremnost na pomirenje kod ovih grupa u BiH, mora se uzeti u obzir to da pomirenje za Srbe mahom znači težnju za promenom psihološke orijentacije jedne grupe prema drugoj i potrebu priznavanja uloge žrtve i drugoj grupi (njima samima), dok za Bošnjake ono znači jedinstvenu državu sa svim što ona nosi i potrebu za suočavanjem (prvenstveno druge) grupe sa prošlošću. Različiti procesi na različite načine doprinose spremnosti da se na ovako definisanja pomirenja pristane te da se na njima radi, a razlikuju se i potrebe i strahovi koje grupe imaju i koje treba adresirati. U zavisnosti od toga kakve percepcije svih ovih procesa ima neka grupa, razlikovaće se njen pristup i reakcije na intervencije i politike (Bilali & Vollhardt, 2019).

Konceptualizacija koncepata (pleonazam je nameran) značajnih za pomirenje ovde se ne završava. Još neki važni koncepti tek su nedavno postali predmet istraživanja u smislu definisanja, poput poverenja u i nakon međugrupnih konflikata (Kappmeier, 2016) ili priznavanja kolektivne viktimiziranosti (Twali et al., 2020). Jasno je da su i poverenje i priznavanje (*acknowledgement*) koncepti koji su već istraživani i dovođeni u vezu sa pomirenjem, ali su, kao što je slučaj i sa pomirenjem, ili smatrani podrazumevajućim ili definisani kao potpuno različite stvari u različitim studijama (pogledati Kappmeier, 2016 i Twali et al., 2020 za pregled). Iako deluje da se u istraživanju pomirenja daleko došlo – putovanje je tek počelo. A od njegovog ishoda zavisi uspeh pomirenja jer:

Ako se pomirenje ne desi, neće ni Bosna imati budućnosti.

(M6, Bošnjak, Sarajevo)

4.1 Ograničenja istraživanja

Ograničenja istraživanja javljaju se u nekoliko aspekata. Najpre, kada je u pitanju uzorak, u obe studije on je bio prigodan. Učesnici u fokus grupama mahom su bili visoko obrazovani, a u tri fokus grupe većina učesnika bila je zaposlena na visokoškolskim ustanovama. Iako svrha kvalitativne studije nije generalizacija rezultata na populaciju, moguće je da bi neki drugi članovi grupa, sa drugačijom socio-demografskom pozadinom, dali dodatna viđenja pomirenja i uslova za njegovo ostvarenje. Kada je u pitanju kvantitativna studija, prikupljanje rezultata je takođe rađeno primenom metode snežne grudve, i to putem ličnih kontakata i deljenja na socijalnim mrežama. Samim tim, prosečan uzrast ispitanika je relativno nizak, odnosno uzorak nije u dovoljnoj meri obuhvatio starije ispitanike, kao ni oni koji se ne služe socijalnim mrežama.

Neuključivanje etničke grupe Hrvata u istraživanje moglo bi se smatrati još jednim nedostatkom. Razlozi za ovu odluku ticali su se izvodljivosti prikupljanja podataka sa ograničenim sredstvima i višestrukog komplikovanja istraživanja ukoliko bi bila uključena i ova grupa (npr. morale bi biti uključene sve tri etničke grupe u svakom od entiteta, a posebno u Federaciji, gde bi se dodatno moralo voditi računa o delovima u kojima su Bošnjaci većina i delovima u kojima su to Hrvati). Odluka je doneta nakon konsultacija i u skladu sa preporukama istraživača koji aktivno delaju na prostoru BiH i na osnovu njihovog višedecenijskog iskustva.

Još jedan nedostatak jeste neuzimanje u obzir političkog aspekta međugrupnih odnosa, i onoga što Nadler (2012) naziva strukturalnom perspektivom pomirenja – promene na strukturalnom nivou, za koje su odgovorni kreatori politika. Međutim, politički procesi i njihova veza sa međugrupnim odnosima je veoma široko polje koje zaslužuje da mu bude posvećena posebna pažnja, a samim tim i izlazi iz okvira predloženog istraživanja.

Ukoliko bi broj ispitanika u drugoj studiji bio veći, mrežna analiza bi se mogla izvesti sa većim brojem varijabli bez rizika po stabilnost mreže. Takođe, varijabla identifikacije sa etničkim identitetom uključuje samo „čist“ etnički identitet, odnosno bez poređenja sa drugim grupama. S obzirom na to da se pokazalo da ovako meren etnički identitet nije od značaja za pomirenje, bilo bi bolje da su uključene mere grupne glorifikacije ili centralnosti grupnog identiteta.

Što se tiče konfliktnog etosa, kraća skala je izabrana zbog obimnosti upitnika i kako bi se smanjilo odustajanje od učešća u istraživanju. Međutim, postoji verovatnoća da bi puna skala koja svako od osam socijetalnih uverenja meri preko šest umesto dva ajtema bila pouzdanija, kao i da bi dobijeni rezultati mogli biti nešto drugačiji. Na primer, korelacije ajtema koji pripadaju skalama zajedništva i bezbednosti su niske i neznačajne, što dovodi u pitanje to koliko je validno koristiti ih u analizi. Iako skala u celini ima prihvatljivu pouzdanost, primena osnovne verzije skale imala bi prednosti.

Kada je u pitanju samo definisanje pomirenja, moguće je da bi se faktorska struktura razlikovala između grupa ukoliko bi se faktorska analiza sproveda na poduzorcima. Takođe, korelacije između faktora kod Bošnjaka su nešto više nego kod Srba, što bi moglo da ukaže na to da je faktorska struktura definicija pomirenja kod Srba disperzivnija. Međutim, s obzirom na mali broj ispitanika u odnosu na velik broj ajtema u ovom upitniku, nije moguće izvesti validnu faktorsku analizu na poduzorcima.

4.2 Preporuke za dalja istraživanja

Ranija istraživanja pokazala su da je socijalni identitet važan prediktor međugrupnih odnosa nakon konflikta; međutim, nije svaka forma identiteta podjednako značajna, već najpre ekskluzivne (Čehajić et al., 2008) i forme koje se zasnivaju na glorifikaciji sopstvene grupe (Roccas et al., 2006; Szabó et al., 2017). U mom istraživanju koncept etničke identifikacije nije doveden u vezu sa složenim identitetima (Roccas & Brewer, 2002), putem kojih bi se jasnije mogao prikazati odnos između identiteta i međugrupnog oprosta. U Bosni i Hercegovini su

istraživanje složenih identiteta sprovedi Turjačanin i saradnici (2017), koji su utvrdili isprepletenost etničkog, nacionalnog i religioznog identiteta. U svom istraživanju autori su ispitivali odnose kompleksnih identiteta i stavova prema drugim grupama; međutim, nije bila uključena varijabla međugrupnog oprosta. Samim tim, predlažem da se naredna istraživanja dublje pozabave odnosnom složenih identiteta i oprosta, kako bi bilo jasnije na koje još specifičnije grupe treba ciljati kada se radi na strategijama pomirenja. Takođe, neki autori su naveli da je moguće da identifikacija sa etničkom grupom bude moderator odnosa između viktimiziranosti i oprosta (Noor, Brown, & Prentice, 2008). Etnički identitet je imao i niske indekse centralnosti u mrežama, odnosno sama identifikacija sa sopstvenom grupom se pokazala kao manje značajan čvor. Samim tim bi ispitivanje specifičnijih aspekata identifikacije sa grupom (poput ranije navedene glorifikacije) moglo doprineti boljem razumevanju odnosa grupne identifikacije i drugih varijabli. Ove odnose bi trebalo ispitati u narednim istraživanjima koja bi zahtevala prikupljanje mnogo većeg uzorka od onog koji je dostupan u mojoj studiji.

Uopšteno uzevši, kompetitivna viktimiziranost kao koncept postavljen od Noora i saradnika (Noor, Brown, Gonzales, et al., 2008) nije do sada ispitivana na prostoru BiH. Do trenutka pisanja ovih redova, nije mi poznato da je neko primenio ovu skalu na bosanskom uzorku, te je ovo prvo istraživanje koje je uključilo ovaj koncept viktimiziranosti. Bilalijeva i Vollhardtova (2019) smatraju da se u budućim istraživanjima moraju uzeti u obzir percepcije uloga počinioca i žrtve kada se radi na istraživanju pomirenja. Takođe, smatram da je važno da se ispita koncept inkluzivne i ekskluzivne viktimiziranosti i njihovog odnosa sa kompetitivnom viktimiziranošću na uzorku u BiH. Ti nalazi bi potencijalno mogli pojasniti nalaze dobijene u ovom istraživanju, koji se tiču odnosa kompetitivne viktimiziranosti sa drugim varijablama u mreži, koje se razlikuju kod Srba i Bošnjaka, odnosno grupe žrtve i grupe počinioca.

Kada je u pitanju kompetitivna viktimiziranost, odnosno model zasnovan na potrebama (Nadler & Shnabel, 2008), bilo bi korisno u budućem istraživanju ispitivati direktno ovaj model. Iako se on u eksperimentalnim uslovima pokazao kao empirijski potvrđen (npr. Noor et al., 2012; Shnabel & Nadler, 2008; Shnabel et al., 2009), potrebno je ispitati njegove premise i u realnom životnom setingu, odnosno istražiti koncepte predviđene modelom u realističnoj populaciji. To istraživanje bi trebalo da uključi potrebe žrtava i počinioca i da ih istražuje kod obe grupe istovremeno. Razlog za ovo jeste postojanje dualnih uloga, odnosno uloga i žrtve i počinioca, što je najčešće slučaj u ratovima i oružanim konfliktima, te je kod obe strane pretpostavljeno prisustvo i potreba žrtve (potreba za osnaživanjem koja proizilazi iz njihovog

ugroženog identiteta moćne grupe, sa određenim statusom i kontrolom) i potreba počinioca (potreba za prihvatanjem nastala kao posledica ugroženog moralnog identiteta grupe; SimanTov-Nachlieli & Shnabel, 2014).

Još jedno značajno pitanje koje je otvoreno u ovom istraživanju, a zahteva dalje bavljenje temom, jeste pitanje sklonosti međugrupnom oprostima i njegovog odnosa sa drugim varijablama na poduzorku Srba. Pomirenje kao suočavanje svake grupe sa svojom istorijom, odnosno onim što je činila u ratu, negativno je povezano sa sklonošću da se drugoj grupi oprost. Da li ovaj nalaz proizilazi iz potrebe za moći, koja se javlja i kod grupa sa dualnom ulogom u ratu? Da li su Srbi zaista imali dualnu ulogu u ratu ili je to njihova percepcija? Da li je uopšte važno šta je realnost, kada su upravo percepcija i kolektivni narativi ti koji utiču na orijentaciju prema drugoj grupi?

Jednim od važnih doprinosa ovog istraživanja smatram najpre pristup mešovitim metodom, dakle kvalitativno istraživanje praćeno kvantitativnih, kao i primenu inovativne analize koja je u psihologiji tek u povoju i ima i sama prostora za dalji razvoj – mrežne analize. Mrežna analiza bi se mogla izvoditi umesto sa LASSO optimizacijom uz pomoć drugih algoritama, npr. Fruchterman-Rheingold ili multidimenzionalnim skaliranjem (vidi Dušanić et al., 2020), a u budućnosti bismo se mogli nadati i razvoju testiranja moderatorskih odnosa u mreži. Pored mrežne analize, moglo bi se razmišljati i o mašinskom učenju, koje bi bilo veliki iskorak u proučavanju socijalnih, a posebno socijalno-psiholoških fenomena.

Još jedno polje realnog života u kom se mogu istraživati međugrupni odnosi kao i pitanje pomirenja jesu društvene mreže. U tom bi se slučaju istraživanje o pomirenju i drugim aspektima međugrupnih odnosa preklapilo sa naukom o podacima (*data science*) i omogućilo potpuno nove uvide, ponovo sa aspekta koji do sada skoro da nije uziman u obzir po pitanju pomirenja. Poznavanje dinamike na mreži, kao i toga šta na tu dinamiku utiče, pomoglo bi da se skroje adekvatne strategije i intervencije kojima bi se na odnose među grupama moglo uticati i u virtuelnom svetu.

5 REFERENCE

- Adisonmez, U. C. (2019). When Conflict Traumas Fragment: Investigating the Sociopsychological Roots of Turkey's Intractable Conflict. *Political Psychology*, 40(6), 1373-1390.
- Aiken, N. T. (2010). Learning to live together. *International Journal of Transitional Justice*, 4(2), 166–188.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison Wesley.
- Andrighetto, L., Mari, S., Volpato, C., & Behluli, B. (2012). Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, 33(4), 513-529.
- Ariyanto, A., Hornsey, M. J., & Gallois, C. (2009). Intergroup attribution bias in the context of extreme intergroup conflict. *Asian Journal of Social Psychology*, 12(4), 293-299.
- Asmal, K., Asmal, L., & Roberts, R. S. (1997). *Reconciliation Through Truth: Reckoning of Apartheid's Criminal Governance*. David Phillips.
- Auerbach, C.F., Silverstein, L.B. (2003). *Qualitative Data: An Introduction to Coding and Analysis*. New York University Press.
- Auerbach, Y. (2004). The role of forgiveness in reconciliation. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 149-176). Oxford University Press.
- Auerbach, Y. (2009). The reconciliation pyramid—A narrative-based framework for analyzing identity conflicts. *Political Psychology*, 30(2), 291-318.
- Bamberg, M., & Andrews, M. (Eds.). (2004). *Considering counter-narratives: Narrating, resisting, making sense* (Vol. 4). John Benjamins Publishing.
- Barakat, Z. (2018). Reconciliation in the midst of strife: Palestine. In B. Krondorfer (Ed.), *Reconciliation in global context: Why is it needed and how it works* (pp. 129-150). SUNY Press.
- Bar-Siman-Tov, Y. (2004). Dialectics between stable peace and reconciliation. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 61-80). Oxford University Press.

- Bar-Tal, D. (1990). Causes and consequences of delegitimization: Models of conflict and ethnocentrism. *Journal of Social issues*, 46(1), 65-81.
- Bar-Tal, D. (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management*, 9(1), 22-50.
- Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21(2), 351-365.
- Bar-Tal, D. (2001). Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society? *Political Psychology*, 22(3), 601-627.
- Bar-Tal, D. (2004). Nature, rationale, and effectiveness of education for coexistence. *Journal of social Issues*, 60(2), 253-271.
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50(11), 1430-1453.
- Bar-Tal, D. (2010). Culture of conflict. In: Schwarzer, R., French, P. A. (Eds.), *Personality, human development, and culture: International perspectives on psychological science*, 2, (pp. 183-198). Psychology Press.
- Bar-Tal, D. (2011). Challenges for constructing peace culture and peace education. In E. Matthews, D. Newman, & M. Dajani (Eds.), *The Israeli-Palestinian conflict: Parallel discourses* (pp. 209-223). Routledge.
- Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D., & Halperin, E. (2011). Socio-psychological barriers to conflict resolution. In D. Bar-Tal (Ed.), *Intergroup conflicts and their resolution: Social psychological perspective* (pp. 217-240). Psychology Press.
- Bar-Tal, D., & Salomon, G. (2006). Israeli-Jewish Narratives of the Israeli-Palestinian Conflict: Evolvement, Contents, Functions and Consequences. In R.I. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict: History's Double Helix* (pp. 2-25). Indiana University Press.
- Bar-Tal, D., & Staub, E. (Eds.) (1997). *Patriotism in the life of individuals and nations*. Nelson- Hall.

- Bar-Tal, D., & Teichman, Y. (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representation of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D., Bennink, G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 11-38). Oxford University Press.
- Bar-Tal, D., Čehajic-Clancy S. (2014) From Collective Victimhood to Social Reconciliation: Outlining a Conceptual Framework. In Spini D., Elcheroth G., Corkalo Biruski D. (Eds.), *War, Community, and Social Change. Peace Psychology Book Series, vol 17* (pp. 125-136). Springer.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N., & Gundar, A. (2009). A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Red Cross Review*, 91(874), 229–277.
- Bar-Tal, D., Geva, N. (1986). A Cognitive Basis of International Conflicts. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 118–133). Nelson-Hall.
- Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Zafran, A. (2012). Ethos of conflict: The concept and its measurement. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(1), 40-61.
- Bar-Tal, D., Staub, E. (Eds.) (1997) *Patriotism: In the lives of individuals and nations*. Nelson-Hall Publishers.
- Başer, Z., & Çelik, A. B. (2014). Imagining peace in a conflict environment: Kurdish youths' framing of the Kurdish issue in Turkey. *Patterns of Prejudice*, 48(3), 265-285.
- Baumeister, R. F. (1996). *Evil: Inside human violence and cruelty*. Henry Hold.
- Bećirević, E. (2010). The issue of genocidal intent and denial of genocide: A case study of Bosnia and Herzegovina. *East European politics and societies*, 24(4), 480-502.
- Ben David, Y., Hameiri, B., Benheim, S., Leshem, B., Sarid, A., Sternberg, M., ... & Sagy, S. (2017). Exploring ourselves within intergroup conflict: The role of intragroup dialogue in promoting acceptance of collective narratives and willingness toward reconciliation. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23(3), 269-277.
- Bennett, W. L., & Iyengar, S. (2008). A new era of minimal effects? The changing foundations of political communication. *Journal of communication*, 58(4), 707-731.

- Bentrovato, D. (2017). History textbook writing in post-conflict societies: from battlefield to site and means of conflict transformation. In C. Psaltis, M. Carretero, S. Čehajić-Clancy (Eds.), *History education and conflict transformation* (pp. 37-76). Palgrave Macmillan.
- Benvenisti, M. (1990). The Peace Process and Intercommunal Strife. In H. Giliomee & J. Gagliano (Eds.), *The Elusive Search for Peace: South Africa, Israel, Northern Ireland* (pp. 117–131). Oxford University Press.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, *46*, 5–34.
- Betancourt, H. (1990). An attributional approach to intergroup and international conflict. In: S. Graham & V. Folks (Eds.), *Attribution theory: Application to achievement, mental health, and interpersonal conflict* (pp. 205-220). Lawrence Erlbaum.
- Bettencourt, B., Charlton, K., Dorr, N., & Hume, D. L. (2001). Status differences and in-group bias: a meta-analytic examination of the effects of status stability, status legitimacy, and group permeability. *Psychological bulletin*, *127*(4), 520-542.
- Bieber, F. (2006). *Post-War Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*. Palgrave Macmillan.
- Bilali, R., & Vollhardt, J. R. (2019). Victim and perpetrator groups' divergent perspectives on collective violence: Implications for intergroup relations. *Political Psychology*, *40*(51), 75-108.
- Bilali, R., Vollhardt, J. R., & Rarick, J. R. D. (2016). Assessing the impact of a media-based intervention to prevent intergroup violence and promote positive intergroup relations in Burundi. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, *26*(3), 221-235.
- Bilewicz, M. (2016). The dark side of emotion regulation: Historical defensiveness as an obstacle in reconciliation. *Psychological Inquiry*, *27*(2), 89-95.
- Bilewicz, M., Witkowska, M., Stefaniak, A., & Imhoff, R. (2017). The lay historian explains intergroup behavior: Examining the role of identification and cognitive structuring in ethnocentric historical attributions. *Memory Studies*, *10*(3), 310-322.
- Binder, J., Zagefka, H., Brown, R., Funke, F., Kessler, T., Mummendey, A., ... & Leyens, J. P. (2009). Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A

- longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three European countries. *Journal of personality and social psychology*, 96(4), 843-856.
- Biro, M., Ajduković, D., Čorkalo, D., Djipa, D., Milin, P., & Weinstein, H. M. (2004). Attitudes toward justice and social reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia. In E. Stover & H. M. Weinstein (Eds.), *My neighbour, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (pp. 183-205). Cambridge University Press.
- Biruški, D. Č., Ajduković, D., & Stanić, A. L. (2014). When the world collapses: changed worldview and social reconstruction in a traumatized community. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), 24098.
- Blatz, C. W., & Mercier, B. (2018). False polarization and false moderation: Political opponents overestimate the extremity of each other's ideologies but underestimate each other's certainty. *Social Psychological and Personality Science*, 9(5), 521-529.
- Bobowik, M., Páez, D., Liu, J. H., Licata, L., Klein, O., & Basabe, N. (2014). Victorious justifications and criticism of defeated: Involvement of nations in world wars, social development, cultural values, social representations of war, and willingness to fight. *International Journal of Intercultural Relations*, 43, 60-73.
- Branscombe, N. R. (2004). A social psychological process perspective on collective guilt. In N. R. Branscombe & B. Doosje (Eds.) *Collective guilt: International perspectives* (pp. 320–334). Cambridge University Press.
- Branscombe, N. R., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. In N. Ellemers, R. Spears, & B. Doosje (Eds.), *Social identity context, commitment, content* (pp. 35–58). London.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
- Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful qualitative research: A practical guide for beginners*. Sage.
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate?. *Journal of social issues*, 55(3), 429-444.

- Brown, R., & Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 255-343). Elsevier.
- Buetow, S. (2010). Thematic analysis and its reconceptualization as 'saliency analysis'. *Journal of Health Services Research & Policy, 15*(2), 123-125.
- Burnette, J. L., McCullough, M. E., Van Tongeren, D. R., & Davis, D. E. (2012). Forgiveness results from integrating information about relationship value and exploitation risk. *Personality and Social Psychology Bulletin, 38*(3), 345-356.
- Cabecinhas, R. (2006). Identidade e Memória Social: Estudos comparativos em Portugal e em Timor-Leste. In Martins, M., Sousa, H., Cabecinhas, R. (Eds.). *Comunicação e Lusofonia: Para uma abordagem crítica da cultura e dos media* (pp. 183-214). Centro de Estudos de Comunicação e Sociedade e Campo das Letras.
- Cakal, H., Hewstone, M., Schwär, G., & Heath, A. (2011). An investigation of the social identity model of collective action and the 'sedative' effect of intergroup contact among Black and White students in South Africa. *British Journal of Social Psychology, 50*(4), 606-627.
- Campbell, M., & Vollhardt, J. R. (2014). Fighting the good fight: The relationship between belief in evil and support for violent policies. *Personality and Social Psychology Bulletin, 40*(1), 16-33.
- Canetti, D., Elad-Strenger, J., Lavi, I., Guy, D., & Bar-Tal, D. (2017). Exposure to violence, ethos of conflict, and support for compromise: Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza. *Journal of conflict resolution, 61*(1), 84-113.
- Carnagey, N. L., & Anderson, C. A. (2007). Changes in attitudes towards war and violence after September 11, 2001. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression, 33*(2), 118-129.
- Castano, E., & Giner-Sorolla, R. (2006). Not quite human: Infrahumanization in response to collective responsibility for intergroup killing. *Journal of personality and social psychology, 90*(5), 804-818.
- Čehajic, S., & Brown, R. (2008). Not in my name: A social psychological study of antecedents and consequences of acknowledgement of ingroup atrocities. *Genocide Studies and Prevention (a special issue on the Aftermath of Genocide), 3*(2), 195-212.

- Čehajić, S., & Brown, R. (2010). Silencing the past: Effects of intergroup contact on acknowledgment of in-group responsibility. *Social Psychological and Personality Science*, 1(2), 190-196.
- Čehajić, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29(3), 351-367.
- Čehajić, S., Brown, R., & González, R. (2009). What do I care? Perceived ingroup responsibility and dehumanization as predictors of empathy felt for the victim group. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(6), 715-729.
- Čehajić-Clancy, S. (2007). Međugrupno praštanje: put ka obnavljanju zajednice. *Puls demokratije*.
- Čehajić-Clancy, S., Effron, D. A., Halperin, E., Liberman, V., & Ross, L. D. (2011). Affirmation, acknowledgment of in-group responsibility, group-based guilt, and support for reparative measures. *Journal of personality and social psychology*, 101(2), 256-270.
- Çelik, A. B. (2014). The need for societal consensus in transforming the Kurdish problem: why, how, with whom?. In Aktas, M. (Ed.), *Conflict Resolutions and Peace* (pp. 131-152). İletisim Yayınları.
- Chow, R. M., Lowery, B. S., & Hogan, C. M. (2013). Appeasement: Whites' strategic support for affirmative action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(3), 332-345.
- Christie, D. J., & Louis, W. R. (2012). Peace interventions tailored to phases within a cycle of intergroup violence. In L. R. Tropp (Ed.), *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 252-269). Oxford University Press.
- Cohrs, J. C., McNeill, A., & Vollhardt, J. R. (2015). The two-sided role of inclusive victimhood for intergroup reconciliation: Evidence from Northern Ireland. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21(4), 634-647.
- Cohrs, J. C., Vollhardt, J. R., & McKeown, S. (2018). Intergroup Conflict, Peace, and Reconciliation. In C. J. Hewer, E. Lyons (Eds.), *Political Psychology: A Social Psychological Approach* (pp. 292-312). John Wiley & Sons.

- Čolak, A., Čović, M., Dumančić, F., Grgurev, I., Kivač, M. ... & Šaravanja, N. (2016). Tko je spremniji oprostiti o što doprinosi spremnosti na opraštanje? Istraživački rezultati i rasprava. U D. Čorkalo Biruški, D. Ajduković, A. Löw i H. Bakić (Ur.), *Može li se oprostiti nakon rata: psihologijski pogled* (pp. 43-84). FF press.
- Collier, D., & Levitsky, S. (1997). Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research. *World politics*, 49(3), 430-451.
- Constantini, G., Epskamp, S., Borsboom, D., Perugini, M., Mottus, R., Waldorp, L. J., Cramer, A. O. J. (2015). State of the aRt personality research: A tutorial on network analysis of personality data in R. *Journal of Research in Personality*, 54, 13-29.
- Čorkalo Biruški, D. (2011). Djeca i međuetnicki odnosi u zajednici. *Neobjavljena projektna dokumentacija*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Čorkalo Biruški, D., & Ajduković, D. (2009). Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara. *Revija za socijalnu politiku*, 16(1), 1-24.
- Čorkalo Biruški, D., Ajduković, D., Löw, A., & Bakić, H. (Ur.) (2016). *Može li se oprostiti nakon rata: psihologijski pogled*. Zagreb: FF Press.
- Costantini, G., Epskamp, S., Borsboom, D., Perugini, M., Möttus, R., Waldorp, L. J., & Cramer, A. O. (2015). State of the aRt personality research: A tutorial on network analysis of personality data in R. *Journal of Research in Personality*, 54, 13-29.
- Costarelli, S. (2012). Coping with intergroup threat via biased attributions to low group effort. *Social Psychology*, 43(1), 47-59.
- Cowen, D., Gilbert, E. (2016). Fear and the familial in the US War on Terror. In: S. J. Smith (Ed.), *Fear: Critical geopolitics and everyday life* (pp. 67-76). Routledge.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five approaches*. Sage.
- Crisp, R. J., Stone, C. H., & Hall, N. R. (2006). Recategorization and subgroup identification: Predicting and preventing threats from common ingroups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(2), 230–243.
- Crowe, D. (2014). *War Crimes, Genocide, and Justice: A Global History*. Springer.

- Dalege, J., Borsboom, D., van Harreveld, F., van der Maas, H. L. J. (2017). Network analysis on attitudes: A brief tutorial. *Social Psychological and Personality Science*, 8(5), 528-537.
- David, O., & Bar-Tal, D. (2009). A sociopsychological conception of collective identity: The case of national identity as an example. *Personality and Social Psychology Review*, 13(4), 354-379.
- De la Rey, C. (2001). Reconciliation in divided societies. In D. J. Christie, R. V. Wagner, & D. D. Winter (Eds.) *Peace, conflict, and violence: Peace psychology for the 21st century* (pp. 251-261). Prentice Hall.
- De Rivera, J. (2004). Assessing the basis for a culture of peace in contemporary societies. *Journal of Peace Research*, 41(5), 531-548.
- Demirel, C., & Eriksson, J. (2019). Competitive victimhood and reconciliation: the case of Turkish–Armenian relations. *Identities*, 1-20.
- Devine-Wright, P. (2003). A theoretical overview of memory and conflict. In Cairns, E., Roe, M. D. (Eds.), *The role of memory in ethnic conflict* (pp. 9-33). Palgrave Macmillan.
- Diener, E., & Tov, W. (2007). Subjective well-being and peace. *Journal of Social Issues*, 63(2), 421-440.
- Dinur, A. (2018). No future without a shared ethos: reconciling Palestinian and Israeli identities. In B. Krondorfer (Ed.), *Reconciliation in global context: Why is it needed and how it works* (pp. 151-178). SUNY Press.
- Dixon, P. (2001). *Northern Ireland the politics of war and peace*. Palgrave.
- Doosje, B. E., Branscombe, N. R., Spears, R., & Manstead, A. S. (2006). Antecedents and consequences of group-based guilt: The effects of ingroup identification. *Group processes & intergroup relations*, 9(3), 325-338.
- Doosje, B., Ellemers, N., Spears, R. (1995). Perceived Intragroup Variability as a Function of Group Status and Identification. *Journal of experimental social psychology*, 31, 410-436.
- Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 1084–1121). Wiley.

- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., & Saguy, T. (2009). Commonality and the complexity of “we”: Social attitudes and social change. *Personality and Social Psychology Review, 13*(1), 3-20.
- Dovidio, J. F., Saguy, T., West, T. V., & Gaertner, S. L. (2012). Divergent intergroup perspectives. In Tropp, L. R. (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 58-175). Oxford Handbooks Online.
- Duncan, B. L. (1976). Differential social perception and attribution of intergroup violence: Testing the lower limits of stereotyping of blacks. *Journal of personality and social psychology, 34*(4), 590-598.
- Dušanić, S., Lakić, S., Turjačanin, V. (2020). *Građansko i političko učešće mladih: Psihološki pristup (2. dopunjeno izdanje)*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Dwyer, S. (1999). Reconciliation for realists. *Ethics & International Affairs, 13*, 81-98.
- Dyrstad, K., Ellingsen, T., & Rød, J. K. (2015). Ethnonationalism in post-war Bosnia-Herzegovina and Kosovo: The effects of local violence and ethnic composition. *International Area Studies Review, 18*(1), 4-25.
- Eidelson, R. J., & Eidelson, J. I. (2003). Dangerous ideas: Five beliefs that propel groups toward conflict. *American Psychologist, 58*(3), 182–192.
- Elcheroth, G. (2006). Individual-level and community-level effects of war trauma on social representations related to humanitarian law. *European Journal of Social Psychology, 36*(6), 907-930.
- Elcheroth, G., Doise, W., & Reicher, S. (2011). On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology. *Political Psychology, 32*(5), 729-758.
- Elder, T. J., Sutton, R. M., & Douglas, K. M. (2005). Keeping it to ourselves: Effects of audience size and composition on reactions to criticisms of the ingroup. *Group Processes & Intergroup Relations, 8*(3), 231-244.
- Epskamp, S., Borsboom, D., Fried, E. (2018). Estimating psychological networks and their accuracy: A tutorial paper. *Behavior Research Methods, 50*(1), 195-212.
- Erten, E. Y., van den Berg, P., & Weissing, F. J. (2018). Acculturation orientations affect the evolution of a multicultural society. *Nature communications, 9*(1), 1-8.

- Esch, J. (2010). Legitimizing the “War on Terror”: Political myth in official-level rhetoric. *Political Psychology*, *31*(3), 357-391.
- Everett, J. A. (2013). The 12-item social and economic conservatism scale (SECS). *PloS one*, *8*(12), e82131.
- Feldman, S., Huddy, L., & Marcus, G. E. (2015). *Going to war in Iraq: When citizens and the press matter*. University of Chicago Press.
- Ferguson, N., Burgess, M., & Hollywood, I. (2010). Who are the victims? Victimhood experiences in postagreement Northern Ireland. *Political Psychology*, *31*(6), 857-886.
- Fisher, J. D., Nadler, A., Little, J. S., & Saguy, T. (2008). Help as a vehicle to reconciliation with particular reference to help for extreme health needs. In A. Nadler, T. E. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 447–471). Oxford University Press.
- Fisher, R. J., & Kelman, H. C. (2011). Perceptions in conflict. In D. Bar-Tal (Ed.), *Frontiers of social psychology. Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 61-81). Psychology Press.
- Forbush, K. T., Siew, C. S. Q., & Vitevitch, M. S. (2016). Application of network analysis to identify interactive systems of eating disorder psychopathology. *Psychological Medicine*, *46*(12), 2667-2677.
- Fort, T. L., & Noone, J. J. (2000). Gifts, bribes, and exchange: relationships in non-market economies and lessons for pax e-commercialia. *Cornell Int'l LJ*, *33*, 515.
- Fort, T. L., & Schipani, C. A. (2004). *The role of business in fostering peaceful societies*. Cambridge University Press.
- Friedman, J., Hastie, T., & Tibshirani, R. (2008). Sparse inverse covariance estimation with the graphical lasso. *Biostatistics*, *9*(3), 432-441.
- Friedman, T. (2005). *The world is flat: A brief history of the twenty-first century*. Farrar, Straus and Giroux.
- Frith, H., & Gleeson, K. (2004). Clothing and embodiment: men managing body image and appearance. *Psychology of Men & Masculinity*, *5*(1), 40-48.

- Gaertner, S., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing inter-group bias: The common in-group identity model*. Psychology Press.
- Garagozov, R., & Gadirova, R. (2019). Narrative intervention in interethnic conflict. *Political Psychology, 40*(3), 449-465.
- Gelfand, M. J., Raver, J. L., Nishii, L., Leslie, L. M., Lun, J., Lim, B. C., ... & Aycan, Z. (2011). Differences between tight and loose cultures: A 33-nation study. *Science, 332*(6033), 1100-1104.
- Gerring, J. (2001). *Social Science Methodology: A Criterial Framework*. Cambridge University Press.
- Gibson, J. L. (2006). Overcoming apartheid: Can truth reconcile a divided nation? *Annals of the American Academy of Political and Social Science, 603*(1), 82–111.
- Gibson, J. L. (2007). “Truth” and “reconciliation” as social indicators. *Social Indicators Research, 81*(2), 257–281.
- Gobodo-Madikizela, P. (2002). Remorse, forgiveness, and rehumanization: Stories from South Africa. *Journal of humanistic psychology, 42*(1), 7-32.
- Gómez, Á., Dovidio, J. F., Huici, C., Gaertner, S. L., & Cuadrado, I. (2008). The other side of we: When outgroup members express common identity. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*(12), 1613-1626.
- Gonzales, M. H., Manning, D. J., & Haugen, J. A. (1992). Explaining our sins: Factors influencing offender accounts and anticipated victim responses. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*(6), 958-971.
- González, R., & Brown, R. (2003). Generalization of positive attitude as a function of subgroup and superordinate group identifications in intergroup contact. *European Journal of Social Psychology, 33*(2), 195-214.
- Gordy, E. (2013). *Guilt, Responsibility, and Denial: The Past at Stake in Post-Milosevic Serbia*. University of Pennsylvania Press.
- Greenaway, K. H., Louis, W. R., & Wohl, M. J. (2012). Awareness of common humanity reduces empathy and heightens expectations of forgiveness for temporally distant wrongdoing. *Social Psychological and Personality Science, 3*(4), 446-454.

- Guffler, K., & Wagner, U. (2017). Backfire of good intentions: Unexpected long-term contact intervention effects in an intractable conflict area. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 23*(4), 383.
- Gustafsson, K. (2014). Memory politics and ontological security in Sino-Japanese relations. *Asian Studies Review, 38*(1), 71-86.
- Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2011). Socio-psychological barriers to peace making: An empirical examination within the Israeli Jewish society. *Journal of Peace Research, 48*(5), 637–757.
- Hammack, P. L. (2008). Narrative and the cultural psychology of identity. *Personality and Social Psychology Review, 12*(3), 222-247.
- Happer, C., & Philo, G. (2013). The role of the media in the construction of public belief and social change. *Journal of social and political psychology, 1*(1), 321-336.
- Haslam, N., & Loughnan, S. (2014). Dehumanization and infrahumanization. *Annual review of psychology, 65*, 399-423.
- Hayner, P. B. (1999). In pursuit of justice and reconciliation: Contributions of truth telling. In C. J. Arnsion (Ed.), *Comparative peace processes in Latin America* (pp. 363–383). Stanford University Press.
- Henderson-King, D., Henderson-King, E., Bolea, B., Koches, K., & Kauffman, A. (2004). Seeking understanding or sending bombs: Beliefs as predictors of responses to terrorism. *Peace and Conflict, 10*(1), 67-84.
- Heradstveit, D. (1974). *Arab and Israeli Elite Perceptions*. Oslo University Press and Humanities Press.
- Hermann, T. (2004). Reconciliation: Reflections on the theoretical and practical utility of the term. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 39–60). Oxford University Press.
- Hersch, L. (1927). La mortalité causée par la guerre mondiale. *Metron, 7*(1), 3-82.
- Hewstone, M. (1989). *Causal attribution: From cognitive processes to collective beliefs*. Basil Blackwell.

- Hewstone, M., Cairns, E., Voci, A., McLernon, F., Niens, U., & Noor, M. (2004). Intergroup forgiveness and guilt in Northern Ireland: Social Psychological Dimensions of “The Troubles”. In N. R. Branscombe & B. Doosje (Eds.), *Collective guilt: International perspectives* (pp. 193-215). Cambridge University Press.
- Hodson, G. (2011). Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact?. *Current Directions in Psychological Science*, 20(3), 154-159.
- Hofstede, G. (2003). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage.
- Hornsey, M. J., Hogg, M.A. (2000). Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 143–156.
- Hornsey, M. J., Oppes, T., & Svensson, A. (2002). “It's OK if we say it, but you can't”: Responses to intergroup and intragroup criticism. *European Journal of Social Psychology*, 32(3), 293-307.
- House, R., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W., & Gupta, V. (2004). *Culture, leadership and organizations*. Sage.
- Huddy, L., & Khatib, N. (2007). American patriotism, national identity, and political involvement. *American journal of political science*, 51(1), 63-77.
- Humphries, M. D., & Gurney, K. (2008). Network ‘small-world-ness’: a quantitative method for determining canonical network equivalence. *PloS one*, 3(4), e0002051.
- Imhoff, R., Banse, R. (2009). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary anti-Semitism. *Psychological Science*, 20(12), 1443-1447.
- Ioannou, M., Jarraud, N., Lordos, A. (2015). *The Bosnia-Herzegovina SCORE: Measuring peace in a multi-ethnic society*. Preuzeto sa:
<https://www.scoreforpeace.org/en/bosnia/about>
- Iqbal, Y., & Bilali, R. (2017). Community Radio as a Vehicle for Social Change in Conflict-Affected Settings. In M. Seedat, S. Suffla, D. J. Christie (Eds.), *Emancipatory and Participatory Methodologies in Peace, Critical, and Community Psychology* (pp. 33-44). Springer.

- Isvoranu, A. M., van Borkulo, C. D., Boyette, L. L., Wigman, J. T., Vinkers, C. H., Borsboom, D., & Group Investigators. (2017). A network approach to psychosis: pathways between childhood trauma and psychotic symptoms. *Schizophrenia bulletin*, 43(1), 187-196.
- Iyer, A., Schmader, T., & Lickel, B. (2007). Why individuals protest the perceived transgressions of their country: The role of anger, shame, and guilt. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(4), 572-587.
- Jansen, S. (2013). Ako je pomirenje odgovor, da li postavljamo prava pitanja? *Studije o socijalnoj pravdi*, 7(2), 229-243.
- Jetten, J., Spears, R., & Postmes, T. (2004). Intergroup distinctiveness and differentiation: A meta-analytic integration. *Journal of personality and social psychology*, 86(6), 862.
- Jones, S. R. (2009). Constructing identities at the intersections: An autoethnographic exploration of multiple dimensions of identity. *Journal of college student development*, 50(3), 287-304.
- Kahneman, D., Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*, 47, 263–291.
- Kanan, M. (1999). On victim and victimhood: The Iraqi case. *Current History*, 98(265), 96–106.
- Kanazayire, C., Licata, L., Mélotte, P., Dusingizemungu, J. P., & Azzi, A. E. (2014). Does identification with Rwanda increase reconciliation sentiments between genocide survivors and non-victims? The mediating roles of perceived intergroup similarity and self-esteem during commemorations. *Journal of Social and Political Psychology*, 2(1), 489-504.
- Kappmeier, M. (2016). Trusting the enemy—Towards a comprehensive understanding of trust in intergroup conflict. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(2), 134-144.
- Karić, T. (2019). Is this my country? Identification with national symbols in Serbs and Bosniaks in B&H. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), 57-75.

- Karić, T., Mihić, V., & Jiménez, J. Á. R. (2017). Stereotypes in young Serbs about Croats and Bosniaks provoked by collective memory stimuli. *Primenjena psihologija*, *10*(4), 437-462.
- Kaufman, S. J. (2015). *Nationalist Passions*. Cornell University Press.
- Kelman, H. C. (1998). Building a sustainable peace: The limits of pragmatism in the Israeli-Palestinian negotiations. *Journal of Palestine Studies*, *28*(1), 36-50.
- Kelman, H. C. (2002). Interactive problem solving: Informal mediation by the scholar-practitioner. *Studies in international mediation: Essays in honor of Jeffrey Z. Rubin*, 167-193.
- Kelman, H. C. (2004). Reconciliation as identity change: A social-psychological perspective. In Y. Bar-Simon-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 111-124). Oxford University Press.
- Kelman, H. C. (2008). Reconciliation from a social-psychological perspective. In A. Nadler, T. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *Social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 15-32). Oxford University Press.
- Kelman, H. C. (2010). Conflict resolution and reconciliation: a social-psychological perspective on ending violent conflict between identity groups. *Landscapes of Violence*, *1*(1), 1-9.
- Kelman, H. C., & Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience: toward a social psychology of authority and responsibility*. Yale University Press.
- Kelman, I., & Koukis, T. (Eds.). (2000). *Disaster diplomacy*. *Cambridge Review of International Affairs*, *16*, 214-294.
- Keltner, D., & Robinson, R. J. (1997). Defending the status quo: Power and bias in social conflict. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *23*(10), 1066-1077.
- Klar, Y., & Bilewicz, M. (2017). From socially motivated lay historians to lay censors: Epistemic conformity and defensive group identification. *Memory Studies*, *10*(3), 334-346.
- Knox, C., Quirk, P. (2000). *Peace Building in Northern Ireland, Israel and South Africa: Transition, Transformation and Reconciliation*. Macmillan.

- Kosić, A., Livi, S. (2012). A study of perceived parental communication and propensity towards reconciliation among youth in Vukovar (Croatia). *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11(4), 51-80.
- Kossakowski, J. J., Epskamp, S., Kieffer, J. M., van Borkulo, C. D., Rhemtulla, M., & Borsboom, D. (2016). The application of a network approach to Health-Related Quality of Life (HRQoL): introducing a new method for assessing HRQoL in healthy adults and cancer patients. *Quality of Life Research*, 25(4), 781-792.
- Kriesberg, L. (1998). Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts. In E. Weiner (Ed.), *The Handbook of Interethnic Coexistence* (pp. 182–198). Continuum.
- Kriesberg, L. (2004). Comparing reconciliation actions within and between countries. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 81-110). Oxford University Press.
- Krondorfer, B. (2018). Introduction: Social and Political Reconciliation. In B. Krondorfer (Ed.), *Reconciliation in global context: Why is it needed and how it works* (pp. 1-16). SUNY Press.
- Krueger, R.A., Casey, M. A. (2009). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, 4th ed. Sage.
- Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed mindedness*. Psychology Press.
- Kuckartz, U. (2014). *Qualitative text analysis: A guide to methods, practice and using software*. Sage.
- Kuckartz, U., Dresing, T., Rädiker, S., & Stefer, C. (2008). *Warum eine qualitative Evaluation?* (pp. 11-14). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Lake, D. A., & Rothchild, D. (1996). Containing fear: The origins and management of ethnic conflict. *International security*, 21(2), 41-75.
- Latif, D., & Sitas, A. (2012). The potential for reconciliation, forgiveness, and social transformation. In N. Trimikliniotis & U. Bozkurt (Eds.), *Beyond a divided Cyprus: A state and society in transformation* (pp. 201–216). MacMillan Palgrave.
- Leach, C. W., Van Zomeren, M., Zebel, S., Vliek, M. L., Pennekamp, S. F., Doosje, B., ... & Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: a hierarchical

- (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of personality and social psychology*, 95(1), 144-165.
- Lederach, J. P. (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. United States Institute of Peace.
- Lederach, J. P. (1998). Beyond Violence: Building Sustainable Peace.” In E. Weiner (Ed.), *The Handbook of Interethnic Coexistence* (pp. 236-245). Continuum.
- Lederach, J. P. (1999). *Building peace: sustainable reconciliation in divided societies*. US Institute of Peace Press.
- Lederach, J. P. (2003). The wow factor and a non-theory of change. In Sampson, C., Abu-Nimer, M., Liebler, C. (Eds.), *Positive Approaches to Peacebuilding: A Resource for Innovators* (pp. 119-134). Pact Publications.
- Leidner, B., & Castano, E. (2012). Morality shifting in the context of intergroup violence. *European Journal of Social Psychology*, 42(1), 82-91.
- Leidner, B., Castano, E., Zaiser, E., & Giner-Sorolla, R. (2010). Ingroup glorification, moral disengagement, and justice in the context of collective violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(8), 1115–1129.
- Lemmer, G., & Wagner, U. (2015). Can we really reduce ethnic prejudice outside the lab? A meta-analysis of direct and indirect contact interventions. *European Journal of Social Psychology*, 45(2), 152-168.
- Levitt, H. M. (2019). *APA Style products. Reporting qualitative research in psychology: How to meet APA style journal article reporting standards*. American Psychological Association.
- Lindner, E. (2006). *Making enemies: Humiliation and international conflict*. Praeger Security International.
- Lipschutz, R. D. (1998). Beyond the neoliberal peace: From conflict resolution to social reconciliation. *Social Justice*, 25(4 (74), 5-19.
- Liu, H., Han, F., Yuan, M., Lafferty, J., & Wasserman, L. (2012). High-dimensional semiparametric Gaussian copula graphical models. *The Annals of Statistics*, 40(4), 2293-2326.

- Liu, J. H., & László, J. (2007). A narrative theory of history and identity. In G. Moloney, I. Walker (Eds.), *Social representations and identity* (pp. 85-107). Palgrave Macmillan.
- Liu, J. H., Goldstein-Hawes, R., Hilton, D., Huang, L. L., Gastardo-Conaco, C., Dresler-Hawke, E., ... & Kashima, Y. (2005). Social representations of events and people in world history across 12 cultures. *Journal of cross-cultural psychology*, 36(2), 171-191.
- Liu, J. H., Wilson, M. S., McClure, J., & Higgins, T. R. (1999). Social identity and the perception of history: Cultural representations of Aotearoa/New Zealand. *European Journal of Social Psychology*, 29(8), 1021-1047.
- Löw Stanić, A. (2014). *Provjera pretpostavki teorije međugrupne prijateljstva u višetničkoj zajednici nakon sukoba* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Maalouf, A. (2000). *In the name of identity*. Penguin.
- MacDonald, D. B. (2002). *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester University Press.
- Mack, J. (1990). The Enemy System. In Volkan, V., Demetrios J. and Montville J. (Eds.), *The Psychodynamics of International Relationships, Vol. I: Concepts and Theories* (pp. 83–95). Lexington Books.
- MacNair, R.M. (2002). *Perpetration-induced traumatic stress: The psychological consequences of killing*. Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Majstorović, D., & Turjačanin, V. (2013). Socio-psychological characteristics of the ethnic distances in youth in Bosnia and Herzegovina. In Majstorović, D., Turjačanin, V. (Eds.), *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina* (pp. 190-209). Palgrave Macmillan.
- Malley-Morrison, K., Mercurio, A., Twose, G. (2013). *International Handbook of Peace and Reconciliation*. Springer.
- Mannergren Selimovic, J. (2015). Challenges of postconflict coexistence: narrating truth and justice in a Bosnian town. *Political Psychology*, 36(2), 231-242.
- Maoz, I. (2004). Social-cognitive mechanisms in reconciliation. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 225-238). Oxford University Press.

- Marques, J., Abrams, D., & Serôdio, R. G. (2001). Being better by being right: Subjective group dynamics and derogation of in-group deviants when generic norms are undermined. *Journal of personality and social psychology*, 81(3), 436-447.
- Mashuri, A., van Leeuwen, E., & van Vugt, M. (2018). Remember your crimes: How an appeal to ingroup wrongdoings fosters reconciliation in separatist conflict. *British Journal of Social Psychology*, 57(4), 815-833.
- Mayer, B. (2000). *The dynamics of conflict resolution: A practitioner's guide*. Jossey-Bass.
- Mayring, P. (2014). *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Open Access Repository.
- Mazur, L. (2014). The social psychology of intractable conflicts. *Culture & psychology*, 20(2), 276-281.
- Mazziotta, A., Feuchte, F., Gausel, N., & Nadler, A. (2014). Does remembering past ingroup harmdoing promote postwar cross-group contact? Insights from a field-experiment in Liberia. *European Journal of Social Psychology*, 44(1), 43-52.
- McCullough, M. E. (2008). *Beyond revenge: The evolution of the forgiveness instinct*. Jossey-Bass.
- McGrattan, C. (2012). Working through the past in Bosnia and Northern Ireland: Truth, reconciliation and the constraints of consociationalism. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11(4), 103-126.
- McIntyre, K., & Sobel, M. (2018). Reconstructing Rwanda: How Rwandan reporters use constructive journalism to promote peace. *Journalism Studies*, 19(14), 2126-2147.
- McNicholl, K., Stevenson, C., & Garry, J. (2019). How the “Northern Irish” National Identity Is Understood and Used by Young People and Politicians. *Political Psychology*, 40(3), 487-505.
- Međedović, J. (2020). Human life histories as dynamic networks: using network analysis to conceptualize and analyze life history data. *Evolutionary Psychological Science*.
<https://doi.org/10.1007/s40806-020-00252-y>
- Meierhenrich, J. (2008). Varieties of reconciliation. *Law & Social Inquiry*, 33(1), 195-231.

- Metsola, L. (2010). The struggle continues? The spectre of liberation, memory politics and 'war veterans' in Namibia. *Development and Change*, 41(4), 589-613.
- Miheljak, V., Polič, M., Plassaras, A., Tsatsaroni, C., McCarthy, S., Petrović, N., Medvedeva, A., Yalcinkaya, A. (2013). Definitions of Peace and Reconciliation in Russia and the Balkans. In: Malley-Morrison, K., Mercurio, A., Twose, G. (Eds.), *International Handbook of Peace and Reconciliation* (pp. 51-61). Springer.
- Miron, A. M., Branscombe, N. R., & Biernat, M. (2010). Motivated shifting of justice standards. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(6), 768-779.
- Mnookin, R. and Ross, L. (1995). Strategic, Psychological, and Institutional Barriers: An Introduction. In K. Arrow, R. Mnookin, L. Ross, A. Tversky, and R. Wilson (Eds.), *Barriers to the Negotiated Resolution of Conflict* (pp. 2-24). Norton.
- Mols, F., & Jetten, J. (2014). No guts, no glory: How framing the collective past paves the way for anti-immigrant sentiments. *International Journal of Intercultural Relations*, 43, 74-86.
- Moon, C. (2008). *Narrating political reconciliation. South Africa's Truth and Reconciliation Commission*. Lexington Books.
- Moore, C. (2014). *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*, 4th ed. Jossey Bass.
- Moore-Berg, S. L., Ankori-Karlinsky, L. O., Hameiri, B., & Bruneau, E. (2020). Exaggerated meta-perceptions predict intergroup hostility between American political partisans. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Preuzeto sa <https://www.pnas.org/content/117/26/14864.short>.
- Morton, T. A., & Postmes, T. (2011). Moral duty or moral defence? The effects of perceiving shared humanity with the victims of ingroup perpetrated harm. *European Journal of Social Psychology*, 41(1), 127-134.
- Morton, T. A., Hornsey, M. J., & Postmes, T. (2009). Shifting ground: The variable use of essentialism in contexts of inclusion and exclusion. *British Journal of Social Psychology*, 48(1), 35-59.
- Morton, T. A., Hornsey, M. J., Postmes, T. (2012). Humanizing others without normalizing harm: the role of human concepts and categories in intergroup reconciliation and

- forgiveness. In K. J. Jonas & T. A. Morton (Eds.), *Social issues and interventions. Restoring civil societies: The psychology of intervention and engagement following crisis* (p. 156-174). Wiley-Blackwell.
- Mulaj, K. (2017). Genocide and the ending of war: Meaning, remembrance and denial in Srebrenica, Bosnia. *Crime, Law and Social Change*, 68(1-2), 123-143.
- Murphy, E. (2010). Perceptions of the International Media in Post-Conflict Srebrenica, Bosnia-Herzegovina *Independent Study Project (ISP) Collection*, 862. Preuzeto sa: https://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/862
- Nadler, A. (2002). Post resolution processes: an instrumental and socio-emotional routes to reconciliation. In G. Salomon, & B. Nevo (Eds.), *Peace education worldwide: The concept, underlying principles, and research* (pp.127 -143). Erlbaum.
- Nadler, A. (2012). Intergroup reconciliation: Definitions, processes, and future directions. In L. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict*, 291-308. Oxford University Press.
- Nadler, A., & Liviatan, I. (2006). Intergroup reconciliation: Effects of adversary's expressions of empathy, responsibility, and recipients' trust. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(4), 459–470.
- Nadler, A., & Shnabel, N. (2015). Intergroup reconciliation: Instrumental and socio-emotional processes and the needs-based model. *European Review of Social Psychology*, 26(1), 93-125.
- Nadler, A., Malloy, T., & Fisher, J. D. (Eds.) (2008). *Social psychology of intergroup reconciliation*. Oxford University Press.
- Nadler, A., Shnabel, N. (2008). Instrumental and Socioemotional Intergroup Reconciliation and the Needs-Based-Model of Socioemotional Reconciliation. In Nadler, A., Malloy, T. E., Fisher, J. D. (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (pp. 37-56). Oxford University Press.
- Neufeld, S. D., & Schmitt, M. T. (2019). Solidarity not homogeneity: Constructing a superordinate Aboriginal identity that protects subgroup identities. *Political Psychology*, 40(3), 599-616.
- Newman, M. E. J. (2010). *Networks: An introduction*. Oxford University Press.

- Nichols, P. M. (1999). Regulating transnational bribery in times of globalization and fragmentation. *Yale Journal of International Law*, 24, 257–263.
- Niškanović, J., & Petrović, N. (2016). Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje: međugeneracijske razlike. *Primenjena psihologija*, 9(2), 163-175.
- Noor, M., Brown, R. J., & Prentice, G. (2008). Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47(3), 481-495.
- Noor, M., Brown, R., Gonzalez, R., Manzi, J., & Lewis, C. A. (2008). On positive psychological outcomes: What helps groups with a history of conflict to forgive and reconcile with each other?. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(6), 819-832.
- Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S., & Nadler, A. (2012). When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 351-374.
- Norval, A. (1999). Truth and reconciliation: The birth of the present and the reworking of history. *Journal of Southern African Studies*, 25(3), 499-519.
- Nyhan, B., & Zeitzoff, T. (2018). Fighting the past: Perceptions of control, historical misperceptions, and corrective information in the Israeli-Palestinian conflict. *Political Psychology*, 39(3), 611-631.
- Oberschall, A. (2000). The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia. *Ethnic and racial studies*, 23(6), 982-1001.
- Obradović, S. (2016). Don't forget to remember: Collective memory of the Yugoslav wars in present-day Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(1), 12-18.
- O'hEocha, C., Wang, X., & Conboy, K. (2012). The use of focus groups in complex and pressurised IS studies and evaluation using Klein & Myers principles for interpretive research. *Information Systems Journal*, 22(3), 235-256.
- Oren, N. (2009). *The Israeli ethos of conflict 1967-2006. Working paper*. Institute for Conflict Analysis and Resolution, George Mason University.
- Oren, N., Bar-Tal, D., & David, O. (2004). Conflict, identity and ethos: The Israeli-Palestinian case. In Y. Tee, C. McCauley, F. Moghaddam, & S. Worchel (Eds.),

- Psychology of ethnic and cultural conflict* (pp. 133-154). Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Paez, D., Liu, J. H. (2011). Collective Memory of Conflicts. In D. Bar-Tal (Ed.), *Intergroup conflicts and their resolution: a social psychological perspective* (pp. 105-124). Psychology Press.
- Paez, D., Liu, J. H., Techio, E., Slawuta, P., Zlobina, A., & Cabecinhas, R. (2008). "Remembering" World War II and willingness to fight: Sociocultural factors in the social representation of historical warfare across 22 societies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39(4), 373-380.
- Paluck, E. L. (2007). *Reducing intergroup prejudice and conflict with the media: A field experiment in Rwanda*. Unpublished Ph. D. dissertation. Yale University.
- Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Deference, dissent, and dispute resolution: An experimental intervention using mass media to change norms and behavior in Rwanda. *American political Science review*, 103(4), 622-644.
- Paluck, E. L., Green, S. A., & Green, D. P. (2019). The contact hypothesis re-evaluated. *Behavioural Public Policy*, 3(2), 129-158.
- Paolini, S., Hewstone, M., & Cairns, E. (2007). Direct and indirect intergroup friendship effects: Testing the moderating role of the affective-cognitive bases of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(10), 1406-1420.
- Parent, G. (2010). Reconciliation and justice after genocide: A theoretical exploration. *Genocide Studies and Prevention*, 5(3), 277-292.
- Parker, V. (2018). *The Great and Widening Divide: Political False Polarization and its Consequences*. Unpublished doctoral dissertation. Canada: Wilfrid Laurier University.
- Pauker, I. (2006). Reconciliation and popular culture: A promising development in former Yugoslavia?. *Local-global: identity, security, community*, 2(2006), 72-83.
- Pavić, A. (2007). *Zabranjena istina o Srebrenici. Priručnik zasnovan isključivo na stranim izvorima*. Legenda.
- Pavlaković, V. (2014). Symbolic Nation-building and Collective Identities in Post-Yugoslav States. *Politička misao*, 51(05), 7-12.

- Peetz, J., Gunn, G. R., & Wilson, A. E. (2010). Crimes of the past: Defensive temporal distancing in the face of past in-group wrongdoing. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(5), 598-611.
- Penic, S., Elcheroth, G., & Reicher, S. (2016). Can patriots be critical after a nationalist war? The struggle between recognition and marginalization of dissenting voices. *Political Psychology*, 37(4), 481-496.
- Pennekamp, S. F., Doosje, B., Zebel, S., & Fisher, A. (2007). The past and the pending: The antecedents and consequences of group-based anger in historically and currently disadvantaged groups. *Group Processes and Inter-group Relations*, 10(1), 41-55.
- Petričušić, A., & Blondel, C. (2012). Reconciliation in the Western Balkans: New Perspectives and Proposals. *Journal of ethnopolitics and minority issues in Europe*, 11(4), 1-6.
- Petrović, B., Međedović, J., Radović, O., & Lovrić, S. R. (2019). Conspiracy mentality in post-conflict societies: Relations with the ethos of conflict and readiness for reconciliation. *Europe's journal of psychology*, 15(1), 59-81.
- Petrović, N. (2005). *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*. Institut za psihologiju.
- Pettigrew, T. F. (2003). Peoples under threat: Americans, Arabs, and Israelis. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 9(1), 69-90.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751– 783.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2011). *When groups meet: The dynamics of intergroup contact*. Psychology Press.
- Philpot, C. R., & Hornsey, M. J. (2008). What happens when groups say sorry: The effect of intergroup apologies on their recipients. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(4), 474-487.
- Potelj, V. (2009). *Nacionalni identitet i međuetnički odnosi: usporedba zagrebačkih i vukovarskih učenika osnovnih i srednjih škola* (Neobjavljen diplomski rad). Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

- Pratto, F., Glasford, D. E. (2008). How needs can motivate intergroup reconciliation in the face of intergroup conflict. In: Nadler, A., Malloy, T. E., & Fisher, J. D. (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 117-144). Oxford University Press.
- Psaltis, C., Loizides, N., LaPierre, A., & Stefanovic, D. (2019). Transitional justice and acceptance of cohabitation in Cyprus. *Ethnic and Racial Studies*, *42*(11), 1850-1869.
- Pyett, P. M. (2003). Validation of qualitative research in the “real world”. *Qualitative health research*, *13*(8), 1170-1179.
- Ramet, S. P. (2007). The denial syndrome and its consequences: Serbian political culture since 2000. *Communist and Post-Communist Studies*, *40*(1), 41-58.
- Reicher, S., & Hopkins, N. (2001). Psychology and the end of history: A critique and a proposal for the psychology of social categorization. *Political Psychology*, *22*(2), 383-407.
- Rice, C., & Benson, J. (2005). Hungering for revenge: The Irish famine, the troubles and shame-rage cycles and the role in group therapy in Northern Ireland. *Group Analysis*, *38*(2), 219-235.
- Rigby, A. (2001). *Justice and reconciliation: After the violence*. Lynne Rienner.
- Rimé, B., Bouchat, P., Klein, O., & Licata, L. (2015). When collective memories of victimhood fade: Generational evolution of intergroup attitudes and political aspirations in Belgium. *European Journal of Social Psychology*, *45*(4), 515-532.
- Rimé, B., Páez, D., Basabe, N., & Martínez, F. (2010). Social sharing of emotion, post-traumatic growth, and emotional climate: Follow-up of Spanish citizen's response to the collective trauma of March 11th terrorist attacks in Madrid. *European Journal of Social Psychology*, *40*(6), 1029-1045.
- Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and social psychology review*, *6*(2), 88-106.
- Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of personality and social psychology*, *91*(4), 698.

- Roe, M. D., & Cairns, E. (2003). Memories in conflict: Review and a look to the future. In E. Cairns & M. D. Roe (Eds.), *The role of memory in ethnic conflict* (pp. 171–180). Palgrave Macmillan.
- Rosenberg, S. W., & Wolfsfeld, G. (1977). International conflict and the problem of attribution. *Journal of Conflict Resolution*, 21(1), 75-103.
- Ross, L. (2000). *Understanding Misunderstanding: Social Psychological Perspectives*. Department of Psychology, Stanford University.
- Ross, L., & Stillinger, C. (1991). Barriers to conflict resolution. *Negotiation journal*, 7(4), 389-404.
- Ross, L., Ward, A. (1996). Naive Realism in Everyday Life: Implications for Social Conflict and Misunderstanding. In T. Brown, E. Reed, & E. Turiel (Eds.), *Values and Knowledge* (pp. 103–135). Erlbaum.
- Ross, M. H. (1995). Psychocultural interpretation theory and peacemaking in ethnic conflicts. *Political Psychology*, 16(3), 523-544.
- Ross, M. H. (2004). Ritual and the politics of reconciliation. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 197-224). Oxford University Press.
- Rotella, K. N., & Richeson, J. A. (2013). Motivated to “forget” the effects of in-group wrongdoing on memory and collective guilt. *Social Psychological and Personality Science*, 4(6), 730-737.
- Rotella, K. N., Richeson, J. A., & McAdams, D. P. (2015). Groups’ search for meaning: Redemption on the path to intergroup reconciliation. *Group Processes & Intergroup Relations*, 18(5), 696-715.
- Rothstein, R. L. (Ed.) (1999). *After the peace: Resistance and reconciliation*. Lynne Rienner.
- Rubin, J. Z., Pruitt, D. G., & Kim, S. H. (1994). *Social conflict: Escalation, stalemate, and settlement*. McGraw-Hill Book Company.
- Ruiz Jiménez, J.A. (2013). Las sombras de la barbarie. La confrontación de las memorias colectivas en los países ex-Yugoslavos [The shadows of barbarity. Confrontation of collective memories in ex-Yugoslav countries]. *Balkanica*, 3, 118–141.

- Rumelili, B., & Çelik, A. B. (2017). Ontological insecurity in asymmetric conflicts: Reflections on agonistic peace in Turkey's Kurdish issue. *Security dialogue*, 48(4), 279-296.
- Rushton, B. (2006). Truth and reconciliation? The experience of truth commissions. *Australian Journal of International Affairs*, 60(1), 125–141.
- Saguy, T. (2018). Downside of intergroup harmony? When reconciliation might backfire and what to do. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 5(1), 75-81.
- Saguy, T., Dovidio, J.F., Pratto, F. (2008). Beyond contact: Intergroup contact in the context of power relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(3), 432-445.
- Saguy, T., Tausch, N., Dovidio, J. F., & Pratto, F. (2009). The irony of harmony: Intergroup contact can produce false expectations for equality. *Psychological Science*, 20(1), 114-121.
- Sahdra, B., & Ross, M. (2007). Group identification and historical memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(3), 384-395.
- Salomon, G. (2002). The nature of peace education: Not all programs are created equal. In: G. Salomon & B. Nevo (Eds.). *Peace Education, The concept, Principles, and practices around the world*. (pp. 2-14). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Salomon, G. (2004). A narrative-based view of coexistence education. *Journal of social issues*, 60(2), 273-287.
- Sarkin, J., & Daly, E. (2003). Too many questions, too few answers: Reconciliation in transitional societies. *Columbia Human Rights Law Review*, 35(3), 101-168.
- Saunders, H. (Ed.) (1999). *A Public Peace Process*. St. Martin's.
- Savrum, M. Y., & Miller, L. (2015). The role of the media in conflict, peacebuilding, and international relations. *International Journal on World Peace*, 32(4), 7-28.
- Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151-174.
- Scheepers, D., Saguy, T., Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2014). A shared dual identity promotes a cardiovascular challenge response during interethnic interactions. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(3), 324-341.

- Scheff, T. J. (1994). *Bloody revenge: Emotions, nationalism, and war*. Westview.
- Schoenbach, P. (1990). *Account episodes: The management of escalation of conflict*. Cambridge University Press.
- Schori-Eyal, N., Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2014). Three layers of collective victimhood: effects of multileveled victimhood on intergroup conflicts in the Israeli–Arab context. *Journal of Applied Social Psychology, 44*(12), 778-794.
- Schubotz, D. (2005). Beyond the orange and the green. The diversification of the qualitative social research landscape in Northern Ireland. *Forum: Qualitative Social Research, 6*, online journal. Preuzeto sa <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/11>.
- Scobie, E. D., & Scobie, G. E. W. (1998). Damaging events: The perceived need for forgiveness. *Journal for the Theory of Social Behavior, 28*(4), 373–401.
- Shahar, E., Hameiri, B., Bar-Tal, D., & Raviv, A. (2018). Self-censorship of conflict-related information in the context of intractable conflict. *Journal of Conflict Resolution, 62*(5), 957-982.
- Sherman, D. K., Nelson, L. D., & Ross, L. D. (2003). Naï realism and affirmative action: Adversaries are more similar than they think. *Basic and Applied Social Psychology, 25*(4), 275-289.
- Shnabel, N., & Nadler, A. (2008). A needs-based model of reconciliation: satisfying the differential emotional needs of victim and perpetrator as a key to promoting reconciliation. *Journal of personality and social psychology, 94*(1), 116-132.
- Shnabel, N., & Noor, M. (2012). Competitive victimhood among Jewish and Palestinian Israelis reflects differential threats to their identities: The perspective of the needs-based model. In K. J. Jonas & T. A. Morton (Eds.), *Social issues and interventions. Restoring civil societies: The psychology of intervention and engagement following crisis* (p. 192–207). Wiley-Blackwell.
- Shnabel, N., Belhassen, Y., & Mor, S. (2018). From victimhood to peace activism: The potential role of personal loss and inclusive victim beliefs. *Group Processes & Intergroup Relations, 21*(8), 1144-1154.

- Shnabel, N., Halabi, S., & Noor, M. (2013). Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology, 49*(5), 867-877.
- Shnabel, N., Halabi, S., & SimanTov-Nachlieli, I. (2015). Group apology under unstable status relations: Perceptions of insincerity hinder reconciliation and forgiveness. *Group Processes & Intergroup Relations, 18*(5), 716-725.
- Shnabel, N., Nadler, A., Ullrich, J., Dovidio, J. F., & Carmi, D. (2009). Promoting reconciliation through the satisfaction of the emotional needs of victimized and perpetrating group members: The needs-based model of reconciliation. *Personality and Social Psychology Bulletin, 35*(8), 1021-1030.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social dominance*. Cambridge University Press.
- SimanTov-Nachlieli, I., & Shnabel, N. (2014). Feeling both victim and perpetrator: Investigating duality within the needs-based model. *Personality and Social Psychology Bulletin, 40*(3), 301-314.
- SimanTov-Nachlieli, I., Shnabel, N., & Halabi, S. (2015). Winning the victim status can open conflicting groups to reconciliation: Evidence from the Israeli-Palestinian Conflict. *European Journal of Social Psychology, 45*(2), 139-145.
- Simon, B. (2008). *Identity in modern society: A social psychological perspective*. John Wiley & Sons.
- Sisson, J. (2010). A Holistic Approach to Dealing with the Past in the Balkans. *Politorbis, 3*, 171–176.
- Sonnenschein, N. (2008). *An identity challenging dialogue*. Pardes Publishing House.
- Spahić Šiljak, Z., Funk, J. (2018). Bringing faith into the practice of peace: paths to reconciliation of Bosnian Muslims. In B. Krondorfer (Ed.), *Reconciliation in global context: Why is it needed and how it works* (pp. 105-128). SUNY Press.
- Spasić, I. (2012). Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija, 54*(4), 577-594.
- Spoerri, M. (2012). Justice Imposed: How Policies of Conditionality Effect Transitional Justice in the Former Yugoslavia. In Biber, F. (Ed.), *EU Conditionality in the Western Balkans* (pp. 53–78). Routledge.

- Spreitzer, G. (2007). Giving peace a chance: Organizational leadership, empowerment, and peace. *The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 28(8), 1077-1095.
- Staub, E. (1997). Blind versus constructive patriotism: Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action. In D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.) *Patriotism: In the lives of individuals and nations* (p. 213–228). Nelson-Hall Publishers.
- Staub, E. (2004). *Reconciliation after genocide, mass killing or intractable conflict: Healing, understanding the roots of violence and the prevention of new violence* (Unpublished manuscript). University of Massachusetts at Amherst.
- Staub, E. (2005). The origins and evolution of hate, with notes on prevention. In R. J. Sternberg (Ed.), *The psychology of hate* (pp. 51-66). American Psychological Association.
- Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing, or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political psychology*, 27(6), 867-894.
- Staub, E., & Bar-Tal, D. (2003). Genocide, mass killing and intractable conflict: Roots, evolution, prevention and reconciliation. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 710-751). Oxford University Press.
- Staub, E., & Pearlman, L. A. (2006). Advancing healing and reconciliation. In L. Barbanell & R. Sternberg (Eds.), *Psychological interventions in times of crisis* (pp. 213–245). Springer-Verlag.
- Staub, E., & Pearlman, L. A., (2004). *Advancing healing and reconciliation in Rwanda and elsewhere* (Unpublished manuscript). University of Massachusetts at Amherst.
- Staub, E., & Vollhardt, J. (2008). Altruism born of suffering: The roots of caring and helping after victimization and other trauma. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78(3), 267-280.
- Staub, E., Pearlman, L. A., Gubin, A., & Hagengimana, A. (2005). Healing, reconciliation, forgiving and the prevention of violence after genocide or mass killing: An intervention and its experimental evaluation in Rwanda. *Journal of social and clinical psychology*, 24(3), 297-334.

- Steinberg, G. M. (2000). Conflict Prevention and Mediation in the Jewish Tradition. *Jewish Political Studies Review*, 12(1-2), 3-21.
- Stone, C., & Crisp, R. (2007). Superordinate and subgroup identification as predictors of intergroup evaluation in common ingroup contexts. *Group Processes and Intergroup Relations*, 10(4), 493–513.
- Subotić, J. (2010). *Hijacked justice: Dealing with the past in the Balkans*. Cornell University Press.
- Szabó, Z. P., Mészáros, N. Z., & Csertő, I. (2017). The role of perceived in-group moral superiority in reparative intentions and approach motivation. *Frontiers in Psychology*, 8, 1–15.
- Tabeau, E., & Bijak, J. (2005). War-related deaths in the 1992–1995 armed conflicts in Bosnia and Herzegovina: A critique of previous estimates and recent results. *European journal of population/Revue européenne de Démographie*, 21(2-3), 187-215.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In Hatch, M. J., Schultz, M. (Eds.), *Organizational identity* (pp. 56-65). Oxford University Press.
- Tausch, N., Saguy, T., & Bryson, J. (2015). How does intergroup contact affect social change? Its impact on collective action and individual mobility intentions among members of a disadvantaged group. *Journal of Social Issues*, 71(3), 536-553.
- Tausch, N., Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J., & Cairns, E. (2007). Individual-level and group-level mediators of contact effects in Northern Ireland: The moderating role of social identification. *British journal of social psychology*, 46(3), 541-556.
- Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa: A sociology of apology and reconciliation*. Stanford University Press.
- Taydas, Z., & Peksen, D. (2012). Can states buy peace? Social welfare spending and civil conflicts. *Journal of Peace Research*, 49(2), 273-287.
- Taylor, D. M., & Jaggi, V. (1974). Ethnocentrism and causal attribution in a South Indian context. *Journal of cross-cultural Psychology*, 5(2), 162-171.
- Tibshirani, R. (1996). Regression shrinkage and selection via the lasso. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 58(1), 267-288.

- Tomić, I. (2014). *Individualni i kolektivni oprost nakon međugrupnog sukoba: uloga doživljaja kolektivnog stradanja i međugrupnih emocija* (Neobjavljeni diplomski rad). Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Touquet, H., & Vermeersch, P. (2016). Changing frames of reconciliation: The politics of peace-building in the former Yugoslavia. *East European Politics and Societies*, 30(1), 55-73.
- Touquet, H., Milošević, A. (2018). When reconciliation becomes the R-word: Dealing with the past in former Yugoslavia. In B. Krondorfer (Ed.), *Reconciliation in global context: Why is it needed and how it works* (pp. 179-198). SUNY Press.
- Turjačanin, V. (2004). Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. *Psihologija*, 37(3), 357-374.
- Turjačanin, V., Dušanić, S., Lakić, S. (2017). *Složeni socijalni identiteti u Bosni i Hercegovini*. Markos.
- Turjačanin, V., Dušanić, S., Lakić, S., Čehajić-Clancy, S. & Pulić de Sanctis, M. (2017). Ethnic, Religious, and National Identities Among Young Bosniaks and Serbs in Minority and Majority Contexts in Bosnia and Herzegovina. In F. Pratto, I. Žeželj, E. Maloku, V. Turjačanin, M. Branković (Eds.), *Shaping social identities after the violent conflicts: Youth in Western Balkans* (pp. 69-88). Palgrave Macmillan.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Blackwell.
- Twali, M. S., Hameiri, B., Ray Vollhardt, J., Nadler, A. (2020). Experiencing acknowledgment versus denial of the ingroup's collective victimization. In J. Ray Vollhardt (Ed.), *The social psychology of collective victimhood* (pp. 297-319). Oxford University Press.
- Ugarriza, J. E., & Nussio, E. (2016). There is no pill for deliberation: Explaining discourse quality in post-conflict communities. *Swiss Political Science Review*, 22(1), 145-166.
- Uluğ, Ö. M., & Cohrs, J. C. (2016). An exploration of lay people's Kurdish conflict frames in Turkey. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(2), 109.

- Uluğ, Ö. M., Odağ, Ö., Cohrs, J. C., & Holtz, P. (2017). Understanding the Kurdish conflict through the eyes of Kurds and Turks: New conflict reflections from lay people in Turkey. *International Journal of Conflict Management*, 28(4), 483-508.
- van Borkulo, C., Boschloo, L., Kossakowski, J., Tio, P., Schoevers, R., Borsboom, D., & Waldorp, Lourens. (2017). *Comparing network structures on three aspects: A permutation test*. 10.13140/RG.2.2.29455.38569. Retrieved from: <https://cran.r-project.org/web/packages/NetworkComparisonTest/index.html>
- Van Tongeren, D. R., Burnette, J. L., O'Boyle, E., Worthington Jr, E. L., & Forsyth, D. R. (2014). A meta-analysis of intergroup forgiveness. *The Journal of Positive Psychology*, 9(1), 81-95.
- Volkan, V. D. (1998). Tree model: Psychopolitical dialogues and the promotion of coexistence. In E. Weiner (Ed.), *The handbook of interethnic coexistence* (pp.343-358). Continuum.
- Volkan, V. D. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis*, 34(1), 79-97.
- Vollhardt, J. R. (2009). The role of victim beliefs in the Israeli–Palestinian conflict: Risk or potential for peace?. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 15(2), 135-159.
- Vollhardt, J. R. (2012a). Collective victimization. In L. R. Tropp (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 136–157). Oxford University Press.
- Vollhardt, J. R. (2012b). Interpreting rights and duties after mass violence. *Culture & Psychology*, 18(1), 133-145.
- Vollhardt, J. R. (2013). “Crime against humanity” or “crime against Jews”? Acknowledgment in construals of the Holocaust and its importance for intergroup relations. *Journal of Social Issues*, 69(1), 144-161.
- Vollhardt, J. R. (2015). Inclusive victim consciousness in advocacy, social movements, and intergroup relations: Promises and pitfalls. *Social Issues and Policy Review*, 9(1), 89-120.
- Vollhardt, J. R., & Bilali, R. (2015). The role of inclusive and exclusive victim consciousness in predicting intergroup attitudes: Findings from Rwanda, Burundi, and DRC. *Political Psychology*, 36(5), 489–506.

- Vollhardt, J. R., & Nair, R. (2018). The two-sided nature of individual and intragroup experiences in the aftermath of collective victimization: Findings from four diaspora groups. *European Journal of Social Psychology, 48*(4), 412-432.
- Vollhardt, J. R., Mazur, L. B., & Lemahieu, M. (2014). Acknowledgment after mass violence: Effects on psychological well-being and intergroup relations. *Group Processes & Intergroup Relations, 17*(3), 306-323.
- Vollhardt, J. R., Twali, M. S., Szabo, Z., Cohrs, J. C., McNeill, A., Hadjiandreou, E., & Winiewski, M. (2018). *The role of group-based comparative victim beliefs in predicting support for hostile versus prosocial intergroup outcomes*. Manuscript under review.
- Waldzus, S., & Mummendey, A. (2004). Inclusion in a super ordinate category, in-group prototypicality and attitudes towards out-groups. *Journal of Experimental Social Psychology, 40*(4), 466-477.
- Wenzel, M., & Okimoto, T. G. (2010). How acts of forgiveness restore a sense of justice: Addressing status/power and value concerns raised by transgressions. *European Journal of Social Psychology, 40*(3), 401-417.
- Wenzel, M., Mummendey, A., & Waldzus, S. (2007). Superordinate identities and intergroup conflict: The ingroup projection model. *European review of social psychology, 18*(1), 331-372.
- Wertsch, J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press.
- Wilmer, F. (1998). The social construction of conflict and reconciliation in the former Yugoslavia. *Social Justice, 25*(4 (74)), 90-113.
- Winslade, J., & Monk, G. (2000). *Narrative mediation: A new approach to conflict resolution*. Jossey-Bass.
- Winter, J. (2006). *Remembering war*. Yale University Press.
- Wohl, M. J. A., & Reeder, G. D. (2004). When Bad Deeds Are Forgiven: Judgments of Morality and Forgiveness for Intergroup Aggression. In J. P. Morgan (Ed.), *Focus on aggression research* (p. 59–74). Nova Science Publishers.

- Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R., & Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology, 17*(1), 1–36.
- Wohl, M. J., Branscombe, N. R., & Reysen, S. (2010). Perceiving your group's future to be in jeopardy: Extinction threat induces collective angst and the desire to strengthen the ingroup. *Personality and Social Psychology Bulletin, 36*(7), 898–910.
- Wohl, M. J., Hornsey, M. J., & Philpot, C. R. (2011). A critical review of official public apologies: Aims, pitfalls, and a staircase model of effectiveness. *Social Issues and Policy Review, 5*(1), 70-100.
- Wohl, M., & Branscombe, N. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology, 94*(6), 988– 1006.
- Wohl, M. J. A., & Van Bavel, J. J. (2011). Is identifying with a historically victimized group good or bad for your health? Transgenerational post-traumatic stress and collective victimization: Social identity and post-traumatic stress. *European Journal of Social Psychology, 41*(7), 818–824.
- Worchel, S., & Coutant, D. K. (2008). Between conflict and reconciliation: Toward a theory of peaceful coexistence. In A. Nadler, T. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 423–446). Oxford University Press.
- Worthington, E. L. (2006). *Forgiveness and reconciliation: Theory and application*. Routledge.
- Worthington, E.L. Jr. (2005). Initial questions about the art and science of forgiving. In: Worthington, E. L. Jr. (Ed.), *Handbook of forgiveness* (pp. 1-14). Routledge.
- Yucel, D., & Psaltis, C. (2020). Intergroup contact and willingness for renewed cohabitation in Cyprus: Exploring the mediating and moderating mechanisms. *Group Processes and Intergroup Relations, 23*(4), 578-597.
- Yzerbyt, V., Dumont, M., Gordijn, E., & Wigboldus, D. (2004). Intergroup emotions and self-categorization. The impact of perspective-taking on reactions to victims of harmful behavior. In D. M. Mackie & E. R. Smith (Eds.), *From prejudice to intergroup emotions* (pp. 67–88). Psychology Press.

- Zitek, E. M., Jordan, A. H., Monin, B., & Leach, F. R. (2010). Victim entitlement to behave selfishly. *Journal of personality and social psychology*, 98(2), 245.
- Zwierzchowski, J., & Tabeau, E. (2010). The 1992-95 War in Bosnia and Herzegovina: census-based multiple system estimation of casualties' undercount. *Berlin: Households in Conflict Network and Institute for Economic Research*, 539.

6 PRILOZI

Prilog A

Saglasnost ispitanika za učešće u istraživanju učešćem u fokus grupi

Istraživanje u kome danas možete uzeti učešće bavi se ispitivanjem odnosa između Srba i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Tokom fokus grupe biće vam postavljena pitanja kojima želimo da istražimo Vaše stavove, razmišljanja, viđenja. Pitanja se tiču teme pomirenja između ove dve grupe. Svi Vaši odgovori su dobrodošli, **nema tačnog i netačnog, prihvatljivog ili neprihvatljivog odgovora**. Svaki odgovor će biti prihvaćen u potpunosti bez osude i procenjivanja.

Učešće u istraživanju će nam pomoći da čujemo glas ljudi o ovim temama, s obzirom na to da ljudi nisu često pitani za mišljenje kada je pomirenje u pitanju. Želimo da saznamo kako Vi vidite pomirenje i da li je ono u BiH izvodljivo.

Ovo što ćemo danas ovde raditi je fokus grupa. Kako joj samo ime kaže, stavljamo fokus na jednu temu, i to u grupi. Neće trajati duže od sat i po vremena. Biće Vam postavljena pitanja, a Vi treba na njih da odgovorite onako kako zaista mislite, verujete, smatrate.

Ovaj razgovor će se snimati za potrebe ovog istraživanja. Niko osim istraživača neće imati pristup audio snimku. Vaša imena neće biti nigde zabeležena ili izneta. Tokom snimanja biće potrebno da se nekako identifikujete pre davanja svakog komentara kako bi se moglo pratiti kasnije ko je šta rekao, ali to ime ne mora biti Vaše, može biti lažno, šta god želite. **Vaša anonimnost je zagarantovana**. Niko neće moći da dovede podatke u vezu sa Vama. Audio snimci će nakon prekucavanja transkripta sa izmenjenim imenima biti trajno izbrisani, i ne postoji nikakva mogućnost da u njihov posed dođu treća lica (npr. mediji ili bilo ko drugi).

Danas ćete ovde iznositi svoje stavove za koje možda ne želite da izađu iz ove prostorije. Zato je važno da se svi saglasimo na početku da ono o čemu se ovde danas priča nećemo iznositi kao komentare nekoga imenom i prezimenom.

Učešće u istraživanju je dobrovoljno. U svakom trenutku možete odabrati da ne odgovorite na neko pitanje ili da prekinete učešće u istraživanju bez objašnjavanja ili navođenja ličnih razloga. Ukoliko nakon učešća u fokus grupi budete uznemireni ili to kod Vas izazove negativna osećanja, biće Vam obezbeđena psihološka podrška po završetku grupe. Podaci prikupljeni u fokus grupi biće korišćeni isključivo u naučne svrhe.

Ukoliko imate bilo kakvih pitanja ili nedoumica u vezi sa učešćem u fokus grupi, slobodni ste da ih iznesete pre potpisivanja ovog formulara i na njih će vam rado biti odgovoreno.

Potpisivanjem ovog dokumenta izjavljujete da ste u potpunosti razumeli gore navedene informacije i da uzimate učešće u istraživanju.

Datum

Potpis

Prilog B

Plan debriefinga za učesnike u fokus grupama

Svrha debriefinga: Smanjenje eventualne uznemirenosti koja se pojavila tokom učešća u fokus grupi.

Ukoliko se tokom održavanja fokus grupe kod učesnika javi distress, voditelj fokus grupe će zaustaviti razgovor ukoliko proceni da je to adekvatno, ponuditi učesniku da napravi pauzu i pitati ga da li bi mu u tom trenutku bilo korisno da prodiskutuje svoja iskustva ili da to odloži za kraj same fokus grupe, kada će im biti ponuđena i dodatna psihološka podrška. Ukoliko distress bude previše intenzivan, voditelj će ponuditi učesniku da ne učestvuje u nastavku fokus grupe, te da sačeka kraj diskusije u ili izvan prostorije kako bi sa njim bio odrađen debriefing, a razgovor ne bude prekinut za ostale. Tokom trajanja fokus grupa, ispred ili u neposrednoj blizini prostorije biće prisutan psiholog koji će pružiti neophodnu psihološku podršku ukoliko nekome od učesnika to bude potrebno na licu mesta. Kada glavni istraživač ne vodi fokus grupe, biće prisutna ona sama (sertifikovani savetnik i prošla obuku za pružanje psihološke prve pomoći u okviru plana psihološke podrške nakon poplava 2014. godine). Kada je glavni istraživač ujedno i voditelj fokus grupa, tada će psihološku podršku pružati Lana Vujaković u Banjaluci, master psiholog i geštalt terapeut, i Melina Dželović, master psiholog i psihološki savetnik sa iskustvom rada sa osobama sa ratnim traumama, u Sarajevu. Na ove osobe će učesnici biti upućeni i tokom debriefinga ukoliko im bude potrebna dodatna podrška nakon završetka fokus grupa.

Nakon isključivanja audio rekordera, voditelj fokus grupe će pitati učesnike kako se osećaju, da li se javila neka uznemirenost tokom fokus grupe. Pojasniće da iako pitanja nisu bila usmerena na sećanja o ratu, moguće je da se neko prisetio događaja ili doživljaja tokom rata i da ih je to moglo uznemiriti. Ispitanicima će biti omogućeno da iskažu svoja osećanja ukoliko žele, što će biti praćeno normalizacijom (dodatnim objašnjenjem da je u takvim situacijama očekivano da doživljavaju osećanja koja doživljavaju, da je to ljudski i da se ta osećanja javljaju kod većine učesnika u manjem ili većem intenzitetu). Biće ponuđena psihološka „prva pomoć“ – umirivanje, normalizacija, čaša vode, razgovor o tome što ih je uznemirilo. Učesnicima će biti objašnjeno da će na rastanku dobiti kovertu sa informacijama o tome kome se mogu obratiti u slučaju da im je potrebna dodatna psihološka podrška. U ovom

delu, u debriefingu učestvuju i osobe koje su eventualno prekinule svoje učešće u fokus grupi tokom njenog trajanja.

Nakon toga, učesnici će biti pozvani da postave pitanja ukoliko ih imaju i da traže razjašnjenja. Biće im dato više informacija o istraživanju: etničke grupe u BiH su i dalje duboko podeljene i ta podela se uočava na svim nivoima, od politike, preko obrazovanja, mogućnosti za zaposlenje, ekonomske situacije, do ličnih kontakata. Želimo da istražimo šta o pomirenju uopšte misle ljudi kojih se to svakodnevno tiče, a ne šta je ono što propagiraju organizacije civilnog društva i političari. Odgovoriti im na sva eventualna pitanja koja postave.

Prilog C

Spirmanovi koeficijenti korelacija procesa i definicija pomirenja

	PPO	JD	SSGP	PUŽ
Kontekst	.707**	.332**	.392**	.285**
Identitet	.117*	.011	.195**	.100
Sklonost međugrupnom oprost	.359**	.024	-.128*	.183**
Konzervativizam	-.089	.041	-.047	-.181**
Realna međugrupna pretnja	-.273**	-.014	-.002	-.074
Simbolička međugrupna pretnja	-.289**	-.025	.078	-.155**
Etnički identitet	.001	.038	.016	-.104
Važnost etničkog identiteta	-.148**	-.051	-.062	-.178**
Važnost nacionalnog identiteta	.066	.367**	.097	-.080
Frekvencija kontakta	.315**	.087	.209**	.019
Kvalitet kontakta	.401**	.132*	.131*	.125*
Kompetitivna viktimiziranost	-.015	.282**	.318**	-.153**
Spremnost na pomirenje	.746**	.352**	.464**	.296**
Konfliktni etos-Opravdanost ciljeva	-.033	.234**	.142**	.046
Konfliktni etos-Zajedništvo	.184**	.260**	.171**	.185**
Konfliktni etos-Viktimiziranost	-.256**	.087	.079	-.325**
Konfliktni etos-Delegitimizacija	-.529**	-.185**	-.140**	-.286**
Konfliktni etos-Patriotizam	-.219**	.032	-.126*	-.118*
Konfliktni etos-Bezbednost	.004	.199**	.109*	.033
Konfliktni etos-Mir	.516**	.236**	.362**	.286**
Konfliktni etos-Self_koncept	-.294**	.050	.019	-.212**

Napomena. PPO=Psihološka promena orijentacije; JD=Jedinstvena država; SSGP=Suočavanje sopstvene grupe sa prošlošću; PUŽ=Priznavanje uloge žrtve drugoj grupi. U sivim poljima su Pirsonovi koeficijenti korelacija. * $p < .05$, ** $p < .01$

Prilog D

Kod za sprovođenje mrežne analize u programu R Studio

```
library(tidyverse)
library(bootnet)
library(qgraph)
library(Matrix)
library(parcor)
library(psych)
library(NetworkComparisonTest)
library(ggplot2)
library(tidyr)
library(huge)

### Network analysis
Data_S <- read.csv("Srbi.csv", header = TRUE)
Data_B <- read.csv("Bošnjaci.csv", header = TRUE)

# Normalization
Data_huge <- huge.npn(Data, npn.func = "shrinkage", verbose = TRUE)

# plot the correlation network
cor_data <- cor(Data, method = "spearman", use="complete.obs")
netCor <- qgraph(cor_data, layout = "spring", labels = colnames(Data), label.cex=2)
title("Correlation network", line = 2.5)

# plot the partial correlation network
netPcor <- qgraph(cor_data, layout = "spring", labels = colnames(Data), graph = "pcor",
label.cex=2)
title("partial correlation network", line = 2.5)

# estimate and plot the adaptive lasso network
```

```

set.seed(100)
lasso <- adalasso.net(Data, k=10, use.Gram = TRUE)
matrix <- as.matrix(forceSymmetric(lasso$pcor.adalasso))
rownames(matrix) <- colnames(Data)
colnames(matrix) <- colnames(Data)
netLasso <- qgraph(matrix, layout = "spring", labels = colnames(Data),
                    label.cex=2)
title("lasso network", line = 2.5)

# centrality analysis
DataCen <- centralityTable(matrix, standardized = FALSE)
centralityPlot(matrix, scale = "raw", include = c("Strength", "Closeness", "Betweenness"))

# connectivity
DataSPL <- centrality(matrix) $ShortestPathLengths
DataSPL <- DataSPL[upper.tri(DataSPL)]
DataASPL <- mean(DataSPL)

### smallworldness
set.seed(100)
smallworldness(matrix)

### Confidence intervals for the network edge weights
# estimate network
network <- estimateNetwork(Data, default = "ggmModSelect")
plot(network, layout = "spring", labels = colnames(Data))

# edge-weight accuracy
Results1 <- bootnet(network, nBoots = 10, nCores = 1)
plot(Results1, labels = FALSE, order = "sample")

```


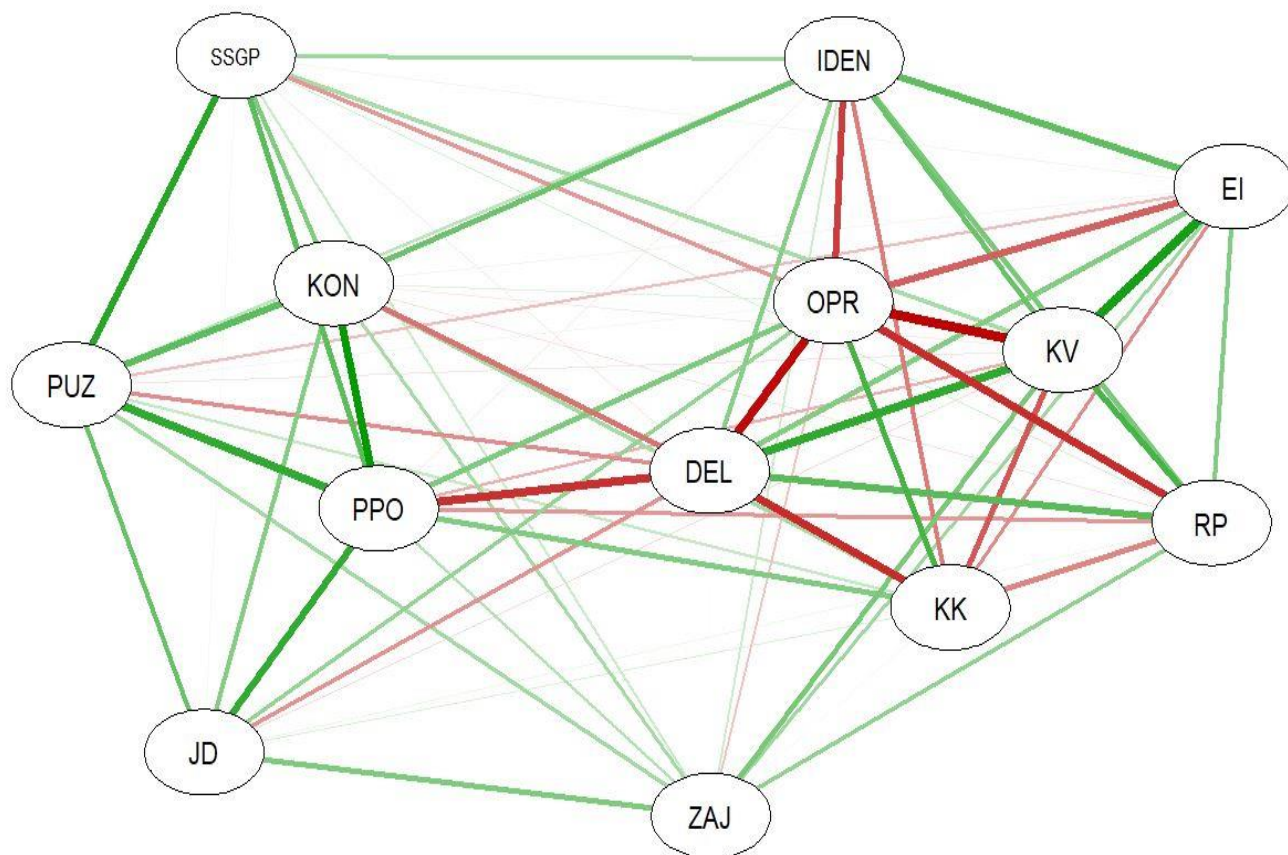
```
summary(Results1)
print(Results1)

# centrality stability
Results2 <- bootnet(network, type = "case", nBoots = 10, nCores = 1)
corStability(Results2)
plot(Results2)

### Network Comparison Test
Nct_Result <- NCT(Data_S, Data_B, it = 1000, binary.data=FALSE, paired=FALSE,
test.edges=TRUE, test.centralities=TRUE, centralities=c("strength", "closeness",
"betweenness"), edges="all", verbose=TRUE)
print(Nct_Result, what="network")
```

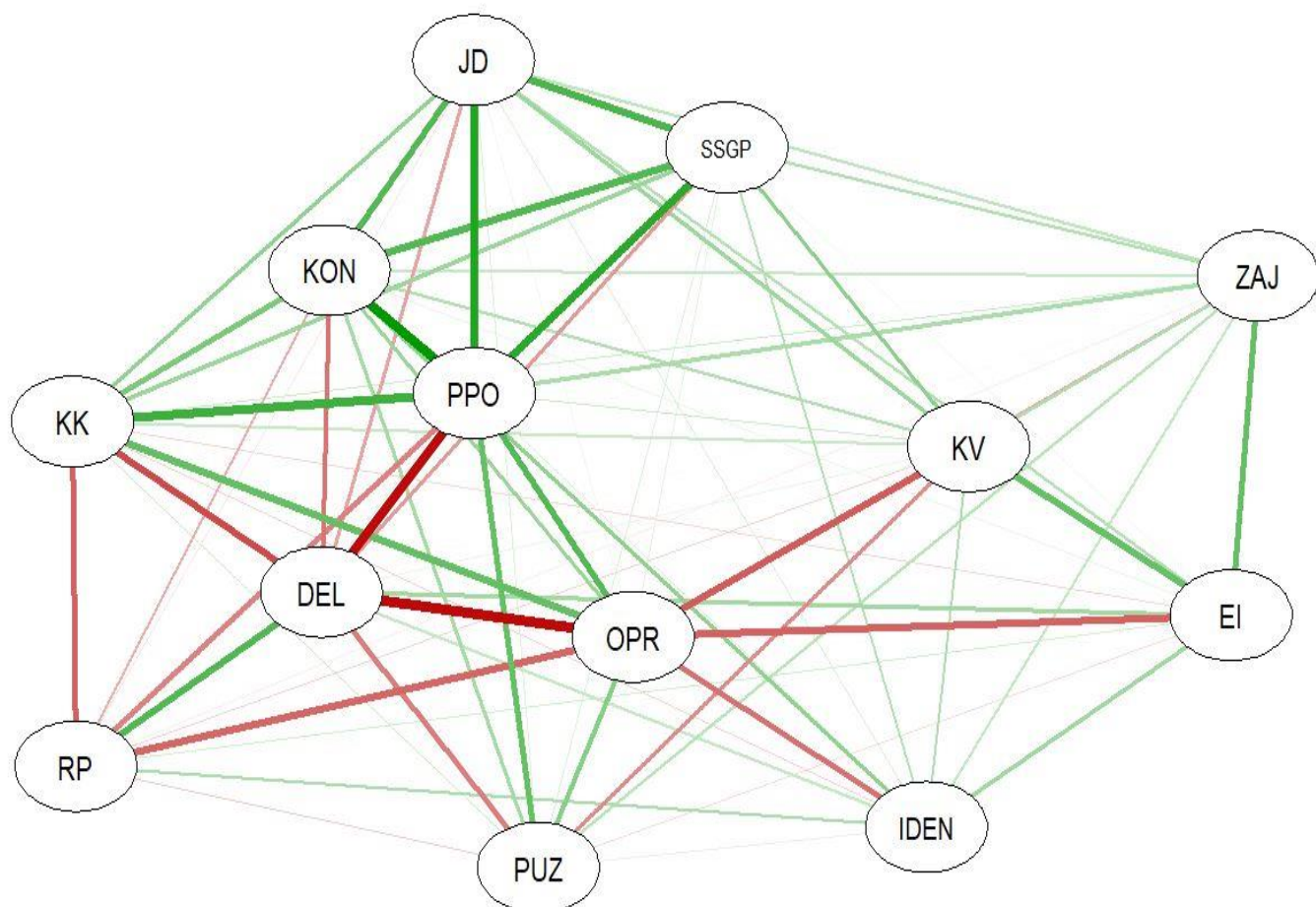
Prilog E

Mrežna analiza zasnovana na korelacijama između čvorova – poduzorak Srba

Prilog F

Mrežna analiza zasnovana na korelacijama između čvorova – poduzorak Bošnjaka

Prilog G

Baterija upitnika – verzija za Srbe

Pred Vama se nalazi formular za saglasnost za učešće u istraživanju koje sprovode doktorant Odseka za psihologiju u Novom Sadu Tijana Karić uz superviziju mentora prof. dr Vladimira Mihića. Tema istraživanja tiče se odnosa između etničkih grupa u Bosni i Hercegovini danas. Zanimaju nas Vaši stavovi i razmišljanja o ovoj temi.

Upitnik koji ćete popunjavati sastoji se od niza pitanja na koja treba da date jednostavne odgovore biranjem jedne od ponuđenih opcija ili unošenjem veoma kratkog odgovora. Za odgovaranje će Vam biti potrebno između 15 i 20 minuta. Tokom popunjavanja upitnika, od Vas neće biti traženi nikakvi identifikacioni podaci, te je Vaša anonimnost u potpunosti zagarantovana. Molimo Vas da budete iskreni i da na pitanja odgovarate onako kako zaista mislite.

Učešće u istraživanju je dobrovoljno. U svakom trenutku možete prekinuti popunjavanje upitnika bez objašnjavanja ličnih razloga. Ipak, želimo da Vas zamolimo da ukoliko možete, upitnik popunite do kraja, kako bi podaci bili validni. Moguće je da neka pitanja kod Vas izazovu nelagodnost. U tom slučaju, možete doneti odluku da nastavite popunjavanje upitnika, ali i da odmah prekinete učešće u istraživanju.

Podaci će biti analizirani grupno i korišćeni isključivo u naučne svrhe.

Jedini uslovi za učešće u istraživanju je da ste stariji od 18 godina i da živite u Bosni i Hercegovini.

Dodatne informacije o istraživanju možete dobiti od istraživača putem mejla tijanakaric.psi@gmail.com.

Molimo Vas da nam svoju odluku vezanu za učešće u istraživanju i upotrebu podataka u naučno-istraživačke svrhe saopštite biranjem jedne od ponuđenih opcija:

DA, saglasan sam da učestvujem u istraživanju

NE, nisam saglasan da učestvujem u istraživanju

1. Pol M Ž
2. Uzrast
3. Bračno stanje
 - a. Neoženjen/neudata
 - b. U braku ili vanbračnoj zajednici
 - c. Razveden/a
 - d. Udovac/udovica
4. Entitet
 - a. Republika Srpska
 - b. Federacija BiH
 - c. Brčko distrikt
5. Mjesto stanovanja
6. Etnička pripadnost partnera/partnerke
 - a. Nemam partnera
 - b. (upisati)
7. Kolika su prosječna mjesečna primanja po odraslom članu domaćinstva?
8. Etnička pripadnost
 - a. Bošnjak
 - b. Srbin
 - c. Hrvat
 - d. Drugo
9. U kojoj mjeri podržavate sledeće socijalne pojave (1 znači Uopšte ne podržavam dok 5 znači Potpuno podržavam)?
 - a. Abortus 1 2 3 4 5
 - b. Porodicu 1 2 3 4 5
 - c. Religiju 1 2 3 4 5
 - d. Tradicionalni brak 1 2 3 4 5
 - e. Patriotizam 1 2 3 4 5
10. Da li ste učestvovali direktno u ratnim dejstvima? DA NE
11. Da li ste doživjeli gubitak bliskog člana porodice u ratnim dejstvima? DA NE

Upitnik definicija pomirenja

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

Pomirenje je...							
1	... političko pomirenje.	1	2	3	4	5	6
2	... dolaženje do zajedničkog cilja u budućnosti.	1	2	3	4	5	6
3	...prihvatanje verskih razlika.	1	2	3	4	5	6
4	... misaona imenica, nešto što se ne može definisati.	1	2	3	4	5	6
5	... izvinjenje za zlodela koja su oni počinili.	1	2	3	4	5	6
6	... izostanak sukoba među političarima.	1	2	3	4	5	6
7	... život kao pre rata.	1	2	3	4	5	6
8	... priznavanje istine o ulozi Srba/Bošnjaka u ratu.	1	2	3	4	5	6
9	... omogućavanje povratka ljudima koji su raseljeni za vreme rata.	1	2	3	4	5	6
10	... kada bi Srbi i Bošnjaci bili deo iste nacionalne grupe.	1	2	3	4	5	6
11	... priznavanje uloge žrtve Bošnjacima/Srbima.	1	2	3	4	5	6
12	... kada moj prijatelj Bošnjak može doći kod mene na Božić./kada moj prijatelj Srbin može doći kod mene na Ramazan.	1	2	3	4	5	6
13	... mogućnost kretanja bilo kuda kroz BiH a da ne razmišljate da će vas neko provocirati ili napasti jer ste Bošnjak ili Bošnjakinja.	1	2	3	4	5	6
14	... normalan život, koji podrazumeva normalnu komunikaciju, druženje, provođenje vremena zajedno.	1	2	3	4	5	6
15	...priznavanje zločina sa svake strane.	1	2	3	4	5	6
16	... jedinstven politički sistem.	1	2	3	4	5	6
17	...nastaviti dalje, ne živeti u prošlosti.	1	2	3	4	5	6
18	... ravnopravnost pri zapošljavanju.	1	2	3	4	5	6
19	... ograđivanje od pripadnika mog naroda koji su činili zlodela tokom rata.	1	2	3	4	5	6
20	...živeti mirno jedni pored drugih.	1	2	3	4	5	6

21	...saradnja na različitim poljima: kultura, trgovina, obrazovanje...	1	2	3	4	5	6
22	...suživot između Srba i Bošnjaka.	1	2	3	4	5	6
23	... poštovanje tuđe religije, običaja, praznika.	1	2	3	4	5	6
24	... jedinstvo.	1	2	3	4	5	6
25	... imati jedinstvenu državu, bez entiteta.	1	2	3	4	5	6
26	... svest o tome da naš odnos ne zavisi od našeg imena.	1	2	3	4	5	6
27	... razumevanje njihove interpretacije prošlosti.	1	2	3	4	5	6
28	... poštovanje kulturnih, verskih i nacionalnih razlika.	1	2	3	4	5	6
29	... ponovno uspostavljanje pokidanih veza.	1	2	3	4	5	6
30	... prestanak vođenja politike koja nas razdvaja.	1	2	3	4	5	6
31	... da Srbi/Bošnjaci prihvate svoju ulogu počinioca u ratu 90ih.	1	2	3	4	5	6
32	... prihvatanje stvari koje su se desile u prošlosti.	1	2	3	4	5	6
33	... jedinstvena zemlja.	1	2	3	4	5	6
34	... okretanje ka budućnosti.	1	2	3	4	5	6
35	...normalna komunikacija i suživot.	1	2	3	4	5	6
36	... kada svaka strana prizna svoja zlodela u ratu.	1	2	3	4	5	6
37	...uspostavljanje ekonomskih veza između Bošnjaka i Srba.	1	2	3	4	5	6
38	... pronalaženje kompromisa oko stvari koje su se desile u prošlosti.	1	2	3	4	5	6
39	... priznavanje statusa žrtve obema grupama.	1	2	3	4	5	6
40	...prihvatanje drugih bez obzira na to da li je on Srbin ili Bošnjak.	1	2	3	4	5	6

Upitnik faktora koji ometaju/potpomažu pomirenje

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

1	Da nema medijske propagande, narod bi odavno bio pomiren.	1	2	3	4	5	6
2	Kada se pomire naše politike, tada će pomirenje biti postignuto.	1	2	3	4	5	6
3	Ako se u Federaciji za posao prijave jedan Srbin i jedan Bošnjak, uvijek će Bošnjak dobiti posao.	1	2	3	4	5	6
4	Lako je zavaditi ljude ako se priča okrene na nacionalnu stranu.	1	2	3	4	5	6
5	Mi (Bošnjaci) u RS moramo voditi pritajen život, a oni (Srbi) mogu bilo kakav.	1	2	3	4	5	6
6	Bošnjaci se boje otcepljenja Republike Srpske jer ne bi imali gdje više da dominiraju.	1	2	3	4	5	6
7	Politika je glavna prepreka pomirenju.	1	2	3	4	5	6
8	Kada bi svačija ekonomska situacija bila bolja, lakše bi došlo do pomirenja.	1	2	3	4	5	6
9	Za odnose sa drugima uvijek je bitno ko je koje etničke pripadnosti.	1	2	3	4	5	6
10	Političke stranke razdvajaju Srbe i Bošnjake.	1	2	3	4	5	6
11	Da bi došlo do pomirenja, ne smije se vjerovati medijima.	1	2	3	4	5	6
12	Pipadnici mješovitih brakova nisu dobro prihvaćeni u svojim sredinama.	1	2	3	4	5	6
13	Pomirenje je politička volja.	1	2	3	4	5	6
14	Ako se u Republici Srpskoj za posao prijave jedan Srbin i jedan Bošnjak, uvijek će Srbin dobiti posao.	1	2	3	4	5	6
15	Mediji najviše doprinose izostanku pomirenja.	1	2	3	4	5	6
16	Političari konstantno podgrijavaju stare rane.	1	2	3	4	5	6
17	Srbi se boje ujedinjenja entiteta jer bi došlo do utapanja njihovog identiteta u većinski bosanski.	1	2	3	4	5	6
18	Rat nije završen u psihološkom smislu jer se svi grupišu oko svojih nacija.	1	2	3	4	5	6
19	Sredstva javnog informisanja produbljuju jaz između grupa.	1	2	3	4	5	6
20	Politika igra najmanju ulogu u pomirenju.	1	2	3	4	5	6

21	Mi Srbi u Federaciji moramo voditi pritajen život, a Bošnjaci mogu bilo kakav.	1	2	3	4	5	6
22	Ekonomija je ključ pomirenja.	1	2	3	4	5	6
23	Da nema političkog zakuhavanja, narod bi odavno bio pomiren.	1	2	3	4	5	6
24	Ekonomska situacija diktira pomirenje.	1	2	3	4	5	6

Upitnik spremnosti na pomirenje

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

Za pomirenje sam spreman da...							
1	... iniciram saradnju sa Bošnjacima	1	2	3	4	5	6
2	... iniciram komunikaciju	1	2	3	4	5	6
3	... poštujem njihove vjerske običaje	1	2	3	4	5	6
4	... priznam zločine koje su radili Srbi	1	2	3	4	5	6
5	... se družim sa Bošnjacima	1	2	3	4	5	6
6	... pružim ruku pomirenja	1	2	3	4	5	6
7	... priznam njihove žrtve	1	2	3	4	5	6
8	... budem objektivan	1	2	3	4	5	6
9	... preuzmem odgovornost	1	2	3	4	5	6
10	... poštujem razlike	1	2	3	4	5	6

Upitnik očekivanja od druge grupe

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

Od druge grupe očekujem da...							
1	... iniciraju saradnju sa Srbima	1	2	3	4	5	6
2	... iniciraju komunikaciju	1	2	3	4	5	6
3	... poštuju naše vjerske običaje	1	2	3	4	5	6
4	... priznaju zločine koje su radili Bošnjaci	1	2	3	4	5	6
5	... se družu sa Srbima	1	2	3	4	5	6

6	... pruže ruku pomirenja	1	2	3	4	5	6
7	... priznaju naše žrtve	1	2	3	4	5	6
8	... budu objektivni	1	2	3	4	5	6
9	... preuzmu odgovornost	1	2	3	4	5	6
10	... poštuju razlike	1	2	3	4	5	6

U kojoj mjeri ste Vi lično spremni na pomirenje sa Bošnjacima?

- 1 – uopšte nisam spreman/spremna
2 – u veoma maloj mjeri sam spreman/spremna
3 – u maloj mjeri sam spreman/spremna
4 – u većoj mjeri sam spreman/spremna
5 – u veoma velikoj mjeri sam spreman/spremna
6 – u potpunosti sam spreman/spremna

Sklonost individualnom oprost (Tomić, 2014)

- 1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

1	Sama pomisao na oprost Bošnjacima u meni izaziva nelagodu.	1	2	3	4	5	6
2	Da bih mogao/la oprostiti, potrebno je da se Bošnjaci izvine.	1	2	3	4	5	6
3	Nemam nikakav razlog zbog kojeg bih oprostio/la Bošnjacima.	1	2	3	4	5	6
4	Ne mogu oprostiti Bošnjacima dok god svi zločini ne budu kažnjeni.	1	2	3	4	5	6
5	Mislim da je za budućnost važno da Srbi oprost Bošnjacima.	1	2	3	4	5	6
6	Spreman/a sam oprostiti Bošnjacima povrijede koje su nam nanijeli tokom rata.	1	2	3	4	5	6
7	Mislim da ne treba oprostiti onima koji su sudjelovali u ratu.	1	2	3	4	5	6
8	Ne vjerujem Bošnjacima dovoljno da bih im oprostio/la.	1	2	3	4	5	6
9	Kada bih im ponudio/la oprost, Bošnjaci bi taj oprost iskoristili i izigrali.	1	2	3	4	5	6
10	Smatram da smo mi žrtve u ratu i zato imamo pravo ne oprostiti.	1	2	3	4	5	6
11	Davanjem oprosta Bošnjacima rat bih potisnuo/la u zaborav.	1	2	3	4	5	6

12	Još uvijek nije pravo vrijeme da oprostim Bošnjacima.	1	2	3	4	5	6
----	---	---	---	---	---	---	---

Skala percepcije međugrupne prijateljnosti (Löw, 2014)

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

1	Vjerovatnije je da će u našem gradu posao dobiti Bošnjak nego Srbin.	1	2	3	4	5	6
2	Moji bošnjački sugrađani žele da imaju više prava od nas.	1	2	3	4	5	6
3	Bošnjaci u našem gradu imaju bolje stambene uslove od Srba.	1	2	3	4	5	6
4	Moji bošnjački sugrađani ne bi trebali toliko isticati svoje nacionalne simbole i običaje	1	2	3	4	5	6
5	Moji bošnjački sugrađani imaju više prava pokazivati svoje nacionalne simbole nego mi.	1	2	3	4	5	6
6	Moji bošnjački sugrađani ne prihvataju srpsku kulturu, nacionalne simbole i običaje.	1	2	3	4	5	6
7	Učenici u nastavi na bosanskom jeziku imaju bolje šanse da predstavljaju školu na važnim takmičenjima od učenika u nastavi na srpskom jeziku.	1	2	3	4	5	6
8	Moji bošnjački sugrađani ne poštuju jezik moga naroda.	1	2	3	4	5	6
9	Bošnjaci u našem gradu imaju više privilegija (prava) nego bilo gdje drugdje.	1	2	3	4	5	6
10	Moji bošnjački sugrađani slušaju muziku koja nam smeta.	1	2	3	4	5	6

Skala kompetitivne viktimiziranosti (Shnabel et al., 2013)

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

1	Srbi su imali više žrtava nego Bošnjaci.	1	2	3	4	5	6
2	Srbi su pretrpjeli više fizičke štete od Bošnjaka.	1	2	3	4	5	6
3	Srbi su doživjeli veće traume nego Bošnjaci.	1	2	3	4	5	6
4	Srbi su doživjeli veći emotivni bol od Bošnjaka.	1	2	3	4	5	6
5	Više neoprostivih djela je počinjeno nad Srbima nego nad Bošnjacima.	1	2	3	4	5	6

6	Više nedopustivih djela je počinjeno nad Srbima nego nad Bošnjacima.	1	2	3	4	5	6
---	--	---	---	---	---	---	---

Skala etničkog identiteta (Čorkalo Biruški et al., 2016)

1	Drago mi je što sam pripadnik/ca mog naroda.	1	2	3	4	5
2	Osjećam snažne veze s pripadnicima mog naroda.	1	2	3	4	5
3	Identifikujem se (poistovjećujem se) s drugim pripadnicima mog naroda.	1	2	3	4	5
4	Važno mi je da sam pripadnik/ca mog naroda.	1	2	3	4	5
5	Osjećam da pripadam svom narodu.	1	2	3	4	5

Konfliktni etos (Bar-Tal et al., 2012)

1 – uopšte se ne slažem, 2 – u velikoj mjeri se ne slažem, 3 – u maloj mjeri se ne slažem, 4 – u maloj mjeri se slažem, 5 – u velikoj mjeri se slažem, 6 – u potpunosti se slažem

1	Činjenica da su Bošnjaci živjeli na prostoru BiH i u prošlosti daje im za pravo da na toj teritoriji osnuju svoju državu.	1	2	3	4	5	6
2	Ne treba da dopustimo Bošnjacima da vide da postoje neslaganja među Srbima oko stavova o pomirenju sa Bošnjacima.	1	2	3	4	5	6
3	I pored želje Srba za mirom, Bošnjaci nastavljaju da ističu svoju ulogu žrtve.	1	2	3	4	5	6
4	Jedinstveno pravo Bošnjaka na teritoriju BiH potiče od toga što je to njihova istorijska domovina.	1	2	3	4	5	6
5	Moguće je naći umjerene ljude među Bošnjacima koji žele da okončaju sukobe.	1	2	3	4	5	6
6	Postoje vrijednosti koje su podjednako važne kao žrtvovanje za domovinu.	1	2	3	4	5	6
7	Ciljano prikazivanje vojne moći je najefikasnije sredstvo za eliminisanje prijetnji sigurnosti RS.	1	2	3	4	5	6
8	Bošnjaci imaju isto toliko mana kao i Srbi.	1	2	3	4	5	6
9	Mir ne može biti ostvaren bez kompromisa.	1	2	3	4	5	6

10	Snaga BiH ogleda se u različitosti mišljenja unutar nje.	1	2	3	4	5	6
11	Zahvaljujući svojim kvalitetima su Srbi uspjeli da se odbrane od neprijatelja tokom rata u BiH.	1	2	3	4	5	6
12	Njegovanje ljubavi prema domovini bi trebalo da bude jedan od najvažnijih ciljeva obrazovanja.	1	2	3	4	5	6
13	Mir se može postići jedino ako se “karte bace na sto”.	1	2	3	4	5	6
14	Vojna snaga nije dovoljna da obezbijedi pravu sigurnost Republici Srpskoj.	1	2	3	4	5	6
15	Bošnjaci su poznati po tome da im se ne može vjerovati.	1	2	3	4	5	6
16	Srbi su žrtve sukoba u BiH isto koliko i Bošnjaci.	1	2	3	4	5	6

Poštovani učesniče, neizmjereno Vam hvala što ste izdvojili vrijeme da popunite upitnik i sa nama podijelite svoja razmišljanja. Time ste značajno doprinijeli ovom istraživanju, čiji je cilj istraživanje odnosa između etničkih grupa u BiH danas i faktora koji doprinose ili osujećuju pomirenje između grupa. Zbog toga nam je od posebnog značaja Vaše viđenje.

Kada se odgovara na pitanja sa ovim sadržajem, koji uključuje stavove o dešavanjima tokom ili nakon rata, može se očekivati javljanje neprijatnih osjećanja kao što su tuga, ljutnja ili uznemirenost. Ovakve reakcije nisu neobične i često se javljaju kod ljudi kada se radi o ovoj tematici. Ukoliko osjetite da Vam je potrebna dodatna psihološka podrška da sa tim doživljajima ili osjećanjima izađete na kraj, možete se obratiti nekoj od sljedećih ustanova i organizacija koje pružaju besplatnu psihološku podršku:

Lokalni Centar za zaštitu mentalnog zdravlja, koji funkcioniše pri svakom domu zdravlja.

Organizacija „Medica“ iz Zenice, koja dela na teritoriji čitave BiH na telefon 032 463 920.

Trauma centar u Sarajevu na telefon 033 728 865.

Ukoliko imate bilo kakvih dodatnih pitanja ili želite da date neki komentar na istraživanje ili upitnik koji ste popunjavali, možete se obratiti direktno glavnom istraživaču na mejl tijanakaric.psi@gmail.com.

Još jednom veliko hvala na učešću!

Prilog H

Transkripti diskusija sa fokus grupa

Bošnjaci Banja Luka 1

V: Šta je za vas pomirenje? Šta za vas to znači i šta mislite da znači to isto pomirenje između Srba i Bošnjaka?

Ž2: Iznijeću ukratko, pošto mislim da o samom tom terminu pomirenje i šta mi shvatamo kao pomirenje, generalno, ili kako ste već naveli, između Bošnjaka i Srba, konkretno u našoj zemlji, u Bosni i Hercegovini, ovdje u Republici Srpskoj, nema se tu nešto posebno polemizati, jer mislim da za svakoga taj termin bi trebalo da znači otprilike isto. Za mene lično, pomirenje je prije svega prihvatanje i istina. Zašto istina? Da bi se nešto prihvatilo, moramo se suočiti sa istinom, kakva god da ona jeste ili je bila ili će biti. Znači, moramo biti razvijeniji na tom nekakvom nivou svijesti; da prihvatimo, dakle, i različitosti i negativna dešavanja koja su bila konkretno u ovoj zemlji, a da zarad nekakve budućnosti se okrenemo ka nečemu boljem. Prihvatiti se moramo, jer apsolutno, ja lično, ne vidim nikakve druge opcije. Možemo se razmimoilaziti u stavovima, možemo imati različita mišljenja, osjećanje i sve, ali se moramo prihvatiti i moramo živjeti, ako ne skupa, onda jedni pored drugih. To je jednostavno, po meni, sudbina ove zemlje, za mene, i ne vidim da se može... Dakle, po meni, pomirenje, da bi išli ka nekakvom napretku mi moramo neke stvari, da kažem, posložiti, prihvatiti i onda krenuti nekakvim koracima naprijed. Ja jednostavno, ne znam da postoji neka druga opcija. Ispiranje mozga, ne daje nikakve rezultate, daje negativne, trenutno, ali i tome će, ja se opet nadam da svaki čovjek ima svoju svijest i savjest koja će uvijek i u nekom momentu, bi trebalo proraditi, trebalo bi ljudi da progledaju i gledaju svojim očima i da žive svojim srcima, donijeti svoje odluke, o tome se radi. Dakle, prestati biti pod uticajem bilo koga, desetog, trećeg... ali jednostavno prihvatiti činjenice, kakve su i truditi se da se taj nekakav život, suživot, kako ga sada zovu, a to bi trebalo biti život u pravom smislu riječi, normalizuje i da se radi na nekakvoj boljoj budućnosti.

V: Dobro, Vi ste to stvarno iscrpno rekli.

Ž2: Da, to je zaista moje mišljenje, moj osjećaj, koji je duboko u meni ukorijenjen, jer ja jednostavno ne znam kako bih drugačije. To je moj put. Bez obzira na sva dešavanja u ovoj zemlji, nažalost, na svim stranama, ima toliko puno ljudi koji su doživjeli loše, doživjeli zlo, nepravdu, doživjeli puno toga što je kasnije rezultiralo i strahom i nepovjerenjem. U strahu,

čovjek ne može živjeti. Možemo se mi i u strahu i u mraku se kretati, tapkati u mjestu jedno vrijeme, ali mi ne možemo tako živjeti. Dakle, moramo progledati i moramo, jednostavno, neke stvari prevazići i po meni kada se to desi, to je pomirenje. Činjenice su činjenice. Činjenice se nikada ne mijenjaju, činjenice se ne mogu prekrojiti, ne mogu se izbrisati. Istorija može biti onakva, ovakva, prezentovana na deset autora, na deset različitih knjiga. Po meni, istorija se ne može prekrojiti, činjenice se ne mogu izbrisati, ali se mora prijeći preko toga u cilju boljeg nekakvog sutra za, ako ne nas, za neka buduća pokoljenja.

M1: Ja da budem iskren, nisam baš optimista što se tiče pomirenja. A, sami pojam pomirenja, ja gledam na onaj život prije rata, kada smo bili normalni i kada smo normalno živjeli i kada nije bilo važno ko je Srbin, ko Hrvat, a ko Musliman. Živjeli smo zajedno. Nikada u istoriji, u Bosni, nisu ratovali Srbi, Muslimani, zbog druge vjere, nego uvijek nam je došlo vanjski, okupator. Ovo je sada prvi put da smo se mi međusobno zavadili. Nažalost, sva tri naroda su se ponašala kao ovce, dozvolili su da pojedinci, a mogu sada reći, svi ti čelni pojedinci, prošli su zatvor u socijalizmu. Bio je i Alija, bio je i Karadžić, bio je i Krajišnik. Svi su oni ogriješili se o zakon, bili u zatvoru, a onda su isplivali kao nacionalni lideri koji su počeli da prave državu, onako kako su oni to radili, kako su oni to zamišljali. A s obzirom da su u osnovi kriminalci, onda je sve to nakaradno tako ispalo i zato je bilo ovoliko žrtava. Ja to ne bih gledao kao sad na pomirenje, nego na vraćanje u jednu normalu. Normalno je bilo ono prije rata, ovo sada nije normalno. Jednostavno, dalji koraci ka, eto nekom pomirenju, po meni, zavise od političara. A, političarima to nije cilj. Političarima je cilj da ovakvo stanje zadrže, da ga još više radikaliziraju i oni se u ovakvoj situaciji, bogate. Narod bira političara, a ja bih rekao, izabere budalu, a taj političar onda uzme deset savjetnika da ga savjetuju, zato što je on u osnovi nakaradan. Narod sve to plaća. On dok je na vlasti, on se obogatio, a narod kaže bolje naš lopov, nego njihov lopov. Mi smo totalno izgubili kompas u svemu ovome. Najgore je što se ta mržnja svjesno odolijeva. Mlade generacije se usmjeravaju da mrze. Bio sam svjedok jednom u Banjaluci, na semaforu. Čekam semafor, pored mene, na biciklu otac i sin. Vidim da su komplet obučeni, da otac fino izgleda, zaključio sam: ima fakultet, dobrostojeći, sin deset godina. Tu su kacige, rukavice, sve. I čujem sina kako kaže, a to je bilo vrijeme kada je bilo svjetsko prvenstvo u nogometu u Africi, kada je Bosna igrala, Bosna je igrala protiv Argentine, nakon dva dana Argentina igra protiv Nigerije. Sin kaže: "Joj, tata, ja se bojim da će mi Argentina izgubiti.", a otac ga tješi: "Sine, sada nije važno. Nema veze, to se nas ne tiče sada.". Ja sam zaključio, prije dva dana kada je bila utakmica Argentina - Bosna, to je bilo na televiziji, otac i sin su navijali za Argentinu, protiv Bosne. Sin je shvatio da on treba stalno navijati za

Argentinu koja je na drugom kontinentu. Otac sinu prenosi tu mržnju prema državi u kojoj se rodio. To je jedno veliko opterećenje za mladu generaciju, gdje je on vaspitan da mrzi tu sredinu, kojoj on pripada biološki, on se tu rodio, on je Bosanac, bez obzira kako se on osjeća: Srbin u Bosni ili Bosanac, ali bitna je ta mržnja koja se djetetu usađuje. Šta očekivati za dvadeset godina od takvog djeteta? A tako se usađuje i kroz školu. Gore na tranzitu ima semafor na kojem piše: "Pazi deca! ", ekavski. Ja znam da poslije rata su oni pokušali da govore srbijanski u Bosni, da govore ekavski, pa im nije to išlo od ruke, pa su odustali. Oni jednostavno u ovu sredinu hoće da usade nešto, gdje oni smatraju da pripadaju . Po meni, pomirenje bi bilo to da on shvati da se on ovdje rodio, da je ovo njegova zemlja. Treba da voli svoju zemlju i da teži da je izgrade da ona bude svakome prihvatljiva, a ne da stvara mržnju koja će rezultirati, možda, za deset, dvadeset godina, opet nekim ratom. Jer mržnja se usađuje, ona se gaji i samo je pitanje vremena kada će ta mržnja da proključa.

M3: U biti, ja bih se nadovezao na prezentaciju gospođe i gospodina, gdje je gospođa došla do budućnosti i tu je stala. Pošto sam ja mlađi, tako i treba. Mi mladi treba da se u potpunosti okrenemo tome da iz prošlosti izvučemo pouke i da se okrenemo budućnosti. Tu je naše pomirenje i nema šanse da se drugačije pomirimo. Znači, nemamo posla, nemamo perspektive, mladi odlaze vani. To možemo riješiti samo ako se ujedinito, bez obzira kako se ko zvao, ako se ujedinito i okrenemo budućnosti. Gospodin je rekao da se ta mržnja sije. I jeste, ali mi treba da, kako je gospođa rekla, da imamo tu savjest, da imamo to osjećanje da je to... da vidimo prosto. Znači, mediji plasiraju sve što ne valja. Političari su, naravno, inicijatori toga i okreću jedni na druge. Mi samo treba da izvučemo tu pouku, neku iz prošlosti i u potpunosti se okrenemo budućnosti. I naravno, to će nas zaokupirati da ne mislimo jedni o drugima ništa i da ne mislimo o toj ogavnoj prošlosti koja je prošla i na kraju krajeva da se okrenemo budućnosti i da gradimo nešto.

M2: Pomirenje inače, za mene, šta je? Inicira da smo prvo sa nekim u svađi, da bi se mogli pomiriti. Ja koji sam devedeset peto godište nisam baš u svađi ni sa kim, niti sam imao nekakvih neugodnosti. Možda u djetinjstvu, ali ovo što imam, to je sve na nekom ličnom planu, ako se nešto ne slažem, profesionalno. Poprilično se slažem sa gospodinom P. i M3om oko svega toga, ali imam svega malu zamjerku, što ja mislim drugačije. On je rekao da su političari budale. Mislim da je narod budala, a da su oni jako pametni i to koriste. I kod nas se uvijek postavi pitanje opstanka, svaki put je pitanje opstanka. Pitanje opstanka je pitanje ekonomije i ničeg više, da se ima, da se radi. I pogledajte recimo Ameriku. Amerika je, za mene, zemlja broj jedan. Mnogi je ne vole, ni ja je baš ne volim, ali je to zemlja broj jedan, ali mislim da treba

da budemo krajnje realni. Prvo, ima trista pedeset miliona stanovnika, imaju pedeset država unutar te jedne, dakle, puno više, puno kompleksnije nego mi i niko nije Amerikanac, znači u popisu sve Amerikanci. Znači, svi su nekog drugog porijekla, ali svi su prvo Amerikanci. I zato mislim da treba to kod nas zanemariti i ići za ekonomskim razvojem.

V: Misliš da je to put ka pomirenju?

M2: Model Amerike, da. I oni su imali taj međusobni građanski rat kad je bio, Sjever i Jug. Šta je to? I dalje je najveći rat koji je Amerika doživjela, pa vidite koja je to sila danas. Uvijek je broj jedan, diktira drugima, napada duge, krade od drugih i invaziju radi nad drugima. Zašto? Zato što su moćni, zato što su išli ka tom nekom sistemu da budu oni, čisto Amerikanci, da budu u svakom polju da budu prvi. I s obzirom da kod nas...

Ž1: Sa svakim se po malo slažem, a i ne slažem. Ali jako se slažem sa ovim zadnjim momkom, M2om. Ekonomija je glavna stvar. Istina je jedna, daleko, daleko. Treba još puno vremena da prođe da mi dođemo do prave istine, istorijske, takozvane. Ali baš da toliko čekamo pomirenje, to bi bilo malo teže. Ja jako teško vidim, ja sam u pesimističnosti optimista. Ja jako teško vidim bez ekonomije, bez... Mladi ljudi se trebaju, hvala bogu, pa su ove društvene mreže sada jake i mladi ljudi se moraju miješati, učiti, baviti se sa nečim. Ako se vi samo bavite sa nekim timom, pa da se potučete tamo sa nekim... Tuku se Željo i Borac, ubiše se. Ali se tuku i Zvezda i Partizan, ubiše se. E sad, mi ovo bacimo na nacionalnu stranu, ovu se tamo ne baca na nacionalnu stranu. Partije ko partije, ljudi, ovce ko ovce. Svi su prije bili za komuniste, onda su svi poslije bili za nacionaliste. Kada spadnu, a ako bog da, spadnu što prije ti nacionalist, svi će ih popljuvati. Meni nije jasno da je rat pošao sa nacionalistima, da je ovoliko godina i da nikako se ljudi ne mogu dozvati pameti. Nisu političari krivi, kriv je narod koji ih izabere. Ako ti neko ne valja, pa ti ga promijeni. Da vidiš to pomirenje, da vidiš ekonomiju da krene. Kad krene ekonomija, kad se ljudi... Sad da se napravi dobra firma, sa dobrim platama, pola Srba, pola Muslimana - Bošnjaka, sad nije ni važno, niko se ni sa kim ne bi posvađao, svi bi radili u toj firmi. I misli se kad je plata, hoće li biti regresa, ne znam ima li sada regresa, nije ni važno, u moje doba je bilo. Pomirenje, ja nemam predstavu kako doći do njega, ali ekonomija je glavna i povezivanje i druženje mladih ljudi i uključivanje mladih ljudi u život i u politički život i u ekonomski i da osnivaju svoje, pa neka je to i mala firmica, da mi imamo. Vijesti ne gledajte nipošto. Mladi ne gledajte nijedne vijesti. Ima jedna mala emisija koja se zove, ja mislim, "Pozitivna BiH" i ta emisija govori samo kako je neko od mladih se vratio, pa napravio malinjak, jedan je napravio neki mali pogon. Jedino te vijesti, ja mislim, da ljudi bi trebalo

gledati, jer ovo ne vidim. Što se tiče pomirenja, ja sa kim sam dobra bila, ja sam i sada dobra, ali kada slušam vijesti, nema šanse.

Ž3: Što je gospođa Ž1 rekla, mislim svako je tu nešto rekao svoje, što je i istina i nije, nebitno. Kao prvo ja bih se složila sa Vama gospođu Ž2. Svakako je prihvatanje najbitniji korak prema tome. Neko moje lično iskustvo, znači ja sam odrasla, ovdje sam završila i srednju i osnovnu školu i sad fakultet, uvijek sam nekako bila jedina Bošnjakinja u razredu i sada sam na fakultetu u generaciji. Smatram da tog prihvatanja ima. Lično, nikada nisam naišla na nekakve komentare ili na odbacivanje na osnovu toga: vjere ili nacionalne pripadnosti. Ali svakako, dosta toga zavisi i od kućnog odgoja, ono što je gospodin rekao, iz razloga što ja sam rođena devedeset i pete, kada je rat, već skoro bio gotov, mislim da moja generacija ništa o tom ne bi ni znala da ne slušamo priče od starijih. U stvari, oni su ti koji nas uče i koji formiraju neko naše mišljenje, naravno, uz zdrav razum opet.

V: Da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata i po čemu to vidite? Bilo da je vaše mišljenje negativno ili pozitivno.

Ž1: Da li se to misli generalno ili na pojedinačne ljude?

V: Ne vjerujem da se misli pojedinačno, mislim da se misli kao na dvije grupe: sa jedne strane Srbi, sa druge Bošnjaci. Znači, da li Vi mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata na ovamo?

Ž1: Ne, ne mislim da su pomireni. I mislim da, možda, poslije rata, zbog tih silnih trauma je bilo bolje, sada je sve gore i gore.

M1: Pa, nismo pomireni i mislim da se to pomirenje diktira odozgo, od čelnih političara, a njima nije u interesu da se mi pomirimo. Evo zadnjih par dana na televiziji napadaju Mektića zato što je izjavio da je bio genocid u Srebrenici, da Srbi treba da prođu katarzu. Svi govore da to nije tako. Dodik je 2004. izjavio, to je bilo i na televiziji, da priznaje da je bio genocid. I Čavić, kada je bio predsjednik Republike Srpske je to priznao. Sada svi negiraju, jer je opšta njihova politika da se to ne prihvata. Bez obzira što je međunarodni sud tako presudio. A, taj sud su potpisali i Hrvatska i Srbija i Bosna, da se formira i da će ga priznavati. Sada odjednom ne priznaju. Mislim da se narodu servira odozgo i da pojedinci, u sva tri naroda, bez obzira na svoje lično mišljenje, on ne smije javno da se ispolji, jer će on dobiti. Ja nekako u svemu tome gledam sebe, pa kažem za sebe da sam živio u socijalizmu, pa sam bio komunista, ateista, Jugosloven. Onda je došla ta demokratija, pa mi to sve oduzeli, pa ja više, dvije godine prije rata ja sam vidio da su i komunisti prešli u nacionaliste, pa sam se ispisao. E sada, u ovoj novoj

situaciji kada sam počeo tražiti sebe zaključio sam: ne moram ja biti ni u jednoj partiji. I ja trideset godina nisam ni u jednoj partiji. I osjećam se udobno u toj svojoj poziciji, jer ne moram slušati nikoga. Nema više Jugoslavije, onda sam kontao: rodio sam se u Bosni, živim u Bosni - ja sam Bosanac. Što se tiče religije, tu sam počeo malo dublje da razmišljam. Gdje sam sada ja tu, nakon četrdeset, pedeset godina? Ateista, gdje sam tu? Tu mi je Krleža pomogao, kada sam čitao njegov roman "Hrvatski bog Mars", kada on opisuje Prvi svjetski rat, Istočni front, rat u Galiciji i ono masovno umiranje na frontu i u bolnici, vojnoj. To je bilo vrijeme kada je sifilis harao. Pa, kada opisuje one bolesnike, leže na podu, u hodniku, čekaju da umru, znaju da će umrijeti, pa onaj strah od smrti, ovalike oči. I onda Krleža, onako rezignirano, kaže: "Što se ljudi boje smrti, kada čovjeku nije svojstveno da bude živ, nego naprotiv, da bude mrtav?". Prije nego što se čovjek rodio, čitava vječnost je prošla kada njega nije bilo. Znači bio je mrtav. Onda se desilo to da se rodio, bez obzira koliko je to, sada, kratak život. Opet ugasi se i opet nastaje beskonačna tama. Obično ljudi ne razmišljaju o toj vremenskoj distanci. I prije nas bili su dinosaurusi koji su imali neki svoj život i sada ih nema nigdje. Svi se slažu, i Kuran i Biblija i nauka da je zemlja nastala i da će je nestati. Na koji način i kada, nije ni bitno. Mi živimo u ovom vremenu sadašnjem, rodili smo se na zemlji, zemlja plodna, uživamo. A jednog dana neće biti ni zemlje. Pa se ja onda pitam, šta je sa onima, po ovoj crkvenoj teoriji na onom drugom svijetu ima raj i ima pakao. Oni u paklu, to je u zemlji, vječita vatra. E, kada nema ni zemlje, onda nema ni te vječite vatre, šta će ti što su otišli u pakao? Hajde, oni što su otišli u raj, oni su negdje gore, pa možda, nađe se...

Ž2: Mislim da je vrlo teško odgovoriti na to pitanje. To se definitivno ne može odgovoriti sa da ili ne ili je vrlo teško odgovoriti u dvije rečenice. Mada, ja ne bih da nešto pretjerano dužim. Da bi se neko pomirio treba da bude u zavadi, dakle da budemo zavađeni, da definitivno budemo okrenuti jedni protiv drugih. Rat je, dakle, davno završio i toga ne bi trebalo da bude. Činjenica je da su prisutne tenzija i netrpeljivost, nećemo sad govoriti procentualno koliko. Ja, pošto sam u duši optimista, želim da vjerujem da je to manji broj onih koji žele još uvijek da žive u tom takvom svijetu. Ali realno koliko? To je teško meni reći. Kako gospođa Amera reče: "Ne gledajte vijesti. ", ja već duže to sebi ne želim da dozvolim da gledam, jer se jako loše osjećam. Osjećam se nemoćno. Najgore je kada se čovjek osjeća nemoćno, kada znaš šta i kako nije sve u redu i kako bi trebalo da bude, a ne možeš da učiniš ništa, jer su ti, na neki način, ruke vezane. Nemoć je jedno očajno stanje, prema tome, iz tih razloga, da bih sebe i svoje zdravlje sačuvala, ne slušam vijesti. Ali, normalno, čovjek nije slijep. Društvena smo bića, okruženi smo ljudima, okruženi smo raznim pričama, sve vidimo, osjetimo, dodirne nas. Ja i

dalje mislim da ima dobar broj ljudi koji su to, na neki način, prevazišli i žive u miru. Koliko su oni pomireni sami sa sobom, suštinski, u dubini duše, a koliko je to nekakav, da kažem način samoprezentacije prihvatanja nekog drugog? To ne, ali već dobar dio ljudi živi u tom nekom miru. Isto tako, dobar dio ljudi je nagrižen sa tom mržnjom i netrpeljivošću. Dakle, vrlo teško. Mi imamo samo nekakav primjer, mi možemo vagati ko će prevagnuti. Mislim da je ovdje vrlo prisutna ta i zloupotrijebljena psihologija mase. Političari jesu kakvi su, znamo svi, ne krivim ja njih toliko, koliko krivim narod. Zato što mislim da oni mogu biti vođe. Koga će oni predvoditi ako narod ne stane iza njih? Ako narod ne stane iza njih, neće imati nikoga. Ako ne stanemo iza njih oni neće imati koga da predvode. Prema tome, narod je taj koji mora...Ma ja samo ne znam, ja ni sebi ne mogu odgovoriti na pitanje. Ja sam iskreno za revoluciju, za bunt. Ne mislim oružjem, daleko od toga. Mislim da mi dostižemo tu nekakvu kritičku masu. To više nema veze Bošnjak, Srbin, u konkretnom ovom slučaju, pomirenje, ono može. Mi dostižemo, opet, tu nekakvu masu koja može kulminirati, ne znam ni ja, hoće li ta lava otići na ovu ili onu stranu. Vrlo je teško definisati. Iskorištavaju. Pomirenje bi bilo davno stopostotno, da nije te manipulacije čovjekom, a čovjek je izmanipulisan. Moje je mišljenje da je i rat sam ekonomski. Jeste, najlakše je kad je čovjek osiromašen, ojađen, kada nema nigdje ništa, najlakše ga je nagovoriti da je to moja greška, njena, njegova greška. I hajdemo sada mi njega da svrgnemo, pa biće bolje. To su ti momenti gdje psihološki se na čovjeka, svakodnevno utiče, na raznorazne načine. Zato kažem, da li smo se mi pomirili? U prvom pitanju je bilo: šta je pomirenje? Za mene je to prihvatanje. To je teško odgovoriti, to se ne može reći ni jesmo, ni nismo. Ima ljudi koji jesu, koji su našli mir, našli mir zarad bolje budućnosti, ima ljudi koji nikada neće, nažalost, jer im je ta mržnja duševna hrana. I ne misle, prije svega, o svojoj djeci, o svojim budućim pokoljenjima, jer svijet će ostati toj dječici, neće njima. Trenutno mi smo danas za sutra. Ne misle dakle, o tim nekim osnovnim stvarima: kakav svijet ostavljaju iza sebe, svojoj djeci. Naravno, ja svom djetetu želim najbolje, tako želim i svim njenim drugarima, ja želim, bez obzira koliko smo puta pali, da ustanemo i da vidimo. Hajdemo! A, možemo, samo ne znam više na koji način. Ne znam, možda to, što sam takva po prirodi, bez obzira na ružna dešavanja, mislim da čovjek ne smije da se preda. Koliko god nam više bilo teško i koliko god da smo umorni, a ljudi su umorni od života, ovakvog kakav je, težak. Ljudi su umorni, samim tim su podložniji daljem manipulisanju, ali moramo naprijed.

Ž3: Što se tiče odgovora, isto ne znam kako bih odgovorila. I jesu i nisu. Postoje grupe i zajednice koje su živjele u miru čak i za vrijeme rata, branili jedni druge i slično. Ali sigurno

se slažem sa svima koji su rekli da je to nešto što nam se servira kroz medije, kroz politiku. Ne znam...ostaće da se vidi.

M2: Kao dvije grupe, mislim da ne. Mislim da će biti, mislim da moraju biti.

V: Misliš da ne, da neće ni biti, ali da moraju biti? Jesi li to rekao?

M2: I da ne moraju biti i da to nije toliko bitno, sve dok je to na nekom ličnom planu. Jedan nema problema sa drugim, još kada dođe grupa, veća masa, onda to postane malo... Često se proteže to neko vjersko pitanje, pitanje vjere, ne smiješ otići, izdao si vjeru, izdao si ovo, izdao si ono. Onda je lako manipulirati na taj način sve dok su oni... Mislim, viđao sam to...

V: Po čemu si to zaključio, po čemu si to vidio? Da nisu, da ne moraju biti i da ...

M2: Pa, evo reći ću. Srđan Puhalo je to kratko napisao, on kaže: "Ja, lično, nikada neću imati problema ni sa nekim Franjom ni Muhamedom..". I nikada neće neki Srbin tako. Ja znam moj kolega za sebe smatra da je četnik, a legenda čovjek, baš. U ratu recimo, su branili ove naše koji su tamo bili, da kažem naše, a uvijek na tom nekom grupnom planu bi bio pripadnik srpske vojske, išao je, pucao i tako dalje. I baš zato mislim da, sve dok smo mi, recimo kada bi bio tu neki Srbin, sve dok smo mi sa njima dobri, lično, da tu neće biti nikakav problem. A ovako se nikada nismo voljeli, ni dok smo bili u ratu, ni u komunizmu, to je bilo bratstvo i jedinstvo, ali to je bilo poprilično lažno. Prije toga su bili Turci i Srbi, isto se nije voljelo, pa je bila Kraljevina, Banovina, uvijek smo imali neke svađe, tuče, ratove, dakle ništa novo.

M3: Šta reći nakon ovog svega? Popriličan miks. Od početka tamo: pesimistično, pa malo optimistično, pa neutralno, pa onda totalno...ne znam, ne znam.

Ž2: Optimistično ne mora značiti i da je realno, ali je lično.

M3: Ja uvijek, nekako, logički i realno pokušavam da posložim neke kockice . Šta imamo u biti, u praksi? U praksi imamo: na ulicama pomirenje, u medijima imamo krvi, imamo rat i to su svi spomenuli. Znači mediji, naravno, mediji su kao marionete političara. Mi to nekako moramo promijeniti. Kako je rekla gospođa, nije cilj, ni da uzmemo oružje ili oruđe u ruke i dignemo bunu seljačku, ili nešto, ali se nešto mora mijenjati. Prvo na ličnom planu. Evo recimo, ja se stvarno trudim da razbijem predrasude. Bilo ko da dođe danas, sutra od mojih, ja stvarno ne gledam to kao moji, vaši, naši. Ja sam ovdje došao iz srednje Bosne i totalno sam bez predrasuda došao, hvala bogu i zato sam sebi predstavio ovu srijedu tako kakva jeste u stvari. Takva je da objeručke i otvorenih ruku prihvata ko dođe ako je dobar i ako je čovjek, prije svega. Znači tu moramo mi poraditi, ponaosob na tome. Koliko možemo. Svaka osoba kada

bi dnevno jednom, jednom čovjeku otvorila oči, učinila bi nešto. Znači, evo nas šest ovdje kada bi krenuli od tog najmanjeg koraka. Ja jesam to uspio, jedan od najljepših uspjeha koji sam postigao u ovih pet godina boravka ovdje, znači: jedan momak, moj kolega, koji je došao iz takve sredine gdje su zagriženi mržnjom, gdje su ljudi koji... on je na mene gledao kao, ne znam, na najvećeg protivnika i to je pokazao u praksi. Gdje je bukvalno kovao zavjere i planove protiv mene. Međutim, ja sam mu pokazao da sam ja momak koji, stvarno, bez predrasuda pristupa svakome, koji sam došao iz podijeljene sredine, nikada nisam gledao na to kao podijeljenost.

V: Takoreći, razoružao si ga?

M3: Razoružao sam ga, svojim osmijehom, svojim šalama. Bez obzira na sve živo, ja sam uzvraćao nekim gestama finim i desilo se nakon, doduše nakon dužeg perioda, godinu i po dana od toga, ja sam neumorno bio u tom finom odnosu sa njim, hajmo reći finom, jednosmjernom, ali finom, on je sjeo sa mnom na kafu i rekao: "Znaš, tad i tad dogovarao sam se da te istučemo ako kažeš nešto." I onda mi je prošlo kroz glavu, ono što sada iznosim, u biti, najviše je do nas samih. Mi kako se predstavimo danas, sutra ovdje ili bilo gdje u svijetu tako će nam i biti. Okolina je naša odraz nas samih. Kako ćemo mi Bošnjaci danas, sutra očekivati bilo šta od naših komšija, kolega, prijatelja, neprijatelja, Srba ako mi prema njima nismo dobri? Mi dođemo ovdje i očekujemo da dobijemo nešto, a ne damo ništa. Znači, srž problema je u svakom ponaosob, pa onda... I kažem, u praksi ima povjerenja, jer znam, osjetio sam na svojoj vlastitoj koži, a oni nam uporno serviraju drugačije i serviraće dok mi, jednostavno, dok mi ne pogasimo teveove, dok ne pogasimo internet stranice koje šire to, dok ne pogasimo sve to i pogledamo jednim finim, čistim, razumnim pogledom na sve oko nas, neće biti tog odraza, pomirenje.

M1: Mogu li ja još nešto?

V: Naravno, naravno. Izvolite. Znači, vezano za vaše mišljenje o tome da li su Srbi i Bošnjaci...?

M1: Da, oko tog pomirenja. Ja, možda, imam eto burnu istoriju, zbog godina. Proveo sam, za vrijeme rata, pet godina u Njemačkoj, onda petnaest godina u Americi, pa sam se sada vratio. Nemam ja ovdje, nisam naišao na probleme. I mislim gdje god, kada odem kod doktora, proziva tamo, ja znam da sam kao **M1:** manjina, sve su Srbi, ali nisam primijetio nikakve diskriminacije. Međutim, mi moramo računati da u Bosni, pogotovo ovdje u Republici Srpskoj, ima jedan veliki broj izbjeglica, koji su došli iz Knina i šta ja znam i koji žive sada u ovoj

sredini. Ja sam bio izbjeglica i znam kako to izgleda. Te izbjeglice su radikalne, oni su bijesni, bez obzira kako su oni ovdje ekonomski prošli nisu oni zadovoljni sa ovim životom, neko im je kriv. Sa takvim ljudima ako čovjek dođe u kontakt može imati problema. Ja nemam problema, živio sam tu, šezdeset godina sam ja u Banjaluci. Prije rata moji prijatelji većina su bili Srbi, to je sve bilo normalno, izmiješano. I sada ti odnosi prema tim mojim, ja opet kažem bivšim prijateljima su poprilično korektni, ali nisu više kao što su bili. Sretnemo se, pozdravimo, upitamo za zdravlje i svako na svoju stranu. Međutim, iz jednog slučaja, imam kuću u Banjaluci, pa kada sam mijenjao prozore u prizemlju, angažovao sam jednu firmu, oni su poslali dva radnika. Ta dva radnika, ja sada kao domaćin, oni su radili cijeli dan, ja nudim: "Hoćete kafu, rakiju, pivo?". Onaj mlađi hoće kafu, onaj stariji neće ništa, neće ni razgovor sa mnom. Onda kada mu je zazvonio telefon, a on je bio glavni majstor, te kod njega ide veza sa centralom, njemu svira muzika, ono što bi se reklo, zvukovi sa Zmijanja. Onda sam zaključio da je on negdje došao u Banjaluku i on, jednostavno, po radnom nalogu vidio je da sam ja Musliman i odmah je pokazao tu odbojnost. Ne želi nikakav kontakt, ni kafu, a cijeli dan je tu radio. Ima takvih puno. Ja njih razumijem, jer i ja sam bio izbjeglica i ja sam bio ogorčen, ali daleko su bili oni koji su me protjerali, pa onda nisam mogao to ispoljavati. A onaj crnac u Americi, sa kojim sam radio u fabrici, nije on ništa kriv za moje probleme.

V: Slušam odgovor svakog od vas i već se naziru odgovori u nekim drugim pitanjima, ali nema veze, proći ćemo ih opet. Kako ćete znati ili kako biste znali ili kako biste prepoznali da li je pomirenje postignuto? Kako to izgleda, to pomirenje, rezultat tog nekog procesa? Znači, zanima nas vaša vizija. Kako ćete vi prepoznati da je pomirenje, zaista stiglo?

Ž2: Što sam se ja javila, čisto što sam se malo nasmijala, jer prva misao koja mi je proletjela kroz glavu, na engleskom što kažu: "Mind your own business!" - "Gledaj svoja posla!". Kada budemo to pošli raditi, onda ćemo shvatiti da je sve nekako leglo. Gledam u sebe, ne smijemo i ne treba stalno da čačkamo šta se kod njega ili kod njega dešava i ne znam ni ja da to onda...Trebalo bi se sebi okrenuti. Čovjek treba raditi na sebi, na svom unaprijeđenju, na svom, prije svega obrazovanju. Ova država treba da radi. E, to je problem, u državi samoj, od medija pa nadalje, svih struktura, svih instanci, nivoa, kako god, institucija. Obrazovanje, ali u pravom smislu te riječi, a ne ovo trovanje od vjeronauke u školi, pa nadalje, sa kojom se ja apsolutno ne slažem. Moje dijete ne ide na vjeronauku u školu, jer joj nije mjesto u školi. To je za mene, religija, vjera, ne znam ni ja, je stvar intime čovjekove, svakog pojedinca i ljudi imaju milion drugih načina i opcija da je realizuju mimo škole. Škola treba da podigne nove generacije koje će gledati malo vedrijim očima sve i koji će se okrenuti i radu i prosperitetu i, prije svega,

usavršavanju samog sebe. Čovjek mora samog sebe usavršavati. Onda kada se prestane baviti tim nekakvim niskim i ružnim stvarima koje su okrenute protiv drugog, možda bude nešto bolje.

V: Kako po Vama, kako ćete vi prepoznati da su se pomirili Srbi i Bošnjaci?

Ž1: Što bih to voljela da prepoznam! Ali ne znam kako ću prepoznati.

V: Mislite da nećete prepoznati ili ?

Ž1: Mislim da neću doživjeti. Da ne budem ja samo crna. Ali bih ja voljela da to doživim i po meni bi to bilo da ljudi tri godine i jedanaest mjeseci pričaju o poslu, o druženju, o putovanju, šta su pročitali, šta su lijepo vidjeli, a samo jedan mjesec, i to je puno, da pričaju o politici, pred izbore. Da glasaju, koga izaberu, izaberu i da zaborave, da se brinu o ekonomiji. Kada se pođu tako miješati u firmama, na putovanju, u biznisu, u bilo čemu, to će sigurno biti pomirenje. E, sad hoću li ja to doživjeti...?

V: Znači, onog momenta kada se prestane pričati ovo što se priča...

Ž1: Da se prestane i misliti. Sjede, hajde dobro stari, ovi za šahom, ali sjede mladi ljudi i prepričavaju šta je sinoć rekla BN televizija, "...čekaj, ja neću da gledam BN, ja gledam RTRS", "... a ne ja gledam samo Federalnu ". Šta ti ljudi tu mogu vidjeti? Ništa. Dakle, nema vijesti kod nas, pravih vijesti. Dok televizija ne počne pokazivati prave vijesti, dok se ne počne diskutovati, samo se govori o čistoj politici i ljudima je u mozgu samo politika. Jedan dio su kladionice, to uglavnom muški, drugi dio su turske serije. To su te tri stvari koje postoje u našem društvu. Ja ne vidim pomirenje, a tako bih ga ja voljela doživjeti, da vidim da ovi mladi ljudi sutra osnivaju svoje firme, pa da kaže: "Joj, fali mi radne snage! Znaš li ti kakvog dobrog radnika?", "Čekaj, treba mi veza u Beču, ne treba mi veza u Sarajevu". Svijet je jedno globalno selo, a mi se stalno bavimo kako bi sada naše selo moglo imati svoga cara. Da ne dužim ja...

M1: Ja mislim da će to pomirenje biti kada nama dođe odozgo. Imali smo Drugi svjetski rat kada su Nijemci nanijeli belaja čitavoj Evropi, pa na kraju su se izvinili i priznali da su pogriješili. I ono kada je Willy Brandt otišao i poklonio se žrtvama, to je opralo Nijemce. Oni su platili ratnu štetu simboličnu, ali oni su se rasteretili kao narod. Ja sam živio tamo pet godina, sin mi je oženjen Njemicom, pa sam ih malo bolje upoznao. Nijemci za sebe kažu: "Mi imamo četiri teme o kojima rado govorimo: posao, auto, sport i godišnji odmor, to je ono što nas interesuje.". I nema drugih tema. To da je bio fašizam, Hitler, to je za njih tabu tema, nikada oni o tome neće početi razgovarati. Jednom mi je jedan Nijemac objasnio, kaže: " ...za vrijeme Hitlera, nismo mi svi bili nacionalisti, Hitler je imao poluvojničku organizaciju, gdje jedan

čovjek kontroliše deset, a onih deset kontrolišu sljedećih deset. I tako su oni nas poklopili, čitam Njemački narod je pod tom fašističkom čizmom, ko god da je iskakao, čekala ga je kazna.". I oni su se kao narod rasteretili tog balasta, te loše istorije. Ovi naši političari, oni nemaju snage da priznaju da su pogriješili. Ono što mi kao Muslimani očekujemo od njih to je: hajde priznaj da si ti mene, bez razloga, klao, ubijao, pljačkao. Priznaj, pa onda možemo staviti crtu. E, dobro priznao si da si pogriješio, pa hajdemo sada pošteno. Međutim, političari to odlažu. Recimo, za Vučića, zna se da je bio četnik, radikalac, ali on je sada evoluirao. Valjda ga je ta sredina okrenula u drugom pravcu i ja mu sada vjerujem kao političaru, da želi dobro. Ovi naši, pored onoga što je priznao jednom da je bio genocid, poslije toga ne prizna, ne samo on, nego čitav narod. Pa, ništa se kod njih promijeniti neće da priznaju da su napravili ružnu stvar. Pa, hajdemo onda povući crtu, pa hajdemo onda sada krenuti ponovo. Ali to stalno ostaje i stalno se ide, nemoj o tome pričati, to nije tako i oni stalno mijenjaju istoriju, hoće da drugima nametnu istoriju onako kako njima odgovara. E, to je ono što, to ne vodi u pomirenje. Mi ćemo stalno osjećati da smo zakinuti za istinu. Mi sada ništa ne tražimo, ni nikakve pare ne tražimo, ne možemo tražiti ni da oni što su poginuli da nam ih vrate. To se desilo, priznaj nešto, pa ti ja onda mogu halaliti. E, nema kod njih. Oni, jednostavno, boji se političar, ako on to prizna, on će kao političar pasti, narod će profitirati. Narod će se rasteretiti onda toga, nećemo na sve Srbe gledati kao na ratne zločince. Ali treba uraditi jedan korak ka pomirenju, a mislim da je to na njima.

V: Kako ćete prepoznati da je nestalo tih zlih slutnji i ideja i da je stiglo pomirenje?

M2: Ne znam. To je kraj.

V: Ne znaš? Dobro, dobro, znam tačno na šta misliš.

Ž3: Pa, ja ne bih uopšteno odgovorila na to pitanje, više nekako iz svoje perspektive i onoga što ja doživljavam. A, to je da su svi moji najbolji prijatelji, oko mene, uglavnom Srbi. I između nas postoji poštovanje i prihvatanje.

V: Za tebe je već pomirenje...

Ž3: Da, ja već živim pomirenje. Ja idem kod njih kada su im slave, oni dolaze meni kada je Bajram, sve se poštuje. Moja mama recimo, ako meni kupi nešto, obavezno kupi mojoj najboljoj drugarici, to nema nikakve veze. Ja sutra u dvanaest idem na ručak kod kolegice kojoj je juče bila slava. Ne znam, za mene je pomirenje već tu, jer nekako i ja i ti moji prijatelji svjesni smo da naša budućnost sutra ne zavisi sutra od našeg imena, posla nema ni za mene, ni za njih. Mi moramo da se borimo za sebe kako znamo.

M3: Kao što rekoh maloprije, pomirenje je već na ulicama i potvrditi još jednom. U biti pomirenje će nam biti Amerika i Nemačka, kada porušimo zidove svoje, tu će nama biti pomirenje, kada ove granice pobrišemo. U biti toga već ima na nekim lokalnim nivoima, samo da nekako dostignemo tu kritičnu masu, pa da stvarno probijemo te veće barijere između Federacije i RS, između Banjaluke i Sarajeva, između ovog i onog. Samo da mi nekako te zidove porušimo između nas i onda će pomirenje biti u tom nekom zadnjem stadijumu, najboljem. Nadam se da će to biti jako brzo, da će to i Ž1 dočekati i svi mi skupa, kroz koju godinu, to bi bilo dobro, ako ikako se može. I naravno, usporavaju put ka tome mediji, katastrofa, to su te barijere.

Ž1: Ja sam shvatila da mi govorimo o generalnom pomirenju. Sada su ovdje primjeri ličnog pomirenja. Ja sam lično bila pomirena sa srpskom stranom..

V: U principu, mi govorimo o generalnom pomirenju. Izvinite, što Vas prekidam. Ali iz vaše perspektive.

Ž1: E, sad, ja nisam rekla svoje lično iskustvo, ja sam govorila o generalnom. Ja sam bila pomirena i u najgorem ratu sa Srbima, a ne govorim generalno, nego sa ljudima koji su bili moji prijatelji, koji su mi pomogli u najgorem momentu i kada sam izbačena iz kuće i kad je ovo i kad je ono. Sve su to bili strašni momenti, ali su oni bili tu sa mnom. Oni su cijelo vrijeme tu sa mnom. Ja sam prije, sada ne znam ima li petnaest, sedamnaest godina, otvorila svoju mini galeriju, registrovala, prodavala preko računara, pod svojim imenom, sa svojim karticama, da se zna ko je to radio. Nikada nisam imala problem da je neko rekao: " Vidi, Ž1 radila, ja neću to da kupim! ". Prema tome, ja nemam, kao lično iskustvo. Drugo su sada neke frustracije što se vrati kada su neke utakmice, kada je frka. Ali ja ne vjerujem da je jednostavno ni u Sarajevu, kada Željko i Sarajevo igra. Prema tome, ja sam se samo ponovo uključila da ja kao ličnost nemam...pomirena sam sa sobom, sa ljudima sa kojima sam se družila, sa komšijama sa kojima sam prije bila dobra. Živim normalno, a ovo pomirenje je samo ekonomija. Samo ekonomija! Mi stari koji smo u penziji, nama je svejedno, ali ovi ljudi, oni moraju raditi, oni moraju živjeti, oni se moraju družiti.

Ž2: Evo i ja ću samo dodati još: jeste, generalno je sve, upravo ovakvo iskustvo, kao i gospođa Ž1. Znači u momentu kada smo morali napustiti kuću, u roku od pola sata od strane osoba koje su došle iz drugog grada, porodica druga, da kažem iste nacionalne pripadnosti, nam je otvorila vrata svog potkrovlja. Njih petoro u dvadeset i pet kvadrata je primilo još nas troje i naše pse. Imali smo tri psa, nas tri i tri psa. To je vrlo velikodušno, znači moramo biti ljudi, moramo biti

velikodušni. Ne mrzim, bitno je to - ne mrziti. Ja svoje dijete još uvijek učim, koje je još uvijek malo, moja ćerka ima devet godina, da ne mrzi. Ja njoj kažem: "Ja nikada ne mrzim i nikada nikog nisam mrzila, nisam mrzila te ljude koji su me istjerali iz kuće.". Zašto? Ja njoj kažem: "Meni je mržnja, vrlo, vrlo jako osjećanje koje može parirati osjećanju ljubavi.". Ja te emocije ne bih poklonila nekome tako. Učim je da ima pravo na mišljenje, učim je da ima pravo da slobodno izrazi svoj stav, ne da ga prilagođava ovom ili onom, nego da ima pravo na svoje mišljenje. Ima pravo da joj se nešto ili neko ne sviđa, ali da ne treba da mrzi. Zašto ovo spominjem? Društvo kao društvo. Stub društva je porodica. Prije svega, sve potiče iz kuće, moje mišljenje skromno, iz kuće, od onog porodičnog kućnog odgoja. Mi formiramo naše dijete, do sedme godine bude, otprilike, formirana ličnost. Mi formiramo te buduće generacije. Najviše one će dijelom imati uticaja do vrtića, škole, sredine, komšiluka, nebitno, biće i tog uticaja, ali neće preovladavati taj uticaj, ako imamo čvrsto uporište u porodici. Nama se desilo to, što je najgore, da je porodica nekako poklekla, ali uz ekonomski ili nekakav... i ja se nadam, jer mislim da je to nešto što spaja ljude i što nekako omogućava da se sve te nekakve, druge barijere prevazilaze.

V: Sada ćemo da zamijenimo ulogu, u smislu, šta vi mislite, kako pomirenje vide Srbi?

Ž2: Evo, gdje stadoh tu i produžih. To je nemoguće odgovoriti na to pitanje, jer bilo bi karikiranje, to bi bile naše pretpostavke, naše nekakvo pretpostavljanje, osim ako nisi sa nekim toliko, a ti možeš biti toliko blizak sa pojedincima, a ne sa masom. Znači, generalizovati ne treba ništa.

V: Šta je vaše mišljenje?

Ž2: Čisto moje mišljenje je da bih ja voljela, iskreno, da ima jako puno ljudi koji misle i osjećaju kao ja . Dakle, rez i korak naprijed i to je to, nećemo se više vraćati. Kakve više izbjeglice, raseljena lica poslije ovoliko godina? Mene to strahovito nervira i smeta mi kada i dalje pričamo o izbjeglim i raseljenim licima, dvadeset i kusur godina nakon. Kada se i dalje projekti i sve ostalo odnosi na izbjegla i raseljena lica u urbanim sredinama, dvadeset i nešto godina nakon. Dokle? A istovremeno, znači, koče se mase koje bi nešto progresivno da urade, da napreduju, ali nemaju nikakve podrške. To je ta, opet vraćamo se na masu i kontrolisanje. Ali teško bi bilo reći sada, ne znam ni ja, ne možemo mi ući u glave pojedinaca, ali možemo imati nadu. I iz priloženog, svi imamo i prijatelja, većina nas. Nećemo reći da imamo neprijatelja, ima, možda, ljudi sa kojima ne komuniciramo i nismo prisni, ali da imamo sada baš nekih teških neprijatelja, trenutno, sumnjam. Ja prva nemam, ali imam prijatelja. Dakle, to

meni daje neku nadu, ali mi ne možemo reći, kako ne možemo reći za predstavnike nacionalne manjine, ovdje u Banjaluci smo manjina, ne možemo reći svi su ovako, svi su u plusu, a ovi svi su u minusu. Ja generalizovati, jednostavno ne mogu. Tako isto ne možemo reći na ovoj strani je sve crno, ovamo je sve bijelo. Mislim, teško je ući u tu psihu čovjekovu i reći, evo ja vjerujem da dosta ljudi se polako okreće sebi i svom životu.

M3: Na prvu mi je nekako prošla ta misao kroz glavu, kako mislim da Srbi mogu da vide to pomirenje je tako da, mi priznamo da smo Srbiju od vremena vrebali i da smo na srpskoj zemlji. To mi je na prvu proletjelo. Naravno, mislim da ima ta jedna skupina Srba koji tako misle. Međutim, ova zdravija i uvijek malo šaljiva, ali dosta njih tako. Imam iskustva sa takvim koji tako razmišljaju, tako da, u biti, da bi oni priznali da su oni Indijanci, samo da dobiju boravišnu dozvolu njemačku ili skupa sa mnom ili sa nekim, bilo kim, nije ni bitno više. Znači, ova ekonomija što se uporno provlači kroz mini izlaganje svakog od nas je, u biti, ključ tog nekog pomirenja sa naše, sa njihove ili bilo čije strane. Da su Indijanci isto tako razmišljali o sutrašnjici nekoj, o sigurnom putu u budućnost, nekom osloncu sutra. Ja mislim da i oni gledaju sa te strane gledaju to pomirenje, kroz neku ekonomiju i kroz to naše sutra.

M2: Slažem se sa M3om poprilično, samo još da dodam da su oni, nekako iz rata u Bosni izašli poprilično dobro, dobili i Republiku i prava sva moguća, ništa nisu zakinuti, pa vidite šta se dešava: RS propada polako, sve veći dugovi, katastrofa. Šta sada tu? Nemaju za šta da budu pomireni, niti su imali velike žrtve, ni ništa i sve imaju svoje. I sada i oni vide da to nekako ide, da samo sebe uništavaju.

V: Znači, misliš da oni nemaju viziju šta bi za njih trebalo da bude pomirenje, kada već je u startu to pogrešno?

M2: Da, da. U svemu ovome vidimo da je Bosna čitava u jako lošem stanju, ide ka lošem, Republika Srpska pogotovo. I zbog te nezatvorenosti, nekako to srpstvo, samo Srbija, Srbi i na kraju, a čitav svijet ide ka tome da dovedeš ljude tu, da imaš turiste, da napraviš svjetskih. Oni nekako to zatvaraju.

M1: Prvo, kako ja gledam na njih: mislim da Srbi generalno imaju problem sa svojom istorijom i svojim mišljenjem o sebi. Počev od Kosovske bitke, oni su izmislili Kraljevića Marka, pa smo mi morali učiti te pjesmice. Ja i sada znam po pet, šest pjesmica napamet, o Kraljeviću Marku. To su gluposti. To čovjeku opterećuje mozak sa glupostima. Ali oni kako su te pjesmice izmislili o Marku, mislim da dosta njih i vjeruju u to. Ja sam eto imao priliku kada sam bio u Americi, došao sam do neke knjižice, u desetercu pisana, na našem jeziku, o Mujo Hrnjica, iste

duše. Sve što je radio Marko Kraljević, to je radio Mujo Hrnjica, ali Mujo Hrnjica je istorijska ličnost i neko je napisao u desetercu te pjesmice o njemu, ali mi to nismo učili u istoriji, nije to vrijedno istorije. Dalje, kada se gledaju Srbi i kroz Prvi svjetski rat. U Prvom svjetskom ratu, Srbi su imali 28% gubitka stanovništva. To je ogroman procenat. U Drugom svjetskom ratu nijedna država nije imala ljudskih žrtava kao Srbija. Srbi se sa tim ponose, da su oni tolike žrtve dali u Prvom svjetskom ratu, a ja smatram da je to odraz gluposti njihovih političara, oni su upropastili narod. Bilo je ratova i prije toga, Napoleon je prešao čitavu Evropu, došao do Moskve, vojske su se pomjerale i ginulo se na frontu, ali narod je ostajao. Narod nije ginuo. A, ovi su pokupili čitav narod, hajdemo mi preko Albanije i narod je stradao, ne od neprijatelja, od hladnoće i u sred zime su išli preko Prokletija u onim volovskim kolima. Političari su krivi, ali oni to slave kao veliki doprinos nekoj novoj. I sada za ovaj zadnji rat, ono što Kusturica kaže: "Ovo je samo nastavak Drugog svjetskog rata.". Oni su stalno gledali račune iz prošlog rata i znali su u sljedećem ratu ko će koga, i kome treba da se svete i zašto. I sada se pojavljuje i taj Jasenovac koji je bio prije sedamdeset godina i stalno se podgrijava to. Meni recimo smeta, evo oni su nama srušili Ferhadiju u sred Banjaluke, mi smo napravili novu Ferhadiju, kakva je i bila. Njima je za vrijeme Drugog svjetskog rata, Nijemci su bombardovali, pa srušena ona crkva između doma kulture i opštine. Oni su to, bila je NDH država, možda crkva i nije bila za rušenje, ovu su odlučili da to očiste. Ali Srbi su one stubove i one dijelove te crkve čuvali negdje i sada su donijeli tamo i stavili su te stubove, nisu ih ugradili u crkvu, nego su ih stavili da se vidi, kao opomena: evo oni su nama srušili crkvu. A mi nismo od te džamije pravili nikakav sada, neki izvor mržnje, prema onima što su srušili džamiju. Napravili džamiju, džamija funkcioniše, eno je, ljepotica. Mislim, mi imamo neki drugi pristup i drugačije gledamo i naprijed i nazad. Hajde ono što je bilo, možda i previše lako zaboravljamo, ali gledamo naprijed, a oni su toliko opterećeni sa tom prošlošću koja ih guši. Ono je jako neukusno, pored onako lijepe crkve, da stoji ono kamenje tamo, kao znak da je to nekada bila crkva, pa je njima to srušeno. A oni su bez razloga srušili stotine džamija po Bosni i niko to više ne gleda sa mržnjom, svi se ponose sada imamo ljepše džamije nego što su bile. To je stvar razmišljanja. Oni sami sebe opterećuju, onda su im vezane ruke da krenu naprijed, oni stalno idu u nazad i prebrojavaju žrtve.

Ž1: Ne slažem se sa M1om u dosta stvari, u nekim stvarima se slažem. Koliko god je teško nama bilo kad je srušena, iako sam ja ateista i bila i ostala, koliko god je nama bilo teško kada je srušena Ferhadija, tako je, mogu misliti, u doba Ustaša da je Srbima bilo teško kada je srušena crkva. Oni su stavili svoje obilježje koje oni hoće, u svoje dvorište, mi smo mogli

staviti šta mi hoćemo. Tu se ne slažemo. Jako često, ja sad, ovo je pitanje drugo, da ne odemo od teme. Opet kažem, da li je to generalno?

V: Da, generalno, govorimo kao dvije grupacije.

Ž1: Ja znam ljude koji su oko mene i sa kojima se ja družim i sa njima je lako. Opet je ekonomija u pitanju: da oni imaju normalne penzije, da im djeca normalno rade, da mogu živjeti od svojih plata, da mogu imati stan, porodicu, šta ja znam. Međutim, to generalno, to su te, ja još uvijek mislim da je to problem politike i problem političara, ali je problem naroda koji bira te političare. Mi možemo govoriti protiv Dodika, šta god hoćemo, međutim dok je Dodik bio, dok nije bio nacionalista, dok je bio reformista, on nije mogao postati predsjednik. Čim je prešao u nacionaliste, jer je vidio o čemu se radi, on je postao tad predsjednik. Dakle, narod još uvijek nije se dozvao pameti i ne znam, nadam se da ću doživjeti, da se ljudi dozovu pameti, da kaže: " E, ova partija i sva tri naroda, ova partija će nas voditi u ekonomiju, a ne u to jesmo li mi...". Pazite , sve je to čudno sad kada mi gledamo. Kada gledaš sebe, onda malo pogledaj i kako je onom dugom bilo, ako se vraćamo u istoriju, ali ne trebamo se vraćati. Jer mi smo mi, a Hitler, Hitler četiri godine vladao, okupirao, ali hajdemo sada o Turcima koji su bili četiristo godina. Oni su bili okupatori, ljudi, mislim, da se mi razumijemo. Mi se možemo ponositi nekim stvarima, ali treba znati ko je bio okupator. Iza njih je došla Austrougarska, iza tog došao Hitler, nama je stalno neko. Međutim, mi nekog spominjemo, znaš nama ne smeta, Hrvatima Austrougarska uopšte ne smeta. Njima super, katolici. Nama ne smeta kada su nas Turci poklopili. Znaš, moramo se staviti u nečije drugo srce, bez obzira što ja znam šta sam ovdje preživjela od strane te srpske vlasti, ne mogu reći sada vama, ja to nikada neću reći, nego je to bila srpska vlast. Jeste da je to većina naroda glasala za njih, ali Bože moj, tako da ja mislim da oni isto misle. Mi smo u principu svi jednaki, samo što su oni u neka tamo doba uzeli hrišćanstvo, a mi smo poslije toga uzeli islam. Jesmo li mi bili Patareni ili Sloveni, ili ovi ili oni, čovjek je čovjek i može biti ili čovjek ili nečovjek. Može razmišljati naprijed ili može se stalno vraćati u istoriju. Taj što se stalno vraća u istoriju, nisam bitna ja, ali oni nemaju budućnost. Tako Srbi, tako Musliman, tako, brate, Hrvati.

M2: Ja bih samo nešto da dodam. To su mišljenja, ja samo hoću da iznesem jednu činjenicu da objekat od petsto godina ne može biti iste težine kao objekat od pet godina i tako je teža Ferhadija od one crkve. Ona je napravljena, srušena, ostala petsto godina...

Ž1: I ona crkva je stara bila.

M2: Bila, od dvadesetog stoljeća napravljena, a ova od šesnaestog, velika razlika. Ono je šteta za svijet, a ovo je šteta za taj narod koji je to napravio. To je činjenica.

Ž1: Dobro. Ne, rušene su ove. Ne govorim ja...

M2: Ja govorim samo o objektu, ja samo pričam o objektu. Objekat koji je star petsto godina. Ova slika da je stara petsto godina, vrijedila bi više od ove nove.

Ž3: Nisam ništa rekla, mada ne znam ni šta bih odgovorila. Mislim da dosta njih razmišlja kao i mi ovdje. Svi smo mi, hajde da tako kažem, u istom sosu, u istim problemima, ali nekako u posljednje vrijeme uvlači se nekakav jaz među narod, što mislim da nema nikakve veze ni sa vjerom ni sa nacionalizmom, već nekako ljudi se i zatvaraju i okreću glavu jedni od drugih. Ne znam šta je, ali sam primijetila.

V: Završili smo jedan dio koji se tiče vašeg razmišljanja šta je pomirenje. Sljedeća stavka i dva, tri pitanja su: šta je ostvarivo pomirenje? Znači prvo pitanje glasi: "Da li mislite da je pomirenje onakvo kakvo ste ga vi definisali, svako od vas za sebe?", "Da li je takvo pomirenje ostvarivo između Srba i Bošnjaka?". Ja sam već rekao da smo mi u nekim prethodnim odgovorima dali neke odgovore, ali eto možete reći jeste, nije i zašto to mislite?

Ž2: Ja mislim, lično, da sve što sam danas rekla da stoji. Sve što sam rekla, rekla sam, zato što ja istinski vjerujem u to i što tako osjećam. Znači nema druge, nemam drugih odgovora na to. Dakle, to je ono moje mišljenje, moje vjerovanje i da kažem nekakav temelj koji mi dalje daje osnovu da radim na propagiranju, recimo, tog mog stava, jer mislim da je, u biti, pozitivan, a ne negativan. Tako da mislim da....

V: Mislite da je ostvarivo?

Ž2: Mislim da je ostvarivo. Kada, kako i to, evo što kaže gospođa Ž1, voljela bih i ja da doživim. Neću poreći da imam dozu skepticizma, odnosno, mora čovjek biti, bez obzira na optimizam, mora čovjek biti i realan, ne smijemo se izgubiti ni tu. Mislim da ljudi žive u strahu, u strahu da su tako, da je čovjek nekako sebi dopustio da bude kao ona ping pong loptica, odnosno da mi živimo u strahu jedni od drugih. Šta, evo oni su meni svi dragi, drag i dragi, ali šta, zato što me svakodnevno bombarduju da, ne znam, da sutra bilo šta da se desi će neko nož u leđa zabiti. To je ta politika koja, ne smije se javno, kod nas je to svakodnevno prisutno u svim sferama života. To medijsko, medijski linč, bombardovanje i medijsko okretanje jednih protiv drugih. Sve to ima svoj razlog, a razlog je da ne bi pričali o suštinskim problemima, egzistencijalnim, ekonomskim, o svim tim problemima koji su nas sveli tako na nekakav najmizerniji nivo, nivo ljudskog, gdje gubimo svoje dostojanstvo kao čovjeka.

V: Da li mislite da je moguće...?

Ž2: Mislim da je moguće, jeste, ali kada, istinsko, pravo, ono generalno, globalno, ljudi su se izmirili između sebe, većina funkcioniše, ali onako, da kažem, da prestanemo više pričati o ratu i o pomirenju. Hoćemo li još pedeset godina pričati o tome? Kada doživimo to da prestanemo o tome pričati onda smo, valjda, to i prevazišli.

M1: Čini mi se, mi svi ovako pojedinačno, uglavnom, gledamo na to pomirenje odozdo. Ja to gledam, do pomirenja može doći ako dođe odozgo. Opet ću se vratiti malo u istoriju. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, Francuska i Njemačka su bili najveći neprijatelji. Rat je prestao, onda su se oni dogovorili, čini mi se, svakih šest mjeseci da će predsjednici vlada se sastajati, jednom u jednoj državi, jednom u drugoj i da će razgovarati. I to je tako išlo godinama, tako da oni više nisu imali ni o čemu razgovarati, ali su se uvijek sastajali, kako je bilo planirano, sjedili su, pili kafu. To je bio jedan vid pomirenja. To je poslije onoga Nirnberškog procesa, kada su osuđeni fašizam i oni pojedinci. E, sada da bi se pomirili narodi, narodi su gledali u te svoje predsjednike kako sjede zajedno i piju kafu i to je tako išlo godinama, dok to nije uzelo maha. I narod se ugleda u političara. Kod nas je obrnut slučaj. Kod nas se političari svađaju, a narod svaki navija za svoga. Niko nije toliko pošten da kaže: " E, ovaj moj političar nije u pravu, nego bio ne bio, on brani moj narod i ja sam iza njega.", mi se ponašamo kao ovce, a ovcama treba čobanin odozgo da naredi kako će se ponašati.

V: Šta mislite šta su spremni da pruže Bošnjaci kao grupa da bi došlo do ostvarivog pomirenja?

M3: Ono što sam rekao maloprije, u biti, svako ponaosob može učiniti taj mali korak i stvarno da otvorimo oči jednom oko sebe, prvo trebamo sami sebe prokrčiti. U tome je najveći problem što mi mnogi ne vidimo pravu sliku, sami. Najviše zato što smo, i to se provlači sve vrijeme, vjerujemo onima koji nas vode slijepo i onda, naravno, ni ne možemo vidjeti tu pravu sliku. Ne možemo vidjeti, da je recimo moja kolegica jedna spremna meni pomoći u bilo kom smislu, bez obzira kako se ja zovem. To naravno ovi ne vide gore. Tako da, razbijanje tih predrasuda u svim nivoima i u svim mjestima, to je najmanji korak što možemo raditi, ali je najefikasniji. Dovoljno je jednoj osobi da u mjesec dana da otvoriš oči i to je jedan veliki korak.

Ž2: Neću ništa, šta možemo mi Bošnjaci ili bilo koja kategorija.

V: Šta su spremni da pruže?

Ž2: Šta čovjek, u stvari, čovjeku može pružiti? Čovjek treba da bude čovjek, kada to bude treba naći da budemo jedni drugima, ovako kako je on rekao, treba da budemo ljudi, da imamo tu

ljudskost, da budemo, da ne gledamo ništa, druge nekakve okolnosti. Dakle, kada čovjek bude čovjeku čovjek, onda će, a ne dirigentska palica, ili ne znam ni ja, onda će biti.

Ž1: Ovdje je problem, što Bošnjaci šta trebaju pružiti.

V: Ne šta trebaju, nego šta Vi mislite da su spremni?

Ž1: Ma, šta su spremni. To je grupa, to je puno ljudi. Evo ovdje mi, nas nekoliko ima svako neko drugo mišljenje, a svi smo kao naši, svi smo Bošnjaci. I svi, na neki način, različito mislimo. Prema tome, to mora biti ponaosob, to dok mi dočekamo političare, u pravu je M1 kada kaže da je sve to odozgo, ali tog odozgo mi stavljamo gore. Nikada on neće, nije njemu u interesu da sjedne i da kada mi njega budemo skinuli zbog ekonomije, onda će pričati fino i o politici.

M1: Po meni ima više negativnih primjera, ja više ne znam šta bi čovjek, kako krenuti naprijed. Sada razmišljam o tome, u Banjaluci su promijenjeni nazive ulica, pa naselja. Prije je bio Budžak, a sada ni ja ne znam šta je, dakle, preko Vrbasa, jedno je Lazarevo, jedno Obilićevo, mislim. Mene, hajde oni su, imaju vlast, pa mogu kako hoće, a to što hoće to je samo da bi nas iritiralo, da bi se mi ovdje osjetili da smo na tuđoj teritoriji, da ne trebamo tu biti. Isto tako mi smeta u Bihaću kada sam vidio da ima ulica Sulejmana Veličanstvenog. Naši umjesto da se postave na pošten način, oni imitiraju ove gluposti njihove. Mada pozitivna je stvar kada gledam na televiziji ona špica, pa ko sve radi na televiziji. Ovdje u ovoj banjalučkoj, to su sto posto sve Srbi, na ovoj sarajevskoj ima tu i Srba i Hrvata i ima recimo i onaj Igor kuhar koji ima tamo svoju emisiju. U nekim stvarima mislim da naši su pošteni, da pružaju šansu i Srbima u toj sredini da nađu svoje mjesto, dok ovdje, jednostavno, možeš ti kao penzioner da živiš te neće niko dirati. Odeš u prodavnicu i tamo te dočekaju: "Izvolite, gospodine!", ti svoje platiš i takav im odgovaraš. Ali da si ti sada neki poznati Musliman, mislim da bi imao problema. Daju ti da budeš u toj nekoj sjeni, ne diraju te, ali ne možeš ti ovdje svoju perspektivu tražiti. I to je razlog što odavde bježi omladina, nema šta tražiti. Počeli smo ono u maju mjesecu kada se završavaju srednje škole, ja sam tu išao u školu, pa se ono stave slike u izlog, ja sada stavim, ne znam ja više nikoga, ali sada samo gledam imena. Od onih trideset, četrdeset đaka jedno, eventualno dva i to Musliman i Hrvat, svi ostalo su Srbi. Jednostavno, i onaj ko završi školu ovdje on ima problem, gdje posao da traži. Da bi tražio posao, on mora biti u Dodikovoj stranci.

V: Jasno, jasno. Recite mi, šta je najmanje što očekujete od druge grupe za pomirenje? Šta je neki minimum što biste vi prihvatili, što očekujete od druge strane? Mada mi se čini još na početku da je svako i dao dio odgovora.

M1: Ja mislim da bi Srbi trebalo da se distanciraju, u najmanju ruku od ratnih zločinaca. Mi smo svjedoci tome da je ona Milena Plavšić koja je osuđena i održala i izdržala je deset, jedanaest godina. Biljana Plavšić. I kada izlazi iz zatvora, Dodik šalje državni avion da je dovedu. Ili Karadžić čeka doživotnu robiju, a on otvara univerzitet Istočno Sarajevo i daje mu njegovo ime. Oni to namjerno rade kako bi iritirali onu drugu stranu. Ne radi na pomirenju, nego na produbljenom...

V: Znači, odmah distanca od tih i takvih stvari iz prošlosti.

M1: Oni se trebaju prvo distancirati od tih i reći: " Mi nismo ti, mi smo neki novi.". Hajdemo sada sa nekim novima praviti suživot to je onda u redu.

Ž2: Tu se vraćamo na ono prvo pitanje, po meni, odnosno, vezano za moj odgovor, a to je prihvatanje. Dakle, istoričara ima jako puno, istorija će se pisati i govori se, a mi treba da prihvatimo jedni druge, odnosno činjenicu, kako god ja prihvatam druge, tako očekujem da budem prihvaćena. Zato govorim prihvatanje. Da su ovdje stoljećima, vijekovima, kako ko želi, živjeli ne samo tri većinska, nego ima tu i manjina. Znači ljudi koji su različiti po porijeklu, ubjeđenju, religijskoj pripadnosti, nebitno, i da jednostavno koliko god ratovali ili ne, nikada nećemo istrijebiti jedni, ne znam jedan narod istrijebiti sve ostale. Mi ovdje moramo živjeti skupa. Prema tome, moramo se prihvatiti i to očekujem. Koliko god ja pružam respekt nekome ko živi pored mene, tako isto očekujem da budem i poštovana i prihvaćena od te osobe, odnosno grupe.

M3: Apsolutno se slažem sa Ž2. Pošto mi ovdje imamo uvijek tri, to jeste u ovom konkretnom slučaju dvije verzije istine ne trebamo uopšte tragati za istinom, već se okrenuti činjenicama kao što M2 uvaženi ima ideje. On uvijek gleda činjenice, to je najpametnije. Znači, samo ono šta po činjenicama stoji, na osnovu toga bazirati, temeljiti neko mišljenje, za okrenuti se prema sutrašnjosti. Ja očekujem od njih, to je najmanji korak, a najbitniji da gledamo sutra, da prošlost, maltene, pomnožimo nulom. Samo da izvučemo pouke i to one esencijalne za sutra i okrenemo se potpuno budućnosti. Što sam na početku izlaganja rekao, zato što bi nam to zaokupiralo misli i ne bi, uopšte, razmišljali o toj gadnoj prošlosti.

Ž2: Nisam, ali jesam dio sebe, znači, jesam dio svog dostojanstva. Zašto spominjem ovo? Jer da se ne bi povezali ovi koji nisu direktno bili uključeni u ratna dešavanja, nisu imali porodicu u ratu, pa lakše možda gledaju i drugačije i drugim očima gledaju na... Svi smo mi imali nekakva dešavanja, sad ovdje nemamo vremena o tome da pričamo ni potrebe, možda. Recimo da puno toga se izdešavalo, gdje sam ja konkretno, u sebi osjetila da sam dio svoje ličnosti tada

u tim godinama izgubila, izgubila dostojanstvo ono čovjekovo. Znači, dio mene je tada, ali ne fizički, niko nije nastradao. To spominjem samo iz razloga, što ja kažem i pored tih stvari čovjek ide naprijed ka pomirenju.

Bošnjaci Banja Luka 2

V: Šta je za vas pomirenje? Šta za vas znači to isto pomirenje između Srba i Bošnjaka?

Ž6: Ja sam htjela da kažem da je to suživot, prihvatanje razlika, bilo kakvih, tipa vjerskih kad se slavi Bajram i Vaskrs, bilo šta. Znači to neko prihvatanje jedni drugih. Uvažavanje. To je po meni ukratko šta bi predstavljalo pomirenje. Suživot, da se zajedno živi, ali da jedni druge poštuju i cijene.

M4: Ja sam htio da se nadovežem, da je najbitniji suživot, da živimo, da radimo zajedno, da niko nikog ne vrijeđa, da ovaj...da obavljamo komunikaciju normalno, da nije bitno šta smo i ko smo, bitno je da pokažemo da smo dobri, da hoćemo pomoći drugu, prijatelju, bez obzira na vjeru, bio pripadao... Toliko od mene.

Ž7: Ja sam mislim da ipak trebaju se uvažavati različitosti. Ne samo čim uvažava različitost, automatski i komunikacija postoji, jer mi stariji znamo ranije kako je to bilo. Tako da sad, ono što je ranije bilo i uvažavalo se, sad mi ispočetka to, jer smo ovim ratom to faktički poništili. Tako da, svaki čovjek je za sebe ličnost, ima svoju vrijednost, nije bitno vjerski, sad je malo više na nivou došlo do vjere, i zato je došlo do ovih poremećaja unutar samog društva. Pogotovo vi mladi, vi više trebate to da vodite brigu o tome, i da više komunicirate, više da uvažavate, a ne ove vjerske službenike da slušate ili političare. Ovo je stvar u stvari politike. A ne naroda. Jer kad bi politika se drugačije vodila na nivou države, automatski bi i među narodima bilo drugačije. Jer ovaj narod je lijep, fin, može sve. Grupu je lako složiti ako drugačije razmišlja.

M4: Ja samo da se nadovežem, zašto mislite da vjerske službenike ne treba... mislim...

Ž7: Pa vjerski službenici nas ne upućuju onako kako bi trebalo, ne svi, svako ima svoje tumačenje. E sad zavisi kako osoba prihvata to tumačenje, a vjerske službenike... Jer naš Ibrahim Efendije je bio pravi vjerski službenik, jer njegova riječ je mnogo značila i njegov autoritet u odnosu na ostale po meni, jer ja sam ipak ovdje cijelo vrijeme bila i rata i tako. Oni ne usmjeravaju, većinom je profit kod svakoga. Sad je u pitanju novac, nije više u pitanju rad,

suživot i gledanje drugačije. Vas pogotovo omladine. Jer ja sam ovdje u humanitarnoj i to dobro osjetim. Jer humanitarni rad je nešto drugo i tu se strašno to odražava. Ako nema u organizaciji para neće niko ni prići njoj. E tako i vjerski jer odnos islamske zajednice i merhameta, sad si me malo povukao, treba da bude... jer i ovdje su isti ljudi i tamo su isti ljudi. Tako da me nemoj pogrešno sad, ja to strašno uvažavam i sve, i ima od osobe do osobe, da se mi razumijemo, kako to prihvatiti. Koji političar kako koga prihvata, kako te usmjerava, šta, ko je u porodici, u kući. Da se ne udaljim od teme.

Ž5: Ja mislim da je suživot na ovim prostorima između naroda bolji nego što se prikazuje da je između političara, vjerskih i drugih službenika, ja mislim da narod se "običan" bolje uvažava, bolje živi i ima bolji suživot nego što se to prikazuje kroz medije, e sad koji je razlog za to je nekome najvjerovatnije u cilju, da tako kažem. Ali mislim da je ipak taj odnos korektan i ljudski. Ja očekujem od svakoga da se prema meni ponaša ko što želi da se ja prema njemu ponašam i to je odmah završena priča.

M5: Ja bih se složio sa gospođom Ž5 da je suživot između tih nekih običnih ljudi, običnih smrtnika mnogo bolji i da se mnogo bolje odvija i bez ikakvih problema, ali da se taj problem stalno navodi kroz medije, kroz nekakve političke kampanje jer se na takav način formira javno mnijenje, ali u realnosti iz moje perspektive i onoga što sam ja vidio ne samo u Banjaluci nego i u drugim gradovima širom BiH, obični ljudi koji zavise i koji misle o svojoj egzistenciji i opstanku samom na ovom prostoru, ne zamaraju se tim nekim činjenicama nebitnim, i stvarno jesu nebitne u životu. Između običnih ljudi suživot se mnogo bolje odvija, taj međunacionalni i međuvjerski suživot. Ja to kroz svoj lični primjer doživljavam a i ono što vidim da ide bez ikakvih problema. Vrlo je važno sad prvo napraviti taj prvi korak jer svi smo mi puni nekakvih predrasuda, ja prvi. A to je sve uticaj tih medija jer se tako formira mišljenje svačije. I prvo treba provaliti tu neku predrasudu koja nas koči, da pridemo nekom, da mu se približimo, pa onda se to vrati na neku normalu kad se taj prvi korak ostvari. Ali vrlo je bitno znati da ako želiš da napraviš taj prvi korak da ti neće ništa biti ako ga i napraviš a ne da se suspregneš i da ga onda nikada i ne napraviš i živiš u nekoj zabludi predrasudi prema nekom drugom, drugačijem, zbog njegovog imena, boga kome se moli ili nečega.

V: Bio si precizan. Da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata? I u zavisnosti od odgovora da li mislite ili ne, po čemu to vidite odnosno prepoznajete?

Ž5: Ja mislim da su obični ljudi mnogo, mnogo više pomireni.

V: Šta su obični ljudi, izvinite što vas prekidam?

Ž5: Obični ljudi, sem političara, sem intelektualne i vjerske elite koja na neki način, po meni svoj opstanak i svoj rad zasniva na tome, a svi ostali su obični ljudi koji žive od svog rada i hoće pošteno da zarađuju. Mislim da su pomireni uvijek, ja imam i u familiji s kim bolje ili lošije komuniciram. Razumijete šta hoću da kažem? Prema tome mislim da je ta komunikacija i da su pomireni puno, puno više nego što se prikazuje.

Ž4: Što se tiče suživota, pa onda nastavka, i pomirenja nekog i našeg uobičajenog, svakodnevice, našeg života, ja, s obzirom da sam tu u Banjaluci, radim i živim, ja to, kako bih rekla, i podrazumijevam, za mene je to normalna sredina gdje... Pošto sam bila i u ratu i sad poslije rata. A nadovezujući se na priču običnog čovjeka, tu nemaš, po meni, ja ne vidim tu neku razliku, svi se volimo, ko što je kolega rekao, ova egzistencija, pa nas taj suživot možda i veže, gdje ćeš raditi i te neke osnovne stvari. Tako da ne kažem, pričamo mi svi o politici.

V: Dobro, a šta ako izađemo 20 km van Banjaluke?

Ž4: Ja mislim da je ista stvar. Ljudi koji žive na tom prostoru na kom žive uvijek će se komšija komšiji pomoći, za rata neko je nekome glavu spasio, kako se tu kaže, i smatram da to tako treba. I danas je, da ne kažem milion, ali takvih primjera ima, gdje uvijek gledaš kako, mislim da u čovjeku prevlada ono dobro. Da želiš da tebi neko pomogne, pa onda na osnovu toga i ti pomažeš nekome, jer kako da ti se nešto vrati ako nisi pružio, počastio, ili ne znam, u tom smislu, pa i to čašćenje za Bajram ili čašćenje za Uskrs, ili, ovaj... Pošto ja imam porodicu u kojoj imam sviju, pa ne vidim neku pretjeranu razliku, nego više se oslanjati na neki karakter čovjeka, da li s nekim komunicirati više, manje, a taj suživot eto odvija se. Moglo bi se reći i normalno. Sad zavisi opet pojam taj normalnosti šta je... Ali mislim da sam bila...

V: Dobro, neko drugi?

M4: Ja mislim da je još uvijek teška situacija što se tiče toga, da nisu još izmireni, baš konkretne... Mislim kakvo je stanje bilo poslije rata, da je sad ipak bolje. Da se malo situacija sliježe i dolazi do toga. A mislim da što se tiče mladih u Banjaluci, da njih većinom, kako bih ja rekao, njih roditelji uče kako ne treba. Ne mislim da iz kuće sve kreće, mislim da je i društvo malo krivo, ali većinom su roditelji ti koji griješe, koji vraćaju ljude nazad, koji im pričaju kako je to bilo u ratu, ko je s kim ratovao, mislim to možda danas nije ni bitno i ne treba da ponavljamo ono što uvijek čujemo na vijestima, da trebamo ići dalje i guramo naprijed.

M5: Ja bih se nadovezao. Pošto se mi, i ja i moj drug, znamo se iz djetinjstva, mi smo te neke postratne generacije, u stvari koji nismo ni doživjeli rat taj, nama je vrlo teško saznati neku objektivnu istinu o ratu i šta se to desilo, nego mi živimo na naslijeđu onoga što nam prenesu

roditelji i društvo, i svo okruženje u kojem živimo, i kako gdje živimo takvu ćemo imati percepciju o tom ratu. Ljudi vjerovatno u RS-u ili u većinskim gradovima gdje je srpsko stanovništvo imaju tu viziju rata onako kao im prenese to društvo i okruženje u kojem oni budu. Dok s druge strane ljudi iz Federacije ili većinski gdje je bošnjačko stanovništvo imaju svoju verziju toga rata i doživljavanje svih tih događaja. Pogotovo mladi, postratne generacije, koje nisu mogle ni učestvovati u tome, i onda one na osnovu tih naslijeđa koje im oni daju formiraju to mišljenje i o drugima i o cijeloj toj jednoj populaciji kojoj ti drugi pripadaju. Ona prva rečenica koju sam rekao: vrlo je teško saznati tu objektivnu istinu, u stvari šta se desilo i u vezi čega se mi to mirimo u stvari. Jer mi to, ni drug moj E. ni ja nismo doživjeli. I onda ni ne znaš konkretno, znaš ono što si čuo, vidio, u stvari nisi vidio, čuo, od drugih koji su ti tako prenijeli. I svakodnevno se mi filujemo tim nekim informacijama, 20 i nešto godina poslije rata aktuelna tema je još uvijek rat. I ko nama to tako predstavlja, na koji način, iz koje vizije, e to je sad pitanje kakvu ćemo mi percepciju imati o tom pomirenju i svemu tome šta se dešavalo.

M4: Samo da se nadovežem, mislim da je dosta laži što nas uče o tome, što nas vraćaju u taj rat, mislim da je dosta neistine i ovi mladi ljudi brzo to shvate kao da je tako, ali mislim da ima boljih rješenja i da treba.

V: Dobro, misliš da iskrivljene informacije se plasiraju i da dolaze kao takve...

M4: Kao takve dolaze.

Ž6: U suštini, šta znači pomirenje ako se sa nekim nisam posvađala u smislu Bošnjak-Srbin, hoću reći da je jako teško... šta znači da li sam se pomirila ili ne. Ja kad se predstavim nekome, npr. ja ne znam i nikad ta osoba meni neće reći u tih par minuta koje provedem sa nekim, da li odgovara moje društvo njemu ili ne odgovara, ali ako moramo biti, vjerovatno je tu... će se prikazati i on i ja lijepo i prijatno u tom momentu, razumijete. Ali kakvo on ima mišljenje i da li on to pomirenje, mogu ja reći... Sve zavisi od situacije, u tom smislu mislim, da li neko prihvata pomirenje ili ne. Šta je taj neko doživio, što oni kažu što se filuje ta ko je starija generacija, šta je proživio, da li je izbjegao. Ja u sredinu u kojoj radim, ušla sam, i tek kasnije vremenom ovako nekada otkrijem, jer ne volim ni da pitam ko su ljudi i to, nisu svi Banjalučani, znači došli su iz raznih krajeva. Kako oni mene ovdje gledaju kao ja Banjalučanka, pa radim, a oni su možda morali da izbjegnu i da prođu svašta i to, ali su me prihvatili, ali mi se prihvatamo i korektan odnos imamo. A sad da li je... Pomirili, ha... Malo je čudna riječ za pomiriti, svi radimo, suživot je. Ali dal je neko nekom oprostio nešto što je uradio tamo, baš mi je široka ta riječ pomirio. Ja mogu sa nekim komunicirati, imati suživot.

V: Ali to ne znači da ste se pomirili?

Ž6: E. I obrnuto, ako sam se s nekim pomirila, radimo korektno opet, ali... da li imam suživot ili nemam, baš je malo... poširoko je to.

Ž7: Što kažu svi ovdje, to je širok pojam pomirenje, jer ima ovdje više generacija, ja i Ž5 i ove mlađe generacije. I sad kad uzmete, na bazi čega treba da se pomire ovi koji nisu doživjeli rat? Na bazi čega? Na bazi čega da se pomire? Oni faktički slušaju nas starije ili sredstva informisanja koji ih stalno filuju upravo ovo što kaže: šta je istina, jer mi nemamo pravu istinu. Nema, ova djeca nemaju pravu istinu. Jer koji god kanal-rat, šta oni imaju tu fino da čuju. Ali sad zavisi od nas i od same kuće, vaspitanja, koje su informacije, kako će ko vaspitati svoje dijete i o čemu će mu pričati. Tako da ovoj djeci ipak treba pozitivnu energiju, pozitivna razmišljanja i u tom svijetu, u tom pravcu ih usmjeravati. A ne ići nazad. Rat i šta je bilo, to nek piše istorija, a oni nek pišu svoju istoriju, da idu naprijed. Da je suživot, i sad živimo, i sad saradujemo i sad komuniciramo. Šta je bilo je, svi se mi zamjerimo, i brat sa bratom i sestra sa sestrom, a kamoli vjerski. Ipak treba biti pozitivan, i ova sredstva informisanja ne u toj mjeri, jer istinu još niko pravu nije rekao i neće ni reći. Onaj što je doživio, doživio je, idemo dalje. Život mora dalje ići, e sad ko će kome oprostiti, kome neće, a mi moramo da živimo, da radimo, da komuniciramo na ovim prostorima htjeli to ili ne, koga volimo ili ne volimo. Ali posao je posao i život je život. Tako da treba ići naprijed. Njih dvojica izuzetno fino razmišljaju, upravo fino razmišljaju, da idu naprijed i ovako sagledavajući, jer treba njih usmjeriti sa pravom informacijom. Zašto je došlo do ovog rata, zbog čega. Zašto, ne znaju djeca. Prema tome, ipak sredstva informisanja su ta koja dosta filuju ali pogoduje ja mislim i iz porodica. Jer u porodici se stvara vaspitanje, a na fakultetu obrazovanje. Ali treba istinu reći i drugačije bi oni razmišljali.

M5: Ja prije još, kad su me pozivali na ovu anketu, na ovaj intervju, kad su mi rekli kakva je tema, ja sam rekao daj molim te nemoj, ja sam to... pošto meni je to stvarno tema koju sam ja davno prevazišao. Što se tiče pomirenja...

V: U kom smislu prevazišao?

M5: Pa ovu temu što se tiče tih pomirenja međunacionalnog. Ja imam sa svima i dobre odnose i stvarno mene to i zamara, ja se tim stvarno zamaram kad pričamo. Jer ja sam tu u Banjaluci i svakodnevno se susrećem sa prijateljima raznih vjeroispovijesti, uglavnom naravno sa Srbima. I ja i moj drug Nemanja koji idemo zajedno na fakultet, mi zajedno razmišljamo o toj našoj egzistenciji. Šta mi da radimo kad završimo fakultet, da li da ganjamo neki posao, da li da

zajedno nešto krenemo. I stvarno mi nemamo oko čega da se mirimo, mi smo se tu upoznali, tu smo krenuli na fakultet, imamo neke iste životne navike, svakodnevno se viđamo, i oko čega mi onda da se mirimo ako između nas nije bilo nikakvog konflikta, sukoba itd. On se upoznao sa mojim roditeljima, ja sam se upoznao sa njegovim roditeljima i mi nemamo apsolutno nikakav problem i oko čega da se mi mirimo?

V: Šta misliš da misle roditelji njegovi i tvoji?

M5: Pa moji roditelji su takvi da su uvijek odrastali u jednoj međuetničkoj sredini, multinacionalnoj, kao i njegovi, i mislim da uopšte nemaju takav problem u vezi toga. To su bila jedna dešavanja koja su završila i oni su normalno nastavili sa svojim životom tamo gdje su stali kad je sve to počelo. Tako da, znam da i moji roditelji, jer tako su me odgojili, nemaju problem sa tim. Oni upražnjavaju svoju vjeru, vjeruju, ali istovremeno poštuju i uvijek su poštovali i starije i druge. Isto tako ja mislim i da je sa druge strane što se tiče toga. I onda ja ne znam, ja bih došao normalno, fin je razgovor, i sve, ali kad sam čuo ime teme ili naziv teme, onda rekao sam šta ja sad to, opet meni je neko zamaranje, koje sam ja davno već prevazišao, ali lijepo je čuti tuđe mišljenje i iskustvo. Ali iskreno, po mom mišljenju, ja sam to davno prevazišao i upravo sam naveo primjer sebe i jednog druga. Jer mi stvarno ne zamaramo se tim temama, naravno da mi to i spomenemo, i kroz šalu i ovako jer stalno nas filuju tim, stalno smo pod tim nekim "tenzijama", spominjanje međunacionalnih sukoba, i konflikata i suživota, i onda kroz šalu znamo svašta nešto reći. Ali u vezi čega se mi pomirujemo kad mi to nismo ni doživjeli, kad smo se upoznali 20 god poslije toga. Kad imamo neku viziju neku svog opstanka ovdje, da li da idemo uopšte odavde iz zemlje ili da ostanemo, šta da radimo nas dvojica kad završimo taj fakultet.

V: Vama nije do pomirenja?

M5: Pa ja sam se pomirio...

V: Šalim se, govorim baš u tom smislu.

V: Možda, ja imam neki konflikt sa nekim koji nema veze sa tim nekim međunacionalnim sukobima ali što se tiče toga konkretno...

Ž4: Ovdje bi možda trebalo pitanje gospođica da da, u smislu, drugačije je kad neko doživi ličnu tragediju...

V: Doći ćemo i do toga...

Ž4: A uopšte, mišljenja i to, to smo već rekli.

V: Kako ćete znati, ili kako biste prepoznali ili znali da je pomirenje postignuto, kako ono izgleda po vama? Znači jednog dana kad dođe, ako dođe... Kako po vama izgleda to pomirenje?

Ž5: Prije svega, isto mene ova formulacija pomirenja, ne znam kako bih se sa nekim pomirila kad se nisam posvađala. Razumijete? Ako mi je neko nešto uradio, ja nisam se svađala, on je meni nešto uradio. Prema tome, ne znam, ali po meni je ne pomirenje nego suživot neka bolja formulacija. Život zajednički. Tu toleranciju i poštivanje, jednostavno poštivanje. Ja se uvijek šalim, ja imam i od njih ne očekujem ljubav, ali očekujem poštivanje. Tako i od drugih očekujem. Ja druge poštujem i uvažavam i od drugih očekujem i zahtijevam. To mislim, ako se mi uvažavamo, ako se mi poštujemo i ne činimo ono što ne želimo da i nama drugi čine, ja mislim da je to to.

V: Da je to odlika tog normalnog, pomirenog?

Ž5: Jeste, normalnog života.

Ž6: Da smo mi na tom putu.

V: Ako ništa da smo na tom putu.

Ž5: I nadam se da će ovi, i jako sam sretna što ova omladina živi u tom, u tom što su njima... I strašno mi je što tu mi stari svoju neku negativnu energiju... Ne mislim da su svi takvi, nažalost. Ali imaju mogućnost da biraju sebi sa kim će se družiti. Vi ne možete birati oca, mater, brata, ne znam ni ja, ali barem možete prijatelje birati. Ja vjerujem da se on sa svakim Bošnjakom ne družiti, i ja se sa svakim isto Bošnjakom i Bošnjakinjom nit družim nit uvažavam. Al zato imam Srbina, Hrvata i Šveđana koga jako cijenim, uvažavam i komuniciram.

Ž7: Ja se slažem sa njima što kažu pomirenje, stvar nije pomirenje nego suživot, kako dalje živjeti. Upravo ovo što ova djeca kažu. Mi se nismo ni sa kim ni svađali, oni imaju suživot, druženje, komunikaciju, sagledavaju kako dalje živjeti, kako napredovati, s čime se baviti, kako se zaposliti, da li opstati ovdje. Faktički mi o suživotu trebamo pričati... Ko će s kim komunicirati, kako, ja se sa nekim posvađam i ja s njim neću više...

M4: Ja vjerujem da se sastavljač ovih pitanja, da je stvar to i bila, da se misli na to kako dalje živjeti u miru, a normalnih emocija prema drugima.

Ž7: Vjerovatno je na to i mislio. Upravo, suživot, kako dalje. Ja ne vidim da se mi više svađamo, e sad kako ko gleda, kako će ko sebi odabrati život, kako će oko sebe komunicirati, sve zavisi od osobe. Ja sam bila ovdje i za vrijeme rata i poslije rata. Ja s kim sam prije komunicirala i sada komuniciram, ko mi je i prije pomagao, znači svako izabere s kim može, i

u porodici pa svi nismo isti. Uvijek ima tenzija. Znači kako može biti suživot, kako ga mi odaberemo.

Ž6: Suživot, život normalan. Pa moguće je to, ali opet što oni kažu taj uticaj medija, i sad kako ko sebi to gleda, da li vjeruje tim medijima ili ne vjeruje medijima, kako je ko doživio nešto i još doda ili oduzme svoj taj neki... Pomirenje je tu da narod manje možda gleda televiziju i da se više okreće radu, ima se posla, možda tog marketinškog, hajmo reći marketinškog ne bi ni bilo. Jer politika je takva kakva jeste, oni se pred televizijom svađaju a ovamo, znam jer sam radila na jednom takvom mjestu, oni piju i smiju se i jedu zajedno i njima je super, a ovamo je narod posvađan. Oni su savršeno pomireni i savršeno funkcionišu zajedno.

V: Zašto?

Ž6: Pa zato što imaju debeli interes.

M5: Oni kao takvi odgovaraju jedni drugima, samo to neki pijuni oni koji se pomjeraju gore dole, a ono zavisi od konkretne situacije i potrebe njihove.

Ž6: I koliko mi dopustimo da se uključimo i da nas unesu u to, sad je to ona strana onog ličnog doživljaja, subjektivnog doživljaja, uopšte života, percepcije, šta si ti proživio pa kako da gledamo tu neku drugu stranu. I onda još tako kad neko malo posoli, a najčešće i pobiberi sa nekim informacijama, onda to može, ako ja sebi dopustim da to tako prihvatim, može da mi izgleda kao da je sve crno, bože dragi nema spasa. A isto tako ako želim mogu da vidim nešto pozitivno u tome pa da lakše živimo. E sad kad bi nas više nas takvih koji razmišljamo da bi bilo lakše da živimo i da se izborimo, kud ćemo, šta ćemo, kako ćemo, svakodnevnim pitanjima da se bavimo. A politiku provučješ kroz uho ali da ne pridaješ značaj, svemu u životu što ne pridaješ značaj, ne stavljaš ga na neki uzvišeni čin, to slabi, po meni nema onda efekta. Nego kod nas se taj rat, evo pa i kolegunica će nadam se uspješno da završi tu svoju temu, znači aktuelno je. Mi stalno to iskopavamo, mi generalno, sav ovaj narod na ovim našim prostorima i uz političare stalno postavljamo da je to nešto bitno i važno. A tamo što fabrike nema pa se ništa ne radi. Aj šuti tamo, to su Bošnjaci, ne treba im, aj vamo su Srbi, pa daj im crkvu. Kao da će se bogu moliti praznog stomaka. Ja sam možda praktičar pa gledam to na taj način. Da tako prevaziđemo, da se ovoj tematici previše daje prostora i vremena, a ona nam pije neku energiju pa se osjećamo više umornima, nego što bi se bavili nekim pozitivnijim stvarima. Heklati, grupa za heklanje, pa se smiriš, pa napraviš proizvod koji je... ima efekta, u pozitivnom smislu. Samo jedan običan primjer.

V: Šta je po vašem mišljenju, šta vi mislite kako pomirenje vide Srbi?

Ž5: Ja mislim da i Bošnjaci i Srbi, obični ljudi, pomirenje vide na isti način. Njemu je, on je naučio i hoće da živi sa pozitivnom energijom, kako ja kažem. Da funkcionišemo, da se uvažavamo jedni s drugima. Mislim da je to isto. I kad se nađu prijatelji u svim narodima, ako se sa nekim nađem, ako funkcionišem, funkcionišem ako ne, ne. Ali, mislim da je pomirenje odnosno suživot i na jednoj i na drugoj strani, da narod gleda na isti način.

Ž6: Mislim da svi generalno gledamo isto. Ja lično sa kolegama sa kojim radim, ne pričamo o tome, mi pričamo o životu, kako preživjeti. Kad će plata, šta kupiti od plate, može li sve da se podmiri, obaveze. A da smo u istim problemima oboje, da više se ne gleda na taj više toliko rat, i u tom smislu u tom momentu, a imamo iste poglede na taj način suživota. Vjerovatno onda se sa takvim ljudima i družim, ako je i njima normalno da sa mnom komuniciraju i rade i žive da razmišljamo na isti način. Oni koji vjerovatno nemaju takvo razmišljanje, sa njima se ne družim i ne komuniciram. Ne znači da bukvalno ne komuniciram ne provodimo više vremena zajedno, možemo mi komunicirati u prolazu. Ali ništa ozbiljno.

Ž4: Ja mislim ovdje da je Banjaluka malo specifična, što se tiče, mi ovdje 500, da ne lupam, godina koliko Bošnjaci i Srbi žive ovdje na ovim prostorima. I prije rata, pošto sam bila djevojčica kad je rat počeo, i sad, uvijek se provlači naša egzistencija, obična ljudska lična pitanja, kako da preživiš. I s tim se većinom bavimo. Tako da ja imam taj utisak, kad komuniciram sa kolegama koji sa mnom rade a srpske su nacionalnosti, i oni imaju isti problem kao i ja, šta za ručak primjera radi, kako dijete usmjeriti, pošto sam roditelj, kako dijete vaspitati, s obzirom na ove teme u koje ja zapadam sa raznim informacijama jesu li pogrešne ili nisu, mislim da i oni isti tako. Da imamo u suštini isti problem. Kako prevazići sve to. Ista nadanja, iste težnje, da to jednom prestane. Možda sad progovaram kao i roditelj zbog toga što ne bih htjela da moje dijete da nakon 50 godina, što on nema veze, rođen je poslije rata 25 plus godina, o ratu će možda sam nešto izučavati i u interesu mi je da ta malo tema, a da neke druge teme koje bi nam svima koristile, i pomoću kojih bi mogli prevazići te naše sada uslovno rečene razlike. Jer na prvo oko mi nemamo razlika, ljudi smo od krvi i mesa, svi imamo iste potrebe, samo ta vjera koja po meni nije nikakav problem, da se moliš Bogu na način na koji ti smatraš i želiš i to je tvoje, pri tome ne vrijeđajući moje neko osjećanje, da li ja to želim ili ne želim, ti sebi ja sebi. Al da možemo opet kvalitetno... i kad moramo i kad ne moramo, i da želimo istinski da se družimo i razgovaramo i da smo manje ispred tih ekrana i internetima, da ovakva neka priča kao što je današnja grupa, kad se nađem na takvom mjestu lakše mi je i ugodnije vrijeme provesti. Da taj malo se rat i te neke ružne teme zaborave, ali treba se znati o tome ali na koji način, sad je samo do nas kako ćemo to nekome prenijeti ili nama neko.

Ž7: Što je M5 rekao pomirenje, i kad smo otišli na more, djecu kad smo odvezli, ista je tema pomirenje, ja bih drugačije formulisala sama sebi kako mi i dalje živimo, suživot, kako živimo, kako ćemo dalje živjeti, od čega ćemo živjeti? Kako ova djeca dalje kad završe fakultete? Čime će se baviti? Ajmo više da ne pričamo o pomirenju. Kako ćemo graditi fabriku?

V: To je vaša verzija pomirenja?

Ž7: To je moja verzija pomirenja, jer čim ti imaš nešto da radiš kad završiš školu, svoju egzistenciju da vidiš gdje je, biće i pomirenje i suživot i sve. Jer zna se da ekonomija diktira sve. Al ovdje u interesu izgleda nekome nije. Jedino običnim ljudima, obični ljudi su bespomoćni. Da više tu temu preskočimo, mi je već 20 godina gdje god da idemo, ta je tema pomirenje, nije suživot nego pomirenje, ali ajde da idemo dalje, sa čim da se bavimo, kako, na koji način, kako živjeti, preživjeti, kako razvijati ekonomiju, gdje su nam fabrike. Da ne budu javne kuhinje, nego fabrike. E to ovoj djeci treba sad i čim imaš ti radno mjesto, svoju egzistenciju, automatski imaš i pomirene i suživot. Da ne razmišljaš kako ćeš preživjeti od 1. do 1. ili je na socijali ili bilo šta... Nego da idemo mi dalje, kako na koji način, da se bavimo ekonomijom i drugim stvarima. Mi smo podmireni ako imamo to.

M4: Ja ću odgovoriti i na treće i četvrto pitanje pošto se nisam bio javio. Mislim da treba još dosta vremena da prođe da se to...

V: Šta znači dosta vremena?

M4: Pa dosta vremena da se to slegne sve, i pomirenje i to sve.

V: 10,15, 20 godina, 30?

M4: Pa dabogda da ja doživim, ja bih volio da ja doživim da ne gledamo ko je koje vjere, da pomognemo drugu, ja bih volio da to doživim, ali iskreno čisto sumnjam. Ne vjerujem, zbog nekih razloga, jednostavno to razmišljanje mladih, jednostavno ima dosta različitih mišljenja, mislim jednostavno treba još dosta vremena.

V: Drugi dio pitanja?

M4: Pa to je to.

V: To si sve objedinio u jedno, dobro. Da li mislite da li je pomirenje onako kako ste ga vi definisali u prethodnom dijelu moguće između Srba i Bošnjaka u BiH? I u zavisnosti od toga da li mislite da jeste ili nije, zašto to mislite? Maloprije smo razgovarali i došli smo do nekih zaključaka, vaših, ličnih, šta je to pomirenje, e sad dolazimo do pitanja da li je to isto pomirenje moguće. Definisali smo ga i sad bi ga trebalo primijeniti, da li je moguće?

Ž6: Opet se vraćamo na politiku. Da nema političara i njihovog zakuhavanja, narod bi davno živio... Pa narod i sad živi skupa zajedno, rade zajedno, znači da njih nema, da pričaju možda o nečemu drugome, o gradnji fabrika, o radu i kako unaprijediti nešto, i stanje i pomaganje, da stvori svima egzistenciju jednaku, mislim ne jednaku, da stvori za sve pa kakav takav posao, sigurno bi tu bilo pomirenje, narod ne bi pričao o ratu

V: Misliš da oni to mogu ili ne mogu?

Ž6: Mogu oni to, ali neće. Tako da u tom smislu... Da se grade fabrike, da se gradi proizvodnja, da se bilo šta u tom smislu usmjerava, da narod radi, da se zanima nečim drugim, a ne sjedenjem pred televizijom i gledanjem narodne skupštine. Moglo bi se, naravno.

M4: Zna to nekad biti interesantno, ako ništa slušati bar da se nasmije čovjek. Pogotovo ako prebacimo na Hrvate, Pernara i tako dalje...

V: Misliš da je moguće pomirenje?

M4: Mislim da jeste, ali ipak ono što sam govorio, ja se oko toga slažem i ne bih da nikog ovdje ubjeđujem, ali mislim da trebaju da prođu godine da se pruži ta ruka pomirenja.

Ž4: Pa pružena je ta ruka, samo koliko možemo mi to sve da ostvarimo.

Ž7: Ne trebamo mi puno pričati, znači političari nam diktiraju kako ćemo mi živjeti, oni na vrhu države.

M5: A ko je izabrao te političare?

Ž7: Pa ovaj narod, e sad pitanje je i ovaj narod je li izabrao te političare, da se mi razumijemo, znamo mi svi kako se to kreće, što M4 kaže, pa sramota je gledati tu skupštinu kod nas, ne treba je više, samo što se nisu istukli. I šta će ova djeca da nauče, ti stariji od tih političara koji su učestvovali u tom ratu, koji su trebali da naprave pomirenje. Zna se šta je kočnica, više se ne tučemo, rata nema više, znači treba da nas puste ovi gore, i da oni u stvari državu vode. Ovaj narod normalno da je kriv, ali zna se i kako taj narod se bira više... Znači zavisi od vrha, jer djeca zavise kakvi su im roditelji, e tako i ovaj narod zavisi kakve su im vođe.

M5: Znači treba doći vertikalno, gore sa...

Ž7: Pa po meni i treba. Bez obzira na sve.

V: M5e. misliš li da je moguće pomirenje?

M5: Pa naravno da je moguće, samo to...

V: Zašto misliš to?

M5: Pa evo počeli smo od nas, eto gospođa je definisala obične ljude, među nama tu vjerujem da i nema, ali tu treba u vertikali gore uspostaviti... Da ti obični ljudi izaberu nekog svog istomišljenika koji će ih predstavljati u onim organima koji služe za realizaciju dnevno-političkih, socijalnih...

V: A zašto ih nismo dosad izabrali?

M5: To je problem, mislim da mi generalno kao nacija bilo koja, narod u cijeloj Bosni i Hercegovini, nismo mi navikli na demokratiju i na razumno mišljenje. Ne oslanjamo se mi puno na racio svoj nego na nešto drugo koje nas vuče, a to i uveliko diktiraju i ove socijalne prilike, jer glasovi se kupuju masovno, nemamo nekog sistema biranja, gdje mrtvi u jednoj opštini imate veći broj glasača nego broj stanovnika punoljetnih... svakako se to bira ali mladi ljudi generalno koji žele promjenu, oni to pričaju na ovakvim skupovima a konkretno kad trebaju da izađu na izbore oni ne izađu, imamo izlaznost malo veću ili manju preko 50%.

V: Zašto misliš da je tako?

M5: Jednostavno mladi ljudi nemaju nadu u nekoga da će moći promijeniti ovdje nešto, mi smo davno napravili takvu strukturu države i tu ne funkcioniše nikako. Na nekom nivou vlasti mora se rasuti nešto, i onda u ovakvoj strukturi države dosta i dobre teme ne prolaze jer država je podijeljena tako, baš onako kako bi se zadržavale te razlike, i narod koči u nekoj stagnaciji, sve jedna pozitivna prilika na nekom nivou u toj vertikali se zaustavi negdje gdje ne odgovara nekome. A vrlo teško je razumno postupiti i izabrati nekog koga ti misliš da će težiti ka tim nekim socijalnim promjenama i boljem životu, uglavnom se sve bazira opet na nekoj tamo opasnosti od nekog trećeg, jer ako ti mene ne izabereš, oni će tebe... ti ćeš izgubiti status, makar kakav takav bio... Ali generalno mi svi nemamo nikakav status, mi smo potlačeni u ovom sistemu.

Ž5: Ja sam žena koja ima podosta godina, a ekonomista sam po struci pa onda oni priznaju brojeve, i iako je moj nekakav radni vijek i život prošao ali sam jako, da ne kažem ljuta na ovaj mladi svijet, što ne razgrće nas stare, ne bori se za sebe, pa kad mi kažemo što ne mijenjamo... Mi se svi ljutimo na svoju ekonomsku, političku, i svu, taj status, nezadovoljni, obični ljudi. I kažemo pa ovaj ga je izabrao, pa ovaj svoga je izabrao, ajd sad da uzmemo izlaznost je 50%.

M5: Naštima se.

Ž5: Maksimalno, odnosno naštima se 50%, od tih 50 onaj ko je u vlasti dobio je 27, 25%, znači nama vlada onaj koji je dobio 15% glasova, jel tako? Šta mi hoćemo? On se bori za vlast i došao je, svako dolazi iz određenih ciljeva na vlast, određene pozicije, ima određene ideje, političke, vjerske, ekonomske, i ide na izbore sa programom. Nas 100%, mi svi izabrali smo i vodi nas neko, čiji je program... koga je izabralo 15% ljudi. Moramo se mi boriti svojom izlaznošću i svojim glasovima. Ne kažem da nema ovih manipulacija, to ti je da ti mozak stane. Ali ipak da 70% ljudi izađe vjerujem da bi... znači i do nas je. Brojke su neumitne, one govore da mišljenje 15% ljudi vlada sa 100%. Ali, zbog nas, zbog naše pasivnosti, svih generalno u Bosni i Hercegovini.

V: Šta je najmanje što treba da se ostvari, da bi nivo pomirenja bio prihvatljiv? Po vašem mišljenju, šta je neki minimum koji bi vi prepoznali?

Ž4: Po meni, minimum ako pričamo, je prestati, ili u značajnoj mjeri ne govoriti, smanjiti taj vokabular koji ima primjesu ratnog prefiksa, te nekakve tematike... Tema, koje se bave time. Da stalno i non-stop samo ko tralala Švabo, što se kaže, uvijek samo ta tema, kad bi se to manje plasiralo, manje bi vamo imali onda efekat, prenosi se to na svakodnevni život ti se uvlači takav problem. Sve što se manje o nečemu priča, manje pridaješ značaja, tokom vremena to iščezava. Isto kao na primjer s nekim starim zanatima, ne baviš se time, nema nasljednika i to potpuno umire. Tako da za možda 30 ili 50 godina kad bi se u medijima smanjila taj javnost, kad bi bilo tog filovanja na taj način, kad bi bilo manje tog ratnog prefiksa, sve što nosi uz rat, da manje bi to bilo tema za razgovor, sve da se to smanji na minimum. E sad kako naći načina, metoda nečim drugim se baviti, nije to jedina tema o kojoj... 25 godina plus se priča, a 25 godina plus znam tema koje su važnije od rata, a nikad se nisu, ili su se 2% progovorila, 2%. Da je bilo na kakvim konkretnim skupovima, radnim mjestima, školama, u svim slojevima društva se više provlači priča o ratu, što ne kažem da ne treba, nego samo smanjiti, a dati značaj nečemu...

V: Neke druge životne vrijednosti da dođu više u prvi plan...

Ž4: Jeste. Zbog mladih, zbog tog našeg napretka, da želimo napredak, da želimo evropski način života, hoćemo u tu Evropu sa prefiksom rata, iako se u Evropi svašta dešava, ali oni nas neće tako pustiti, bar tamo. Eto da bi se dodvorili što i imamo i običaj dodvoravati se svakom živom, onda bar da bi se dodvorili, smanjiti zbog toga nekog ko te sluša stalno, da makar manje se počne pričati o tom ratu a vrše o nekim drugim temama značajnijim za život, svih, i Srba i

Bošnjaka, kako god da se ko deklarirše a želi da živi ovdje, i bar misli da treba da opstane na ovaj ili na onaj način.

Ž6: Slažem se sa Ž4, samo smanjiti tu medijsku priču o ratu.

Ž7: Mogu li ja samo... Taj medijski rat ne provodi narod, obični ljudi, nego upravo političari, ovo što mi govorimo stalno. Jer mi smo bespomoćni. Samo što sam ja često ljuta i na mlade ove. Oni se slažu, oni komuniciraju, imaju suživot, ali moraju malo veću aktivnost biti. Malo aktivniji, a ne da kaže, e šta oni gore rade, ne može se njima ništa. Može, i prije je bila omladina. I prije je bila radnička klasa, pa je malo bilo drugačije. Bar mi koji nismo gore u politici, obični ljudi, da im malo pomognemo da idu naprijed. Jer niko se od tih političara ne zapita zašto ova djeca odlaze vani. Njih to ne interesuje. Znači, mi moramo uzeti stvar u svoje ruke, nama država ne funkcioniše, to nek je nama jasno. Ovi u stvari političari gore... Mi nemamo izbornog zakona, da ne idem... Prema tome, ova omladina, vi morate da uzmete stvar u svoje ruke. Priča ne, priča se zaboravi, nego aktivnosti. Jer mi svi radimo, živimo, saradujemo. Oni nas normalno mediji filuju. Znači na omladini je da idu naprijed, da izlaze na izbore, da se organizuju. Jer ova gore vlast njihova, znamo mi kako je to i šta je, mi pričamo o tome, ali ajmo mi uzeti stvar u svoje ruke, pogotovo vi mladi, izađite fino na izbore, vidite kako će se to deklarirati onda, pa onda na vama je i nema drugo. Mi što smo se svađali, mirili to je drugo. Treba stvar uzeti u svoje ruke. Država, to je na mladima. Ne da pričaju, nego aktivno da učestvuju, a ne da nas zavađaju, odnosno vas. Vi ne znate o ratu, uzmite stvar u svoje ruke. Evo počela je predizborna kampanja, nemojte slušati, imate, mladi ste, znate kako treba. Znači nemamo vlast, njima ovo odgovara ovako, znači što je slabija ekonomija, što manja proizvodnja, mi slabi, imaju nas fino u šaci, rade onda šta hoće.

M4: Evo ja sam izašao na prošle izbore, prvi put, imao sam 18 godina.

Ž7: Pa dobro izašao si ti jedan, ali ajd povuci sve ostale.

M4: Kako da ih povučem?

Ž7: Pa fino, treba izaći i svoj glas iskoristiti i oni stavljaju mrtve tamo, sad nema šta ne stavljaju, i vaš glas iskoriste, ti ga zaokruži ili ga prekriži, uradi bilo šta, ali ti izađi, to je tvoja građanska dužnost, i tvoja i moja i svačija. Vi neizlaskom njima omogućavate da vam ovo rade. Nema, kažeš neću, meni je ovo dosadilo, meni ne da je ovo dosadilo, nego više, ja više ne znam, meni je to više muka, muka! Jer 20 godina ja slušam ovu istu temu. Kaže pomirenje, ma s kim sam se to svađala. Sad oni nama neko odozgo nama naredi, mi ćemo svi igrati i pjevati. Prema tome znači nije do običnog naroda, ali jeste. Izađimo na izbore, podignite i revoluciju

neku, šta će ovo se više ovako ne isplati... Eno kod Ekvator banke svaki dan, stoje, pišu se i odlaze vani. To niko ne primjećuje ovdje. Znači, nismo mi u pitanju, obična raja.

Ž6: Zapitaće se ti političari ko će glasati kad svi odemo.

Ž5: Naći će se.

Ž7: Ma njima ni ne trebamo, oni imaju svoje.

Ž6: Ovi mrtvi, iskopaće ih.

Ž7: Neće se oni, ali trebaju mlađi, mlade ove trebaju, odlaze djeca. Hoće biti bijela kuga ovdje? Neće imati ko da izađe.

V: Šta mislite da su spremni da pruže Bošnjaci kao grupa da bi došlo do ostvarivog pomirenja?

Ž5: Ja ne znam šta bi trebalo nekom pružiti kad se nisam sa nekim posvađala.

V: A šta vi ste lično spremni da pružite nekom drugom da bi došlo do pomirenja ili i dalje mislite...?

Ž5: Ja opet svoju priču provlačim, ja se nisam sa nekim svađala pa se nemam šta sa kime miriti. A cijelo vrijeme rata sam bila u Banjaluci, i inače u životu, i svoju sam decu učila da se odnosim prema svakom kao prema čovjeku i da se odnosim prema svakom onako kako bi ja željela da mi drugi se odnosi prema meni.

M5: To je taj odgovor.

Ž5: To je taj odgovor.

V: Šta je najmanje što očekujete od druge grupe, od Srba, za pomirenje?

Ž5: Isti odgovor, jer ne mogu ja uopšte komunicirati ako taj neće sa mnom da komunicira. Ono što dajem to i očekujem. I mislim da je... nije mislim, nego u svim narodima i nacijama ima onih sa kojim mogu i ne mogu, odnosno ako neko hoće sa mnom da komunicira. Prema tome jedan normalan ljudski razgovor i uvažavanje i poštivanje.

V: Ostatak grupe se slaže. Vidim po klimanju glave.

Ž7: Dvosmjerna ulica.

V: Prema vašem mišljenju, koliko se daleko trenutno nalaze Srbi i Bošnjaci od takvog pomirenja?

M5: Mogu li ja jednu repliku... Živimo ovako u međunacionalnoj zemlji sa tri konstitutivna naroda, mislim da mi vršimo diskriminaciju jer spominjemo samo Srbe i Bošnjake, a Hrvata nema tu... Moramo poštovati ustavni poredak.

Ž5: Da ne budemo na dnevniku.

V: Apsolutno se slažem, međutim trenutno je ovo samo ove dvije grupacije. Koliko su daleko jedni od drugih?

M4: Pa, puno daleko. Ja sam uvijek različit od ostatka, evo baš je M5 govorio da sam ja dosta različit, da imam uvijek neko svoje daleko mišljenje od drugih.

V: Da li misliš da su daleko ili blizu?

M4: Daleko.

V: Da li neko misli drugačije?

Ž4: Ne bih ja rekla da M4 misli nešto posebno, jednim dijelom možda svi mi mislimo na isti ili na sličan način, samo te specifičnosti šta ko vidi nešto u nekom drugom ili očekuje od nekog drugog. I taj neko drugi dal očekuje isto ili još više od suprotne strane, od onog preko puta.

Ž5: Sad kad razmišljam i slušam M4, M4 je... neću reći unuk, ali mi može dijete biti, malo sam se zamislila, zabrinula sam se, zato što tako mlad čovjek misli toliko godina. A možda je u pravu da toliko treba godina. Ali možda ja želim i posmatram tako ili krećem se u takvom okruženju. Jer ja biram sebi prijatelje i krug ljudi u kojem ću se kretati, jer ne krećem se ni među svim Bošnjacima, neću sa nekim ko mi širi neku negativnu energiju, sa kim ne moram i neću. A možda je M4 realniji u svojim procjenama, jer kako sad stvari teku možda će nam stvarno trebati dugo. Jer kad pomislimo, ja znam i ovi iz vana, familije je dosta vani, odmah počnu neke ratne teme, i ja odmah zaustavim i kažem ej ljudi vi ste još u 95. ili 92. godini, pa mi živimo ovdje, ja hoću da živim svaki dan kvalitetno, da živim kao čovjek. Ostavite vi to. Ne pričate vi tamo u Americi, Švedskoj stalno svaki dan o ratu, vi se borite kako ćete zaraditi, kako ćete uspjeti u životu, pustite da i mi tako, da i kod nas nije stalno 92. dajte da je 2017, da smo približno makar kao vi. Nećemo nikad biti što se tiče ekonomije...

M5: Kao što kaže gospođa Ž5, da mi živimo, ovi što su tamo negdje izvan, oni još uvijek misle da mi držimo ratne sjekire svaki dan tu, tako su meni i ova pitanja malo formulisana. Što pomirenje, rat, stvarno su nas malo da kažem smorila. Pisala ih je vjerovatno djevojka iz Srbije, i onda oni još vjerovatno imaju osjećaj...

V: Ona je tu već 2 godine i siguran sam da je poprilično upoznata sa cijelom situacijom.

M5: Ali imamo osjećaj da ne vide konkretnu situaciju kako se dešava, da ljudi onaj, žive... Možda još uvijek neko ima percepciju da u onoj Bosni tamo...

V: Ti misliš da je pomirenje već tu i da je većina od te dvije grupe zaista i iskreno istinito izmirene?

M5: Pa ja sad ne mogu na nekom generalnom nivou... Pa što se tiče mog okruženje ne vidim sad tu neke konflikte.

V: A to je okruženje od 5, 10, 15, 20 ljudi?

M5: Pa i šire, ali to su, mi svakodnevno ulazimo u neke konflikte vezano za posao, za rad, bilo šta, ali sad da se ulazi u te nacionalne konflikte svakodnevno, ne vidim to, jer ljudi se bave, svako se bavi svojim poslom i svojom egzistencijom.

M4: Ja od srca bih volio da doživim to pomirenje, baš ono od srca, ali nisam ni sa kim zavađen, nit volim da budem s nekim zavađen. Meni najgore životu što bude jeste da se neko naljuti na mene, to me baš nekad pogodi. Ne volim da budem ni sa kim ljut. Al mislim da ne vidim tu, kako bih rekao, način pomirenja ne vidim uopšte. Vidim kad je Božić, kad je Nova godina srpska, nebitno više, primijeti se taj naboj što kaže M5. Baš vidim gdje idu prvo, jeste kroz Šehere, a zašto kroz Šehere idu, i mašu zastavama, zašto? Više mi je očigledno. Zašto za Ramazan kad se ljudi mole, kad izlaze iz džamija, zašto gađaju kamenjem, mislite iz ljubavi da gađaju? Budimo realni. Od srca bih volio da to ne bude, da vidim jednu, da prođe jedna godina u mom životu da ne vidim to, ja bih bio presretan u životu.

Ž7: Ja shvatam da si ti u pravu što to vidiš, gore živiš, ali ja ipak mislim da to rade male grupe i da je to opet sa nivoa odozgo, s nivoa gore, države, politike, stranaka. Hajmo uzet nas kao Bošnjake, pa pogledaj šta oni rade između sebe, gdje je njihov suživot, gdje je njihovo razmišljanje o omladini, o radu, o životu, šta treba još da dočekamo, šta smo dočekali. Tako da to se dešava i ja vjerujem to su grupe i grupice, to svugdje ima i u Federaciji i kod nas, jer ja uzmem naš narod pa gledam da je došao neki kijamet, belaj ne znam ni ja šta je ovo, ali kad bi narod pustili ovi gore ja mislim da bi to bilo sasvim drugačije.

M4: Bio sam u Federaciji dosta puta, bio sam u Zenici, u nekim gradovima, vidim kad je Božić pravoslavni u centru grada stavi se natpis: Mir božiji, Hristos se rodi. A mi smo za Bajram u Šeherima, mislim to nije grad uopšte, to ima 4km, stavili tablu Bajram Šerif Mubarek, šta je bilo naveče, penjali se ljudi na banderu, hoće da sruše.

Bošnjaci Sarajevo 1

V: Šta je za vas pomirenje?

Ž8: Ja ne vidim da smo mi uopšte u nekoj svađi, osim u političkom pogledu, naši političari se konstantno svađaju. A mi generalno kao ljudi ne. Bar mi, moja generacija...

V: A što znači pomirenje između Bošnjaka i Srba?

Ž8: Da se družimo.

Ž9: Pomirenje generalno znači prevazilaženje određenih situacija. U ovom slučaju konflikta koji se desio. Za jednu stranu to je genocid, za drugu stranu je to građanski rat. Pomirenje između Bošnjaka i Srba se ne može desiti iz razloga što oni koji su na vlasti bilo gdje i na bilo kom nivou da li na državnom ili međudržavnim odnosi. Govorim o međudržavnim odnosima BiH i Srbije u ovom slučaju. Nekako kroz sredstva javnog informisanja produbljuju jaz kod običnog čovjeka. Moja generacija koja se sjeća rata, koja je preživjela rat, mi smo nekako operisani više od toga, to je presipanje iz šupljeg u prazno, moramo nastaviti živjeti, nemamo svi sreću da odemo iz ove zemlje. Jako je... . problem je što i današnji roditelji mlađih generacija produbljuju jaz između Bošnjaka i Srba pošto o tome razgovaramo, zato što uvijek je priča nemoj vjerovati onom drugom, znaš šta se desilo devedesetih. Ja lično nemam problem sa tim, patila sam i od jednih i od drugih, pa čak i od trećih. Ja imam prijatelje koji su i Srbi i Hrvati i Bošnjaci, znam da na njih mogu računati u bilo kom dobu dana ili noći. Naravno ne mogu zaboraviti ono što mi se desilo devedesetih u ratu, ali moram nastaviti živjeti sa tim, jer bilo šta da se desi ne može vratiti one koje sam ja izgubila, ni moje godine, ni moju porodicu, ni bilo šta drugo. Znači ne može se ništa vratiti. Uvijek se priča o tome da pomirenje će se desiti onog momenta kad, ne znam, se izvrši pravda, kada oni koji su krivi za zločine, budu odgovarali za zločine. Opet kažem ni takva stvar neće vratiti sve one koji su i jedni i drugi i treći izgubili. Tako da mislim da je to sve neka... pomirenje se neće desiti sve dok se ne smiri politička igra koja se dešava na ovim prostorima. Zbog političke igre imamo problema i u obrazovanju, zbog političke igre imamo i ustav kakav imamo, zbog političke igre sve se dijeli na tri, država nam je podijeljena na dva entiteta. Jako je teško objasniti djetetu koje, ne znam, danas ima lupam deset godina šta se desilo devedesetih, jer će svako dati drugačiju verziju, ne postoji jedinstvena verzija istorijska onoga što se desilo. Svaka strana ima svoju verziju istorije i to je najveći problem.

V: A za tebe konkretno pomirenje kad bi ga mogla definisati između Srba i Bošnjaka šta je to? Nešto vidljivo, nešto...

Ž9: Pa pružiti mladima šansu u svakom aspektu života od vlasti preko mogućnosti zaposlenja, normalnog odlučivanja bez uticaja drugih ljudi. Znači lično, donošenje ličnih odluka zavisno samo od sebe samog. Znači ništa drugo.

Ž11: Za mene pomirenje predstavlja zajedničko druženje i ne gledanje u to kako se ja zovem i odakle sam, znači veliki problem je što od malih nogu se uči da su različiti, mislim kako da kažem, da svi...

V: Reci... .Govorila si da su neki drugi, da su drugačiji

Ž11: Pa jeste, od početka, od malih nogu se djeca uče da se razdvajaju i mislim da se to nastavlja i dalje kroz njihov život, počev od osnovne škole, školovanja, pa do zapošljavanja i svega živog. Znači za mene pomirenje predstavlja da smo zajedno i da se družimo i da se svima pruži ista mogućnost. Sinoć baš čitam neke konkurse za posao i mislim postavlja se uslov da neko je, mislim ne može se prijaviti ukoliko živi u Federaciji.

Ž12: Za mene konkretno pomirenje znači da ljudi žive bez nekih predrasuda, da ne treba pridavati na nešto što se desilo prije, da se desio taj genocid prije, da prihvati na primjer da se taj genocid desio, jer jedino tako možemo po meni u suštini nastaviti dalje i živjeti

Ž11: Još samo da dodam... za mene pomirenje predstavlja i slobodu odlaska u sve gradove, bez straha da će ti se nešto ružno desiti ako se ja zovem Ž11 ili kako već

Ž10: Za mene je pomirenje ulaganje u obrazovanje od malena, znači zajednički, pogotovo sada kada smo mi odrasli. Ne gledati, upravo ono što su i ostali govorili, ko se kako zove, nacionalnost skroz zaboraviti, već da svi znamo da smo svi jednaki, prvo kao ljudi, a onda kasnije i kao individue. Pomirenje za mene znači da treba da, kako sam već rekla, ulagati u obrazovanje i stvarati jednu jedinstvenu državu koja neće imati ovakvu političku situaciju, kao što danas imamo. Znači da imamo jednu jedinstvenu i suverenu državu, a ne sa mnogo problema, koji se sada čini, a i nažalost u budućnosti će se sigurno činiti, nerješivim ako mi ne budemo svi jedinstveni i zajednički istrajni ka tome da riješimo

V: Da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata? I po čemu to vidite, ako jesu?

Ž9: Nisu pomireni. Postoje individualni slučajevi, u nekim malim selima, gdje su ljudi povratnici i jedni i drugi žive zajedno bez problema. Iz prostog razloga što tamo nemaju dostupnost, ne znam, televizije, interneta, nemaju uticaja političkih vladajućih struktura. U

takvim mjestima postoji pomirenje. Što se tiče ostalih, u Sarajevu postoji ajde da kažemo, uslovno rečeno postoji pomirenje, zato što je Sarajevo veći grad, u manjim krajevima jako se osjeti to, ta nemogućnost pomirenja. U Sarajevu kad nekog vidite na ulici nećete tražiti onaj Srbin, onaj Bošnjak, nego ćete vidjeti čovjeka, šta ja znam ko je on. Ali nema nema, nismo pomireni.

Ž8: Ja ne znam. Mislim da nisam kompetentna pričati o tome zato što ne znam previše o tim nekim ljudima, pomirenjima, malo ih je u našem okruženju, Srba konkretno. Ja se sa njima družim, onoliko koliko ih ima, i nama je okej. Ne načinjemo teme rata, politike i mislim da je to jedina stvar kako bismo se mi mogli družiti. Mislim da se ne bismo slagali kada bi počeli o tim temama, vjerovatno zato što i oni žive sa roditeljima koji ne razmišljaju kao mi Bošnjaci, zato što njima genocid nije genocid. Normalno oni neće sebe kriviti i niko neće svoj narod okriviti. Prva stvar jeste da kod nas u Sarajevu, konkretno Istočnom Sarajevu ljudi veličaju ratne zločince, mislim nije bitno koje si nacionalnosti uopšte nego ne možeš veličati čovjeka koji je naredio ubijanje hiljada ljudi. Bez obzira da li si ti Musliman ili si, ma bilo ko da si, ne možeš veličati takve ljude.

Ž9: Ne slažem se sa ovim što je Ž8 rekla da ne možeš sakriti činjenicu da tvoj narod nije počinio genocid, ja se ne slažem sa tim, jer nisu svi Srbi počinili genocid. Znači ne mogu ja optuživati cijelu srpsku naciju da su uradili genocid, krivi su pojedinci, ali se slažem za to što kaže da se mora priznati genocid, ali ne možemo kriviti čitavu jednu populaciju za to. To je genocid koji se desio i strašan je, ali nije se desio samo nama u Srebrenici, desio se u masi drugih gradova, ali ne možemo kriviti cijelu naciju. Ne mogu ja okriviti čovjeka koji živi u Srbiji u Beogradu, Novom Sadu, Zemunu, nebitno, za ono što se nama desilo. Ne mogu. Postoje dokazi imena i prezimena ljudi koji su učinili genocid, i ja mogu okriviti njih, ali ne mogu cijelu naciju. Isto ne mogu dozvoliti da oni, pošto nismo ni mi čisti, nismo ni mi cvječke, kad kažem mi govorim za Bošnjake, jer i mi imamo svojih ratnih zločinaca. Nisu bili u ratu u Sarajevu, ali znam da su se dešavali strašni zločini nad Srbima i u Sarajevu, koliko god mi to htjeli ili ne htjeli priznati, ako hoćemo da vidimo pomirenje, moramo priznati. Tako da smatram da se samo pojedinci trebaju optuživati za genocid i za ono što se desilo, ne čitava nacija. Međutim politika to koristi i onda su svi krivi, a opet kažem uticaj politike.

Ž8: Da se ogradim, ja ne mislim da treba da optužujemo sve Srbe za genocid. Nego sam rekla da vjerovatno ne bismo se slagali, nismo nikad načinjali tu temu o ratu, ali mislim da ne bismo se slagali. Zato što generalno ljudi koji idu sa mnom na fakultet, koji studiraju sa mnom, niko ne želi da živi u dijelu gdje žive Muslimani. Svi žive u Lukavci, Istočnom Sarajevu i tim

gornjim dijelovima, gornji dio Vraca koji pripadaju srpskom, a niko ne želi da živi u donjim dijelovima.

Ž11: Ja mislim da pomirenja, iz moje perspektive, nema između Bošnjaka i Srba iz razloga što je politika takva da i kada bi postojala od nekih pojedinaca želja, sigurno da je ima, ali politika je takva da ne zagovara pomirenje. Sve dok jedni budu imali strah od odlaska u neke gradove, strah da ako se pojave će im se nešto desiti i to ja mislim da pomirenja još nema i da ga neće biti bar u skorije vrijeme, dok je ovakva politička situacija u Bosni.

Ž12: Takođe moje mišljenje je da pomirenja nema. Jednostavno imam prijatelja sve i družim se, ali uvijek je tu ta neka distanca nije to taj odnos kao što je, ne znam, uvijek je to nešto između, ne znam kako jednostavno da definišem to. Mislim mi smo sve u redu i pozdravimo se i pričamo, ali uvijek je nešto, nešto ima između što ne znam tačno kako da definišem, ali jednostavno je tako i smatram da nema pomirenja.

Ž10: Smatram i ja takođe da nema pomirenja, jer u današnjem takvom vizuelnom svijetu gdje imamo Internet dostupan svakodnevno smo izloženi tim tehnološkim informacijama gdje dakle... prvo mediji nas, kako da kažem napastvuju, tim informacijama svakojakim što o Bošnjacima, što o Srbima, a onda kasnije i politika. Tako da bilo da koristimo Internet ili TV ili radio možemo čuti svakojake priče o tome kako Srbi napadaju Bošnjake ili obrnuto, tako da ne vidim ni ja u skorije vrijeme pomirenja. Upravo zbog toga što nećemo prvo da sagledamo sebe kao individue, a onda kasnije i društvenu situaciju, jer sada živimo u sadašnjosti, a ne u prošlosti i treba ići ka tome da gradimo bolju budućnost kako za nas, prvenstveno sada za nas mlade, jer smo mi ratna djeca koja su sada odrasla, a onda kasnije i za ove ostale generacije koje su rođene poslije rata, jer one svakako nemaju pojma ni šta je bilo u ratu ni šta se događalo poslije rata.

V: Pošto ste sve rekle da nema pomirenja, kako biste znale da je ono postignuto? Kako bi to izgledalo nekad? Imate li ideju iz vaše perspektive... sve ste rekle jednog dana, pa kako bi to izgledalo?

Ž8: Da se ja nadovežem na Ž10 priču o informacijama koje svaki dan čujemo u novinama, te informacije gdje se napadaju konstantno kuće u kojima se obavlja molitva: crkve, džamije i ostale stvari. Možda će jedan od prvih koraka biti taj u kom nećemo dirati zgrade, to su obične zgrade i mogu se ja moliti i u stanu realno, ne moram uopšte ići u tu džamiju, ne znam koji je vid napadanja takvih objekata, ako nam je Bog isti. Prva stvar je što mi ne možemo da prihvatimo jeste da smo isti, da smo od krvi i mesa, da smo sačinjeni od istih molekula, DNK

i da ne postoji ni jedna razlika između nas, da smo čak smo i slični i šimpanzama, a ne nečemu drugom. To ne možemo da prihvatimo. A ne možemo čak ni da prihvatimo da mi nismo neko iznad životinja, a kamoli nešto drugo. Previše smo egocentrični to je problem zbog kog nema pomirenja.

V: Kako da dođe do pomirenja?

Ž8: Evo sad sam rekla, prvi korak ne napadanje zgrada, kuća u kojima se ljudi mole. Druga stvar konstantno čujemo napadanje povratnika, uništavanje njihovih imovina od strane nas i njih, možda i to je jedan korak ka pomirenju. Treća stvar što sam već rekla jeste ne treba veličati ljude koji su bili na vlasti kada se odvijalo, koji su naređivali ubistva bio on Bošnjak ili Srbin. Eto to su neke tri, možda još...

V: I misliš da su te tri stvari dovoljne da bi pomirenje bilo potpuno između Bošnjaka i Srba?

Ž8: Pa nisu, nisu sve dok stariji koji nas uče, odnosno naši roditelji, razmišljaju drugačije i ako nas odgajaju po tome da smo drugačiji, da ne vjerujemo jedni drugima nema pomirenja. Na primjer konkretno evo uzeću svoju mamu, mogu se družiti sa njima, nikada joj nije bio problem i nikada nije govorila da razdvajamo po tome ili da se razdvajamo uopšte ili da gledam drugačije na njih, ali da dođe u situaciju da ja budem u vezi sa nekim ko je druge vjere ne, ne dolazi u obzir.

Ž9: Imaćemo jednu državu bez identiteta, imaćemo jedan sistem, nacionalni program obrazovanja, a nećemo imati dvije škole pod istim krovom. Nećemo imati interdržavne granice kao što ih imamo sad, tipa dobrodošli u Federaciju tabla i dobrodošli u Republiku Srpsku tabla. Nećemo imati ljude u vlasti koji propagiraju takozvanu malu džamahiriju ili pripajanje Republici Srbiji. Postići ćemo da imamo istu verziju istoriju onoga što se desilo devedesetih godina. Ovo što je Ž8 spominjala priznaće se krivice odnosno odgovorni za zločine sa svake strane. Tek tad možemo reći da smo hajde da kažem par koraka blizu pomirenja. Ali eto nekako činjenica je da u većim gradovima tipa u Sarajevu sve češće i češće se čuje o sklapanju mješovitih brakova i to mi nekako fascinantno, jer prije rata toga smo imali jako mnogo, jer ljudi se nisu obazirali na te stvari, slavili smo i Božiće i Bajrame i Vaskrse i Uskrse i Pravoslavnu Novu godinu i sve živo. Išli smo jedni drugima u kuće, išli smo na ponoćku i nekako mi je i to jedan od koraka ka pomirenju.

Ž11: Ja se u potpunosti slažem sa Ž9 mišljenjem i isto tako znači pomirenje vidim kada, pošto nam je Internet toliko široko dostupan to kada uđemo na neke stranice da nam se ne nudi mogućnost da čitamo tu stranicu na bosanskom ili na srpskom, jer već tu vidimo razdvajanje.

Mislim ja kao Bošnjak mogu sasvim normalno razumjeti i ako piše na srpskom i ovo sve što je Ž9 rekla.

Ž12: Slažem se, nemam šta da dodam.

Ž10: I ja se slažem sa njihovim mišljenjima i takođe bih dodala da ovu razliku koja nas prati u nazivanju našeg jezika, ja smatram da je to naš jezik, maternji koji mi dakako savršeno razumijemo bili mi Bošnjaci, Srbi, pa eto spomenuću i Hrvati, a eto čak i Crnogorci, samo sa varijantama, ali bez obzira na te varijante koje su standardizovane mi se dakle opet razumijemo i možemo znati šta je ko rekao. Tipa kao što možemo čuti u ovim sad aktuelnim temama kafa, kava ili kahva. Mi znamo na šta se odnosi i ono što bih ja takođe još dodala vidjeće se kao pomirenje kada bismo se mogli svi liječiti. Dakle kad ne bismo imali entitete i strah da li ćemo mi tipa moći iz Federacije ako se zadesimo negdje u nekom drugom gradu se liječiti takođe u tom reonu u Republici Srpskoj ili distriktu. Znači kad ne bude bilo nikakvih razlika, vezano za te političke scene. Dakle, kada bismo imali jednu jedinstvenu zemlju bez tri predsjednika, bez... znači bez tri jezika, tri predsjednika, dva entiteta plus distrikt. Dakle bez tog tri, mi smo znači jedni. I ono što svi treba da imamo na umu jeste da živimo od danas do sutra svi i da ova naša područja i Balkanska područja ostaju drugima i da ono što oni budu doživjeli ja se nadam da će se jako jako stiditi za sve ove gluposti koje sada mi proživljavamo, znači zbog tih njihovih devedesetih, a onda i prije devedesetih, a i nakon devedesetih. Jer ja smatram da su ovo sve gluposti, a imamo itekako dobre kadrove, obrazovane ljude, ali nažalost, moram upotrijebiti ovu riječ, glupi političari koji nas vode samo u što ... Loš pristup i svijetu koji nas doživljava kao glupima, a kada i počnemo razgovarati sa njima itekako mogu vidjeti da smo jako pametni, čak nam i znaju kazati mi nismo znali to, kako vi znate iz tako male države. Ima još dosta primjera za koje sve to možemo da argumentiramo u to kako mi itekako znamo i umijemo, ali eto.

Ž11: Još samo ja da dodam da pomirenje vidim kao kada u obrazovanju se ne bude govorilo bilo u srednjem i osnovnoškolskom da se jabuke i kruške ne miješaju.

V: A šta mislite kako pomirenje vide Srbi? Šta bi oni rekli šta je pomirenje, šta je za njih pomirenje?

Ž9: Ovako kako mediji predstavljaju odnosno kako se pruža slika sa one strane, ajde da tako kažem, mada ja to ne vidim tako. Meni je to bolesno razdvajanje. Mislim da se predstavlja tako da je Srbima super ovako kako jeste jer imaju svoju državicu u državi ajde da tako kažem. I

kako se to predstavlja, odnosno kako političari to predstavljaju kroz medije oni su nebeski narod...

V: Ali šta ti misliš kako Srbi vide pomirenje?

Ž9: Pa njima je super, oni su dostigli ono što su htjeli

V: Svi Srbi?

Ž9: Ma ne, govorim kakva je slika u društvu, kako se predstavlja generalno. Ali smatram da obični čovjek, Srbin, koji živi u Republici Srpskoj se jednako pati kao i Bošnjak sa ove strane, koji ne živi u glavnom gradu. Znači živi od danas do sutra, nema stalni prihod, njemu je apsolutno svejedno jel živi u Republici Srpskoj ili živi u državi BiH. Znači čovjek je operisan od toga, jer se bori za preživljavanje i njemu nije bitno hoće li raditi za Bošnjaka, bitno mu je da ima primanja. Nekako mislim da i ne razmišljaju o pomirenju generalno, mislim, ne znam

V: Misliš ne razmišljaju jer nemaju zašto da se mire ili da su već to postigli ili?

Ž9: Slika koja je predstavljena je da oni smatraju da se nemaju zbog čega miriti, a smatram da obični čovjek bi se pomirio, samo da ima bolji životni standard. Da ne bi bio običnom čovjeku sa bilo koje strane bio problem pomirenje sve dok ima normalni životni standard i da obezbijedi svoju porodicu.

Ž11: Ja uopšte nemam predstavu kako bi za njih trebalo izgledati pomirenje jer mislim da oni i ne žele pomirenje.

Ž12: Ja takođe mislim da oni ne žele pomirenje i da im nije potrebno koliko nama je potrebno, jer nama je baš potrebno pomirenje, nama Bošnjacima. Mislim sa sigurnosnog aspekta, onako da se osjećaš sigurno.

V: A što je Bošnjacima potrebnije pomirenje nego Srbima?

Ž12: Pa čisto zato što se mi svi baš i ne osjećamo sigurno ajmo reći. Ja, ja se prvenstveno ne osjećam sigurno.

V: Misliš da mogu opet napasti, jel da?

Ž12: Pa da.

Ž8: Evo ovako, ovakav tip sjedenja i pričanja su već radili ljudi, tipa Marčelo, Frenki, Edo Majka, gdje su isto pričali mladi sa različitih strana i po njihovom mišljenju oni isto...

V: Čijem mišljenju?

Ž8: Srba, mladih Srba, oni isto misle da je krajnje vrijeme za pomirenje, da nema svrhe da su dvije škole pod istim krovom, da je sve to što se priča da postoji taj neki jaz između priča novinara i samo politički interes.

V: Šta misliš kako Srbi vide pomirenje u smislu običnog života? Šta je, kako izgleda iz njihove perspektive obični život nas u BiH u smislu, kontekstu pomirenja?

Ž8: Isto kao i naše gledište. Da nemaju ni jedni ni drugi privilegiju prilikom zapošljavanja, da se ne gleda jesam li Musliman ili Srbin kad predajem papire za školu, fakultet ili šta ja znam. Čak i u vojsci, mislim na svim poljima postoje neke privilegije mora da bude određen broj ljudi Srba, Hrvata, mora i Muslimana i tako dalje. Baš je Ž10 spominjala te neke konkurse. Onda kad se nudi bosanski jezik i hoćemo li pisati na latinici ili ćirilici, smiješno je. Smiješno je da se svi razdvajaju, u svakom pogledu, u svakoj branši, u svakoj profesiji. Vjerovatno to i njima smeta, pretpostavljam.

Ž10: Mislim da su one i sve rekle, ali eto i ja ću se osvrnuti malo na ovu temu. Ja smatram da jedan dio omladine želi takođe pomirenje, kao što i mi želimo. Dok drugi, recimo oni malo stariji, svakako da ne žele, jer svakako su "napadnuti" tom političkom scenom, medijima i svim ostali što smo već prethodno spominjali. Ali ću se osvrnuti na onaj primjer u Jajcu kada su se ona djeca se zauzela za sebe i za škole pod istim krovom. To je meni recimo bilo neko tako neko da kažem osvježavajuće, pa mogu reći jedan vid koraka naprijed ka pomirenju, jer se vidjelo da i ona žele da žive u normalnoj državi, kao i mi što želimo.

V: Da li mislite da je pomirenje onako kako ste ga vi definisali ostvarivo između Srba i Bošnjaka u BiH i zašto? Da li mislite da je taj način pomirenja ostvariv?

Ž11: Ja mislim da je ostvariv samo u slučaju da oni koji su na vlasti sačine jednu jedinstvenu BiH, zemlju sa zakonom koji će vrijediti za sve i za Bošnjake i za Srbe i za Hrvate.

V: Znači opet se vraćamo na to jedinstvo u suštini?

Ž11: Pa mislim da je glavna prepreka ta politika, oni koji su na vlasti i zakon koji imamo, jer nas razdvaja

Ž9: Opet se vraćam na ono maloprije, znači sve dok imamo ovakvu postavku vlasti nema pomirenja.

V: Da bude drugačija postavka vlasti bilo bi ostvarivo pomirenje?

Ž9: Kad bi krenuli od toga da... Pomirenje je ostvarivo u slučaju da krenemo od toga, znači da narod, kad kažem narod, mislim na građane ove zemlje, bez obzira na naciju, etničku

pripadnost i vjersku i ovu i onu. Kada se dignu ljudi i promijeni Ustav koji je postojeći, koji se zove Dejtonski, koji dijeli državu ovako kako je dijeli. Kada se promijeni Ustav, Ustav je prvi korak, znači mi kad pravimo Ustav i kad kažemo da ćemo imati jednog predsjednika, da ćemo imati jednu državu bez entiteta. Ne trebaju nam kantoni, ne treba nam ništa, treba nam jedinstvo u svakoj sferi života. Znači ništa drugo od obrazovanja, zdravstvenog sistema, policijskog, vojnog... znači apsolutno svaki sistem društveni mora da bude jedinstveni da bi pomirenje bilo ostvarivo.

Ž11: Još samo da dodam da ja mislim da će pomirenje biti postignuto onda kada bude više ovakvih razgovora, znači da budu uključene obje strane mislim i Bošnjaci i Srbi. Kada bude više radionica, prezentacija, više sastanaka i svega ostalog gdje će se mladi družiti.

Ž8: Sve su rekli u suštini, slažem se u potpunosti. To je jedino rješenje- jedinstvo, da nas ne odvajaju u svakoj mogućoj sferi.

Ž10: Ja sam baš htjela da spomenem ovu našu fokus grupu u kojoj evo kroz naš ovakav razgovor sam ja lično, pričam sa mjesta individue, osjetila barem na trenutak srećnom zato što sam zamislila kao tu normalnu "idealnu" državu. U toj državi nema razlika, nisam se osjetila da sam ja kao Bošnjak i da je neko pored mene Srbin ili Hrvat, sasvim svejedno je i mislim da upravo kao što su i kolegice spomenule da kada se ovakve grupe i ostale radionice nekog edukativnog sadržaja i programa, zatim možda i razni koncerti i slično, dakle, ta neka kulturna situacija kada bi se prvo poboljšala u našoj zemlji mislim da bi itekako bila od značaja i da bi se onda pokrenula ta neka priča ka pomirenju i na kraju se i ostvarila.

Ž12: Želim da kažem da će pomirenje po meni realno biti tek za nekih dvadesetak godina i više, jer jedino kada, ne znam, ove generacije tj. starija populacija pomre realno i kada mi mladi budemo mogli uticati, mislim i mi mladi razumijemo i gledamo situaciju sa drugih aspekata, mislim da će jedino se tad to pomirenje i ostvariti

V: Jel misliš da mladi nisu dovoljno jaki i sad da mijenjaju bilo šta pred ovom starom generacijom, nazovimo ih tako, koja je još uvijek u životu?

Ž12: Mislim da nisu, jer procentualno ima više njih nego nas tj. više starije generacije nego mladih koji mogu odlučivati tj. sa osamnaest godina i radno sposobnih, prema statistici.

Ž9: Ja se ne slažem sa ovim, ja smatram da su mladi jaki, ali previše lijeni da se odupru starijoj generaciji.

Ž11: Ja imam drugačije mišljenje, mislim da mladi mogu, ali da im se, čak i onima koji pokrenu takvo nešto, da im se jednostavno ne pruži prilika da nastave sa tim.

V: Šta mislite koliko je vremena dovoljno da prođe da bi došlo do tog pomirenja između Srba i Bošnjaka? Vi ste i evo Ž12 je rekla još dvadeset, trideset godina minimalno.

Ž9: Pa i ja mislim nekih dvadeset, ali Balkan je proklet, sa istorijskom činjenicom da na svakih pedeset godina ima nekog konflikta. Tako da mislim da taman dok prođe tih dvadeset godina dok umru ovi koji su na vlasti i ovi koji nas truju doći će vrijeme novog konflikta. Slažem se sa Ž12 da nam možda treba otprilike još nekih dvadeset godina da potjeramo ove koji su na političkim pozicijama.

Ž11: Ja mislim isto, nekako slažem se sa prethodnim mišljenjem, oko dvadeset godina, ali ja to gledam iz perspektive da dolaze mladi naraštaji koji se neće učiti o tom da bude razdvajanja, već će se učiti da smo jedno i da je druženje i sve ostale sfere života od posla, svega živog uopšte ne treba dijeliti. Znači generacijama vidim to pomirenje.

Ž10: I j se slažem sa tim da otprilike tih dvadeset godina bi trebalo, jer evo gledam danas, ja sam ratno dijete, rođena sam u sred rata, i trebalo je dvadeset godina da bih ja odrasla i došla sad u to vrijeme kad mogu da spoznam sve te predrasude, razlike koje su nastale za vrijeme ili poslije tih ratnih godina, sa tim da ja sad živim u tom dobu koje ide naprijed kako bi se došlo do tih godina kada bi se to možda napokon iskristalizovalo i došlo sve na svoje.

Ž9: Meni je utjeha da su Francuzi i Nijemci poslije Drugog svjetskog rata tj. da im je trebalo pedeset godina da se pomire nakon rata.

V: Šta je najmanje što bi trebalo da se ostvari i koji bi to nivo pomirenja bio prihvatljiv? Znači najmanje na šta pristaju i jedna i druga strana da bi proglasile prihvatljivo pomirenje?

Ž9: Priznavanje ratnih zločina sa svih strana

V: Šta znači priznavanje ratnih zločina, priznati žrtve?

Ž9: Po meni to znači priznati i odati počast žrtvama sa svake strane, znači ne govorim sad samo o Bošnjacima i Srbima, govorim i o Hrvatima, Romima, Jevrejima i svim drugim ljudima koji žive na ovim prostorima, a to nisu samo Srbi, Bošnjaci i Hrvati, pa govorim i o ovim ostalima, jer je bilo i njih kao žrtava. Kad govorim priznavanje zločina mislim da niko nije bio cvječka u ratu, niko, ni jedna strana, tako da je napokon vrijeme i da jedna i druga i sve ostale strane priznaju: "Ok, napravili smo sranje", izvinjavam se što se izražavam tako, ali vrijeme je da to priznamo i da se procesuiraju takve stvari i nekako tek onda vidim da bi narod mogao

reći ok krajnje je vrijeme. Po meni je to prvi korak, mora to, pa tek onda ide sve ovo Ustav, jedinstvo i ostalo.

Ž8: Htjela bih postaviti jedno pitanje ovako kad već govoriš pravili su sranje i sa jedne i sa druge strane, ali možemo li kriviti nas jer smo se branili?

Ž9: Ne govorim ja o vaganju težine onoga ko se branio i onoga ko je napadao. Moje lično mišljenje je da su Srbi JNA napali BiH kao državu, međutim, problem je i što su Bošnjaci u to vrijeme Muslimani u BiH i sve paramilitarne jedinice od sedme muslimanske pa nadalje pravili zločine bespotrebno tj. bespotrebne zločine. Isto kao što su i Srbi pravili bespotrebne zločine. Ne mogu se porediti i ja i ne pokušavam porediti zločine koje su Srbi napravili u Srebrenici, Prijedoru, na Manjači, u Višegradu, Foči sa ovim što su pravili Bošnjaci, ne može se porediti, znači Srbi su pravili teže zločine, ali mora svaka strana priznati to. Ukoliko hoćemo pomirenje moramo i mi priznati da smo ubijali nevine srpske porodice i ne mogu ja očekivati da Srbi samo kažu mi smo pravili zločine i napravili smo genocid, a mi da ćutimo kao zadnje pi**e da tako kažem.

Ž8: Ne znam, mislim ja ne znam ljude sa strane Muslimana koji su učestvovali u tim zločinima...

Ž9: Pa znam ja...

V: Dobro ali šta je najmanje što treba da se uradi, što treba da se promijeni da i mi i Srbi kažemo evo nas kao da smo se pomirili?

Ž8: Ja stvarno mislim da je nama Bošnjacima potrebno to njihovo priznanje, bez obzira jesu li oni učestvovali ili nisu, ali prosto da svako od njih misli da se stvarno desio taj genocid...

V: Samo Srbi su nama dužni da kažu bio je genocid i svi smo zajedno i živimo... ?

Ž8: Jeste, ne mogu da krivim ljude koji su i poslije toga počinili genocid zato što su ga počinili jer su se branili, ne mogu, prosto ne mogu. Ja nisam čitala tu istoriju sa strane Srba, samo sam čitala sa strane Bošnjaka i možda je to moj problem, ali ja stvarno mislim da mi nismo toliko krivi koliko su i oni krivi, jer ne mogu kriviti ljude koji se brane.

Ž12: Ja takođe mislim da treba priznati sve zločine, znači i mi Bošnjaci, a i Srbi, jer jedino tako i na taj način ćemo mi osjetiti, kao i oni, neki spokoj, neko olakšanje... da bar porodice, jer nije nama dovoljno što su oni kažnjeni, što su u zatvoru i što će odslužiti kaznu. Jednostavno treba nam to neko priznanje, to neko olakšanje da se mi osjećamo na neki način dobro i...

V: Znači priznanje sa svih strana... ?

Ž12: Jeste, priznanje sa obje strane.

Ž11: Ja mislim isto tako da je potrebno priznanje i da kažemo da se to desilo, ali znači bez razmišljanja i sa jedne i sa druge strane i želje da se isto ponovi.

Ž10: I ja isto mislim da se treba dogoditi to priznanje sa obje strane, ne sa jedne ili sa druge, nego sa obje strane, znači podjednako. Svakako prošlost ne treba zaboraviti kako se ne bi ponovila. Treba da naučimo na svojim greškama i krenemo dalje, ne ponavljati, znači ići dalje i živjeti u nekom dobru i jedinstvu o kojem smo već prethodno govorili.

V: Šta mislite da su Bošnjaci kao grupa spremni da pruže da bi došli do ostvarivog pomirenja? Ako može evo Ž8 prva da kaže, jer na osnovu prethodnog pitanja po tebi je dovoljno da mi primimo priznanje od Srba i svi smo super, mislim koliko to možemo da budemo...

Ž8: Da, mislim to je prvi korak ka pomirenju.

V: A šta mi, znači jel postoji nešto što mi Bošnjaci kao grupa treba da znamo, uradimo, promijenimo, da kažemo eto ima pomirenja, ono postoji?

Ž8: Ne znam, ja ne znam šta mi njima radimo da se ne osjećaju slobodnim. Prave državu u našoj državi, prave i rade šta god žele, imaju obrazovanje kakvo imamo i mi, traže da se njihov jezik zove srpski i to prihvatimo. U Srebrenici, čak, ljudi uče srpski jezik, a mi smo u Bosni. Mislim da mi generalno ne radimo ništa, da smo mi ovdje, ja ne znam stvarno... Bukvalno nas ismijavaju, ali bukvalno.

V: A jel trebamo nešto raditi?

Ž8: Ja mislim da ne treba.

Ž9: Na početku sam rekla da se ne treba naplata dijeliti od drugih, trećih, ne možemo mi očekivati da stalno plivamo, a da ništa ne dajemo, to je moje lično mišljenje i ne mora se niko složiti sa mnom. Ja sam izgubila pola porodice od strane Srba, pojedinih Srba, a ne Srba kao etničke grupe. Isto tako znam da su „moji“ Bošnjaci koji su bili pripadnici sedme muslimanske šutali srpske glave, da li su to bile vojničke ili civilne, ne znam, ali znam da su to radili. Ako mi ne priznamo da su se takve stvari dešavale... opet se vraćam na to da ono što mi za početak treba da damo je to priznanje da smo i mi pravili... i po meni je to...

Ž10: Ja sam pomno slušala Ž9 i slagala sa njom u svojim mislima. I ja smatram da i mi treba da nešto damo da bismo dobili i za uzvrat nešto, kao što je i u životu tako. I ja mislim da treba da priznamo dakle te zločine ili bilo šta drugo što su oni radili u tim godinama, a i svako ima

grešaka i danas smo toga svi svjesni. Prvo greške priznati, pa onda kasnije dalje ići ka pomirenju.

V: Šta ste spremni vi lično znači kao individua da pružite kako bi došlo do ostvarivog pomirenja? Ako jeste u kojoj mjeri? I konkretno ono što se tiče vas.

Ž11: Ja sam spremna na to da učestvujem u nekim radionicama, projektima, gdje ćemo biti zajedno i Bošnjaci i Srbi. Spremna sam na druženje i na komunikaciju, mislim, u svom životu nisam imala baš toliko prilika ni da se družim niti imam neku bližu komunikaciju, ali sam spremna.

Ž9: Nekako mislim da svako od nas lično treba da kad budemo imali svoju djecu učiti nekom open mind životu. Prihvatanje drugih mišljenja i drugačijeg. Treba da se učimo da ne gledamo ko je ko, nekako mislim da je ono to što možemo lično uraditi i ja to i radim i nekako mislim da pokušavam i mlađim generacijama to prenijeti da se ne razdvajamo.

Ž10: I ja isto smatram dakle da ja lično kao individua treba da se zalažem za zajednicu bez diskriminacije, stereotipa, predrasuda pogotovo, a onda kasnije učestvovanje u bilo kakvim edukativnim programima, pa čak i humanitarnim akcijama. Zašto ne bi ja pomogla nekome i ako je druge nacionalne pripadnosti bio Srbin, Hrvat ili Bošnjak, u našem slučaju, dakle što se tiče Balkana ali na primjer on bio Francuz ili neke druge nacionalne pripadnosti. Smatram da mi kao individue ako krenemo sami od sebe itekako da možemo da doprinosimo, jer ako se mi krećemo u tom nekom našem društvu i vide od nas onda će i oni započeti za nama i sve tako. Možemo mi biti ti pokretači i to kasnije prenijeti na ostalo društvo, a kasnije možda nekada bi došlo do mogućnosti da i političari uvide od običnih ljudi i osvijeste se i oni kada vide šta njihovi građani rade i tako nastupe i oni sami prema državi.

Ž9: Mislim da svako od nas treba da prestane izdvajati ja kao Bošnjak, on kao Srbin, Hrvat. Nekako meni lično to više para uši cijeli život, pogotovo od rata pa na ovamo slušam o tome. Mislim da je krajnje vrijeme da ta stvar ostane u četiri zida, privatno... stvar religije, posto se kod nas vrti oko religije, mislim da religija treba da ostane u četiri intimna zida, a ne da se sprovodi okolo i popuje narodu.

Ž10: Jeste... . I ja smatram da je danas religija postala komercijalizovana, odnosno ne doživljava se u pravom smislu te riječi religija već ide ka drugim domenima i ona je sve samo nije religija i to ona prava, istinska religija koju pravi vjernici bilo koje religije monoteističke...

V: Dobro, nećemo da idemo sad naširoko i nadugačko... jeste li spremni i šta tačno vi lično možete pružiti da dođe do pomirenja?

Ž8: Već ste sve rekli. Naravno da mi svi želimo pomirenje, da se ne osjećamo stalno ugroženim ni mi ni oni i ta ruka prijateljstva eto na bilo koji način.

Ž12: Ja takođe mislim i slažem se sa vašim mišljenjima. Bitno je da se što više družimo, da što više, ne znam, ne gledamo na tu religiju i to i zaboravimo i probamo da se sprijateljimo na taj način da više komuniciramo i da nekako probamo da zaboravimo šta se prije desilo, jedino tako možemo...

Ž11: Imam samo još da dodam... znači Ž10 je bila spomenula slučaj u Jajcu koji se desio kada su djeca tražila da se ukinu dvije škole pod jednim krovom, ja smatram da smo trebali da im damo podršku sa svih strana i da bi mladi na taj način mogli ostvariti.

V: Šta je najmanje što očekujete od druge grupe za pomirenje?

Ž9: Ja od svake grupe kao prvi korak očekujem priznanje.

V: To ste već sve navele i odgovorile... Šta od navedenog tj. od tog što ste odgovorile mislite da je druga grupa spremna da pruži i u kojoj mjeri? Jesu li spremni oni da priznaju? Jesu li spremni, u ovom slučaju Srbi, da pruže to?

Ž9: Srbi, kao etnička grupa, a ne nacija...

V: Ali Srbi u BiH, pričamo o Srbima i Bošnjacima u BiH.

Ž9: Pojedinci će to i već su uradili, ali je problem lidera svake strane, jer su lideri ti koji predstavljaju etničku grupu i prema tome oni prave samo veći jaz među običnim narodom.

V: Znači nisu.

Ž12: Ja iskreno smatram da uvijek ima grupica koje nisu spremne na priznanje, dok omladina i razumni ljudi, mislim studenti koji se već družu sa nama i koji su upoznali nas Bošnjake su na neki način spremni da se pomire, čim sa nama razgovaraju, družu se i sve ostalo, mislim da uvijek ima ta grupica koja nije spremna i koja vodi i podvodi tu neku grupu naroda da nisu spremni, dok preostali ja mislim da su spremni.

Ž11: Ja mislim da mladi naraštaji tipa naše generacije i mlađi su spremni i da priznaju i da ostvare komunikaciju i da se družimo, samo pogledajmo taj slučaju u Jajcu, ali politika koči to. Što se tiče starijih, ja ne mislim da oni žele priznati.

Ž10: Ja se slažem sa Ž11 mišljenjem i ja sam tog stava da mladi jesu, a stari nisu, koči to.

Ž8: Pa to smo u stvari na početku i rekli da treba dvadeset godina da prođe baš zbog tih stvari i ljudi.

V: Možemo iako smo ovo donekle ustanovili, ali prema vašem mišljenju koliko se trenutno daleko nalaze Srbi i Bošnjaci od ostvarivog pomirenja?

Miješaju se sve: Daleko daleko... jako mnogo... 20 godina daleko...

V: Nema niko ništa više da doda? Ovo je bila...

Ž12: Da bar naša djeca dočekaju to pomirenje kad već mi, kako je krenulo, nećemo ni dočekati

V: Sad realno pogledajte, jel postoji realna mogućnost da stvarno dođe do tog pomirenje, ne prema Evropi, već običnih građana BiH?

Ž8: Između građana postoji, ali između političara ne postoji.

V: Znači građani Srbi i Bošnjaci mogu, postoji mogućnost, a političari ne?

Ž8: Ne, njima to ne odgovara, definitivno.

Ž11: Ne znam ja sad ni kako to da definišem, ali gledajući sa strane Bošnjaka gdje je bilo u Prijedoru zabranjeno da izgrade spomen ploču za one koji su poginuli za svoju porodicu, mislim vlast nije bila ta koja im je omogućila. Otuda mislim da postoji ta nemogućnost, ti koji su na vodećim pozicijama to onemogućavaju. Kako sad jedan Bošnjak u Prijedoru kojem je bila pobijena cijela porodica, ostao je tu sam da živi, jer jedan djeda, jedna nana, mislim kako oni, sa koje strane da dovedu do pomirenja kada su u takvoj sredini gdje im je bukvalno sve zabranjeno. Mislim ja sam spremna i govorila sam i da se družimo i da priznamo i da se pomirimo i sa te strane gledamo, ali znate nije prijatno kad odete u Prijedor pa neko iza vas hoda, prati vas u korak, pa je uzeo flašu da vas gađa. Baš ružno iskustvo.

Ž9: Mislim da je moguće, jer opet se nećemo vraćati na ono što bi trebalo da se desi, jer mislim da kad se i jedni i drugi zasitimo od stanja u državi bićemo spremni da preduzmemo te korake. Nekako to je moje realno razmišljanje. Onog momenta kad se zasitimo ovako odvratne situacije u državi i kad prestanemo puštati drugima da diriguju sa nama kao sa pijunima mislim da će se to desiti

Ž10: Ja ću samo upotrijebiti jednu metaforu da ovi besmrtni tj. ovi na vlasti da ih tako nazovem postanu smrtni, onda će se to moći ostvariti i postati stvarno.

V: I što se tiče pomirenja- posljednje... Da li mislite da je uopšte potrebno da dođe do pomirenja između ove dvije nacionalne grupe?

Ž9: Da.

V: Zašto?

Ž9: Pa zato što ako budemo ovako podijeljeni nećemo napredovati ni u jednoj sferi života, apsolutno. Samo ćemo tonuti još više i više i mislim da je krajnje vrijeme da ne dozvolimo, da stanemo sa dopuštanjem drugih zemalja, čak i Americi, NATO i EU da diriguju unutrašnjim uređenjem ove države. Krajnje vrijeme je da se mi probudimo i postanemo jedinstveni, jer krajnje je vrijeme ako mislimo napredovati i ako mislimo budućim generacijama bilo šta ostaviti jer smatram da je ova zemlja bogata i prirodnim i ljudskim resursima, ali ako ovako završimo...

Ž11: Ja smatram da je pomirenje itekako potrebno i sa jedne i druge strane. I to fali i Bošnjacima i Srbima, i tu se posebno vraćamo na ove mlađe generacije i da je potrebno i da generacije i vlast i uložimo više napora da se krene u realizaciju pomirenja, a do sada ja nisam vidjela ništa takvo.

Ž12: I ja isto mislim da je potrebno pomirenje, jer jedino tako ćemo napredovati u životu i osjećati se sigurno.

Ž8: Da, potrebno nam je pomirenje, kao što je Ž9 rekla nema šanse da napredujemo ako budemo vukli na svoju stranu, jer svi tražimo neke resurse i svi ih želimo za sebe, a najviše ih uzimaju političari. Ne vidim baš neku svijetlu tačku bez tog pomirenja, bez tog jedinstva.

Ž10: Ostadoh ja za kraj, i ja isto smatram da je potrebno pomirenje, apsolutno.

Bošnjaci Sarajevo 2

V: Šta za vas znači pomirenje, odnosno šta je za vas pomirenje između Srba i Bošnjaka u kontekstu Bosne i Hercegovine?

Ž15: Pomirenje za mene znači početak prihvatanja jedni drugih takvih kakvi jesmo, bez obzira na nacionalnu skupinu. Dakle, prihvatanje onog drugog u ovom kontekstu Bošnjaka i Srba jedni drugih, i prihvatanje zapravo onih stvari koje su se desile u prošlosti, kao stvari za koje treba da nađemo neki kompromis. Da nađemo, je li, način da dalje živimo u perspektivi na način zapravo da se stvari iz prošlosti iskristaliziraju kroz te neke sudske odluke, da ih svi prihvate. S druge strane, da to ostavimo u prošlosti, da krenemo dalje. Eto to je za mene neki koncept pomirenja koji bi zapravo bio...

V: Znači prihvatanje, kompromis kao prihvatanje sudskih odluka, kakve god da su, sa svih strana?

Ž15: Upravo to.

Ž14: Isto bih se nadovezala ovu kolegicu Ž15, isto da je to, samo da nađemo neki kompromis. Da jedni drugima ne zamjeramo, ne znam, te neke, desilo se ovo, jeste, desilo se i sve to, ali ovaj, moramo nekom tom, nešto i zaboraviti, i jedni i drugi, da bi došlo do nekog pomirenja, ne znam. Ne možemo sad te ratne sjekire da zakopamo, ali možemo prijeći preko tih nekih... Ne može prijeći neko ko je izgubio, ali može... ne znam, da zaboravimo to što se desilo, daj da idemo naprijed, da pokušamo tu neku suradnju, ne znam.

Ž13: Ne znam koliko su uopšte ima dodati na sve ovo, ne znam koliko vam trebaju sad pojedinačne...

V: Ako se slažete, možete reći da se slažete.

Ž13: Samo što bih ja lično rekla, mislim ono kao, pomirenje između Srba i Muslimana, globalno, mislim da nije baš realno pitanje. Ja lično se nisam posvađala ni s jednim Srbinom. Nemam ti više šta reći na to pitanje.

V: Hvala.

M6: Za mene prvenstveno preuzimanje odgovornosti, šta se desilo u prošlosti.

V: S jedne i druge strane?

M6: Da, s jedne i s druge strane. I da nastavimo dalje, naravno, mislim u budućnosti, ali da se ta prošlost, možda to malo zvuči nezgrapno, ali da se odradi šturo na taj način da se jednostavno prihvate činjenice koje su se desile, da je to neophodno. Ja uvijek dajem taj primjer, recimo, Srebrenica, Jasenovac, ako neko negira Srebrenicu, on će negirati i Jasenovac. Recimo ako neki Srbin negira Srebrenicu, da li bih ja trebalo da negiram Jasenovac? Tako sam ja njima u Banjaluci rekao, da su oni ostali frapirani. Ja kažem šta, hoću ja sad ovdje doć i govorit to se nije desilo. Nije postojao NDH, NDH je tako bila u redu meni. To je ono produžavanje agonije. Nije samo produžavanje agonije, nego ste spustili standarde veoma nisko i to nije u redu. Mislim da u tom pravcu treba da ide pomirenje. Jer to su otprilike radili Nijemci poslije Drugog svjetskog rata. Sve do 60. neke oni nisu znali šta se dešavalo. Konc se nazivao kao radni logor, "nemojte o tome, nije ništa bilo, pusti to, Rusi tamo šta se dešavalo u Poljskoj, ništa to" i onda su oni, mlađa generacija se sa tim suočila i to prihvatila i onda jednostavno, dokazi su bili veliki da ih ne može zanemariti. I onda je to na kraju krenulo. Ali je i to trebalo nekih... eto, mi smo sad na toj prekretnici, nekih 20ak godina da se to provali. Da neko pita svoje očeve ili ne znam daidže, bilo koga, većinom su muškarci bili u ratu, ko je šta radio, pa da onda čuju. Meni je to

pomirenje, jedino tako uz dužno poštovanje može se gurati naprijed. Jer sve ovo je u biti... što nema pomirenja. Eto to sam sad s Tijanom baš, onaj, pričao, što se tiče konekcija, mi nismo povezani. Infrastrukturalno nismo povezani sa Banjalukom, sa Trebinjem, sa Mostarom, sa Istočnim Sarajevom na kraju krajeva, sa Palama. Znači s Palama nismo povezani. Što ima tri busa na dan i to je to.

Ž15: U akademskom smislu više saradujemo sa Fakultetom političkih nauka u Beogradu nego sa Fakultetom političkih nauka u Banjaluci. Zato što nam stoji spremnost na tu saradnju, jer znam da je upućivano odavde takve stvari, kao da mi želimo saradnju u nekim projektima, a s druge strane nam je dolazio eto negativan odgovor.

Ž13: S tim što kod nas studiraju studenti mladi iz RS-a, a iz Federacije ja mislim da nema nikog. A jako puno studenata mi imamo iz RS-a.

Ž16: Pa ima i nas, evo ja trenutno idem na prekvalifikaciju u Banjaluci.

Ž15: Pa eto baš lijepo.

Ž16: Jeste.

V: Ž16, imaš li ti nešto da odgovoriš na ovo prvo pitanje?

Ž16: Pa eto, mislim u biti sve ste rekli ono što bih i ja isto tako rekla. Mislim da se treba riješiti to pitanje prošlosti kroz jednakost, da gledamo jednako, ne jedna strana je kriva, druga nije, već podjednako odgovornosti svi da preuzmu za sve što je učinjeno, a tek kad se ta prihvati prošlost i kad naučimo kao lekciju neku životnu, onda možemo ići dalje i truditi se taj suživot...

Ž13: Mislim da smo mi tu lekciju malo prekucali, ali...

Ž16: Pa nažalost, trebalo je davno da se to riješi, ali eto.

V: Okej, da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata?

Ž13: Naše politike nisu pomirene, znači to... Ja mislim da se, evo opet se vraćam na onu maloprijašnju izjavu, mislim da se mali ljudi uopšte nisu ni svađali, bar je tako u Sarajevu bilo.

Ž15: Pa najvjerovatnije nisu, mi studiramo političke...

V: Neko nešto da doda?

Ž14: Možda ja baš i nisam kompetentna da odgovaram.

Ž16: Ma jeste, svi živimo tu.

Ž15: Stvar je u tome da postoji komunikacija, mislim, mi komuniciramo sve vrijeme, komunikacija se čak i u ratu u određenim zonama odvijala, jer ja znam da su iz Broda recimo gore na Vracama, odmah zapravo poslije uspostavljanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, da su ljudi išli na Vrace gore da trguju na primjer, i krenula je saradnja ta vrlo brzo nakon rata. I komunikacija postoji, tako dalje. Naravno, ona uvijek je... Ta komunikacija između Bošnjaka i Srba je osjetljiva, kada se radi o nekim običnim stvarima u svakodnevnom životu, ta komunikacija je na odličnom nivou, mislim da tu nema problema. Ali se vrlo često zna desiti da kada se dođe do tih političkih stvar, uvijek je tu konflikt nastane. Naravno, ne mora da bude, ali su vrlo suprotstavljena mišljenja, jer vrlo često ljudi vrlo pristrano kažu "naši ništa nisu krivi, vaši su krivi" i to sve vrijeme prebacuju. Dakle, kao što je maloprije kolega rekao, ne postoji sad prihvatanje činjenica, niti kao što sam maloprije ja rekla, prihvatanje tih sudskih odluka. Jer da postoji objektivnost kod individualno ljudi, da kažu neko je u moje ime činio zločine, ja se sa tim ne slažem, naravno da Bošnjaci neće nikad... ja sad, krećem se u tim krugovima ljudi koji su objektivni, pa nisam čula da je neko od mojih prijatelja na primjer rekao svi su Srbi krivi. Ne, oni koji su činili zločine su krivi. Postoje neke stvari koje se tu moraju popraviti u toj komunikaciji, jedino na taj način mi možemo da dođemo do tog pomirenja koje je zapravo tema ove fokus grupe.

V: Dobro. Ima li neko nešto da doda? Da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata? Jesmo li u miru?

Ž14: Pa Srbi i Bošnjaci kao individue možda su pomireni, individualno jedni između drugih, i sve to, ali te političke stranke ih razdvajaju možda sa tim nekim svojim stavovima, nekim svojim inovacijama, ne znam, na tim skupovima predlažu im, evo kakva je naša današnja politička situacija...

Ž13: Manipuliraju.

Ž14: Da, upravo to, manipulacija tim ljudima. Eto.

M6: Kolektivno ne, ja bih tendenciozno rekao da kolektivno ne. Tu još uvijek fali ta svijest, mislim i kod jednih i kod drugih, i kod Bošnjaka i kod Srba, individualno ko što je rekla Ž13, ja imam rodbine u Srbiji, u Novom Sadu, imam rodbine i u Hrvatskoj na kraju krajeva. Doduše, jedna "olakšavajuća" okolnost je što nikog nisam izgubio u ratu, tako da ne znam.

Ž14: Vrlo moguće da je to.

M6: Dok recimo sad od moje žene dalji rođak sa očeve strane, on ne ide već godinama u Srbiju, neće ići, jer ima ožiljak. Jedino da mrtva glava padne pa da mora ići, ne znam, dođe mu sestra

u Beograd, on neće ići po nju, nema šanse. Ne može. Pa zato kažem, ili isto kad smo mi nedavno išli u Zagreb, mislim, i to je bilo malo smiješno, al ovaj jedan poznanik, prijatelj, on je onako, nije on nikakav ni vjernik, al kad smo prolazili kroz RS i gledamo mi sad one zastave i sve to, pa ima i ono sad što su napravili ona dionica autoputa, i mi baš ono komentarišemo, malo malo zastave, malo malo sve na taj kalup, diže se ta nacionalna svijest i on u po frke meni kaže "majke mi ja ću postati Bošnjak od ovoga, čisto kontra". To je baš bilo zbog onog proslavljanja ravnogorskog pokreta u Višegradu, zbog toga to isto, jer to je bilo dva dana prije toga samo. Kolektivno kao što sam rekao, i ponoviću, mislim da ne, i naravno tu igra, ko što je rekla kolegica, ulogu i politika, jer politika tu najveću ali ne jedinu, jer politika može sad da kaže Dodik, ko što je rekao poslije rata, ratni zločinci se trebaju procesuirat bla bla bla, onda on tu priču preokrenuo, jer je shvatio da tako neće biti na vlasti. Tako da politiku, možda ne treba previše nade polagati u politiku, al treba. Ali politika nije tu sve. Ima i dan danas Nijemaca koji će govoriti za holokausta se nije desio, pet milijuna-ne. Imate stvarno. Nevažno koliko ti dokazi su tu, koliko su jednostavno...ti logori su tu još uvijek, većina njih je tu, Dahau, i tako dalje. Mislim, ovo sad govorim za Njemačku, na stranu sad što ima u Poljskoj. Znači uvijek će biti ljudi koji će negirati. Ali treba onaj broj ljudi ni tamo ni vamo, koji bi ono kako puhne vjetar, i njih treba okrenuti u tom pozitivnom smjeru. Ali to ne može samo politika da radi.

V: Još nešto? Kako ćete znati, odnosno kako biste znali da je pomirenje postignuto, kako bi to trebalo da izgleda u nekom vašem idealnom posmatranju BiH?

Ž13: Vidite kako, u stvari nama kad si postavila to pitanje, znači svi smo se zamislili, znači da nam svima to jako daleko i nemoguće izgleda. Mislim da ti ne treba ništa dalje.

V: Nezamislivo?

Ž13: Da, očito. Ovaj ko bude slušao ovo možda neće shvatiti, ali mislim da je nama onako prisutnima to jasno, da to ipak nekako mnogo daleko. Nade možda postoje, ali...

Ž15: Nade uvijek postoje.

M6: Pa dobro, mislim... je.

Ž15: Ja bih recimo, u idealnom smislu, kada bi to pomirenje bilo postignuto, onda bi recimo bez straha se mogli da krećete po Bosni i Hercegovini, da ne razmišljate ako kažete da ste recimo Bošnjak ili Bošnjakinja u nekom dijelu BiH da će vas napasti zbog toga i da će vas provocirati i tako dalje. A mi još uvijek nemamo tu, ja nemam tu sigurnost, jer ja sam prije rata stanovala u RS-u, u tom dijelu koji se sad zove Istočna Ilidža, je li tako? I sad, kad vi odete gore, nemate vi ni strah kao u ratu, ali nemate ni slobodu kao što je nekad to bilo do 92. godine,

jel. Vi još uvijek, ja sa svojim komšijama normalno funkcioniram, mi pričamo i sve to, ali opet su te teme o ratu teme koje se izbjegavaju. Postoje ljudi koji su tu recimo nakon što je rat završen, koji su recimo dolazili nama kući da se izvine zbog toga što je bilo u ratu, što su učestvovali, iako niko od mojih hvala bogu nije nastradao, ali hoću da kažem da mi moramo da osjećamo tu slobodu dakle u svakom dijelu Bosne i Hercegovine, da komuniciramo sasvim normalno o svim tim temama, mislim da bi nam to ono neko puno pomirenje, da se ne ustručavamo u tom smislu da čak i te osjetljive teme dotaknemo, e to bi bilo sad recimo.

Ž13: Treba jednu fokus grupu sa Srbima i Bošnjacima.

V: Zašto?

M6: Tad bi vjerovatno bilo pomirenje. Da možemo o tome skoro u potpunosti otvoreno da razgovaramo. Na istoj razini. Znači da nema da se prave neke brojke, da se bože sačuvaj broje mrtvi, mislim u prvenstvenom smislu da se pravi neka statistika ili tako nešto. I naravno, što je rekla Ž15, to je više ona mentalna blokada, mislim, ja kad sam bio u Banjaluci, ono, manje više, nema, nema tu, ljudi nas prepoznaju po naglasku, jeste vi iz Sarajeva. Ali zato se ja sjećam ko dijete 98-99. kad su stavili kamen temeljac na onu Ferhadiju, to je kaos bilo. Ja to još uvijek imam, taj mind... kaos, znači. Kamenovani oni busevi. Sad ništa. Obnovili su je, mi smo bili baš 2013, ja i ovaj kolega bili, obišli, i ništa. Tako da ono... Jer vjerovatno je to kombinacija svega pomalo. Znači i neke političke osnove, i sa sudske osnove na kraju krajeva i na kraju krajeva ovako u što bi rekli ljudi, ova obična raja.

Ž15: I saradnja da se ta, recimo, na drugim nekim poljima, recimo kulture, pa polju nekih, trgovinskih odnosa, lupam sad, da recimo i to bude saradnja otvorenija, ali hoću da kažem, još jedna bitna tačka tog pomirenja, meni tako djeluje da je isto tako jedna perspektiva budućnosti Bosne i Hercegovine. Da vidimo, zapravo da imamo zajedničku viziju Bosne i Hercegovine. A ne kao države koja je za nekog nemoguća, za nekoga... za neke ljude da je to kavez, jel ima onih koji navodno žele da pobjegnu, kojima je loše i tako dalje. E to, da vidimo i ti drugi, je li, isto kao što vjerovatno oni hoće, jel, neko od njih, da vidi da se slažemo u nečemu, e tako da imamo zajedničku viziju zapravo opstanka BiH, i razvoj i tako dalje, da svi idemo prema tome da nam svima bude bolje, jer ovako ne može biti bolje nikome, očigledno.

M6: To bi bilo najidealnija slika pomirenja, u suštini. Da više nema tih segregacijskih...

V: Da u suštini više nema onih drugih, nego da smo mi?

Ž14: Da imamo isti cilj, da idemo ka istom cilju, da nam je svima u cilju da je to pomirenje i da gradimo tu državu, da nam bude bolje svima. Da svi imamo neku sigurnost, da svi imamo

plate, da svi radimo, da nadograđujemo i gradimo zapravo, a ne da se prepiremo oko nekakvih stvari ko je Bošnjak, ko je Srbin, ko je Hrvat, da živimo svi zajedno i da se borimo za jednu državu, zapravo do jednog cilja zajedničkog.

Ž13: Jeste. I da nam djeca idu da upoznavaju tamo ljude iz Srbije, da se druže s njima sasvim normalno. Mislim, moj slučaj, sin jedinac mi je vani i u tamo gdje je se druži samo sa ljudima iz Srbije. Jer su se tako našli, došla djeca, oni pobjegli tamo od jednog režima, on otišao odavde, i svi se sasvim normalno druže, i ovo što mi sad ovdje sjedimo njima bi bilo smiješno. A svi su mnogo mladi.

Ž16: Evo ja recimo iz Crne Gore sam porijeklom i tamo sam imala iskustva da se družim sa ljudima druge vjere i nikad nije bilo nikakvih problema, i veće ovako ovdje vidim probleme nego što to tamo mogu vidjeti. Prihvatanje, suživot Muslimana i Srba postoji, baš idealno. Zato što su prihvatili jedni druge, zajedno žive, pomažu se, funkcioniše.

Ž13: Da se i mi pomažemo i živimo jedni s drugima, samo što... što postoji to nešto iza, ti ljudi kojih više nema, a nije ih malo. Pa je to malo teže sjesti pa popiti kafu s nekim vjerovatno. Mada ima slučajeva da je brat bio u Sarajevu, drugi brat na Trebeviću, koliko hoćete. Šta ćemo s njima? Mnogo je takvih slučajeva.

M6: Evo imam frišku informaciju, što se tiče pomirenja, što je već naglašeno za suradnju, sve je to bila njemačka olimpijada i došlo je zvanično objašnjenje ministarstva Republike Srpske da se više ne pozivaju djeca iz RS-a. Eto, bili su prošle godine, ove godine nisu bili i kao naredne godine da se ne pozivaju djeca na takmičenje.

Ž13: Zašto?

M6: Pitajte njih. Mislim kad se već o tom pomirenju. Ali da naglasim da moj kolega koji radi u info centru, oni imaju suradnju sa Banjalukom, nešto preko političkih nauka isto, nešto sad, nevažno, nisu mogli da uspostave s Istočnim Sarajevom. A druga jedna osoba otišla iz Banjaluke sa univerziteta zato što je pokušala da to radi na EU projektima, tipa Erasmus itd. i njemu su na kraju javili da to ne radi. To već par godina prošlo, tako da vjerovatno tu iza toga sve stoji politička volja na kraju krajeva.

Ž16: To je ono što smo na početku rekli, politika stoji iza svega.

M6: Ima tu i političke volje, na kraju krajeva. Možda bi neko i htio, ali ne da mu se, u pravom smislu rečeno.

Ž15: Dodik je naredio znači...Dakle, u Banjaluci ja znam ljudi recimo koji su stvarno za saradnju sa recimo Univerzitetom u Sarajevu. Sad ti ljudi na kraju bukvalno dođu u situaciju da su pod velikim pritiskom od strane nekih tih političkih funkcionera kada se za to... za bilo kakav projekat koji bi radio na povezivanju, iste sekunde oni moraju od toga da odustanu, a to su velike mjere represije prisutne. Mislim, to je sad zaista, mislim neformalno govorim, nadam se da je tako, ali velike su mjere represije protiv tih ljudi koji na bilo koji način pokušaju da prave neke mostove između recimo Banjaluke i Sarajeva.

V: Ali je i u Sarajevu takva situacija?

Ž15: Ja za to nisam čula. Eto moguće, al kažem, govorim iz iskustva nekoliko kolega koji su u Banjaluci i žao mi je što je tako, ali...

V: Šta mislite, kako pomirenje vide Srbi? Da li bi oni imali drugu viziju pomirenja od one koju ste vi rekli?

M6: Srbi su još u većoj "dubiozi" nego Bošnjaci ili Hrvati, zato što su imali iskustvo iz Prvog svjetskog rata, iz Drugog svjetskog rata, onda sad domovinski rat, kako ga nazivaju u Hrvatskoj, rat za otadžbinu, ne znam, to su sve različiti pojmovi, vjerovatno njima to izgleda puno puno drugačije. Vjerovatno oni tu očekivaju puno više, jer recimo u njihovom poimanju su oni izgradili u smislu i kao prvu, ono poslije Austrougarske, a onda svakako i socijalističku, tako da, i naravno, ono što sam rekao, ta iskustva iz pogotovo Drugog svjetskog rata, koja nisu prevaziđena, znači to se u bivšoj Jugoslaviji nije obrađivalo. I naravno, sad ovo. Mislim, i to je malo čudno, njima se nešto dešavalo, kad govorim njima, govorim o Srbima, znači desili su se zločini nad Srbima poput Jasenovca, al ne samo Jasenovac, nego i po Bosni i Hercegovini i po Srbiji i po Crnoj Gori i drugim dijelovima Hrvatske, a onda su opet, neću sad reći isti oni, ali recimo određena grupacija Srba radila zločine. Onda su opet drugi surađivali s Nijemcima. Tako da... znači, to se treba recimo, vjerovatno oni to tako poimaju, to sam ja primijetio u Banjaluci, da se puno na tom radi, jer to je meni baš rekao kolega, kaže, sad ćeš vidjeti, zbog Srebrenice će biti pun Jasenovac, mislim u prenesenom smislu, i stvarno jeste. Ništa protiv toga, bože sačuvaj, to je bilo sve ok, jer mi smo samo bili sa one bosanske strane, nismo mogli prijeći granicu jer nismo imali, nisam ja ponio pasoš, tad je već bilo da će ući Hrvatska u EU, mislim i vjerovatno bi prešli. I naravno, obišli smo i taj, šta je ono bio, spomenik NOP-a, tako da, da se vratim na pitanje, vjerovatno je drugačiji još pogled, znači nije samo ovaj zadnji rat.

V: Kao neko cjelokupno iskustvo?

M6: Baš tako, kao cjelokupno iskustvo naroda, pogotovo u 20. stoljeću. Jer je u 20. stoljeću ovako kod njih bilo, gore-dolje, gore-dolje, gore-dolje. Bošnjaci manje-više. Mislim, i tu je bilo gore-dolje, ali nije u toj dubini. Zato sam, da se vratim na odgovornost, najveća politička odgovornost pred rat je bila na Srbima i Hrvatima. I to je sam baš prije par dana rekao onaj, ne znam, prijatelju sam to rekao, kad se oni pomire, misleći na Hrvate i Srbe, onda ima ovdje i budućnost. Tako da je meni u stvari čak i to bitnije nego, glupo reći, Bošnjaci i Srbi da se pomire, ali ta "povezanost", odnosno ta diskrepanca koja sad se stvorila u zadnjih više od pola stoljeća, ona se treba prevazići. I tako me onda svi malo krivo pogledaju i kažu, ne, ne, onda će nam biti još gore, ja mislim da neće čak, ja čak mislim da neće.

Ž13: Imaš pravo. Znači ako se pomire Hrvati i Srbi, nećemo više dobiti veliku Srbiju i njihovu želju za Velikom Srbijom, nego hajmo reći tu neku Jugoslaviju.

M6: Ili recimo neće Hrvati pretendirati na novu NDH.

Ž13: Da.

M6: Jer to sam ja ljudima isto govorio.

Ž14: Da ćemo ući u tu neku kao Jugoslaviju, ali nećemo ići u...

M6: To sam ja isto govorio, nije da ja branim šta su radili Srbi s onim panjevima i sve to, ali malo porazmislite. Došlo je sličan vrh 91. kao NDH, došao je predsjednik koji je pričao kao neko iz NDH, ko je mogao Srbima garantovati da se to neće ponoviti? Nije da ih branim, ali recimo tu perspektivu sam ja tek poslije shvatio. Bože sačuvaj, ja ono ne branim u smislu šta se kasnije desilo, panjevi su bili... tu su trebali stati. Ali oni nisu stali sa tim, pa je poslije bio Knin, pa ne znam Srpska Krajina, a onda ostalo sve znamo. Al ko je tada u tom trenutku mogao da dođe nekom Srbinu i kaže "smiri se, biće sve u redu, ma neće tebe niko više ne znam, nešto", sve je išlo u drugom pravcu. Sve je išlo u tom drugom pravcu. I nije da ih opravdam, al malo treba i tu perspektivu uzeti. I da se opet vratim na pitanje, vjerovatno je to više, za čitav vijek.

V: Duži možda proces nego kod nas.

M6: Nego nama, da.

V: Ima li neko neku drugu varijantu? Pitanje je konkretno šta mislite kako pomirenje vide Srbi. Ima li neke razlike kako jedan Srbin iz, ne znam, Istočnog Sarajeva ili Banjaluke vidi pomirenje u odnosu na vas ovdje?

Ž15: Ja mogu samo da pretpostavljam, zapravo, ali pretpostavka je da Srbi skroz drugačije vide to pomirenje, u smislu da očekuju zapravo da se sa bošnjačke strane neko njima za nešto

izvinjava. Mislim da je u medijima recimo dosta prisutna neka profilacija Srba kao žrtava. I mislim da se na kraju zapravo ljudi, jedan prosječan konzument tih vijesti, tih medijskih sadržaja, počne stvarno osjećati kao žrtva kojoj se neko treba izvinjavati. I možda stvarno u nekim slučajevima da određeni u određenim slučajevima da su ljudi zapravo kažu da, možda je neko učinio i neki zločin u moje ime ili ne znam ni ja šta sa druge strane, sa svake strane to mora da dođemo na neku tačku u kojoj se, kao što smo maloprije rekli ono, da dođe do tog konsenzusa. Ali sve dok mi sad prebacujemo na ovog drugog, pa kao nek on prvi počne, to pomirenje će ići vrlo teško. S druge strane, hoću da kažem da meni se čini zapravo da, koliko pratim sad cjelokupna dješavanja, da se pomiritejski tonovi, vrlo često recimo iz Sarajeva su ti pomiritejski tonovi prisutni, ali s druge strane, da li su ljudi u RS-u vrlo zaplašeni time, maloprije sam spomenula tu represiju, da li su vrlo zaplašeni svim tim, tom situacijom, koja je očigledno onako malo na nekom prilično zabrinjavajućem nivou, pa ne dolaze isto tako ti... govorim sad zapravo o nekoj cjelokupnoj slici RS-a, i smatram zaista da postoje tu razlike u toj viziji pomirenja. Samo što je znači, mi i s jedne i s druge strane imamo neku viziju da se neko nekom tu treba reći, oprostiti ako je neko činio zločine, i onda se sve to prebacuje, nek oni prvi počnu, ne, nek oni prvi i onda se sve krećemo u krug. U međuvremenu, prolazi vrijeme i mi nazadujemo u svakom smislu nazadujemo, dok se mi raspravljamo o stvarima koje su trebale da... ne znam ni ja, već dosad negdje da se iskristališu, da ljudi malo, da ne produbljuju konflikte, nego da ih pokušaju staviti pod neki, staviti ad acta, da je to završeno, sa ratom je završeno. Ali ne, sad iznova, kao što je kolega rekao, iznova se sad stalno provocira neki dalji konflikt. Vi sad u inat kao nekome paradirate negdje tamo po Višegradu, taj ravnogorski pokret. Tako da, eto.

V: Znači suprotno od pomirenja?

Ž15: Otprilike suprotno od pomirenja se radi. E sad, naravno, ne treba tu ni zanemariti neke lijepe primjere saradnje koji sigurna sam da postoje. Nedavno je funkcioner koji je tamo ubijen u Banjaluci, on je upošljavao veliki broj Bošnjaka. Mislim da je jedan od pomirenja i taj način bio. Ali vidimo kako je taj čovjek prošao, vrlo indikativno.

M6: Ja bih se još nadovezao na ideju žrtve, ali u tom negativnom smislu. Da je i kod Bošnjaka ali i kod Srba se ta ideja prožima medijski, intelektualno, među ljudima kad pričate, uvijek se to prvo potencira, i taj aspekt, odnosno to gledište u biti je loše. E zbog toga se dešavaju stvari poput izraelskog sukoba, između ostalog, zato što su Izraelci u tom čitavom "mi se moramo braniti po svaku cijenu" i nekad je opravdano, nekad nije. Zato sam ovo i naglasio, isto Srbi, znači mi se moramo braniti, Hrvatska se stvara opet, NDH, nedaobog, mislim.

Ž16: Svi se osjećamo ugroženi, i oni i mi.

M6: Da, i to se nekako treba... To u stvari baš ide iz tog gledišta žrtve.

Ž15: Tako je, i stalno je prisutna atmosfera straha.

Ž14: Da, nesigurnost.

Ž15: Ali mislim da nikad nismo oprostili jedni drugima i onda je to sve negdje tu...

Ž14: Samo se nastavlja.

Ž15: Samo agonija je nastavljena.

M6: Iako ja sam recimo prije par godina, da je neko selo, ne znam, sad ću slagati, u okolini Jajca, Mrkonjić grada, nevažno, uglavnom za vrijeme Drugog svjetskog rata došli ustaše da ubijaju Srbe, Muslimani nisu dali. Onda poslije došli četnici da ubijaju Muslimane, Srbi nisu dali. Jer su oni živjeli, lupam, ovi Srbi su živjeli gore, u smislu malo više, ovi kao niže, i oni nisu jedni drugima dali past, isto je bilo za oba rata. Nisu dali jedni drugima. Prvo što se oni između nisu posvađali, to je najbitnije na kraju krajeva, a druga stvar je što ko god je došao sa strane, ne diraš ga i to je to. Tako da vjerovatno postoji ta mogućnost, mi smo živjeli tih 50 godina. Naravno isto pod političkom čizmom, na kraju krajeva, ali eto. To se forsiralo, to isto ljudi neće da priznaju koji su živjeli u bivšoj Jugi, al to je činjenica. Mislim, to je teško priznati, ali eto.

Ž16: Ali to je bilo nešto produktivnije nego sad ovo stanje.

M6: Pa i je i nije. Zato sam i naveo te stvari koje se dešavaju.

Ž16: Za međuljudske odnose jeste. Poprilično.

M6: Pa kao što sam rekao, znači, i je i nije, u smislu da nisu prevaziđene stvari iz Drugog svjetskog rata...

Ž16: Pa nisu naučili ništa jednostavno i to je to.

Ž15: Ja se izvinjavam, dakle, stvar je u tome što tom pomirenju ne pogoduje nimalo to što se mi pozivamo prošlost, prošlost, prošlost kao... od osmanskog perioda jedni drugima nešto zamjeramo, znate. Uvijek će neko Bošnjake nazvati poturicama, kao vi ste poturice, zamjera nam 1000 stvari, kao vi ste, ne znam, prodali vjeru, i to je negdje, znači hiljadama godina mi jedni drugima nešto zamjeramo, nikad to ne možemo da iščistimo, da dovedemo na čistac, da kažemo okej, vi zamjerate nešto Osmanlijama, pa brate idite tamo pa se posvađajte sa njima i

ratujte sa njima. Ne, nego mi ćemo sad kao da vraćamo vama zato što su Osmanlije nama to nešto uradile.

V: Mislim da ste već dali dosta odgovora na ovo sljedeće pitanje, koje glasi da li mislite da je pomirenje onako kako ste ga vi definisali ostvarivo između Srba i Bošnjaka i koliko vremena bi za to bilo potrebno?

M6: Dobro, jeste.

Ž13: To se trebalo desiti prije nekih 18 godina.

Ž16: Juče.

Ž13: Jer mi u suštini ne funkcionišemo jedni bez drugih.

M6: I to je taj paradoks. Mislim, to i jeste...

Ž13: Može pričati ko šta hoće, mi jednostavno jedni bez drugih ne funkcionišemo. U Sarajevu je tako, ja ne znam, mi smo svi iz Sarajeva, uvijek bilo, znači ja sam još, iz Titinog doba se sjećam i crkvenih zvona i erzana sa džamija i u sinagogu smo mogli ići i gdje god smo htjeli, znači niko nam ništa branio nije. I šta bi Sarajevo da u njemu žive samo Muslimani? Meni je to nezamislivo.

V: E sad jedno potpitanje. Pomirenje se tiče samo Sarajeva?

Ž13: Ne, ali ja... S druge strane, ja sam iz Starog grada otišla na Dobrinju, gdje gledam u RS. Kad sam tek otišla pa su mi slavili pobjedu Srbije, a ovi igrali protiv Turaka, mislim bilo je šokantno. Ja sad idem gore sasvim normalno.

M6: I dalje slave pobjedu Srbije?

Ž13: Ne, ne. Ima jedno vrijeme vjeruj mi da ne.

M6: Pa to isto ko što Bošnjaci slave pobjedu Turske.

Ž13: Tako da te su mi stvari bile mnogo neobične. Kad sam se preselila dole. I ne tiče se, ali ja zaista ne znam kakvo je stanje negdje drugo, pa zato potenciram Sarajevo.

Ž15: Dakle, mislim da bi pomirenje bilo moguće za nekih, ne znam ni ja, možda... pomirenje, govorim o punom pomirenju, za nekih 50 godina. To je puno, ali dok recimo ove generacije koje su učestvovala u ratu možda dok su tu, da nema baš puno šanse za pomirenje, u smislu da stalno... Ljudi koji su sa živim tim ranama iz rata, bez obzira da li su nekoga izgubili ili ne, ali koji su, ne znam ni ja, moj drug iz razreda je recimo u 4. osnovne bio ranjen, mi smo išli prema

školi, granata je pala, on je ranjen. I ta sjećanja su vrlo živa još uvijek kod nas svijju koji smo bili u toj grupi. Taj prijatelj se odselio odavde iz BiH upravo zbog toga što nije mogao ovdje više sa tim traumama da živi. Dakle dok su te generacije žive, vrlo teško da dođemo do pomirenja. Jer stalno se priča o tome, ljudi valjda imaju potrebu da pričaju o tome, o tim svojim traumama.

M6: Pa nisu prevaziđene.

Ž15: Pa nisu nikad prevaziđene.

M6: Znači mi recimo isto nemamo kulturu da idemo psihologu.

Ž15: Da pričamo o tome, jeste. Onda se ljudi zatvaraju.

M6: Odnosno, u prvenstvenom smislu da pričamo o tome, da to više ne trpamo u sebe, ne držimo u sebe.

Ž15: Da to kanališemo na pravi način.

M6: I to je mislim jedan od većinskih problema na svim stranama.

V: Jel ima još neko nešto da doda na ovu temu?

Ž14: Ja se nadovezujem na kolegicu, ne vidim u skorijoj budućnosti to potpuno neko pomirenje. Sve dok mi ne budemo, većina nas, otišla da živi u te neke druge dijelove, ne znam, evo u Foči neki dan je otvorena džamija i kaže, slušala sam baš to, i kaže taj imam da je njih 40 u Foči povratnika. Sve dok ne bude njih više povratnika, tu nema pomirenja. I ne vidim u skorije vrijeme pomirenje.

M6: I to jedan od kanala pomirenja, ali mi smo već to prihvatili. Mislim, malo ružno to zvuči, al to se već desilo, pomjeranje, odnosno "selidba". Ja sam iz naselja u kom su u centru živjeli Srbi, van su živjeli Muslimani, sad je obrnuto. I dalje tu stoji pravoslavna crkva, ima tu par povratnika, jedna komšinicica i to, ali to je sve u procentima, da ne kažem decimalama. To je ništa.

Ž14: Ali je sve to minimalno, nas je 40 tih stanovnika povratnika tih nekih, vi ne možete očekivati neku sigurnost tu. Ti povratnici ne mogu očekivati neku sigurnost. Da se razumijemo.

Ž15: Da, bitan je segment pomirenja i povratak, zaista. Mislim, kako u RS, i obrnuto, u cijeloj BiH.

M6: Mislim ja sam ovdje naveo primjer Srba kao povratnika, u svoju okolinu.

Ž15: Tako je, da ta slika se negdje... budući da je sad nekako koncentrirane etničke skupine, manje-više koncentrirane trenutno na prostoru BiH, sve tri su sad negdje našle neka svoja uporišta i tu se kao manje-više koncentrirali. Ali mislim da taj povratak treba malo više da se radi na tome, negdje se to zapostavilo, stavilo u drugi plan.

Ž13: Da, ali s tim, čemu da se vrate? Nije to sad više ni strah. Ako ću se ja zaposliti, ja ću se vratiti.

Ž15: Održivi povratak, ne sad kao vratiti se pa samo to.

Ž13: Upravo iz tog možda čak razloga, ne znamo mi za sigurnost. Ne možemo reći da se neko neće u Foču vratiti zato što ga je strah. Bi li se, evo, ti vratila u Foču? Čemu?

Ž15: Pa jeste, jeste.

Ž13: I onda se to zove, a nije to zato što ona nema tamo posla, nego zato što su tamo Srbi, i eto ti belaja.

V: Puno ste stvari naveli, ali kad bi se moglo možda precizirati, najmanje nešto, neki događaj, neki pokret koji bi se trebao desiti, najmanje što bi se moglo desiti da mi kažemo evo mi se počeli miriti, šta bi to bilo?

Ž15: Pa ono što se tu desilo, evo vi ste upratili sigurno to, ove proteste koje su zapravo organizirali u Banjaluci Dragičević, Pravda za Davida, i u Sarajevu za Dženana, ovog dječaka koji je poginuo, koji je ubijen zapravo. Dakle i tu je negdje, i tu su sve aspekti pomirenja. Jer nekad niste mogli zamisliti da vi dobijete podršku iz Banjaluke na taj način kako je recimo Davor Dragičević ukazao Memiću i obrnuto. Dakle to niste mogli... Uskoro će biti neki skup u Beču koji će se održati za jednog i za drugog. Dakle i to je jedan od pokazatelja nekog pomirenja. Ali ja govorim, to su sad sve stvari koje bi trebalo da budu izdignute na viši nivo, da budu potpomognute od nekih političkih struktura, jer političke strukture na kraju sve to izmanipulišu, na kraju kažu evo sad iz Sarajeva dolazi neki impuls da se vi pomirite, ali nije, to je samo zarad nečijih drugih interesa i tako dalje. Dakle, postoje ti pomaci, meni djeluju kao da postoje, naravno da postoje, ipak je toliko godina poslije rata proteklo i evo kao što je Ž13 maloprije rekla, pogotovo kad odete van BiH, mi super saradujemo i uopšte o tim razlikama ne... ne primjećuje se.

Ž14: Ne primjećuje se koliko se primjećuje ovdje unutar BiH.

Ž15: A ovdje se ipak sve vrijeme politika miješa i pravi konflikt, da bi se naravno ljudi koji su na vlasti zadržali tu. Jer ako oni ne budu imali podaničku masu koja će ići za njima gdje god i kako god, onda će oni sami ostati bez tih funkcija ko i bez pozicija. Nekome je to u interesu.

Ž13: Možda bi se to pomirenje moglo desiti kad bi glasači shvatili da iza tih za koje glasaju stoje timovi koji im smisle šta će oni njima reći. Možda kad bi im ukinuli to, pa oni pričali nama iz svoje glave, možda bi tad glasači shvatili za koga glasaju i možda bismo se mi tad i pomirili.

V: Znači ta neka opet najmanja je u suštini, taj najmanji pomak bi trebalo sa vrha da dođe?

Ž15: Najmanji pomaci su se već desili, ja to smatram, jer ja sad u to mjesto iz kojeg sam izbjegla 92. odem i normalno, sasvim normalno komuniciram sa svojim komšijama prijeratnim. Dakle, onaj ko je 95. možda otišao na to mjesto, nije baš dobro prošao. A sada normalno komuniciramo, živimo, o tome govorim, ti najmanji pomaci su se već desili.

Ž13: Da, oni su se već desili.

Ž15: Tako mi djeluje, da. E sad, najveći bi trebalo da ipak budu diktirani od strane tih ljudi koji su na visokim pozicijama, pa da onda usmjeravaju promjene, govorim sad u institucionalnom smislu, jer nama Dejtonski mirovni sporazum nameće neka pravila ponašanja, da vi morate glasati za nekog iz svoje vjerske skupine, jer se plašite da vas neko, čak i da postoji ta mogućnost, plaši vas to da ne budete predstavljeni u parlamentu i tako dalje. E sad, dakle, taj najveći bi pomak ipak bio da pomjerimo granice u smislu tom ustavnom nekom, da počnemo da radimo za dobrobit države a ne za dobrobit jedne nacionalne skupine. Ako iko to radi.

V: Šta mislite, šta su Bošnjaci kao grupa spremni da pruže da bi došlo do tog ostvarivog nekog pomirenja? Mi kao grupa Bošnjaka, šta je to što mi treba da damo da bi došlo do tog pomirenja?

Ž13: Pa ja generalno smatram da mi jesmo dali nešto.

Ž14: Pa hoću to da kažem, mi smo dali ono što, koliko smo mogli, jel, mi smo se mirili sa tim svim da ne dođe do tih sukoba, pa smo pustili njih, pa ovako to može, pa može ovako, pa može onako. Evo jedan primjer Dobrovoljačke koji su oni iskoristili da uvrste to da su oni kao pošli da brane nas, a ta vojska koja je pošla, ko su oni, ta bivša JNA nije bila sigurno za odbranu Bosne i Hercegovine. Mi smo u svakom smislu pokušavali da damo sve od sebe da ne dođe do tih sukoba, i ne znam šta bismo mi više radili.

Ž13: Generalno mislim da smo mi i poslije rata dali. Jer mi nismo muslimanska država, koliko ja znam, samim tim smo dali.

M6: Oni su se toga bojali, strahovali, i to je bio jedan od aspekata SDA politike, Alije Izetbegovića, ali to je samo jedan, nije da ih branim, bože sačuvaj, nisam član te partije, daleko od toga, ali to je samo jedan... glupo. To ljudi zaboravljaju na taj način što, dobro si to rekla, to se nije desilo, niti je to uopšte i bio krajnji cilj. Nije ni to da branim partiju ni ličnost Alije Izetbegovića, on je imao poprilično grešaka i za vrijeme rata i prije rata i poslije rata sa svojim odlukama i sa svojim idejama i sa...

Ž13: Da, ali šta je bilo nekome cilj, to se nije desilo.

M6: To se nije na kraju krajeva desilo, znači, ako su oni možda i strahovali... Ja bih rekao, šta možemo dati, dobru volju i vrijeme, još uvijek je vrijeme tu... nismo rekli ne može, ja koliko znam... Da se vratimo na sve ono, mi iniciramo suradnju, a oni je ne žele.

V: Bošnjaci iniciraju saradnju?

M6: Pa da, mislim u ovih par primjera mi iniciramo suradnju i nećeš, blokiraš. Mislim da to nije mala investicija. Daleko od toga, nije da branim Bošnjake, ali u tom nekom pogledu je ono jednosmjerna, da ne kažem isključiva.

Ž13: Dobro, na kraju krajeva što reći "ne branim Bošnjake", evo branim ih. Ne moram ja mrziti nekoga ako branim ono što jesam. Ali zaista mislim da smo mi dali sve od sebe, bar što radi sitna raja. A na kraju krajeva, i krupna. Jer evo vi ćete sad, ako hoćete, uđite na internet pa onda otvorite ministarstvo ovo imaju sve nacionalnosti, bukvalno, fakulteti, znači sve velike ustanove imaju sve nacionalnosti zaposlene. Što u RS-u ne možemo naći.

M6: U RS-u je to malo manje slučaj.

Ž13: Čak je to možda 0,01%. S tim što moraš biti nastanjen u RS-u. A kod nas recimo, mrzim to "kod nas, kod njih", zaista je nepotrebno, ali evo o tome pričamo znači iz RS-a Srbi dolaze u Federaciju raditi. Zar to nije jedan vid evo mi vas prihvatamo?

M6: I službeni glasnik, pošto sam imao posla sa Službenim glasnikom Republike Srpske, on je samo na ćirilici. Na ćirilici.

Ž14: Pa ne, djeca samo ćirilicu uče u školama, pa imaju problem sa engleskim.

Ž16: Pa u nekim ustanovama našim moraju dokumenta da se prevode na ćirilicu.

M6: Mislim, oni izdaju lične, to je bilo smiješno.

Ž13: Latinično pismo nije muslimansko. Voljela bih da im i to neko hoće reći. Kao što ni ćirilica nije srpsko, izvini, meni...

M6: Ni srpska pravoslavna godina, postoji pravoslavna nova godina, ali da se vratimo na ćirilicu. Kad sam rekao kolegici "što nisi ponijela ličnu kartu?", kaže šta će mi kad je na ćirilici, ko će je čitati?

V: Kad smo kod ovog pružanja, odnosno davanja, šta ste vi lično spremni da date da dođe do tog nekog ostvarivog pomirenja? Vi lično?

Ž15: Znaš šta, ja sam uvijek spremna i za saradnju i za, to sad pokazujem naravno prvenstveno kroz ove moje neke socijalne veze sa, ja imam prijatelja Srba sa kojima saradujem i sa kojima... to je nevjerovatno, recimo da se ta komunikacija nikad nije prekidala zapravo, između mene i mojih prijatelja Srba. I otvorenost za saradnju kad govorim o poslovnim odnosima, i otvorenost, evo ja budući da radim sa studentima koji dolaze iz RS-a, ja recimo nikad u životu nisam bilo koga od tih studenata izdvajala u bilo kojem smislu da drugačije gledam, pogotovo ne na neki loš način, nego je to uvijek, budući da sam uvijek nekako osjetljiva na djecu koja dolaze van Sarajeva pa uvijek pomažem toj djeci, bez obzira stvarno na nacionalnost, uopšte to nije nikad ono ni na zadnjem kriteriju po kojem nekoga vrednujem, tako da što se tiče mene individualno, zaista je ta otvorenost na vrlo visokom nivou. Ali s druge strane, isto to očekujem od ljudi, tih ljudi s kojima... Dakle, ono što ja nudim i poštovanje i respekt i saradnja i otvorenost i komunikacija, ali s druge strane isto to očekujem. Dakle, to kada ja kažem da sam Bošnjakinja, da mi to neko ne uzima za zlo, da me ne zove pogrdnim imenima i tako dalje. Pogotovo ne da poteže neke stvari koje su stvarno nesuvisle, da prebacuje neku odgovornost za neke Turke šta su radili, pa će kao meni to da pripisuje i tako dalje. Očekujem poštovanje i od tih ljudi, a ja sa svoje strane evo nabrojala sam sve.

Ž14: Isto to, svi se slažemo. Osim možda M6a.

M6: Ja bih se nadovezao, ja lično, razumijevanje. Dobro, to što se tiče prošlosti, to mi je i u zvanju, pa možda i taj aspekt, tu nema puno mitomanije i tako to. Jer ima tu... meni je najsmješnije kad recimo to se Srbima potkusuruje, kao oni su mitomani a mi nismo, kao Bošnjaci. Onda kad čujete šta neko priča, kako razmišlja, onda to nije puno drugačije. Recimo ja bih to takođe, između ostalog. I naravno što se tiče zločina koje su počinili Bošnjaci nad nebošnjacima, i za to sam... u moje ime nije to radilo. Recimo te komponente bih ja dodao, i naravno sve ovo što je rekla.

V: Neko nešto drugo?

Ž14: Mi se svi u potpunosti slažemo s M6om.

V: A šta je ono što najmanje očekujete od druge grupe, odnosno od Srba?

Ž13: U kom smislu najmanje očekujemo?

V: Za pomirenje. Šta je to što grupa Srba treba da uradi da bi se percipiralo da dolazi do nekog mirenja?

Ž15: Očekujem objektivnost, eto objektivnost, sve vrijeme spominjemo te sudske odluke koje se ne priznaju i tako dalje, i to naravno produbljuje konflikt. Dakle očekujem objektivnost. Ako se nešto desilo i ako je neki sud to proglasio, odnosno utvrdio na osnovu milion dokaza da se desilo, mislim čemu sad negiranje genocida, preuzimanje odgovornosti.

M6: Preuzimanje odgovornosti.

Ž15: To je minimalno što očekujem.

V: A šta mislite, jesu li Srbi spremni da pruže tu objektivnost?

M6: Jesu.

Ž13: Većina i jeste.

M6: Na individualnom nivou jeste.

Ž16: Na individualnom, ne na političkom.

Ž14: A kolektivno možda imaju i oni možda različita mišljenja isto kao mi, ali kao individualci, oni mislim da imaju potrebu da i oni imaju nekakav taj mir, da i oni sami sebe vide tu negdje, nadogradnja i ne znam.

V: U suštini, ako sam ja dobro čula, na individualnom nivou sve je fer, korektno, 1:1, objektivno.

Ž14: Pa da.

M6: U većini slučajeva. Ima svijetlih primjera.

Ž13: Zaista ne bi bilo loše da ste možda uspjeli stupiti u kontakt s nekim od naših studenata koji su došli iz RS-a. Ne znam koliko se ti Ž15 sjećaš, al mislim da 99% te djece koja dođu odozgo, izađu plačući sa historije Bosne i Hercegovine. Neki su čak u dekanatu završavali, u smislu vi ćete nama reć šta je ovo, šta je ono. Ja mislim da 99% njih dobije 9 iz te iste historije. Kad sjedne i skonta neke stvari. Znači to je njihov prvi susret sa onim šta se desilo. Sa istinom. Šta se desilo. Znači to je 18, 19 godina. I zaista imamo puno takvih studenata. Baš znam da su

neki u dekanatu završavali u smislu, kako će oni meni nešto pričati, nije to tako, međutim sve se na kraju iskristalizira.

Ž15: Meni su zapravo studenti koji dolaze iz RS-a pričali zapravo na kojem je nivou ta, to fabriciranje određene istine u RS-u. Bukvalno na udžbeniku nekom piše da, to je gomila nekih neistina. Koje čak i ti studenti prepoznaju, ali oni to moraju kasnije da reprodiciraju pred svojim nastavnicima i profesorima, pošto su prisiljeni na to, jer nećete položiti taj predmet. Dakle, i u obrazovnom sistemu se puno toga mora desiti, obrazovni sistem je neki korijen, naravno porodica prije svega, pa onda obrazovanje, te dvije sfere su zapravo negdje vrlo bitne u tom cijelom procesu pomirenja. Tako meni djeluje.

M6: Da. To je ono najmanje što bi trebalo Srbi da urade od sebe. Jer ako im neki Bošnjak ili Hrvat govori, da to je automatski ne znam ni ja glupost, ako kaže neki Srbin ili Srпкиnja naravno, koji je ugledan odnosno ugledna, onda e dobro. Mislim to je sam Dobrica Ćosić već par puta naglasio, oni vole da "lažu", da bi sebe varali, da bi neki imagerij stvorili koji njima odgovara, ali to nije sad samo Srbi, to je svaki na kraju krajeva narod. Znači imate istorijske činjenice i imate ono što je neko sebi, da ne kažem, tripove u glavi.

Ž15: Kao istina koja odgovara nekom.

M6: Odgovara i to je to. Tako da, to je najmanji s jedne i druge strane.

Ž16: Mislim da ove njihove mlade generacije upravo nisu upućene šta se desilo, šta se u tom momentu dešavalo, jer po svojoj prijateljici znam kad je kolega koji je izgubio oca, kome su ubili Srbi oca, on je Hrvat, a moja prijateljica je Srпкиnja, ona je počela plakati. Kaže "ja ne znam da je to uopšte tako bilo". Oni uopšte nisu upućeni šta se sve dešavalo, samo imaju jednu stranu priče, ali nemaju drugu stranu. Eto mislim da je tu veliki problem.

M6: To je kod većine problem.

V: Posljednja tri pitanja. U suštini ova pitanja su dosta povezana i vi ste dali odgovore na sve njih, ali da prođemo po protokolu, koliko smo daleko trenutno od ostvarivog pomirenja? Neko je spominjao 50 godina.

M6: Najmanje 50 godina.

Ž16: Kad se sve generacije ove sad izmijene.

Ž15: Minimalno pola stoljeća.

Ž13: A ko vam nosi transparente "nož, žica, Srebrenica"? 15, 16 godina. Pa sad izračunajte. On to mora svom djetetu prenijeti.

M6: I on će to prenijet svom djetetu.

Ž13: I on će to prenijet svom djetetu, jer njemu sa 16 godina neko nešto usadio, a on uopšte nema pojma, u 21. vijeku ćeš ti napisati nešto tako i slaviti to nešto, šta slaviš ti, znaš li ti šta uopšte je bilo?

M6: Psovati Alaha, to mi se desilo u Banjaluci, njemu je to bila šega, ali ne zna da je to bog, eto. Mislim, šega, al eto.

Ž16: Oni žele da budu veliki Srbi i to je nešto... sad sam na toj prekvalifikaciji tamo i uglavnom se priča ekavica, piše se ćirilica, ja se više nekad više osjećam tamo da je neka Srbija nego u Srbiji.

Ž13: Pa i u Istočnom Sarajevu je kava. A u stvari Dalmatinci su govorili kava, nažalost niko to tim Srbima ne zna da kaže.

V: Da li je moguće da dođe do pomirenja između Srba i Bošnjaka u BiH? I zašto?

Ž14: Naravno da je moguće. E sad ono puno pomirenje, ja ne znam stvarno, ne vidim kako. U narednih 50 godina.

V: A pomirenje kao vaša lična percepcija?

Ž13: Pa mi generalno smo se pomirili, to smo već svi rekli.

Ž15: Govorili smo o nekim stadijumima pomirenja, e sad ono puno pomirenje nekako mi ne djeluje baš da će biti u narednih 50, 100 godina, kada se možda ne budu, pogotovo kad se ne budu miješale ove susjedne države u to naše pomirenje. Jer mi na kraju krajeva stalno smo izloženi tim pritiscima sa strane itd. i onda sve ti Srbi u RS, vuku na svoju stranu iz Srbije, manipulišu zapravo njima na kraju krajeva, to je vrlo evidentno, oni to naravno ne smatraju tako jer imaju taj neki osjećaj bratske ljubavi koji je sasvim okej. I to treba čak i Bošnjaci da kažu, okej, vi ste neka braća, tako se osjećate, te stvari koje su pitanje pripadnosti se ne može dirati, jer niko nikog ne može prisiliti da bude nešto što nije ili da ne bude ono što jeste. Ali pomirenje jeste moguće, mora biti moguće, ja želim vjerovati i to da je moguće. Ali za 50 godina.

Ž13: Ne moramo čekati 50 godina. Može prije. Kad se recimo Turci i Rusi usprotive jedni drugima, pa jedan s lijeve strane Aladže u Foči napravi fabriku, a ovaj drugi uz inat ovom s desne strane Aladže. Tako da, to može sutra, a može i za tih 50 ili 100 godina.

M6: Mislim, ako se pomirenje ne desi, neće ni Bosna imati budućnosti.

Ž16: Neće biti napretka nikakvog.

M6: Jer ovako će onda samo biti status quo. Neće se pričati o segregaciji i to je to. Ili se možda mora desiti segregacija ko što je bilo sa Njemačkom, pa da se onda ponovo ujediniš. Može i to biti. I o tome sam razmišljao. Da onda, hipotetički rečeno, Federacija BiH ekonomski, kulturno nadmaši RS, jer ovamo više nema naroda i tako dalje, primjera radi... A recimo Srbija onda ne može da se ujedini sa RS, jer oni hoće u EU i eto ti status quo.

Ž15: E to je dobro, sad o EU. Sad možda moguće da bi bilo to pomirenje ubrzano ako bi BiH bila primljena u Evropsku uniju, jer onda bi svi morali milion nekih zakonskih okvira da ispoštujete, odnosno cijeli zakonski okvir.

M6: To svakako. Da se na to nadovežem, irski sukob između protestanata i katolika u Belfastu, tako to, Sjeverna Irska, Irska, EU je pacificirala to. EU je pacificirala to, sada toga nema. Tek sad sa Brexitom ponovo plivaju ti problemi. Tako da vjerovatno možda EU bi još bio taj as u rukavu koji bi nešto potegao. Ali sad je i EU isto ni tamo ni vamo, pa eto, vidjećemo.

V: Posljednje pitanje, da li mislite da je potrebno da dođe do pomirenja između ove dvije nacionalne grupe?

M6: Naravno. Zato što nema budućnosti bez toga.

Ž15: Zbog budućnosti.

Ž14: Bez pomirenja nemamo ni budućnosti, ni napretka, ni ničega.

M6: Pomirenje je ključ svega.

Srbi Banja Luka 1

V: Prvo pitanje, šta za vas znači pomirenje između Srba i Bošnjaka, kako biste to definisali?

M7: Pa evo ja bih rekao, to možda malo će zvučati knjiški, definicijski, ali ja ga stvarno tako doživljam, da bi pomirenje između ta dva naroda bilo kada bi obje strane došle do faze da

iskreno, otvoreno kažu sve one stvari jedni drugima, pogotovo vezane za prethodni period, koje su bile i dobre i loše. Šta smo mi uradili dobro, šta smo uradili loše, a kako vidimo opet i onu drugu stranu, a i ta druga nas. I da nekako možemo da integrišemo sve to, a očigledno nije crno-bijelo, a imamo problem u prihvatanju tih raznih djelića crnog, bijelog, sivog i tako dalje. Znači jednostavno da smo spremni da priznamo svoje dobre i loše stvari, prihvatimo tuđe i da nekako na kraju onda možemo da čistije i zdravije se odnosimo.

M8: Ja ne gledam na ovaj način ko M7. Pomirenje zvuči kao misaona imenica, znači nešto u šta ja apsolutno ne vjerujem, nažalost, naravno. Mislim da kroz dešavanja u istoriji prilično dugo, svi, kad kažem svi mislim na narod, odnosno veliki broj pojedinaca iz svih naroda, znači ne isključujem ovdje ni Hrvate, lako mogu naći povod za traženje osvete. S druge strane političari i vjerske zajednice daju svoj ogroman doprinos za grupašenje. Tako da ne vidim mogućnost za pomirenje, nažalost.

V: Dobro, hvala.

Ž17: Pa znate kako, ja ipak mislim da postoji pomirenje, jer ja prva sam ta osoba koja, bez obzira šta bilo, u stvari šta se desilo između nekih ljudi, znači da treba da postoji to pomirenje, zato što je to objektivno dobro za svijetu. Jer nemamo ništa od tog, nećemo da dobijemo, ako... sad vjerovatno neko ko je ozbiljniji, stariji, možda zna detaljnije šta je sve bilo i kako je sve bilo. Naravno da takve osobe će možda to objektivno gledati i realno i nekako milo za drago, tako nešto. Ali ja mislim bez obzira na sve, i da sam bila dio toga, da imam 45 godina ili 50, ja mislim da bih isto to rekla. Zato što od tog ništa nemamo. Znači apsolutno nemamo ništa, samo imamo kaos, nesporazum, nezrelost, nemamo bolji život, idemo previše unazad.

V: Kako bi baš definisala onda pomirenje?

Ž17: Definisala bih pomirenje tako što mislim da svako treba da gleda druge ljude, odnosno druge vjeroispovijesti, odnosno druge etničke grupe po onom šta je kod njih dobro, šta je kod njih dobro i šta je tu pozitivno. A ono što je negativno nažalost prekrižiti, zaboraviti i ići dalje. Znači to mislim da bi bilo najbolje za sve. I prije svega za djecu i za sve ljude koji planiraju živjeti u stvari. Jer nema ništa. Nažalost, ja možda fantaziram, ali mislim da bi to bilo najbolje. To je to.

V: Dobro, hvala.

Ž18: Pa ja se slažem sa gospodinom, koliko god mi bili blagi kao Una, mislim da definicija pomirenja je iskreno nemoguća, jer uvijek imaju neke grupice koje će se hvatati za neku nit i vraćati se unazad. Ja koliko god bila pozitivna, smatram sebe, nemam 60, 70, 80 godina, da

sam negativna, mlada sam, ali sam imala nekih iskustava da se desi tako da neki nagovor djeteta ajde sad provociraj ovog ili pljuni onog ili ne znam, tako, gdje su miješani gradovi, pa nema tog prihvatanja. Ja iskreno nisam negativna i ne gledam nikog sa nekom mržnjom ili sa nečim, ali slažem se sa gospodinom da teško malo da se ovdje... koliko god to izgledalo tako lijepo, u suštini malo fali, ja mislim, nisam negativna.

Ž17: Mogu li se ja ubaciti ako si ti Ž18 završila, znate kako, ja sve to razumijem, znači mi koji gledamo situaciju dobro, pozitivno, to ne mora značiti da mi ne razumijemo objektivnu situaciju. Znači ja sve shvatam. Ali da bi nama bilo bolje, pa ne možemo da mi stariji i ozbiljniji gledati to negativno i sad djetetu pričati kako mi smo protiv toga da se pomirimo. Jer će i oni samim tim gajiti tu ideju i reći "kad je mama to rekla, pa čekaj, ajmo sad svi". E ja iz tog razloga mislim da ima šanse i poznajem dosta ljudi koji razmišljaju... Ja ću i dalje tako misliti. Eto, to je to. Sad svako ima svoje mišljenje.

M8: Una, mogu li se i ja dopuniti? Mislim da ćemo se mi ovdje svi lako složiti oko ovoga što djevojka govori. Za mene je problem mehanizma. Znači nije sporno da je svima bolje u saradnji, lakše i bolje, ljepše i ugodnije, ali dajte mehanizam, kako će se to postići? Zato je pomirenje, ono što sam rekao, misaona imenica. To ne znači da ću ja govoriti protiv nekoga, naprotiv. Ako je neko dobronamjieran, ja sam dobronamjieran.

Ž18: Ja isto mislim, sitnica mala, jednostavno smo malo nezreli svi, i jedni i drugi. I to je malo teško izbalansirati, ali ja kao pojedinac se trudim, imam dijete kojem nikad ne bih rekla, mi smo imali život i mješani, ne znam, mene su čuvali druge vjere ljudi s kojima smo i dan danas u dobrim odnosima i moj dječak ne gleda to uopšte tako. Ali kad odem na neka druga mjesta, vidim postoji opet ta stvar koja malo, mislim da je to nemoguće. Trenutno mi djeluje tako.

M9: Šta je za mene pomirenje. Ja se isto pitam, ta riječ kod nas pomirenje na šta mene prvo asocira lično. Pomirenje je kad pomiriš s nekim sa kim si bio u zavadi, kao dijete na primjer, kad se s nekim potučeš ili se posvađaš pa se onda pomiriš. I sad gledam koliko je to uopšte primjenljivo, i ta konotacija koliko je primjenljiva na narod. I ovo je sad zanimljivo da se kaže da su narodi, teško je reći da se narodi mogu pomiriti u tom smislu, jer to bi značilo da svaki pripadnik naroda, kad bi to bilo u idealnom slučaju, svaki pripadnik naroda više ne zamjera nekom drugom pripadniku naroda to što je on nešto možda uradio i može da se... Znači to je vrlo daleka i teška... Jer vidimo već i ovdje u ovoj grupi da postoji već dosta različitih mišljenja o tome šta je pomirenje, gdje se možemo pomiriti, gdje se ne možemo pomiriti. E sad, šta znači pomirenje, to nezamjieranje. Čini mi se za narod da to možda važi za ove politike koje se vode,

znači politika pomirenja, gdje bi se trebali izmiriti oni glavni u narodu, oni koji vode narod i kažu "e sad ovo što radimo, radićemo potpuno drugačije nego što je bilo, bili smo krivi i jedni i drugi, i imamo svoje greške" i to bi bio možda korak ka tom političkom, pravom političkom pomirenju. Jer stvarno političko pomirenje ovdje ne postoji. Trenutno u politici u Bosni i Hercegovini ne postoji.

Ž17: Da, ali izgleda da je cilj politike to zavađanje.

M9: Da. Rat nije završen u tom političkom smislu. Jer se sve grupiše oko svojih nacija, većina se grupiše oko svojih nacija. Zbog straha. Zbog straha da se to ne ponovi. To je možda negdje čak i racionalan strah, da se ne desi sutra, jer lako je sutra zavaditi ljude, i vidimo da je to... E sad, na ovom ličnom nivou, svaki čovjek kad bi racionalno razmislio vidio bi da više će mu koristiti stanje u kom se ne gleda na drugog kao na opasnost ili da se ne vidi drugi kao neko kome se zamjera. Ali da li se to može napraviti i kako vidim trenutno stanje, da su ipak ljudi dominantni opterećeni tom političkom ravni i istorijskom tom... Pravo pomirenje u idealnom smislu bi bilo da svako zaboravi na to šta je ovaj drugi i da ne zamjera njemu za istoriju odnosa svojih, nego da kaže to neki pripadnici tog naroda kojem je on pripadao, ali oni nemaju veze sa ovom osobom sa kojom ja sad razgovaram, imali su malo drugačije motive, vjerovali su u malo drugačije stvari. Tad se mislilo da je komunizam dobar, pa se mislilo da je religija takva dobra, pa da... A u stvari sad znamo da to ni jedno ni drugo nije dobro i da su te stvari iz prošlosti, i sad više nismo na tom nivou, sad smo na novom nivou, i sad možemo da funkcionišemo kao što bi bilo da te ideologije nisu uopšte tu.

V: Da li mislite da je pomirenje ostvareno sad trenutno između Srba i Bošnjaka?

M8: Ne.

Ž18: Nikad.

Ž17: Pa znate kako, zavisi u kojim slojevima društva, odnosno zavisi od pojedinaca. Recimo u krugu u kojem se ja krećem i družim, tu je neka, mada ja ne poznajem trenutno, ne družim se sa puno ljudi različite vjeroispovijesti, ali sam se jedno vrijeme družila i nisam osjetila uopšte tu neku neugodu. Ne znam, kažem ne znam detalje, znam neke istorijske događaje, ne znam detalje, ali znam dovoljno da mogu da sudim. Tako da, to je to.

M8: To da sam ja u dobrim odnosima sa nekim s kojim sam bio i prije rata i poslije rata i ostali smo prijatelji, to nije pomirenje. Da bi nastalo pomirenje u pravom smislu, mora se uraditi nešto mnogo ozbiljnije. I kad dođe do pomirenja, to će se vidjeti.

V: Po čemu?

M8: Znači, u saradnji institucija, u saradnji rukovodstva, pojedinačni slučajevi se, ljudi saraduju, Muslimani i Srbi jako dugo saraduju u trgovini, i Hrvati i svi. Međutim to nije to. Na prvo zveckanje oružja ili ružne riječi, odmah se homogenizuju svako na svoju stranu. O kakvom pomirenju tu možemo sad pričati? Sve to visi u vazduhu.

V: Po čemu bi se još moglo vidjeti kad bi se pomirenje postiglo?

M9: Pa evo upravo ovo o čemu smo pričali, ja mislim na političkom nivou gdje i dalje postoji rat, da vi vidite sad tri člana predsjedništva da se zagrlje zajedno i da odigraju kolo ili da kažu nešto što je, da plasiraju takvu informaciju, to bi već bio znak pomirenja. Ali toga nema. Ono što sad mi imamo, to je da jedni druge osuđujemo, dnevno su vijesti o tome kako jedan drugome krivične prijave, gonjenja, sva moguća sredstva. Da oni njih prikažu barem jednom da su nasmijani njih trojica, čak i u običnoj stvari moglo bi da bude put ka pomirenju. Ali očito ne postoji.

V: Kako bi se to još vidjelo u odnosima između ljudi kad ne gledamo na tom političkom nivou, kako bi se vidjelo između ljudi ovako?

M8: Želja za pomirenjem će se vidjeti onog trenutka kad ljudi iz jednog naroda budu zahtijevali od svog rukovodstva da kažnjava zločince iz njihovih redova. A to ne vidimo. Vidimo potpuno nešto kontra, recimo jedan primjer.

M7: Pa sad mi se neko pitanje tu izmiješalo. S jedne strane, mi imamo paradoks, kad se ispituje kojim institucijama se vjeruje, političke stranke i političari su na zadnjem mjestu. Ali je prosto nevjerovatno koliki je njihov uticaj u stvarnosti veliki. Dakle, vi imate X nekih pojedinaca, aktivista, nevladinih organizacija koje će raditi te programe pomirenja i napraviće nešto, odvešće djecu u etnički mješoviti kamp, 15 dana će biti tamo i radiće sve i napraviće nešto, kod djece će... Ja sam učestvovao u takvih boga pitaj, desetine kampova recimo. I kod djece će se vidjeti pomak. Ali oni sutra kad se vrate svojoj kući, ako političari naprave konflikt koji će biti u svim medijima, to je bukvalno onu kulu koju ste vi napravili, kulicu, ona će biti srušena. Dakle, s jedne strane ljudi ne vjeruju političkim institucijama, s druge strane slijepo idu za njima i otprilike prate taj njihov neki modus ponašanja, njihov modus je zavadi pa vladaj, to je vrlo valjda jasno svima. Ali evo kad govorimo još o tim indikatorima pomirenja, nekad to naravno može biti instruisano, ali ti internet portali, forumi su stvarno nekad onako slika, nažalost jako ružna. Dakle, ja sam, u stvari moja supruga mi je recimo sinoć čitala vijest na klix.ba, to je sarajevski portal, je bila vijest o onom momku, čovjeku koji se tek oženio i u

Trebinje tamo odveo nekog autom i poginuo. Znači kakvi su tu komentari ispod da je prosto to nevjerovatno, da neko se ne boji za sebe zbog nekog sujeverja, koliko zla sipa u tim komentarima, "eto jedan manje Vlah, da su se vjenčavali po šerijatskom zakonu to im se ne bi desilo" i tako dalje. Prosto, nevjerovatna je mržnja ta koja izbija na tim portalima ispod svake vijesti. Dakle, ja znam da to može biti nekad i instruisano, botovski organizovano, a nekome je to i sport, pa nekad možda to bude malo nabudženije nego što u stvarnosti jeste, jer možda nekad 5 dripaca ostavi 20 negativnih komentara pa se dobije drugačija slika. Ali baš je na nivou tog jednog prosjeka, prosječnog čovjeka dosta tu loše energije i dalje. I taman mislimo da je nešto bolje, kad ono u stvari opet rikverc, ispada da nije. Ali kažem, zavisi od situacije, zavisi od okolnosti raznih, političkih izbora, to će možda biti pitanje za poslije, ali ja vam mogu odmah sad reći, jedan konkretni korak bi bio da izbori u BiH budu rjeđi, da budu bar svake 4 godine, ne svake dvije recimo. Jer mi taman malo stabilizujemo odnose i onda budu izbori za dvije godine i onda opet krene ta politička retorika gdje oni dobijaju poene tako što nas međusobno zavađaju, stalno je ta priča, ne samo zavađena vlada, već zastrašena vlada u stvari, i onda opet u rikverc. Dakle i to je jedan po meni način da ovdje odnosi budu bolji, da ti izbori budu rjeđe, da se objedine, da budu svake 4 godine. I dobro, to sad možda nije vezano direktno za ovo pitanje, ali ovdje ima dosta straha među narodima, ja bih rekao. Bošnjaci se boje nekog otcjepljenja, da u stvari neće imati više gdje da dominiraju ako ta BiH se raspadne. Srbi i Hrvati imaju neki sličan strah od gubitka identiteta i utapanja u taj neki većinski bosanski, koji bi u stvari bio bošnjački. I onda kako se svi zbijamo u sopstvene redove, mislim da bi bilo dobro kad bi počeli otvorenije da pričamo o tim našim strahovima. Jer tu uopšte... Interesantno je da, iako je to tako jasno, da se veoma malo priča iz perspektive potreba, iz perspektive nekih strahova, čega se mi to u stvari bojimo, i možda kad bi našlo se neko političko rješenje koje bi osvijetlilo te strahove u smislu da možda BiH, okej, ne znam, bude možda država tri entiteta, ali bez mogućnosti otcjepljenja, pa da svi nekako imaju neku sigurnost, da imaju određenu autonomiju, a i da ovi se ne boje da će se to sve raspasti. Da li bi, ne znam, takvo političko rješenje možda moglo pomoći i u smjeru pomirenja, jer možda bi neki strahovi bili manji. Iza opet tih strahova, kažem, stoji otpor ka pomirenju. Pogotovo kod manjina, jer mi znamo da u stvari uvijek manjine u određenom kontekstu imaju veći otpor prema pomirenju, jer se boje u stvari utapanja. Za njih pomirenje jeste gubitak identiteta. Kao što u bivšoj Jugoslaviji, kad bi radili istraživanje na teritoriji bivše Jugoslavije, Srbi bi bili najotvoreniji za pomirenje, zato što oni dominiraju na nivou bivše Jugoslavije. A kad se radi na nivou Bosne i Hercegovine, onda su Bošnjaci najzainteresovaniji za pomirenje, jer je njima to sve komfor. Komfornije im je

nego kod Srba i Hrvata koji nisu toliko za pomirenje, već više da imaju neku svoju čahuru, neki svoj entitet, kako god to zvali.

V: Jel bi neko još nešto dodao na ovu temu?

M9: Pa da, mislim da je sad ovo zanimljivo što je M7 govorio, da je stvar empatije zaista ono što nedostaje. Empatije, ali ne empatije običnog čovjeka koji možda i može kao neki pojedinac to da sluti kako je to drugima, ali empatija političkih lidera koji očito... Mislim, političkih lidera, ljudi koji su odlučili da vladaju, znači to su politički lideri u Bosni i Hercegovini, to su ljudi koji su odlučili da iskoriste novac i sredstva koja imaju zarad svoje karijere, i ovog i onog. Znači, ljudi nisu u politici zbog ideala, to je u Bosni i Hercegovini gotovo prisutno neprimjetno. Jako mali broj ljudi koliko ja vidim je tu zbog ideala. Ima možda, sad u Sarajevu se vidi ponešto da postoji, ali uglavnom to je vrlo rijetko. I sad ako imate nekog ko nema empatiju da može da razmišlja šta je to drugima, zašto na primjer taj Komšić zna šta će, šta Srbi u Republici Srpskoj žele i kako to izgleda, zašto on i dalje vjeruje da je samo on u pravu ili obratno, zašto Dodik misli da je samo on u pravu, a da ovi... To, taj problem je da se te politike stalno sučeljavaju i da nema prilike da se one dovedu u istu ravan, u istu... da kažu jedni drugima "ej ja razumijem šta vi hoćete i zašto tako razmišljate i zašto ste takvi, evo vam ovo pa ćemo se dogovarati ko ljudi". Eto to je po meni, kad bude pomirenja, biće ta kooperativnost i gledanje iz tuđih cipela. A sada toga nema, niko ne gleda iz tuđih cipela, niti se usuđuje, niti želi niti ima koristi od toga.

V: Šta mislite, kako pomirenje vide Bošnjaci?

M7: Pomirenje Bošnjaci vide tako da Srbi priznaju sve svoje grijeha i da se pospu pepelom, kleknu i dugo ostanu klečeći i kažu "jeste, mi smo krivi za sve, a vi ste isključive žrtve, a mi smo isključivi počiniooci". Mislim da je to bošnjačka dominantna perspektiva, gdje po meni očigledno manjka svijesti o njihovoj ulozi u samom nastanku konflikta i o onim zločinima koji su načinjeni prema drugim narodima od strane Bošnjaka, koji su itekako veliki, a potpuno su nekako u zapećku negdje. I generalno, pogotovo naravno iz njihove perspektive. Mislim da njih interesuje, da je njihova baš duboko tu su utemeljeni u nekoj misli, ideji da su isključive žrtve, a Srbi isključivi počiniooci.

Ž17: Ja bih se sad nadovezala, pa da pitam. Zašto uvijek u Haškom tribunalu, odnosno u Hagu, šta god se desi i ako se nešto sudi, zašto se uvijek sudi recimo Srbima kao da su oni, znači nevezano sad, ja sam objektivna, samo gledam koliko sam vidjela na vijestima, zašto oni uvijek ispadnu najveći počiniooci zla? I zašto to svi gledaju tako? Da li neko ovdje može da mi odgovori? Mislim, kad god upalim vijesti, ja nekako tako nešto čujem.

M7: Bošnjaci bi vjerovatno odgovorili na ovo da da, Srbi jesu najveći zločinci, oni bi vjerovatno tako odgovorili, ali moje opet pitanje je, pa dobro, ajde i da Srbi jesu neki veliki zločinci, ali kako opravdati činjenicu da tamo nema velikih bošnjačkih glavešina, nijednog praktično, ni generala, ni političara, kako je moguće da je Naser Orić oslobođen, kako je moguće da je Gotovina oslobođen, da je Haradinaj oslobođen, stvarno puno je... I iz perspektive tih međunarodnih organizacija, puno je posijano loših stvari koje su napravile otpor pomirenju. Evo ja prvi, osjetim pogotovo taj Hag kad se spomene, ja reagujem odmah otporom. To za mene nije nikakav sud. To je, da ne kažem sad šta. Dakle, nije ispunio svoju ulogu, bio je politički pristrasan. Ja nemam problem s tim da priznam da su uradili Srbi, činili zločine itd. ali jednostavno negdje očekujete da neke stvari koje su evidentne, da budu valorizovane i kad su u pitanju druge strane. Pa iz Hrvatske je protjerano u tim akcijama mislim koliko, preko možda 200000 ljudi i tako dalje. Hoću da kažem, nije pravedno.

V: Šta ostali misle, kako Bošnjaci vide pomirenje?

M8: Siguran sam da su i Bošnjaci i Hrvati ko što su i Srbi svjesni da su pripadnici njihovih naroda počinili zločine. To mislim da nije sporno. Lično mislim da su Bošnjaci instruisani iz svojih političkih izvora, izvan Bosne i Hercegovine, a i Hrvati vjerovatno, mislim prvenstveno na katoličku crkvu, da se drže početnih pozicija koje su mogli ostvariti Dejtonskim sporazumom, da ne uzmiču ni za milimetar. Znači instruisani da uporno guraju svoju priču, s nadom da će u dogledno vrijeme postići nešto više od toga. To je jedan od razloga zašto mislim da je pomirenje nemoguće.

V: Kako onda po tom Dejtonskom vide Bošnjaci odnose?

M8: Pa vide na ovaj način kako je i bilo do sada.

V: To što je M7 rekao, da su oni žrtve, da su Srbi počiniooci?

M8: Naravno. Ne kažem ja da oni to stvarno misle. Ne mislim da oni to stvarno misle. Ali su prihvatili da tu ideju zastupaju iz razloga koje sam maloprije rekao.

V: Jel biste vi nešto dodali?

Ž18: Pa, ne baš, mislim da i ja se slažem sa njima, u suštini, da ne misle svi tako, ali je ta politika prosuta i svi se tog drže, 70, 80% će se uhvatiti za to, a njih 30 će biti ovako neutralni kao ja, i negdje će to upaliti. Ali na kraju svi oni znaju odakle su postali, svoje porijeklo, ali kad pričaju, niko to neće da kaže, a u suštini svi znamo istinu i duge su to priče. Bar mislim da stoji ta neka priča i oni se toga drže, ali nisu ni svjesni da... u stvari, svjesni su da to nije tako.

Ž17: Al kažem, uvijek će dolaziti do toga da se to polemiše i da će uvijek govoriti jedni da su ovi u pravu, da su oni u pravu. Al čemu to vodi? Ja sad to pitanje postavljam. Znači, i mislim da, čemu to vodi? Da ja sad non stop govorim ovo, a ovi govore ovo, i da smo svi jedni protiv drugih. Čemu to vodi sada? Ja postavljam pitanje. E iz tog razloga, mi smo svjesni svega toga, ali problem je u tome što će uvijek politika to odlučiti. Evo ja sam radila na jednom mjestu i tu je bilo nas dvije smo bile dvije različite vjeroispovijesti, tu u toj firmi. I mi smo gledale obje vijesti, slučajno, bila je neka politička emisija. Znači predstavnik hrvatskog naroda je govorio nešto protiv srpskog naroda, predstavnik srpskog naroda Milorad Dodik je govorio protiv hrvatskog naroda. I meni baš ta kolegenica govori, ima vikendicu pored, blizu negdje gore, oni su drugo veče svi skupa tu, svi su skupa tu na toj večeri. Znači, gospođa nam dolazi i priča, a vijesti obje gledale. Znači oni će jednu politiku da prospu u javnost, jedni protiv drugih i kad bude veselje, oni će skupa da vesele se. E iz toga razloga bih ja sada rekla, oni gledaju da je njima dobro, kao političarima, da oni imaju novac, da njihove porodice imaju budućnost, a mi ćemo sad narodu prosuti neku priču, pa nek bude s njima šta hoće. Ja ne kažem, svi imamo svoje, krivice uvijek ovi ove, oni ove, al to nigdje ne vodi. E zato mislim da uvijek će politika biti, da radi to, da radimo jedni protiv drugih. Uvijek će to biti. A mi smo tu, znači, nama će biti loše, ukoliko mi svi budemo išli za tim i vjerovali i jedni protiv drugih. E zato mislim da trebamo prekriziti sve to i krenuti dalje. Jer ljudi odoše odavde. Baš zato što dolazi do tog. Pa ja ću radije otići u drugu zemlju, pa ću otići tamo da li u svoju džamiju, u svoju crkvu ili u neku treću ustanovu. Ali ću tamo svoju vjeru sprovoditi, ali ću imati normalan život. A ovdje neću ni vjeru sprovoditi, a neću ni imati normalan život. E sad, to je moje viđenje, živa istina, doživjela sam, razgovarale o tome svemu. To je to.

V: Bojan, šta ti kažeš?

M9: Da, pitanje je bilo kako vide Bošnjaci pomirenje, jel? Šta bi bilo zapravo indikatori. Pa mogao bi se složiti najviše sa M7om, mislim da je to dominantno. Kad kažem dominantno, većina ljudi tako razmišlja. To je, da na sebe preuzme drugi narod sve i... S jedne strane, kad mi evo pričamo tu o empatiji, možda se može to dijelom razumjeti. Najveći broj žrtava civilnih su imali Bošnjaci, najviše zločina nad cijelim stanovništvom je bilo nad bošnjačkim, i logično je s njihove strane pretpostaviti da bi trebalo mi Srbi da preuzmemo na sebe neku odgovornost, da se o tome javno popriča. Da bi to bio prvi korak. Ali to, o tome nažalost isto s druge strane nema nikakvog pokajanja. Znači ovdje se ne može naći pokajanje nigdje, ja ne znam, barem za ovih, 15, koliko... prošlo je 20 godina od kraja rata, 24 godine, ja ne znam da je ikada bila ijedna emisija na sprskoj televiziji da je neko govorio o zločinima nad Bošnjacima, da je neko

vidio da je neko nešto uradio i da je, da se kaje zbog toga. A znam lične priče ljudi koji su bili učesnici rata i kojima se dešavalo da budu u situaciji da moraju nešto da odluče pa ili nisu odlučili da nekog zaštite ili se dešavalo. Znači, bilo je filmova, bilo je tih umjetničkih djela. Ali da sa ovog područja... Bilo je iz Srbije, recimo, a da se sa ovog područja nešto desilo, nije. I onda možete shvatiti da je vjerovatno i da i Srbi očekuju isto vjerovatno kao pomirenje šta bi Bošnjaci trebalo da urade, da shvate svoju ulogu u tome, kao što je M7 rekao. Nije to samo uloga današnja, i to je ono što je problem oko međunarodne... oni koji rade na pomirenju, rade tako što ne uzimaju istoriju u obzir. Ne uzimaju 45. šta je bilo ili 41. I to nisu tako davne godine, koje su prošle, a gdje je bio genocid, recimo, postojali su genocidi. Ili prije toga vrijeme. Da, pretpostavljam da tako vide Bošnjaci, dominantna, da su žrtve i da Srbi treba da prihvate da su... pa, sad u kojoj mjeri, vjerovatno različita su očekivanja od različitih ljudi, neki bi možda očekivali potpuno, neki traže osude, neki vjerovatno ne traže uopšte pomirenje, ali za većinu barem za početak bi bilo bitno da se vidi i od političkih aktera da su napravljeni zločini. A ne da se kaže "eto bilo je i zločina, al to nije genocid". A takva je trenutno priča naših političara.

M8: Htio sam samo reći, kad su u pitanju zločini ili već šta, izvinjenje je smiješna stvar. Međutim, ipak treba uvažiti činjenicu da je Srbija, odnosno M13 Tadić čini mi se, javno uputio izvinjenje drugim narodima za žrtve koje su podnijeli od srpskog naroda. Ispravite me ako griješim, ali nikad se ništa nije čulo ni sa hrvatske ni sa bošnjačke strane, bar za onaj malecki broj zločina koje su oni napravili. To je jedna velika razlika. Dajte i vi, dobro, neka, Srbi su puno više, al de izvinite se i vi bar... Izvinjenje je smiješna stvar, kažem, znači ne postoji spremnost sa njihove strane, ne, nego Srbe generalizovati kao zločince. Ja nisam zločinac. Ja muve hvatam i bacam ih kroz prozor. A da ne kažem čovjeka da poprijeko pogledam ili nešto gore. I ne sviđa mi se što je tako. To što me neko smatra zločincem, jel, samim tim što sam Srbin.

V: Da li mislite da je pomirenje onako kako ste ga ovdje definisali ostvarivo uopšte između Srba i Bošnjaka?

M8: Ja sam ga definisao u startu kao nepostojeće.

Ž17: Ja mislim da se može. Već sam navela, sad da ne ponavljam. Znači moramo jednostavno, neće nam biti bolje. Objektivno, kako ćemo, šta sad opet da radimo, opet da puške uzimamo?

V: A koliko je vremena potrebno da se ostvari?

Ž17: Ne znam, ja sam znači pedagog-psiholog, odnosno, sad da kažem, i mislim da su ljudi mnogo nezreli po pitanju tih stvari. Bez obzira, sve razumijem, da svako će da tjera uvijek

svoje, naravno da želiš da ostvariš svoj identitet, integritet i sve, ali gdje je zrelost, gdje je ljudskost? Znači bog je dao ljudima mozak, srce, jezik, dušu. I da to znači objektivno iskoristi što kvalitetnije. A ne negativno, i da budemo nezreli, ne znam ni ja. Po mom mišljenju. A kažem, respektujem svako mišljenje.

M8: Bojim se da Una ima dobru volju, želju, ali oko toga se valjda svi slažemo. Čini mi se da ona samo postavlja neki ideal, ali na koji način, to nije realno jednostavno.

Ž17: Znate kako, ali šta ćemo onda, zašto postojimo? Zašto nam djeca postoje? Čekajte, znači opet ćemo puške uzeti, šta će onda biti? Ne znam, ja vas razumijem, ali ja ne vidim nikakvo rješenje ni poslije svih ovih ratova i svega. Zato sam takva. Razumijete?

Ž18: Ali kako postići to?

Ž17: Ali kažem vam, ne možemo postići govoreći "kako ćemo postići" i govoriti "nema rješenja". Pa moramo se truditi da idemo, bože dragi, rješenju. Kažem eto, poštujem i vaše mišljenje, ja sam samo rekla svoje.

V: Šta mislite da su spremni da pruže Srbi kao grupa, da bi se pomirenje ostvarilo, ili da bi se krenulo ka tome?

Ž18: Evo imamo jednu Unu koja ti je živi dokaz da ona želi, ali ne zna ni sama...

Ž17: Ne, ne, kažem, kad bi nas bilo 50% ovakvih, pa bilo bi nam bolje. Nego mi ako imamo na startu negativan stav i kažemo nema, pa ja isto objektivno, ja ovo sad... ideal sam... Svi misle ako sam ja ideal, da ja ne razumijem objektivnu stvarnost. Ja nju savršeno dobro razumijem, ali samo vidim da koliko smo god godinama tjeroali sve jedna i druga i treća strana i bilo koja druga, nama bolje nije bilo. Samo nam je bilo gore. E samo iz tog razloga.

M8: Ja mislim da niko nije spreman da ponudi ništa u cilju pomirenja, znači samo ljudi pojedinačno, u kontaktima interesnim vrlo dobro mogu sarađivati i mogu biti prijatelji. Ali na nivou ovom o kome pričamo, političkom, ne znam šta su Srbi spremni da ponude Bošnjacima. I ne znam šta su Bošnjaci spremni da...jednostavno ne žele. Znači sve smatraju štetom na svoj račun, drugi neće da daju ništa, a mi treba da dajemo. Svi tako misle. Ne želim ja da tako ostane.

Ž17: Al kažem, gdje ta politička zrelost?

M8: Pa gdje je, reci ti meni?

Ž17: I znate šta sam ja shvatila, sad nebitno, to više ne gradi se na tome, nego se oni grade na ličnom zadovoljstvu.

V: Koji oni?

Ž17: Funkcioneri, visoki funkcioneri. Došla sam do zaključka da u njih ovako gledaju, nebitno, drže se tih knjiga, šta je sve bilo, išli su pravo, ko je već šta išao, drže se toga, žele da je njima dobro, ono će se sad koškati, svađati, jedni protiv drugih, zajedno će piti u kafani, i onda poslije šta njih briga za narod? Oni će živjeti još 50 godina, djeci će biti dobro i šta nas briga za dalje? To je objektivno se tako pokazalo, i nema te političke zrelosti, to je moje mišljenje.

V: To kad je politika u pitanju.

Ž17: Da. Jer politika određuje nama.

V: Kako običan narod, da ga tako nazovem, kao što smo mi ovdje, što danas tu sjedimo, koji nemamo takvu moć donošenja odluka?

Ž17: Da, ali kažem da najveći problem je što nama političari kroje kapu. Znači kako god se mi trudili, šta god mi htjeli, mi ne možemo nikako ništa ostvariti, kao pojedinci. I kao obični građani.

M8: Možda se ja previše javljam, ali ne možemo samo političare kriviti. Političare mi biramo. Odnosno ja ne biram, ja ne izlazim na izbore...

Ž17: Ma ja ne biram.

M8: Ali narod ima političare kakve zaslužuje. Mi očigledno zaslužujemo ovakve, koji nisu spremni na dogovor ni sporazum, sa svih strana, opet ponavljam. Znači ostajem pesimista u tom smislu.

V: Ž18?

Ž18: Nemam sad šta da kažem.

V: M7?

M7: Pa ne, ovako gledano stvarno to malo djeluje baš pesimistično, dakle. S koje god strane probaš da zagrebeš, da zađeš, što bi rekli, odmah možeš vidjeti kako će to biti osujećeno. Govorim o nekim mogućnostima pomirenja. Tu je u stvari dodatan problem i to što je veliki broj pametnih ljudi otišao, pogotovo u posljednjih 5-6 godina, koji kad bi se pravile neke promjene bi vjerovatno bili u toj nekoj kritičnoj masi, tako da i ta kritična masa ljudi koji liberalnije razmišljaju i mogu da se izdignu iznad nekih tih strasti koje političari izrode svojim konfliktima veoma svjesno, je u stvari smanjena. Dosta ljudi je otišlo.

V: Ali pitanje je bilo šta mislite da su Bošnjaci spremni, ako su spremni, da pruže da se ide ka pomirenju?

M7: Šta su oni spremni da pruže ili da li su?

V: Da li su i šta? Ako jesu spremni, šta bi onda bili spremni da...

M9: Bilo je pitanje za Srbe.

V: Da, za Srbe, imam i Bošnjake.

M7: Pa ja mislim da trenutno smo mi u rovovima. Ne bukvalno ratnim rovovima, ali onako, da smo baš fino zakopani u nekim svojim stavovima i da niko nema neku želju potrebu sad da nešto izlijeće, miri se i tako dalje, i mislim da je to stvarno tijesno povezano sa političkom situacijom. Znači ponašanje naših lidera. Bukvalno narod prati te lidere, bez obzira što ih, osim kad ih pitaš kažu ne vjerujemo, al on ide za njima, on ide kao ovca, a oni su trenutno u fazonu samo prepucavanja, jer kroz to prepucavanje oni najviše profitiraju. Ne priča se o tome koliko je ko gladan, već se priča o strahu, ko je veći Srbin, Hrvat, Bošnjak, i kako sad zaštititi taj svoj identitet. I to je taj teren koji njima odgovara i oni nas vode isključivo u tom pravcu. Nažalost, ja mislim da i međunarodne institucije tu igraju onako licemjernu ulogu, jedno pričaju, drugo rade. Do nekih promjena bi brže došlo kad bi se taj naš ekonomski očaj nekako transparentnije pokazao. Ali BiH je država koja ide u totalni ekonomski sunovrat. Međutim, on nije vidljiv zato što mi stalno dobijamo finansijske injekcije u vidu kredita i na osnovu toga budžetlije dobijaju platu i zato ovdje nema socijalnih nemira. Onog momenta kad ovdje budžetlije i penzioneri ne dobiju tri plate zaredom, ovdje ćete onda imati i haos i neke silne promjene i tako dalje. Ja ih nešto sad ne priželjkujem, al moguće da bi se iz njih nešto izrodilo, neko zdravije jezgro recimo, ali do tog neće doći sve dok mi imamo tu infuziju finansijsku koju primamo od međunarodnih organizacija. Tako da i sa te strane, teško da će se nešto promijeniti. Odgovor je naravno u ljudskoj svijesti i tako dalje, ali ta svijest je sad na dalekom štapu. Što kaže Ivan, mi smo dobili ono što zaslužujemo, ako smo mi toliko glupi i retardirani da 25, 26 godina iste laži gutamo od tih političara, nasjedamo na njih, ulazimo u probleme, konflikte, uzajamnu mržnju na osnovu toga što nam političari plasiraju, onda smo dobili šta smo zaslužili. A očigledno smo, da smo glupi, na sve tri strane. Dakle da zaključim, trenutno je evo i za Srbe i za Bošnjake iz moje perspektive, da su oni sad zakopani u nekim svojim pozicijama, da sad trenutno uopšte se ne priča o tome, o nekom pomirenju, al mislim da bi se to drastično moglo promijeniti kada bi zaista ovo što je Bojan rekao, imali neki političari koji bi se objedinili oko nekih stvari, ali javno, ne kao što ona reče tamo pred nama se svađaju, a iza skupa piju. Da je

suprotna matrica, da pred nama se grle i dijele neke zajedničke vrijednosti, a možda tamo iza kad su sami da raspravljaju neke teške teme i ulaze u sukobe, to bi bio daleko bolji scenario. Ali smatram stvarno da dosta zavisi od političara. Sad da se pojavi neki jaki karakteri, nažalost, opet eto i to sad zvuči autoritarno, ali mislim da je to izgleda na ovim prostorima važno, da se pojavi nekih 5-6 novih političara sa sasvim drugim načinom razmišljanja, ali koji imaju i neku harizmu da ponovo okupe ljude, privuku pažnju, to bi se moglo okrenuti. Moglo bi se okrenuti. Ljudi bi krenuli za njima. Krenuli bi prema drugim narodima kad bi imali model ispred sebe. Al trenutno ga apsolutno nemaju niti je to na vidiku.

M9: Meni samo, vezano za ovo pitanje, meni je ostala jedna misao koja se tiče ovoga šta Srbi mogu da ponude. Pada mi na pamet taj M7 Čavić, koji je prije, koliko je to već, 15 godina, kad je izašao sa tim što Bošnjaci očekuju, sa priznanjem zločina u Srebrenici, i da je to bio onako potez... Čavić je iz SDS-a, iz nacionalne stranke. I sad kad vidite na...

M7: To je bio potez pod pritiskom.

M9: Potez pod pritiskom, ali potez pod pritiskom čovjeka koji vidite šta sada radi, on je opozicionar veliki bio, čovjek koji je bio jedan od najvećih opozicionara protiv Dodikove vlasti ovdje i poslije samih izbora, on je prešao u poziciju, iako je bio zakleti neprijatelj, kako je on to zvao, Dodikovog režima. Znači čovjek koji je tada, koji je u tim stvarima, možda je to bio hrabar potez tada, ali mislim da su sada pozicije, ratne pozicije. kao što sam rekao na početku, da trenutno politika je u ratu, znači to su zaraćene strane, to je ono što su rekli i njih dvojica, u rovovima se bori, i da svako ko bi uradio takvu stvar danas, da bi bio kao da izletite iz rovova i kažete "ej sad je mir" i ubili bi ga. Mislim da to je nerealistično očekivati odjednom da se desi. E sad dal takvih... To je jedina stvar, rekao sam da nije bilo u medijima o tome šta su radili naši protiv njihovih, a eto taj, to je bila zanimljiva jedna istorijska tačka, kad se moglo nešto reći i kad je rečeno, ali nije očito to dovoljno rečeno i onda je kasnije... sad imamo ponovo i reviziju tog procesa, mislim jeste, to je mutno, mislim na Srebrenicu naravno i sve što se desilo. To je šta bi Srbi, vjerovatno šta se od Srba očekuje da urade, a da bi Bošnjaci onda mislili da proces pomirenja počinje. A da li je moguće, teško.

V: Šta je najmanje što očekujete od druge grupe za pomirenje?

M7: Malo jasnije samo?

V: Znači šta je najmanje što treba da uradi druga grupa da bi izgledalo, da biste vi to razumjeli kao da oni su spremni...

M7: Iz perspektive Srba mislim da za početak bi Hrvati ili Bošnjaci...

V: Bošnjaci, ovdje pričamo o njima.

M7: Bošnjaci, bi trebalo uraditi ono što... njihovi političari prije svega, ono što su neki srpski uradili. Znači za početak priznavanje i neke svoje uloge u tom problemu. Nisu samo ovi bili dio problema, već ste i vi učestvovali u tom konfliktu, brojne ste zločine... Bilo bi fino s druge strane vidjeti jedan taj gest "da, i mi smo radili, i pravili zločine, niste vi jedini". Za početak to.

V: Ti si Bojane isto to već rekao, da priznaju tu svoju ulogu.

M9: Pa zamislite evo sad da Bakir Izetbegović, koji je sin Alije Izetbegovića, da kaže "eto mi smo u pogrešnom trenutku zaista, prešli smo preko volje većine Srba i mi smo taj referendum napravili, to je bilo pogrešno, na silu, i očito nije bio trenutak, eto rat smo imali, sve je bolje osim rata", ali ne, on bi rekao možda opet ono što je rekao Alija, bolje i rat onda pa neka država poslije toga... I to jeste pitanje, šta je tu, stvarno, koja vrijednost je bitnija. Znači da li ti ljudi uopšte razmišljaju o vrijednostima koje se tiču, koje su racionalne, nekog čovjeka koji želi da živi i svoj život, ili su to vrijednosti koje su proizvodi njegovih ideala, a gdje će on da žrtvuje druge, jer u stvari on žrtvuje druge, niko od njih nije bio tu izložen direktno. To su neke stvari koje bi mogle da pokrenu taj proces. Ali to se ne čuje. To se ne čuje ni sa ove strane ni sa bošnjačke strane.

Ž17: Pa da, ja se isto u suštini slažem sa njima dvojicom po pitanju ovog pitanja.

V: Ivane, jel biste vi nešto dodali?

M8: Pa ne znam, ja mislim sad recimo ovo što je Bojan rekao da je ne najmanje, mislim da je to dovoljno za početak. Da jedna strana pokaže dobru volju, ali iskrenu, a to se vidi, pokazaće druga sa svoje strane nešto, treća, i na taj način se to može razviti. Ali ja se bojim da neće nikad doći do toga. A već sam o tome govorio, o tim početnim pozicijama, i da niko nema želju i da nije spreman da ponudi išta.

V: To je bilo moje sljedeće pitanje, šta mislite da su oni spremni od toga da pruže? Mi sad očekujemo da oni priznaju svoju ulogu kao aktivnog aktera u tim konfliktima, a ne samo žrtve, jesu oni spremni na to?

M7: Pa ja mislim da tu ima nekih elemenata, recimo, Bojan je spomenuo, pogotovo na toj sarajevskoj sceni. Htjeli ili ne, Sarajevo je ipak veliki grad i ima tu ipak određenih i različitih stavova, mada ja generalno mislim da su možda Bošnjaci i Albanci sa Kosova možda najhomogenije etničke grupe na Balkanu, ali to je obično karakteristika tih malih grupa, koje se zgusnu da bi sačuvale to malo identiteta što imaju. I sad, ako bismo gledali na nivou, kad

bismo Srbe gledali odvojeno, da tako kažem, u RS-u i u Srbiji, da, i Srbi u RS-u su isto poprilično zgusnuti. Ima tu određenih pojedinaca na toj sarajevskoj političkoj sceni, koji nešto malo pokušavaju da budu liberalniji, mada uvijek tu kod tih liberala ćete uvijek na kraju kad dođete do ovih nekih pitanja ko je kriv za rat, uvijek će tu biti jedinstveni da su to Srbi dakle. Ali recimo da ima nekih elemenata, rekao bih, kosmopolitizma. Ali je problem što to ne prolazi na našim prostorima, i oni onda ne dobijaju bilo kakvu političku moć da bi mogli nešto da utiču. Pa i Milorad Dodik je, ko ga se sjeća, bio je možda i istinski socijaldemokrata prije i tako dalje, koji je govorio uglavnom samo o Evropskoj uniji, tad je govorio i o NATO paktu, izjašnjavao se kao ateista, znači, potpuno jedna neka druga priča. Ali on je vidio da to jednostavno ne prolazi na ovim prostorima, ta politika ne može proći. Onda je napravio zaokret, našao utočište u nacionalnoj priči i to prolazi i dan danas. Problem je znači da iako ima nekih elemenata recimo kod Bošnjaka, da jednostavno oni nažalost nemaju uporište, ne dobijaju podršku kod ljudi i onda to tako nestaje. Topi se.

Ž18: Nemam ništa da dodam.

V: Da li mislite da je potrebno uopšte da dođe do pomirenja između ove dvije grupe?

M8: Ja mislim da je dobro da dođe do pomirenja, ali tu stajem.

Ž17: I ja isto mislim da bi bilo dobro, objektivno gledajući. Jer nema izlaza dalje. Znači, već smo probali, već smo probali sa ovim stavovima od prije i obračunima i dobili negativan rezultat. I ako je iko svjestan imalo, e onda mislim da bi svi trebalo tako da shvatimo to i da se svi trudimo.

Ž18: Ja isto mislim da bi bilo lijepo da dođe do tog pomirenja i da ljudi jednostavno taj strah sa sve tri strane, da se to prevaziđe, da se malo više razgovara, ali mi kao pojedinci mislim da slabo možemo da utičemo na to, a da ima neki uzor koji je malo iznad nas, da ga pratimo i lijepo bi živjeli. Mislim da bi bilo lijepo da dođe do pomirenja.

M9: Da li je potrebno da dođe do pomirenja, pa ja mislim da je potrebno da ne bi došlo do nekog goreg rata kasnije. Sad, šta to znači, za neke nije potrebno, neki će uživati u tom ratu kao što su uživali u ovom ratu, i u posljedicama poslije rata. Znači život ima svoje nastavke i poslije toga i onda će da opstanu takve ideologije i za mnoge nije potrebno da dođe do pomirenja. E sad za nas koji smatramo da ima nešto više u životu nego ratovati zbog nečeg u šta i ne vjerujete ili se pravite da vjerujete u to, ne znate ni sami u šta vjerujete, da, potrebno je. Bojim se samo da ako ne dođe do ove, do te katarze, kojoj očito već prolazi vrijeme, 25 godina, do tog priznavanja svojih grešaka, iz čega možete onda da zauzmete stav druge osobe,

da vidite, i drugog naroda, da ako to nemate, da onda se ta mitologija sve više stvara unutar naroda i to neko neprijateljstvo, dobijate neke nejasne konture, podsvjesne i da to onda se rasplamsava tek. Kao što se desilo poslije Drugog svjetskog rata čini mi se, ovdje, i prije toga vjerovatno, kad je stvarana ta Jugoslavija. Znači neke stvari zarad pomirenja nisu razriješene, čini mi se da su one imale taj afektivni naboj zbog toga i da to ide u još gorem smjeru.

V: Jel ima nešto da ja nisam pitala na ovu temu a da vi mislite da je važno da se kaže?

M8: Mislim da je važno ono što je rekao nažalost Ivo Andrić, da će ona rupa u stijeni, sedri, za Bošnjake, odnosno Muslimane uvijek biti od one beštije Alije Đerzeleza, koga li već, a za Srbe od kopita Marka Kraljevića. Mislim da je i time stvorena jedna mitologija koja nije korisna.

Srbi Banja Luka 2

V: Šta za vas znači pomirenje između Srba i Bošnjaka?

M11: Normalno funkcionisanje između nacija u Bosni i Hercegovini

V: Dobro, šta podrazumijeva normalno funkcionisanje?

M11: Pa normalno življenje, normalan radni odnos, normalno školovanje, normalno zdravstvo, normalno sve

Ž20: Kolegijalnost

V: A znači to do sad nije normalno?

M11: Pa u nekoj mjeri nije.

V: Pa to, kako ću ja znati, kao neko sa strane, da procijenim šta je normalno a šta nije?

M11: Pa ostale su još te neke...

Ž20: Posljedice

V: Da, ali kad kažeš "normalno školovanje", šta to znači?

M11: Pa da odu u školu, da nikog ne uslovljavaju zato što ono, ako dođete u veću srpsku pripadnost, gdje ima više srpskih, ovaj, življa, da ako dođe neko ko je druge nacionalnosti, što se zove drugačije, da ga tamo ne provociraju.

Ž19: Smijem li ja svoje lično mišljenje iznijeti tj. lično iskustvo? Ja sam neko ko je živio i u Federaciji i u Republici Srpskoj, tako da ja sam započela svoje školovanje u Zenici, znači u Federaciji, i tamo sam bila sasvim jednako prihvaćena iako sam bila na neki način manjina, kao neko ko je pravoslavne vjeroispovijesti, i onda sam se ja ponovo preselila u Bijeljino, tako da tamo sam došla takoreći među svoj narod ali bila sam manje prihvaćena nego ostali zato što sam došla kao nova i zato što sam došla kao neko iz Federacije iako ja nisam Bošnjak. Znači bila sam slabije prihvaćena nego ostali. Tako da, mislim da ne postoje neka pravila. Meni je baka inače isto Bošnjak, ili kako se već kaže, Bošnjakinja, znači islamske vjeroispovijesti, ali nisam nikad osetila neku veliku razliku osim kad sam tek došla tamo u Bijeljino, tamo su me gledali malo drugačije, baš sam bila slabije prihvaćena. Ali s vremenom se to malo promijenilo.

V: Dobro. Da se vratimo na normalno funkcionisanje. Samo ako možeš da mi pojasniš šta još misliš pod tim.

M11: Pa pretežno se to dešava kad neko dođe sa nekog drugog entiteta na novo mjesto da ga svi ono ili da ga odstranjivaju iz društva ili da ne komuniciraju sa njim na početku odmah, kako u Federaciji tako i u Republici Srpskoj.

V: A normalno bi značilo da...

M11: Pa normalno, kad dođe svako novi da bude kolegijalnost na prvom mjestu, druženje, prihvatanje te osobe, pomaganje toj osobi bez obzira na njenu pripadnost, nacionalnost, vjeroispovijest, ime, bilo šta.

Ž20: Mi se kao narod generalno međusobno ne podnosimo tako da, ovaj...

V: Kao narod?

Ž20: Pravoslavne vjeroispovijesti, a kamoli sa strane.

V: Aha, misliš unutar skupine?

Ž20: Da.

V: Šta je za tebe pomirenje?

Ž20: Ne mogu da definišem, imamo kućne prijatelje koji su Bošnjaci, i to su nam jako drage osobe, ali poštujem i njihovu religiju, poštujem i svoju religiju, tako da...

Ž19: Teško je definisati pomirenje. Zar smo mi i sada kao u svađi? Ali ne shvatam da smo sada u svađi, ostale su samo te neke posljedice rata, kao neke razmirice, ovaj je ubio ovoga, ovaj

onoga, tako da postoji neka netrpeljivost između Srba i Bošnjaka. Ali ne shvatam sad, mislim to pomirenje... zar smo u svađi?

M10: Slažem se sa Violetom. Ja sam iz Brčkog. To je mješovita sredina, sve tri nacije imaju tu. I tu je jednostavno dubok trag ostavio taj rat. Mislim, mi se toga naravno ne sjećamo, ali uvijek se u takvim sredinama ipak gleda ko je ko. Konkretno, u toj sredini ako uzmemo za primjer lokal - uvijek se gleda ko ide u koji, jer uvijek postoji šansa da se desi nešto što ne želite ako odem ja u neki lokal u naselje neko gdje je većinsko Bošnjačko stanovništvo. Nije to Kosovo tamo, ali opet...

Ž20: Uvijek se vraćamo u istoriju koja je kao ko je kako, ko je gdje, ko je koga ubio, čija je nacija više stradala, spominju se debate o Srebrenici, generalno stalno se potencira ta istorija kroz politiku i tu ne može čak ni da bude pomirenja na neki način jer politika to inicira konstantno, te rane koje su se izdešavale i svako svoj narod štiti i diže na neki način i tu postoji provokacija i to je to.

V: Da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni poslije rata u Bosni i Hercegovini?

M10: Nisu. Mislim, to je možda politički tako napravljeno da mi gledano živimo u nekoj zajednici, ali po meni treba da prođe duži jedan niz godina, generacije jedne nove da se izrode, da se pravilno vaspitaju i u kući i u školi da bi to moglo da funkcioniše.

Ž19: Ali ostaće trag sigurno...

Ž20: Ali generalno roditelji i bake i djedovi i neki veterani koji su bili u ratu i koji nisu bili u ratu potenciraju stalno te, vraćaju nas u prošlost, ne iz moje kuće, ja sam što kažu Titin sistem. To je tako, jednostavno. Uvijek će se vraćati, uvijek će se odgajati u tom duhu, budi to što jesi, svoje forsiraj, ne dozvoli da ti Bošnjak ili....

M11: Sve jedan zdrav razum, i zdrava normalna osoba, koja normalno razmišlja, više nikada ne pomisli na rat i dešavanja i na neke gluposti koje se dešavaju. Mislim, nisu gluposti to je tako nametnuto. To nije niko iz naroda rekao: "Hajmo sad malo ratovati", to je sve nametnuto ljudima i vlast je podigla sve ljude.

V: Dobro, tako je počelo, ali da li misliš da su sad pomireni?

M11: Pa generalno ljudi su pomireni normalno, ne možeš ti na ulici nikog prepoznati je l on Musliman, Hrvat ili Srbin. Ja dođem na trafiku i "Dajte mi dopunu za telefon" i ona meni da dopunu za telefon i uopšte ne možeš da je prepoznaš.

V: Je l to znači da su ljudi pomireni, ako ne možeš da razaznaš ko je koje vjere?

M11: Ne, nisu pomireni. Ali mi funkcionišemo. Mi funkcionišemo i dalje. Ima dosta ljudi u Federaciji, i Srba koji rade, školuju se. I to je jedna vrsta pomirenja. Da nismo pomireni, ne bi mogli funkcionisati u drugim sredinama. U Banja Luci ne bi mogao biti nijedan Hrvat ili Musliman. Mi smo pomireni, samo što nas neko iznad nas huška kao "On je ovakav, on je onakav". A ljudima mislim da to uopšte ne predstavlja nikakav problem, što je neko ovakav, neko onakav. Svaki normalan čovjek želi normalno da živi bez ikakvih problema i da nema niko nikakvih problema.

V: Kad biste vi imali partnere ili partnerke koji su Bošnjaci ili Bošnjakinje, je li biste vi imali, kako bi reagovali vaši prijatelji, porodica?

M11: Pa ne znam, u mojoj porodici užoj i široj nisam imao lično slučaj mješovitih brakova.

V: Dobro, sad kad bi imao djevojku koja je Muslimanka...

M11: Ne znam, trenutno imam djevojku iste vjeroispovijesti, iste vjere, tako da ne razmišljam, nisam razmišljao o tome. Neutralan sam. Možda da sam bio u nekoj takvoj situaciji. Ali dosta prijatelja imam, i Hrvata i Muslimana. Sa Muslimanom sam proveo čitavu osnovnu školu, zajedno sjedili u istoj klupi. Dolazimo isto iz sredine u kojoj je rat bukvalno pregazio i srušio sve što se moglo uništiti. Član sam porodice koja je izgubila... dva, dva gubitka znači, porodica sam palog borca, tako da... nekim drugim očima gledam. Možda ne treba ali gledam drugim očima na sve to.

Ž19: Znam i ja nekoga sličnog mišljenja isto tako, pošto je sin palog borca... Tako da ima sličnosti.

M11: Ne, ja nisam sin. Stric mi je. Uža porodica.

Ž19: Dobro, nema veze. Uglavnom, porodica palog borca, tako da... oni imaju slično mišljenje skoro svi. Baš zato što su izgubili nekoga zbog nekoga druge vjeroispovijesti, a u suštini nisu ni oni krivi već im je to sve nametnuto kao što smo rekli.

M11: I sad vi recite da li je nečiji život vrijedan nekog ideala, nekog vođe, neke države, da li je to vrijedan život?

V: Šta bi bilo kad bi ti imao djevojku Muslimanku?

M10: Pa, konkretno u ovom slučaju ne bi bilo ništa, jer otprilike svi slično mišljenje imamo da ne treba toliko da obraćamo pažnju na to ko je koje vjere. Međutim, moje mišljenje je sad - ja mogu da imam djevojku Muslimanku ako je i ona Muslimanka tj. Bošnjakinja, ali neko ko ne

obraća toliko pažnje na to. Ko je malo veći vjernik i to, to će malo teže ići. Ako je neko ko je više nacionalno opredjeljen. Bar ja mislim tako, moja iskustva su takva.

V: Moralo bi biti obostrano.

M10: Da.

M11: Pa naravno da bi bilo nekih uticaja što se tiče toga. Bilo bi nekakvih komentara i nekakvih uticaja što se tiče porodice, jer i mi sami zavisimo od naše porodice. Ne bi mogli imati djevojku pa da se mi sada osamostalimo, jer ja zavisim od svoje porodice, nisam se otcijepio od svoje porodice da mogu samostalno živjeti, kako od šire, tako i od uže, prijatelja, rodbine, svih. Pod uticajem smo svi zajedno. Svi utičemo jedni na druge porodično, što je i normalno.

V: Kakav bi bio taj uticaj?

M11: Pa to sve zavisi. Možda bi od mojih roditelja bio negativan uticaj a od bližih rođaka pozitivan. Ili obrnuto. Kažem, nisam bio u situaciji tako da vam ne mogu dati odgovor, ali pretpostavljam da bi bilo raznih, i negativnih i pozitivnih.

V: Kako biste znali da je pomirenje postignuto? Kako bi to izgledalo?

M11: To bi izgledalo - kad moj prijatelj Bošnjak mogao doći kod mene na Božić, pa da se veselimo i kad bih ja mogao kod njega na Ramazan, bez ikakvih ograničenja i na Božić, 25. decembra. To je za mene pomirenje.

Ž20: Kad budemo svi zajedno slavili, i našu vjeru i njihovu... Praznike.

Ž19: Ja mislim da ima i danas takvih slučajeva da se jednako poštuju, naročito u miješanim brakovima. Ja znam recimo gdje sam ja stanovala jedno vrijeme. Moja gazdarica je konkretno imala tri braka i bukvalno ta tri muža su bila tri različite vjeropispovijesti i ona je bila katolkinja, i sada je, a njen muž je bio pravoslavac i jednako su poštovali, praznovali i katolički Božić i pravoslavni, i ona i dan danas kad njega nema podjednako slavi i katolički i pravoslavni. Ima sigurno takvih slučajeva još.

V: Znači poštovanje druge vjere, poštovanje praznika i tradicije koja proizilazi iz toga... šta još?

Ž20: Ja se izvinjavam, mogu lični primjer? U naselju kada je pravoslavni Božić, imamo jedne komšije koji su Bošnjaci i konstantno na praznike pravoslavne dešava se da se usisavaju automobili, da se pravi buka, ne znam ni ja, pali se motorka i tako nešto. Mislim, nemam ja ništa protiv njih, nego...

V: Imaš utisak da je to neka namjerna provokacija ili?

Ž20: Pa konstantno se dešava godina za godinom, mislim. A tako isto i pravoslavci kontriraju kada je Ramazan, puštaju se pravoslavne pjesme i narodnjaci.

V: Aha, znači tog poštovanja druge vjere zapravo nema?

Ž20: To uglavnom rade ljudi koji nisu bili u ratu.

V: Šta?

Ž20: Generalno, kontriraju jedni drugima. A druga stvar, ja i moj momak imamo najboljeg kolegu koji se zove A. i trebalo je vremena i da se mi opustimo u njegovom društvu, i da se on opusti u našem da shvatimo u stvari kakva je on osoba i kakve smo mi osobe. Bilo je tu malo i trzavica, i nesuglasica i svega, ali kasnije smo baš se sprijateljili.

V: Zbog te nacionalne pripadnosti?

Ž20: Pa generalno malo je više potencirao i oko rušenja, i oko džamija, i oko rata... I onda kasnije kad smo uputili da mi jednostavno nismo nacionalisti i da on može opušteno s nama i sjesti i da se mi ne sramotimo kada kažemo "A." ili... pošto ga svi zovu skraćeno Š., jer se preziva Š., onda nas je prihvatio generalno.

V: Dobro. Kako ćete još znati da je pomirenje postignuto? Kako to izgleda u svakodnevnom životu?

M10: Pa dobro, slažem se. I vjerski ti... praznici trebali bi se poštovati, ali i sve drugo... jednostavno da ne obraćamo pažnju ko je šta, kako. Po meni, tada znam da je tu pomirenje sto posto uspjelo, da ne gledamo ko je šta, kako.

V: Aha, da ne obraćamo pažnju ko je šta i kako u kojim situacijama?

M10: Pa ni to ko šta slavi ni kako se ko zove. Razumijete? Jer može se neko zvati A., a slaviti Božić, to ne piše nigdje.

Ž19: Pa ja mislim recimo da bi pomirenje bilo postignuto na neki način prilikom zapošljavanja, kada se negdje, recimo, npr. vlasnik neke te firme ili direktor islamske vjeroispovijesti a prijavi se izuzetno veliki broj kvalitetnih radnika druge vjeroispovijesti i sad, da on ne gleda na osnovu nacionalnosti, odnosno vjeroispovijesti, koga da primi. Znači da gleda realno, ne na osnovu vjeroispovijesti. I to je možda isto jedan vid.

M11: Dobro, to nije samo kod nas u državi to pomirenje nametnuto, evo sad ću vam dati konkretan primjer: moj brat radi u firmi u Derventi, nebitno koja je, i firma znači zapošljava i

Hrvate, i Muslimane, i Bošnjake. I saradnik iz Dubaia koji ima saradnju sa tom firmom tražio je pet momaka islamske vjeroispovijesti koji će doći kod njih da kreiraju sat. Znači ako je Bošnjak i ako nema te radne predispozicije, on može ići, oni će ga tamo usavršiti, a momci koji možda znaju da rade oni ne mogu ići samo zato što nisu islamske vjeroispovijesti. Tako da... to je lični primjer, moj brat rođeni.

V: Rekao si sad: nije samo kod nas povjerenje nametnuto?

M11: Ne, ne nametnuto. Nego ti uticaji pomirenja nisu samo, to huškanje... nije samo sa našeg vrha i u našoj državi, već ide i šire.

M10: Oni štite svoju tu neku vjersku zajednicu. Oni biraju ljude koje će zvati stalno. Mislim, očigledno je to njima bitno.

V: Šta mislite, kako vide pomirenje Bošnjaci?

Ž19: Bilo bi vjerovatno svašta.

Ž20: Bilo bi svašta.

V: Na primjer?

Ž19: Pa bilo bi vjerovatno nesuglasica između njih i nas, bilo bi različitih mišljenja.

V: Ja se pitam šta vi mislite, kako oni vide pomirenje? Šta bi oni meni rekli?

M11: Pa mislim da ovi iz Republike Srpske, iz Banja Luke, možda potenciraju na tom pomirenju i da govore da je možda to sve normalno, da je to sve okej, ali kad bi doveli ove iz Federacije mislim da ne bi bili za tu soluciju pomirenja, bar koliko sam ja upoznat sa tom omladinom iz Federacije, oni su...

V: Misliš, oni bi rekli "Mi nećemo da se pomirimo"?

M11: Ma ne, ali bi rekli da nikad ne bi mogli bit u našem društvu, da nikad ne bi mogli izaći u klub, da nikad ne bi mogli funkcionisati u grupi, u nekom...

Ž20: Na primjer, taj naš najbolji kolega A., njemu je djevojka pravoslavka. On ju je upoznao sa svojom porodicom. Njegov otac je inače i katoličke i bošnjačke vjeroispovijesti. Njegov otac je bio bez problema - da se upoznaju, da uđe u familiju... Dok njegova majka nije bila. Njegova majka je čisto Bošnjakinja i nije bila za to da pravoslavka uđe u kuću.

Ž19: Da, mišljenja su relativno podijeljena. Zavisi od osobe do osobe. Sad zavisi da je sad tu neko - sigurno bi se našao neko ko bi se slagao sa nama, a neko ko ne. Ja imam recimo - jedna

od mojih najboljih prijateljica, ostala iz Zenice, ona i ja oduvijek funkcionisale baš ono. I nismo se vidjele duže vremena, ono kako smo se odvojile, nije tada bilo ni društvenih mreža, i sad nakon 10 - 15 godina, pošto davno smo se mi upoznale, kao da se nikada nismo ni razdvojile, dobri su odnosi. A ona je islamske vjeroispovijesti, ja pravoslavne i onda... ona čestita meni, a ja njoj njene vjerske praznike. Tako da zavisi generalno od osobe do osobe.

V: Da li mislite da je pomirenje, onako kako ste ga vi definisali, ostvarivo između Srba i Bošnjaka?

M11: Još ne. Možda za nekih 50 godina...

Ž20: Nikako.

Ž19: Nikada, zato što...

V: Šta će da se desi, na primjer, za tih 50 godina?

M11: Za nekih 50 godina, a da ne bude rata.

V: Ako ne bude rata, šta će da se desi za tih 50 godina...

M11: Mislim da će ove zatrovane generacije izumrijeti, da će neko normalniji sazrjeti, da će formirati društvo normalno.

M10: Kad vrijeme odradi svoje, valjda će bit bolje.

Ž19: Možda će bit manje.

M11: Ja bar mislim, ali s obzirom u kakvom podneblju živimo, kakvi smo mentaliteti, i jedni i drugi smo Balkanci tako da... i tu sam podijeljen.

Ž20: Politika tu najviše ima uticaja, na stare rane.

V: Znači, zašto nije ostvarivo? Zato što su, kako ste rekli, još živi ljudi, generacije zatrovane, koje održavaju to...

Ž20: Pa, na neki način.

V: ...i zato što politika igra tu svoju ulogu?

Ž20: Najveću ulogu.

M10: Politika igra ulogu od prvog dana pa sve sad ovamo što se nastavlja.

V: Šta je najmanje što treba da se ostvari da bi nivo pomirenja bio prihvatljiv? Znači, ono što ste vi pričali, to je možda nešto što bi bilo super, ali da bi se neki najmanji prihvatljiv nivo pomirenja ostvario, šta treba da se desi?

Ž20: Da se ugasi politika. Totalno.

Ž19: A šta bi onda bilo? Bi li bio novi rat, novi kaos?

Ž20: Pa ne bi, ne bi.

V: Da se ugasi u kom smislu?

Ž20: Pa da se jednostavno prestane potencirati šta se desilo, kad se desilo, ko je koga ubio, ko je kome više zla nanio, te stare rane, prosto ne potencirati, u povijestima objavljevati.

V: Dobro, šta još? Znači, šta je najmanje što treba da se desi da bi se ostvarilo neko prihvatljivo pomirenje?

Ž19: Prihvatiti jedni druge onakvi kakvi smo, bez obzira na tu vjeroispovijest. Stalno se nekako vrtimo u krug, na tu vjeroispovijest. U suštini jeste tako. Barem ja mislim da je tako.

M10: Pa dobro, sva ova pitanja prethodno su bila vezana maltene za ovo. U principu, ovo sad mi gdje živimo, to se već i desilo. Neke osnovne stvari, život, svakodnevnica naša, to jest pomirenje, razumijete. Mi pričamo, komuniciramo dovoljno jedni s drugima. Ne kažem da se obožavamo. Neko manje, neko više voli. Ima uvijek različitih mišljenja, različitih ljudi, ali pomirenje je već sad vidljivo.

V: U nekom obliku.

M11: Pa da.

V: Nema otvorenog oružanog konflikta?

M11: Još nema.

V: Dobro. Šta mislite da su spremni da pruže Srbi kao grupa, da bi došlo do tog pomirenja?

Ž20: Ja mislim da Srbi jesu, a da Bošnjaci nisu.

V: Šta?

Ž20: Generalno spremni, Srbi su spremni pružiti ruku pomirenja uveliko, dok Bošnjaci još to nisu spremni.

V: A šta podrazumijeva ta ruka pomirenja?

Ž20: Pa da više prihvate kao populaciju, kao narod Bošnjake i prihvatili bi ih i u društvu i na poslu i svugdje. Samo da, ali ja to ne kažem da je kod svih tako, ali kod Bošnjaka je to puno oštrije. Puno se više nekako... Zajedno se drže, zajedno su... kako da se izrazim...

V: Manje spremni na pomirenje?

Ž20: Upravo tako. Više gaje na neki način te neke posljedice mržnje. To je moje mišljenje. Ima naravno i pravoslavni isto koji imaju isto tako neku mržnju, možda im je neko poginuo ili stradao od strane Bošnjaka. Tako ima i s Bošnjačke strane. Ali ja mislim da su opet Srbi lakši i spremniji po tom pitanju nego Bošnjaci.

Ž19: Da, ali ljudi koji su izgubili nekoga u ratu veoma teško će prihvatiti to pomirenje. Mislim da bi čak odbijali pomirenje i držali se svojih principa i mislim da su to uglavnom one okorjele patriote baš. A ljudi koji nisu izgubili, mislim da su spremniji na pomirenje.

V: Sad pričamo o Srbima?

Ž19: Da.

M10: Dobro, ima izuzetaka... Zavisi od pojedinca, od njegovog pogleda na to sve.

M11: Teško je ljudima koji su izgubili nekoga iz porodice da se pomire, posebno baš uže npr. majkama, očevima, koji su izgubili sina jedinca, koji su izgubili tri sina. Komšije su izgubili tri sina. Imali su porodicu, tri sina, sva tri su im nastradala. I onda zamislite kakvu vi morate imati priču da priđete tim roditeljima, da im kažete šta vi mislite o pomirenju. Šta možete vi očekivati od te osobe, te su osobe koje su psihički rastrojene, koje su 20 godina poslije svega toga i dan danas su pred njima tri kovčega u kojima su im djeca ležala.

Ž19: Ja mislim da bi burno reagovali baš.

M11: Pa neki burno, neki bi samo slegli ramenima i okrenuli se i otišli. Neki ljudi se više nikad nisu provešili zato što su izgubili djecu. Koji su bili veseljac i ljudi, bili su vesele naravi, koji su išli, pjevali, veselili se, poslije takve tragedije više se nikad nisu provešili. I vidi se na tim ljudima da je dosta uticalo na njihov život i na njihovo ponašanje. Kad dolaze u pozne godine, vidi se da su popustili sa živcima. To je sve uticalo. A što se tiče tog pomirenja, mislim ono... imaju oni poštovanja i sve, ali to neko pomirenje, da se ide grli i ljubi, kod tih osoba ne vjerujem. Bar kod tih koji su u užem srodstvu bili. A sad mi mlađi koji nismo zapamtili te događaje, sad kad meni roditelji prepričavaju, moj otac i moj djed koji su bili na ratna dejstva, kad neke stvari pričaju... Mislim, znam, njima je isto bilo teško, nisu ni oni tu išli svojom voljom, ko ide još svojom voljom da izgubi glavu. Nikad ne znate, vi ne znate gdje vi idete. I

tako te neke stvari kad se pričaju, ovaj... Mi možemo sad pričati ovdje zato što to niko nije doživio...

Ž19: Upravo.

M11: Napraviti dijalog sa ljudima koji su bili tu, na licu mjesta, s tim osobama poginulih boraca i s jedne i s druge strane, tu bi svakakvih bilo priča i svakakvih bi bilo mišljenja, tako da...

Ž20: Čak bi možda došlo i do konflikta, fizičkog.

V: Šta ste spremni vi lično da pružite da dođe do nekog ostvarivog pomirenja? Ako ste. I okej je i da niste, svaki odgovor je potpuno okej.

M11: Pa ja, kao student, spreman sam da, kad bi došao neko druge nacionalnosti na naš fakultet da ga prihvatim ko i svakog normalnog studenta, ko i svakog kolegu na fakultetu, ako nešto zagusti da mu pomognem. To je moj korak koji ja mogu da uradim, kao student.

V: Da ga prihvatiš u društvo, u tom smislu?

M11: Da, da. Da ne bude odbačen.

Ž19: Imamo i mi koleginicu islamske vjeroispovijesti. Potpuno je jednako prihvaćena. Znači uopšte ne osjeti razliku. Od strane nikoga. Ne postoji niko ko je gleda drugačije. Ili je to samo do nas ili, ne znam. Bar tako sam stekla ja utisak. I baš jest tako, onoliko koliko sam ja uspjela da primijetim. Uvijek je sa nama, nikad se ne odvaja i uvijek je prihvaćena. Zajedno idemo i na kafe i družimo se, tako da...

M10: Mislim da sam ja lično već sve pružio.

V: Šta, na primjer?

M10: Pa ono... svoje gledam, poštujem, slavim u mjeri u kojoj se meni dopada. A tuđe takođe poštujem, ne diram, mogu samo da pohvalim, čestitam, to je sve. Sada, neko je spominjao, kada bi neko došao od njih... od pripadnika druge vjere i nacije, u moje okruženje, meni apsolutno ne bi smetalo, ja bih se sa tim živio. Mislim, nisam ja sad došao sa druge planete. Svako je imao kontakta dosta sa tim ljudima... E sad, da li bi moj kontakt bio veći, da li bih se ja više družio sa tom osobom druge vjeroispovijesti, druge nacije, ne bi uopšte zavisilo od toga ko je on i šta je on, već jednostavno da l' bi mi prijao kao osoba.

Ž20: Slažem se sa tim.

V: Okej. Šta je najmanje što očekujete od druge grupe za pomirenje?

M10: Isto ovo.

M11: Očekujemo korektnost, da me ne vrijeđaju što sam ja Nenad i što ja slavim Božić, da ne vrijeđaju mene i moju porodicu, da ne vrijeđaju moje običaje, moju kulturu, tradiciju.

Ž20: Isto sve.

V: Znači, u principu, ono što ste vi spremni da pružite...

M11: Očekujemo da to neko uzvratiti na isti način. I istom mjerom.

Ž20: Ni više ni manje.

Ž19: Slažem se.

V: Šta mislite od svega toga da je druga grupa zapravo spremna da pruži?

M10: Pa dobro, mislim u Banja Luci barem i u Derventi odakle ja dolazim, ono, ljudi su... korektni. Al' npr. kad bismo otišli u Sarajevo dole i sjeli...

Ž20: To već... nikako

M10: Ne vjerujem da bi se lijepo provjeli.

V: Da. Ali morate da mi objasnite šta to znači.

M10: Pa mislim da bi odmah bilo nekih poprijekih pogleda, nekih...

Ž20: Čim progovorimo, shvatili bi da nismo iz... hajmo reći, iz te čaršije.

Ž19: Imam ja još jedan konkretan primjer. Dok sam živjela u Zenici, moja mama i ja smo bile prijatelji sa ljudima islamske vjeroispovijesti. To je konkretno jedna porodica, i sad, taj čovjek izgubio je u ratu ili jednog ili oba roditelja, i nikada ih jednostavno nije čak ni pronašao, a za sve to su krivi ljudi pravoslavne vjeroispovijesti, mislim nazovi krivi. I oni nikad nisu mene gledali drugačije, nikad me nisu gledali poprijeko. Dok na primjer, možda bi čak bila obrnuta situacija da je u pitanju pravoslavna porodica i da je sad neko od njih izgubio nekog zbog pripadnika islamske vjeroispovijesti, da bi bila drugačija situacija, nisam sigurna. U svakom slučaju, palo mi je to sad na pamet, zato što baš bukvalno - tretirali su me skoro kao svoju, kao člana porodice. I mamu i mene. Baš je to bilo jako prijateljstvo. Samo kako su prošle godine, izgubili smo kontakt. Ali tada dok smo bili prijatelji nikada nisam osjetila neku razliku. Opet, mislim da sve zavisi od osobe do osobe.

Ž20: Od čovjeka do čovjeka.

V: Prema vašem mišljenju, koliko se daleko trenutno nalaze Srbi i Bošnjaci od pomirenja? I zašto?

M11: U neku ruku i u nekim sredinama su pomireni. Sad baš svuda, na čitavoj teritoriji, ne bih rekao.

M10: Entiteti postoje, a naravno, sredine se tu razlikuju. Nije svaka ista, neka je više homogena, neka manje. Zavisi baš bukvalno od sredine do sredine. Neko je mjesto jednostavno takvo da više vlada nacionalizam, a negdje manje.

V: U homogenijim ili heterogenijim sredinama vlada više nacionalizam?

M10: Više u homogenim, naravno.

V: Znači, gdje uglavnom žive samo Srbi ili samo Bošnjaci...

M10: Ne, nema tu baš pravila. Zavisi.

V: Koliko daleko su sada dvije grupe etničke u pomirenju?

M11: Daleko.

Ž20: Od 100%, negdje 70%-80%.

M11: Da li procentualno, da li u kilometrima izraziti, dužnim jedinicama, kako god, daleko je.

M11: Jak je utisak još 90-ih godina na našim prostorima.

Ž20: Nije dug period prošao da bi se moglo polemisati, još je to friško sve.

V: Je li uopšte moguće da dođe do pomirenja između Srba i Bošnjaka?

M11: Možda da, možda ne, to sad...

Ž20: ...sve zavisi.

V: Od čega zavisi?

Ž20: Od osobe do osobe, generalno.

Ž19: Jako teško.

M11: Pa zavisi od toga da li će se ta priča o nacionalizmu i ratnim godinama nastavljati kroz generacije ili neće. Možda će to za nekih 10 do 15 godina stati. Kako generacije koje su bile u ratu budu izumirale, možda će to stati, a možda će se to prenositi još više sa koljena na koljeno. "Moj sad otac je bio u ratu, branio ovog ili onog, borio se za ovo ili ono, pa sad eto sine moj uči gdje je tvoj djed bio, moj otac."

V: Misliš da se ne može predvidjeti?

M11: Da, ne može se predvidjeti. To sam htio reći.

V: Šta drugi misle? Je li uopšte moguće da se pomire dva naroda?

Ž20: Pa evo generalno, iz ličnog primjera, u Dalmaciji, gdje je mala sredina, sad poredim Katolike i Muslimane, ali razumijete. Dalmatinci generalno, kao populacija, jako teško da bi mogli tako. Mislim, za te male sredine, gdje su Bošnjaci, jako teško da bi moglo doći do pomirenja. Generalno se to baš huška i potpiruje.

V: Na nivou čitavih naroda i nacija?

Ž20: Gdje su veće populacije i više miješano - da, ali u manjim sredinama - ne.

V: Da li mislite da je uopšte potrebno da dođe do pomirenja?

M10: Pa normalno da jeste.

Ž19: Ne bi bilo loše.

M11: Mi ne živimo u čisto srpskoj sredini. Republika Srpska nije čisto srpska sredina. Kao ni Federacija, kao nijedna zemlja.

M10: Ako želimo zajednički život, naravno da je potrebno. Po meni. Pomirenje, bar do nekog nivoa, ne mora baš 100% ljubav naravno, ali ovako kako je sad - bar ovako da ostane. Ovako da bude. Ako ne i bolje. Ako ćemo živjeti zajedno. Ako ćemo biti razgraničeni, ne moramo se mi, samo da se poštujemo.

M11: Ili da nas neka muka natjera, pa da moramo zavisiti jedni od drugih, pa da se spojimo, da moramo zajedničkim snagama da... Tad bi možda bilo izvodljivo. Neka muka da nas stisne, i jedne i druge.

V: A sad ovako, kako stoje stvari, jel poželjno?

M11: Pa generalno, bolje da živimo u skladu nego da smo u nekom neskladu. To je normalno. Zdrav razum tako kaže. Zar nije bolje kad odeš negdje, izađeš na piće, odeš da prošetáš, da možeš izaći normalno bez opterećenja? Sa djevojkom, sa roditeljima, sa braćom, sa sestrama. Ili da moraš na svakom uglu da gledaš ko će te lupiti, ko će te sačekati, gledati kako se zoveš, kako ti zoveš sestru, Almirom ili Anjom ili Draganom, ili ne znam ni ja.

Ž19: A mislila sam reći konkretno, ako se nađete u Federaciji sa svojim vjerskim obilježjima da ne gledate sa strane da li vas poprijeko gledaju, da li će vas osuđivati, da li će vas napast

možda zato što nosite krst ili ne. Nekad i najveći vjernici kad dođu u Federaciju, ipak ma koliko bili ponosni na svoju vjeru, sklanjaju, sakrivaju, zbog tog nekog straha da će ih možda napasti ili da će bit osuđivani ili da će ga gledati sa strane kao "Ne pripadaš ti ovdje, idi tamo odakle si došao".

Ž20: To su sve događaji koji su se dogodili, pa se ljudi jednostavno boje.

Ž19: A isto tako realno gledajte. Sad, kada bi neko došao ovdje sa oznakom mjesec i zvijezda, kako bismo mi njih gledali? Ja nisam sigurna baš. Mislím, prihvatila bih ja, ali sigurno bi se našao neko ko bi ih poprijeko pogledao.

Ž20: Non-stop ih viđam na univerzitetu, umotane djevojke muslimanske vjeroispovijesti i niko ništa, nije se poprijeko pogledalo, već prođe jednostavno svojim putem i to je to. A npr. ja mislim kad bismo mi došli u Sarajevo sa krstom, ne bi se baš fino provjeli. Čula sam jako ružnih priča generalno, i izgleda kao da mi njih provociramo, kao da mi njih izazivamo ili tako nešto. I da ne moramo jednostavno strijepiti u prodavnicu ako uđem hoću li reći kruh, pogača, somun, hljeb, pavlaka, povlaka...

Srbi Sarajevo 1

V: Prvo pitanje za danas za vas jeste, šta za vas znači pomirenje? Kad čujete pomirenje između Srba i Bošnjaka, šta vi pod tim podrazumijevate?

M18: Neka vrsta ponovnog uspostavljanja pokidanih veza nakon ratnih sukoba 90ih.

Ž27: Za mene je pomirenje nekako organizovanje normalnog života u Bosni i Hercegovini uz poštovanje svih naših razlika, kulturnih, nacionalnih, i vjerskih.

V: Šta znači normalan život?

Ž27: Znači bez bilo kakvih sukoba na bilo kojim nivoima i u svakodnevnom životu i recimo među političarima, uspostavljanje nekog normalnog dijaloga, da možemo normalno da razgovaramo i da se međusobno uvažavamo i poštujemo.

M19: Pa mene to asocira na neku floskulu koju nama nameću kao neki cilj, na nešto ka čemu se zapravo ne radi. Znači svi govore da bi se to trebalo uspostaviti na neke normalne odnose, svi su istovremeno svjesni da ne može nikad biti kao što je bilo prije rata, a niko ništa ne radi

konkretno na tome, nego se podgrijavaju nacionalističke priče. Znači kao neki ideal kome težimo, ali kome ne pristupamo.

Ž28: Pa, ja mislim da pomirenje podrazumijeva poštovanje vjerskih sloboda, poštovanje nacionalnih, svih mogućih sloboda, koje su potrebne jednom čovjeku, a na našim prostorima nisam baš sigurna da je moguće to sve uspostaviti upravo zbog medijske propagande, manipulacije i tako dalje. Tako da, ja se ne osjećam dovoljno slobodno kada sam u prisustvu, odnosno ne u prisustvu nego na teritoriji gdje većinsko bošnjačko, bosansko stanovništvo.

M16: Meni je to iskreno jedna više postala dosadna priča, to sad ta priča o pomirenju i mislim da ljudi ne bi imali nikakav problem da se pomire, da su ljudi već u velikoj mjeri pomireni, samo da se bespotrebno potencira ta priča, da ljudi žive svoje živote. Evo iskreno, ja se osjećam potpuno slobodno, potpuno sigurno u bilo kom gradu. Konstantno podgrijavaње medijsko pravi probleme koji, po mom mišljenju, i ne postoje.

V: Kažete, smatrate da su ljudi već pomireni, jesam to dobro razumjela?

M16: U velikoj mjeri.

V: U velikoj mjeri. Kako izgleda to pomirenje, šta je to pomirenje?

M16: Nešto najbližnije nekom normalnom životu, neko je od prisutnih već to pominjao, taj normalan život, ljudi međusobno saraduju, rade, družu se i koliko su u mogućnosti zbog blizine teritorija i tako dalje. Ko je u kontaktu sa drugim, zbog posla, zbog drugih stvari, on nema nikakvih problema. Govorim o većini i o normalnom funkcionisanju i to je moj lični utisak.

Ž29: Pa ne znam, meni taj pojam pomirenja više asocira na nekakav kolektivizam, a ja to baš ne gledam tako. Ja se nisam ni sa kim svađala. Tako da sasvim dobro mogu da funkcionišem i sa Muslimanima i sa Hrvatima, sa bilo kojom nacijom. Tako da, možda kad se gleda tako kolektivno, to zvuči tako, kao da se, kao da narodi ne mogu funkcionisati, što nije... funkcionisati skupa, što nije slučaj. Barem mi imamo i dosta kolega i koje studiraju u Sarajevu, i to funkcionišu.

M18: Evo samo da se nadovežem, ja sam na početku rekao da je za mene pomirenje upravo uspostavljanje tih nekih prekinutih veza. Ako ja uopšte nisam imao vezu s nekim, niti sam ulazio u ikakav konflikt sa tim nekim, ja ne mogu tu nikakvu vrstu pomirenja raditi, jer se mi zapravo nismo ni zavadili. I opet, druga stvar, to više ne postaje pomirenje nego razbijanje stereotipa o onom nekome drugom i slično, što je prisutno za sve tri strane u Bosni i

Hercegovini, i na neki način dosta ljudi to uspostavljanje pomirenja pripisuje zapravo razbijanju stereotipa o tom nekome i nečemu.

M17: Pa u početku nisam imao jasnu misao o tome, jer upravo nisam mogao da zamislim šta je to pomirenje, ali zahvaljujući kolegama shvatio sam o čemu se radi. Upravo kako su oni na neki način i rekli, smatram da smo već pomireni, u smislu da već su uspostavljene ekonomske veze, već su uspostavljene... ljudi obični već znaju da im je u saradnji sa ostalim mnogo jednostavnije ostvaruju svoje ciljeve, jednostavnije je doći određene robe, jednostavnije je doći do posla, jednostavnije je doći, ukoliko mi nismo samo zatvoreni na jednoj teritoriji na kojoj živimo, a ova teritorija je jako mala. Ali ta riječ pomirenje toliko se forsira zato što još uvijek ima ogromnog interesa u forsiranju toga. Mislim da puno organizacija profitira upravo na tom forsiranju pomirenje, pomirenje, pomirenje, a da su ljudi već ekonomski uvezani dovoljno pomireni, i da svakodnevnom čovjeku kad je on sam, sve je jasno kao dan i onda mu ne treba nikakva dodatna ili edukacija ili stimulacija, u smislu da drugačije gleda ostale ljude. Nego jednostavno mediji i različite druge strukture, na primjer, vlasti imaju velikog interesa u tome što forsiraju svu tu priču, tako da, u suštini mislim da smo već pomireni.

V: Dobro, znači ako ja mogu da sumiram, za vas je pomirenje, ako bismo morali sad da ga definišemo, zapravo uspostavljanje tih nekih ekonomskih odnosa normalizovanih, u kojima ljudi jedni sa drugima, bez obzira na pripadnost etničku, mogu da funkcionišu i da sarađuju.

M17: Tako je. Tako je.

Ž30: Što se tiče pomirenja, mislim da kao jedno od mjerila, prema mom mišljenju, šta bi bilo pomirenje, jeste da slobodno možemo pričati o stvarima koje su se dešavale prije, a ako ne možemo već pričati o njima, da ih stavimo u ostavu pa kad bude neki dovoljno veliki vremenski period prošao, da se priča o njima. Što se tiče ekonomske povezanosti, zaista je sigurno da mi kao rubna opština imamo dosta stanovnika koji rade u Sarajevu i koji mogu imati dosta bolji posao radeći u Sarajevu, uspostavljene su ekonomske veze. Međutim, isto smatram da postoji veliki problem stereotipa, da postoje mjesta koja su u Republici Srpskoj, postoje i u Bosni i Hercegovini, u kojima nema toliko kontakata između Srba i Bošnjaka i da kao takvi smatraju jedne lošima isto tako drugi lošima s druge strane. Mislim da se treba upoznati više s ljudima. Mjera pomirenja, mislim da još uvijek nismo u potpunosti pomireni, jer ne možemo slobodno pričati o svim stvarima. A jedan od razloga je isto i velika politička kampanja pred svake izbore koja se javlja, to je to što bih htjela reći.

M19: Ovo što kolege govore za ekonomske veze i da postoje sasvim korektni odnosi na nivou pojedinaca, ja bih to prije nazvao nekim međusobnim trpljenjem nego međusobnim pomirenjem, zato što vi na individualnom planu imate sasvim korektne odnose, ali kada se dođe na nivo kolektiva koji i dalje postoji, to je skroz drugačija priča. Između ostalog i zbog političke manipulacije, koju je dosta njih već spomenulo, da se svi ti sukobi i loša sjećanja podgrijavaju nanovo, a radi dnevno-političkih potreba. Takođe stoji da mi i dan danas u BiH nemamo neku zajedničku sliku o tome šta se zapravo desilo, nego su to sasvim drugačije verzije stvarnosti koje nemaju veze jedna sa drugom, i koja se na primjer, evo sada aktuelna priča, da će se uvesti lekcija koja se tiče građanskog rata u školama u Federaciji. Znači vi imate djecu koja uče sasvim drugačije verzije stvarnosti, ja stvarno ne vidim da je to dobro za budućnost. Znači da oni odrastaju sa sasvim drugačijim uvjerenjima o prošlosti, o položaju njihovog naroda u odnosu na ostale. I to nije dobar osnov za pomirenje. Onda isto u svim ovim istraživanjima o pomirenju stoji jedna bosanskohercegovačka, a možda i ljudska tendencija, da kada se radi, kada je nešto javno i kada se na primjer nađe neko višenacionalno društvo, čemu sam više puta i sam svjedočio, onda je priča "prokleti rat, ko nas zavadi", a kada je privatno, kada su ljudi na primjer u okruženju svojih bliskih osoba ili osoba iste nacionalnosti, kada se počne priča o ratnim sukobima i to, onda je sasvim drugačija priča.

V: To je kao na nekom nivou deklarativno pomirenje...

M19: Jeste, jeste, baš to.

V: Jel bi neko još dodao nešto na ovu temu? Sljedeće pitanje je, neki ste već i odgovorili zapravo na to, da li mislite da su Srbi i Bošnjaci pomireni danas poslije rata i poslije toliko godina? Neki su objasnili djelimično, ali mogu da nadgrade svoje odgovore.

M16: Pomireni, ono mi se sviđjelo to što je Ž29 rekla, čini mi se, da je to jedno kolektivističko gledanje, da li su Srbi ili Bošnjaci, kad se stavi u taj kontekst, pomireni, iskreno ovdje iznosimo svoje stavove i meni to toliko nije ni važno da li Srbi i Bošnjaci pomireni, već mi je bitno da li je čovjek sa čovjekom različite nacionalnosti, različite vjeroispovijesti da li su pomireni. I mislim da iz tog razloga što ljudi međusobno normalno funkcionišu u ovom trenutku, prilično normalno, da su pomireni i da, mislim kad bi na neki način došlo do potpunog prestanka priče o pomirenju, do potpunog prestanka medijske propagande uopšte, šta treba da radimo, kako treba da radimo, podgrijevanja, na neki način kad se ne bi uopšte nikako pričalo o tome, da bi u nekom periodu došlo do nekog spontanog i normalnog suživota, zato što su entiteti tu i blizu jedni drugih i tako dalje, ali iskreno na tom nekom globalnom političkom planu da li su

pomireni ili nisu, ne bih rekao da su, ali to nisu izmireni političari, to nisu izmireni oni kojima je u interesu da ne budu izmireni. A oni kojima je u interesu da budu, jesu. Mislim na narod u tom manifestnom obliku, na tom ponašajnom nivou, čak i to... Okej, ima to, sve ovo jeste donekle tačno, ne donekle, tačno je što ljudi imaju taj neki osjećaj nekog antagonizma prema drugim nacijama i sve to, ali ja samo mislim da tu treba pustiti da prođe određeno vrijeme i da će, da se ne stavlja akcenat na to, a uporno se stavlja, i uporno... to je rekao sam dosadno, to mi je više postalo dosadno, pomirite se, pomirite se, pomirite se, onda ratujte, ratujte, ratujte, pa ne valjaju ovi, ne valjaju oni, pa onda se sad mirite, pa šta za sedam dana i da se mirim i da ratujem i da ne znam ni ja šta da radim, više nenormalno je potpuno, nenormalna je situacija, a ta situacija, iz mog ličnog iskustva, u kontaktu sa drugim ljudima, nije takva. To bi bilo to o pomirenju.

V: Meni je potpuno jasna situacija na političkom nivou, ova su pitanja više usmjerena na to kako vidite odnose među ljudima, nevezano za tu političku retoriku koju svi znamo evo kakva je, nego zapravo u svakodnevnom životu kako to izgleda i da li su pomireni.

M16: Pa malo je problem, zato što ta politička retorika ima uticaja na pojedinca, i zato je pominjem, i zato što ima uticaja na njihov svakodnevni život i na njihove međusobne odnose. Ali kad ne bi bilo toga, moj lični osjećaj je da bi... mislim, sad, nije ovo jedina država u kojoj postoje antagonizam prema drugoj naciji, ima i u drugim državama toga da se međusobno ne vole, ne znam ni ja, Poljaci, Ukrajinci, nije bitno ko. Ne vole se međusobno, pa ne vole. Ne govore im svaki dan kako se trebaju miriti. Ili kako trebaju mrziti jedni druge.

Ž30: Samo je od toga kod nas napravljen brend.

M16: Da, brend, doslovno brend.

Ž28: Ja bih se nadovezala na M16ov stav i mišljenje o pomirenju i potpuno se slažem sa njim. Evo kad gledam individualno, ja imam jako mnogo prijatelja druge nacionalnosti i vjerske pripadnosti, moji roditelji su takođe imali i ostali su u kontaktu sa njima. I to zaista funkcioniše i sada sasvim okej. Jeste mi neprijatno kada je neko izgubio nekoga u ratu, meni bude neprijatno kada se priča o tome i bude mi neprijatno kada se umiješa politika, kad na fejsbuku na primjer vidim da je neko objavio da Dodika treba, ne znam, linčovati, znači kad se umiješa politika u sve to, iako lično uopšte ne pričam o svemu tome, ali mi zasmeta na primjer kada se spomene tako nešto. Dakle, isto kao što M16 reče, kad se politika ne bi miješala, kad bi nas pustili normalno da se mi nekako prirodno povežemo, da bi to bilo drukčije. Mislim, blizu smo, funkcinišemo mi svakodnevno, idemo, snabdijevamo se i u Sarajevu, jako smo blizu, ne bi

naravno bilo normalno da ne funkcionišemo. Ali isto tako mislim da nema politike, da bi to bilo bolje.

M17: Pa ja mislim, baš nastavljam ono što sam u prvom pitanju započeo, dakle, parcijalno pomireni. U jednoj sferi našeg života smo pomireni, na primjer kao što je ekonomija, i pomireni smo do granice do koje nas interes tjera da budemo pomireni. Ljudi koji su u rubnim opštinama više komuniciraju sa pripadnicima druge nacionalnosti, i samim tim jednostavno više su na njih upućeni i više su u komunikaciji. Dok ljudi koji su u nekim drugim dijelovima, koji nemaju potrebe da komuniciraju sa pripadnicima druge nacionalne pripadnosti, oni jednostavno imaju svoj stav i drže se svog stava. Ali generalno, mislim da su ljudi onoliko koliko im treba, oni mijenjaju svoje stavove, prilagođavaju se tome, a problem je što, kao što sam već rekao, u interesu je da se u kulturnoj sferi još uvijek postoje podjele i da postoji nepomirenje, zato što na račun toga dobijaju se brojni poeni politički i različitih drugih uticaja, jer zamislite kad bi svi razmišljali da ne postoji razlika između nas i njih, onda zašto bi se odnosili prema našima kao da su naši, jer bi svi bili naši. I mi i oni. Tako da... mislim da su pomireni do granice za koju smatraju da im je potrebna.

Ž27: Mislim da smo djelimično pomireni. To je otprilike ovo što su oni prethodno i rekli. Svi mi imamo kontakte sa Bošnjacima i možemo naravno s njima normalno da razgovaramo i da pričamo o nekim opštim temama i da se družimo, sve je to u redu. Ali mislim da ne bi moglo biti moguće čak ni ovako na nekom, kako bih rekla, običnom nivou, znači ovako da razgovaramo kao prijatelji o temama kao što su neka recimo dešavanja iz proteklog rata. Da li sad mogu Srbin i Bošnjak da pričaju potpuno mirno bez emocija na primjer o Srebrenici? Gdje su mišljenja potpuno različita. Ili o nekim pitanjima kao što je pitanje jezika, srpski, bosanski, i tako dalje. Mi prosto o tim nekim temama ne možemo čak ni na nekom prijateljskom nivou, ne bismo mogli da razgovaramo potpuno onako prijateljski. Tako da zbog svega toga ne bih mogla reći da smo potpuno pomireni. Ali neka normalna komunikacija uz čini mi se izbjegavanje takvih tema postoji, i moguća je.

M16: Evo mogu ja da dodam. Mislim da bilo gdje na svijetu gdje je postojao neki sukob u viru ratnih dejstava, koji je trajao duže od neke 2-3 godine, ili možda čak i kraće, da nakon toga ti narodi imaju svoje dvije istine. I da ne znam koliko je uopšte iluzorno očekivati da se mi usaglasimo oko toga ko je bio u pravu i ko je pobjednik, ko je poraženi, ko je veća žrtva u svemu tome, tako da ne vidim uopšte... Nije mi taj element nepomirenosti ako ne možemo o tome da se usaglasimo jer mislim da se malo naroda gdje su stvarno postojala ratna dejstva mogu da se usaglase oko prave istine.

Ž29: Mogu samo reći da je za mene to individualno, zašto bih ja nekoga mrzila ili osjećala odbojnost prema nekome samo zato što je pripadnik druge nacije ili vjere. Mislim da treba da polazimo od te osnovne jedinice, čovjeka, odnosno od odnosa čovjek prema čovjeku, a ne čovjek prema narodu. Tako da, barem ja u svim odnosima prema drugim nacijama gledam prije svega ljudskost.

V: Dobro, kako to odgovara na ovo pitanje da li su Srbi i Bošnjaci pomireni?

Ž29: Pa ja bih rekla da je to individualno gledište, upravo. Kao što su kolege iznijele. Ja nemam problem da komuniciram sa bilo kim. Ja bih rekla da smo u dobroj mjeri pomireni. Možda ne u potpunosti, tu se slažem sa ostalim kolegama. Recimo, mislim da možda stvaranje tih intimnih veza ili brakova, to je već možda neki element koji je poprilično i zapostavljen i na tome se... to je negdje tabu tema sad, i često mislim da pripadnici tih mješovitih brakova imaju problem da budu prihvaćeni u nekim sredinama tako jednonacionalnim. Pa je nerijetko i bio slučaj da takvi ljudi napuštaju BiH. Što znači da to pomirenje baš i nije u potpunosti.

M18: Pa nešto smatram da ljudi na individualnom planu već dovoljno komuniciraju, ali kada govorimo o pomirenju Bošnjaka i Srba, mislim da se to ne može baš nazvati tako, jer do toga je nemoguće da dođe u ovim okolnostima u kojima mi živimo. Postoji nešto što se zove efekat kad imamo različite krize ili nešto, upravo ljudi počinju da se dijele na mi i oni. Kako bi se napravila određena homogenija grupa i kako bi se pokušalo na što efikasniji način izaći iz te krize. Ne znam sada, kada posmatrate istraživanje u SAD, kada god krene pad rejtinga neke vlade, izazove se taj određeni konflikt i nešto, i odjednom ljudi se okupe oko zastave i tih nekih nazovimo, što ovdje voli narod reći, torova i slično, i automatski popularnost tih političara i generalno vlade počinje da raste. Pa opet ima to padanje, pa rast, padanje, rast, pa tako je slučaj i ovdje, samo što nije u pitanju jedna država i jedna nacija, nego imamo tri konstitutivna naroda i to se radi sa svih strana i jednostavno tu ne može da dođe do neke usaglašenosti između tih intervala, jer kad ovdje na primjer smiri se situacija, napraviće se konflikt sa druge strane, kada se tamo ponovo smiri situacija, napraviće se ponovo konflikt sa ove neke druge strane, tu počinje neka vrsta krize. I jednostavno iz toga ne možemo nikada nikako da izađemo kao jedno. I sami... u tome nastaje jedna vrsta problema, a generalno kada bi sve zadesila neka vrsta krize, kao što je bio slučaj sa poplavama i slično, tu su narodi odlično funkcionisali, sve tri strane su radile da bi sanirale posljedice takve vrste krize. E sada, pošto mi imamo karakterističan politički sistem kod nas, pa se krize odslikavaju parcijalno u određenim dijelovima ove države, zbog toga je i nemoguće da pričamo o nekom normalnom uspostavljanju odnosa između dva

konstitutivna naroda, to jest Srba i Bošnjaka, kada govorimo na tom nekom višem nivou. A kao što rekoh, kao individue sasvim normalno komuniciramo.

M19: Ja mislim da je kolega sad jako dobro opisao o kakvom se ponašanju zapravo radi, da tu u suštini možemo govoriti čak o nekoj vrsti podvojenog ponašanja. I sretao sam dosta osoba koje se na ličnom nivou sasvim lijepo, razumno ponašaju, kao što reče kolegenica, taj individualni pristup čovjek čovjeku. Ali kada se situacije drugačije malo poklope, kada oni nastupe kao predstavnik tog nekog kolektiva, na primjer, Bošnjaka, Srba i slično, kada situacija postane takva da se naglasi da su oni dio tog kolektiva i da smo mi sad u nekom sukobu, da se počnu sasvim drugačije ponašati. U smislu tih floskula i nacionalističke retorike koju su pokupili. I to je realnost. I to se jako lijepo veže sa onim što sam rekao da mi imamo jednu priču kada smo zajedno sa pripadnicima drugih nacionalnosti ili kada se ispituje o pomirenju, a drugu kada smo sami ili kada smo sa ljudima svoje nacionalnosti. I te priče o pomirenju, da imamo kontakt, da imamo ekonomske veze, dobro, to je sve lijepo. Ali na primjer koliko bi ljudi bilo spremno da ode, na primjer, ne znam, uda se, oženi, što je rekla kolegica, te porodične veze, i da žive u takvoj sredini na primjer među ljudima druge nacionalnosti? Ja sam jedne godine bukvalno živio sa ljudima druge nacionalnosti, muslimanske vjeroispovijesti, i nisam tu nikad imao sukoba. Ali ovdje ljudi imaju puno većih zazora od toga.

M17: Mislim da puno zavisi od toga koliko smo mi upućeni na pripadnike druge nacionalnosti. Zanimljivo mi je to, naša generacija nije imala prilike da dolazi, da izlazi sa ljudima druge nacionalnosti, da izlazi često, da izlazi toliko često koliko izlazi sa pripadnicima iste nacionalnosti. Možda bi se uspostavile veze i bračne i partnerske i prijateljske, da smo imali prilike da budemo izloženi i da smo imali prilike da budemo u prisustvu tih ljudi. Mi jesmo 21, 22, 23 km od Sarajeva, ali jako je mali procenat ljudi koji se osjeća sasvim slobodno, možda i bez razloga, ali negdje uvijek neki osjećaj opreznosti usađen, da na primjer u dva sata ode i da se ponaša ležerno i opušteno u nekom kafiću ili mjestu u Sarajevu. Slična je stvar i sa muslimanima kad dođu na Pale. A postoji još jedna stvar koja je tu jako problematična, a to je kad mi imamo samo neki povod da se razlikujemo, kada smo u takvim stanjima, na primjer kao što je izlazak i slično, mi toj razlici damo posebno do značaja. Na Palama će se razlikovati čak Mokrani i Paljani. To su dva različita mjesta koja su jako blizu, ali će doći do sukoba između pripadnika iz Mokrog i pripadnika sa Pala, jednostavno zato što u tom stanju ljudi su raspoređeni da te razlike dođu na vidjelo.

V: To su znači, tamo žive Srbi i u jednom i u drugom?

M17: Srbi žive i u jednom i u drugom mjestu. A onda ako dođemo i damo jednu razliku koja je značajnija, kažemo on je Musliman, e tada mi još više dobijemo podsticaja da napravimo problem ili da se neprijateljski ponašamo prema tom čovjeku. Jednostavno jedna ljudska tendencija da zanemarimo tu ličnu odgovornost i jednostavno se ponesemo sa nečim što nam je usađivano proteklih 10 godina da su oni drugačiji od nas, i da su manje vrijedni.

V: Proteklih 10?

M17: Toliko ja znam, toliko se ja sjećam, da sam te stavove primao u proteklo vrijeme.

M18: Samo da ne ispadne da smo najgori, i u Federaciji je slična situacija. Ovo što on kaže, Paljani, Mokrani, to je isto Zenica-Sarajevo, vamo ponovo imamo Sokolac-Han Pijesak, i uvijek postoje ti neki lokalni, nazovimo ih... neke vrste sukoba koji su nekako iracionalni.

M17: Jer puno je lakše opravdati što mi imamo sukob sa Muslimanom nego opravdati zašto imamo sukob sa Mokranom. Mi bi se možda zbog neke lične frustracije i sa Mokranom pobili, ali nam je puno lakše opravdati to pred sobom a i pred drugim ljudima, zašto smo na primjer nekom Muslimanu napravili neki problem.

M16: Ako baš nemamo Muslimana, onda ćemo nekog našeg...

M17: Dođe i Mokran dobro.

Ž28: Ja bih iskustveno. Ne znam sad za sukobe Mokrana i Paljana, tu bih se ogradila, a što se tiče ovako nekih izlazaka, recimo ja sam izlazila u toku fakulteta redovno u Sarajevo. Jeste da sam imala oprez ako mi priđe neko, nije mi bilo baš svejedno, ne bih se zabavljala s nekim ko je druge vjeroispovijesti i nacionalnosti, to je moje sad lično, ali sam se družila. Znači imala sam jako mnogo drugova. A i što se tiče sad odnosa, dešavalo se da kod nas studiraju osobe bošnjačke nacionalnosti i ljepše smo ih prihvatili nego svoje nacionalnosti. Ovo zaista onako najiskrenije kažem, da su svi oduševljeni, oni koji su imali lično iskustvu da budu kod nas. Tako da, sad, što se tiče izlazaka mislim da isto, recimo, na Ravnoj planini sada koja je turistička atrakcija, ima većinom posjetilaca iz Sarajeva koji su bošnjačke nacionalnosti. Tako da je to, poprilično slobodno ljudi koriste resurse zbog ličnog interesa. Nema niko tu sad problema.

Ž27: Pa evo, sad kad smo počeli ovu priču o izlascima, ja recimo znam primjere Muslimana, mladih ljudi znači, koji izlaze redovno u Lukavicu na primjer kad se organizuju neke proslave, kad su ovi naši praznici, Božić, Vaskrs, pošto mi tad u tim kaficima, tako budu organizovane neke proslave, koji tu izađu. Tako da mislim da je to neki dovoljan pokazatelj da mi na tom

nekom domenu možemo da funkcionišemo normalno. Vjerovatno i Srbi izađu kad je Bajram, ako je neka proslava u kafićima, da mogu da izađu u Sarajevo. A s druge strane, pošto smo počeli da pričamo o tim... sklapanju brakova između ljudi različitih nacionalnosti, ne mislim da pomirenje treba da znači potpuno stapanje. Ono što sam rekla na početku, mi treba da očuvamo svoje razlike. Jer mi smo različiti narodi, različite kulture, različite vjere, i to treba da, kao što i u svijetu se svugdje cijene različitosti, pa je nama interesantno da upoznamo špansku kulturu ili ne znam nešto, i to nam je interesantno, i mi to cijenimo. E tako treba i ovdje da prosto sačuvamo te neke elemente koji su naši. Jer mi nismo jedan narod, mi se razlikujemo po mnogo faktora, ali to ne znači da mi nismo pomireni. Mi možemo lijepo da živimo uz međusobno uvažavanje i poštovanje svih tih nekih razlika.

M18: Ja bih se složio takođe s Vesnom, mi se nekada zavadimo i sa našim komšijom, pa kad se pomirimo to ne znači da mi moramo biti best frendovi i ostalo, to je jednostavno ono neka svakodnevnica, viđaćemo se sa njim, zdravo, zdravo, ali mi smo pomireni. Pomirenje ne znači isto što i povjerenje. Samim tim mi smo nekako u ovom razgovoru od početka pokušali malo da ta dva pojma prikažemo kao ista, ali uopšte nisu.

M16: Opet bih se ja vratio na to, ajd sad da vidimo šta je to pomirenje. Sad me malo ovo ponukalo da razmišljam. Da li je pomirenje da sad mi postanemo jedan narod koji će da živi i koji će sve to da zanemari bilo kakve razlike, bilo šta, to je iluzorno očekivati, zašto bi od nekoga tražili da zanemari svoju nacionalnost, religiju, to je već zadiranje s druge strane u slobodu izbora nekoga da pripada nekome ili da vjeruje u nešto. Da li je to? Ako se to nameće kao imperativ pomirenja, onda mislim, malo čudno očekivati da bi do toga moglo da dođe, da to kao sad bude jedan narod. A što se tiče, interesantna mi je ova priča brakova i tih stvari, samo da potvrdim, kako će doći do brakova kad još uvijek nije došlo do tih kontakata. Evo ja mogu u svoje ime pričati, ja ne bih nikakav problem imao da stupim u brak sa nekom pripadnicom druge nacionalnosti ili vjeroispovijesti, jer to meni lično ništa ne znači. Ako nekome znači, hoće, neće, svačija stvar lična.

V: To je sad bio i odličan uvod u sljedeće pitanje zapravo, koje možemo sad i povezati sa ovim, jeste, kako ćemo znati da je pomirenje postignuto, kako ono izgleda? Je li to baš to, što ste vi rekli, da budemo kao jedan narod koji nema nikakve razlike, ili je to nešto drugačije? Šta je to, kako znamo, kako izgleda ono?

M17: Stvar je jednostavna, a mi je nepotrebno komplikujemo. Znamo da imamo povjerenje ukoliko... stvar je u tome što niko nam ne govori da treba da stupimo u brak sa, ili da moramo

da stupimo u brak sa suprotnom nacijom, ali je stvar da li ćemo mi ukoliko nam se neko zaista sviđa, ukoliko nam se sviđaju nečiji stavovi, ukoliko nam se sviđa ta osoba, ta ličnost, njeno ponašanje, da li ćemo mi doći i reći "u on je Musliman", bez obzira što se meni to sve sviđa, da li ću ja doći i reći sebi "ne, to ne možeš da radiš zbog toga što si ti Srbin, a on je Musliman". I mislim da ćemo znati da je došlo pomirenje onda kada... ne da ja zaboravim ko sam, ne da ja zaboravim da sam Srbin, nego kad meni nije bitno kako se neko... kako se naziva grupa kojoj on pripada i ja ne mijenjam ponašanje zbog toga što je on pripadnik druge grupe. Nego ja svoje ponašanje generišem samo zahvaljujući tome šta ja kao individua, kao ličnost osjećam da trebam raditi i kako trebam odgovoriti u određenoj situaciji. Konkretno, ukoliko smatram da je neko prava osoba za mene i da je jako zanimljivo provoditi vrijeme s njim, da zaista provodim vrijeme s njim, bez obzira što je taj neko pripadnik druge nacije. Tada ćemo znati da je došlo pomirenje, a vjerovatno i povjerenje.

Ž27: Pa evo mogu ja da kažem, pošto sam na početku rekla da je došlo do djelimičnog pomirenja, mislim da trenutno nije ni moguće da dođe do potpunog pomirenja, upravo zbog ovih stvari o kojima sam govorila, jer je nama tu još uvijek sve svježije. Nije prošlo još uvijek dovoljno vremena. Vi ne možete očekivati od osobe koja je izgubila člana porodice u ratu da on baš bez ikakvih emocija posmatra pripadnike drugog naroda. Mislim da to nije realno i da ćemo se svi složiti. Ali možda nakon što prođe određeni period, da bismo onda mogli nekako da se možda više približimo tom nekom potpunom pomirenju.

M19: Ja bih dodao samo, što je najgore, često su mlađe generacije te koje imaju više predrasuda nego ovi stariji. Jer kao što je neko na jednoj konferenciji gdje sam učestvovao baš rekao, starije osobe opet vežu neka lijepa sjećanja prije rata na zajednički život i oni zato nikad neće biti baš toliko nacionalistički nastrojeni koliko mlađe generacije koje odrastaju, hajde da kažemo, na nekim pričama. Pričama o neprijateljstvu, o različitosti... i zato one često znaju biti, što reče kolega, to su stereotipi više, nego baš neka prava mržnja. Znaju biti skroz u tom stereotipu i to je jako teško razbiti kod njih. Što je M17 rekao ono, stanu pa kažu a dobro on je ipak Musliman.

Ž29: Pa mislim da je generalno potrebno da ljudi rade prije svega na sebi, na jačanju sopstvenih ličnosti, da možda porade čak i na razumijevanju, da možda nastoje i upoznati negdje tu neku drugu naciju, jer bar iz mog dosadašnjeg iskustva, najviše su, haj da kažem, srbovali ili bili nacionalisti ljudi koji su najmanje kontakta imali sa tom suprotnom nacijom. Tako da mislim da je negdje samo nepoznavanje upravo prihvatanje, čisto prihvatanje tih političkih nekakvih floskula ili prihvatanje nečijih stavova je više uticalo na njih nego njihovo lično, nego što su formirali neko svoje mišljenje. I došli uopšte u kontakt sa suprotnim.

V: Ja ću samo još jednom ponoviti pitanje pošto bih samo da se svi vaši odgovori nekako povežu s tim zapravo, kako ćemo znati da je pomirenje postignuto? Kako ono izgleda?

M18: Pa ja sam odmah u startu kada ste pitali šta je pomirenje rekao da je to neka vrsta ponovnog uspostavljanja pokidanih veza, odnosno izlazak iz nekog konflikta i normalizacija odnosa. E kada mi malo stvar posmatramo sa te strane, mi smo već pomireni. Na neki način. Jer imamo potpisan taj fini, opšti okvirni sporazum za mir u BiH. Mir je postignut znači. Sve dalje što se radi, to je upravo izgradnja ove neke vrste povjerenja, upoznavanje drugih ljudi, razbijanje stereotipa i tih nekih stvari. To je neka potpuno druga faza i drugi proces, ali mi smo pomireni. Mir je tu. Ne ratujemo, nismo u sukobu.

Ž30: Pa ne znam, ja imam evo samo da dodam, pošto je bio... Kolega je nešto komentarisao kako mlađi ljudi su više, nešto imaju predrasude prema drugim. Mislim da smo nekako na početku svi rekli da prosto mlađi ljudi kontaktiraju, komuniciraju, evo Ž28 je rekla da je ona izlazila u Sarajevo, ja znam za te primjere da ljudi izlaze, Bošnjaci koji se druže sa Srbima pa dođu u Lukavicu da izađu, Srbi koji se druže sa Bošnjacima pa odu u Sarajevo da izađu... Vjerovatno svi mi imamo neke kontakte sa Bošnjacima, ne znam, ja imam neke, ne mogu reći baš da su mi prijatelji pošto se previše ne kontaktiramo, ali poznanike koji mi čestitaju svaki praznik, kojima ja čestitam svaki praznik, lijepo se družimo kad se vidimo, mislim da je u principu taj dio pomirenja što kaže M18 već postignut. Znači mi normalno komuniciramo. Osim kad su u pitanju te neke teme koje su stvarno još uvijek... prosto nekako teške za komentarisanje, gdje ne možemo naći taj zajednički jezik.

M16: Isto tako mislim, saglasan sam sa ovim da je pomirenje postignuto, ali ovdje se teži da se priča o utopističkom idealu nekom, gdje ćemo mi samo da gledamo čovjeka kao čovjeka, a ne kao pripadnika nečeg drugog, i to bi bilo super kad bismo mogli tako da posmatramo. Previše se stavlja akcenat na te stvari, a ne razmišljamo da ne posmatramo čovjeka kroz neke druge predrasude ili kroz neke druge stereotipe, da je to samo jedan u nizu dodatnih... to ne znači da smo posvađani, to ne znači da nismo pomireni, već jednostavno u ljudskoj prirodi je malo da voli da se dijeli, malo da voli da posmatra jedne ovako, jedne onako i trebali bi da dostignemo neki ozbiljan nivo razvoja, pa da bismo to prevazišli. Sad, da li ćemo ili nećemo...

M19: Kod pisanja svakog rada bitno je definisanje pojmova. E sad, kako ste vi sad u svom radu definisali pomirenje, da bismo mi znali u kom pravcu...?

V: Vi ga definišete. To je poenta. Zato je to prvo pitanje bilo. Sljedeće pitanje, šta mislite kako Bošnjaci vide pomirenje? Šta bi oni rekli da su oni sad ovdje, da je njima postavljeno ovo pitanje?

M16: Isto.

Ž28: Isto.

Ž27: Isto.

M17: Pa isto sve.

Ž30: Pa vjerovatno isto. Nisam bila u dovoljno kontakata sa Bošnjacima, tako da znam da mogu da stvorim neko okvirno mišljenje, al vjerujem da, pošto moja sestra radi u Sarajevu, da ona još uvijek nije imala nikakav problem vezano za nacionalnu osnovu. Vjerujem da svi ljudi teže da se uspostavi neki mir, ko može ekonomski da prosperira, nadograđujemo se duhovno i kulturološki, ali uz neko međusobno poštovanje kulturnih razlika, vjerskih, seksualnih, slobode mišljenja i sve ostalo.

Ž29: Pa ne znam, pretpostavljam da bi rekli nešto slično, odnosno da bi diskutovali ovako slično kao mi, mada ja opet nekako naglašavam taj individualni momenat, to jest zavisi koga pitate. I koliko je iskren. U načelu, vjerovatno da bi slična bila priča.

M19: Vrlo slično što su svi rekli već.

M18: Ne bi bili isti odgovori. Zato što ne možemo generalizovati ko će šta reći, ali otprilike došli biste do neka dva većinska mišljenja. To jedno većinsko mišljenje bilo bi ono što smo mi upravo rekli danas ovdje. Što ostale kolege kažu isto. Međutim za drugu stranu, pomirenje je njima građanska Bosna i Hercegovina. I ka tome...

V: Ja ne razumijem baš najbolje tu sintagmu, pa samo ako bi mogao da objasniš.

M18: Da se ukinu konstitutivni narodi, da mi svi budemo Bosanci i Hercegovci, ta koncepcija.

V: Da ne postoje entiteti?

M18: Da, da, pošto se ni oni sami ne mogu dogovoriti između sebe oko tih nekih varijacija, pa zato biste imali dva različita mišljenja. E ta druga opcija za njih bi značila neku vrstu pomirenja.

V: Da li bi još neko nešto dodao?

Ž29: Evo mogu ja. Pa slažem se negdje sa M18. Upravo njihovo shvatanje pomirenja i naše se kosi. To je upravo ono što su kolege maloprije pričale. Oni, rekla bih da Bošnjaci više

naglašavaju to da je potrebno da se izgube te individualnosti svakog naroda, da se mi negdje ujednačimo i da prihvatimo svi da budemo kao jedan kolektiv. Što znači da se moramo odreći nekih svojih ličnih, nečega po čemu je naš narod karakterističan. Da li je to vjera, da li je to možda ta neka i kulturološka razlika. Međutim Srbi generalno ne gledaju na pomirenje s tog aspekta. Zašto mi ne bi... evo zato mi i smatramo da smo većim dijelom pomireni. Zato što mi smo uspostavili i ekonomske veze i na kraju i živimo praktično jedni pored drugih. Za nas je to pomirenje. Ne želimo da se izgubi ta individualnost. Tako da mislim da mi imamo u potpunosti različite poglede, pa se tu slažem sa M18em, različite poglede na taj pojam.

M16: Iskreno, kad sam rekao isto, možda je trebalo malo pojasniti. Kad biste u nekom hipotetičkom slučaju, u nekom paralelnom univerzumu iskupili ovakvu grupu ljudi sa ovakvim stavovima, isti broj ljudi, da bi onda možda bilo isto. Jer nije to ni kod nas baš uniformisano da svi sad mislimo baš tako, imate ljudi koji hoće nezavisnu Republiku Srpsku, imate drugih koji neće, imate... već kad sam isto, pod tim sam podrazumijevao kad bi nekako mogla da se iskupi ovakva grupa ljudi, onda bi to bilo...

V: Znači postoji hipotetički neka grupa ljudi među Bošnjacima koja bi ovo isto rekla, a postoji neka druga koja bi imala neke drugačije...

M17: A postoji neka druga grupa koja ima neke drugačije stavove. To je moje mišljenje, isto kao i ovdje, neće vam... mislim, zato jesu fokus grupe, neće svi isto da kažu. Eto to je značilo isto.

M18: Ja sam rekao svoju neku procjenu, ja sam rekao u startu da bi imali dva većinska mišljenja, možda je 50% ljudi za jednu varijantu, 40% ljudi, ali opet ne želim da se zaboravi onih 10% koji će imati totalno neke različite stavove. Neko će možda htjeti ujedinjenu Evropu, neko će htjeti ujedinjene balkanske države, sve je to od čovjeka do čovjeka, ali generalno iskristalisala bi se ta neka dva stava, a što se tiče nas... mislim ne znam jesu svi Srbi ovdje, ali eto... ovdje dođe do tog nekog većinskog mišljenja od 90% često, pa, što se tiče bar tih nekih kolektivističkih stvari i stupanja u neke odnose sa drugim narodima.

M19: Pa vrlo slično bi odgovarali Muslimani oko ovih pitanja koja se tiču interpersonalnih odnosa, sad kako se obraća jedan pojedinac drugome, kakve su tu veze, da li postoje ekonomske i slično. Ovo što je kolega rekao za političku dimenziju, o tome nisam iskreno toliko razmišljao. I moguće da bi tu bilo razlika baš zbog onih različitih slika totalno rata. I iz te različite slike idu i različite slike budućnosti, kako treba da izgleda. Zato što u Federaciji imate priču, što je

rekao M16, da to treba sve da bude unitarno i da je zajednički identitet, a ovdje u Republici Srpskoj se ide na to očuvanje postojećeg uređenja sa konstitutivnim narodima.

V: Znači misliš da bi neka hipotetička grupa Bošnjaka zapravo prije rekla da postoji...

M19: Mislim da bi rekli da im je to najpoželjniji mogući ishod, ta cjelovita BiH, ali da je i ova trenutna situacija ok što se tiče tog nekog osnovnog nivoa pomirenja. Mada je sad nezahvalno govoriti šta bi rekli, kako bi rekli.

M18: I zaboravili smo treće, oni će reći gdje su treći u svemu tome i to još dodatno pojačava ovu kriznu situaciju, nazovimo je tako.

Ž28: Pa mi smo na početku rekli da je pomirenje moguće kad ne bismo uplitali politiku u sve to. E sad, kad je pitanje o povjerenju i drugom mišljenju, kad ne bismo miješali, kad ne bismo uplitali politiku, bilo bi vrlo slično. Eto, sad smo mi opet i rekli onako subjektivno individualno šta mislimo bez uplitanja politike. Tako da to treba razgraničiti.

V: Kako pomirenje kako ste ga vi definisali, neki ste rekli da je postignuto, neki da nije; moje pitanje sad više za ove koji su rekli da nije postignuto ili ne u toj potpunosti, da li mislite da je uopšte moguće da se to tako kako ste ga vi definisali uopšte postigne između Srba i Bošnjaka u BiH? I koliko je vremena za to potrebno? Zašto baš toliko vremena ako imate vremensku odrednicu.

Ž27: Pa rekla sam da je djelimično postignuto, i mislim da sam ranije već i obrazložila otprilike ovo što bi bio odgovor na ovo pitanje. Rekla sam djelimično je postignuto, mi možemo normalno da komuniciramo, da se družimo, ne možemo da razgovaramo normalno o tim nekim pitanjima oko kojih nam se mišljenja baš mimoilaze ili koja bude određene emocije pa ne možemo možda nekako racionalno sve to da sagledamo. Možda bi potpuno pomirenje bilo moguće kada prođe još vremena, upravo zbog onog razloga koji sam rekla, ja ne mogu očekivati možda od Bošnjaka koji je izgubio dijete ili brata, sestru u ratu, da on nema baš nikakve negativne emocije prema meni iako ja naravno lično nisam mogla nikako da doprinesem tome, isto je recimo i sa obrnute strane, tako da mislim da treba da prođe još vremena, da prosto eto taj aspekt više ne bude u funkciji. E sad da li će tad doći do potpunog pomirenja, da li neće, stvarno ne mogu to sad da predvidim u kom će smjeru sve to da ide. S druge strane, mislim da i nismo samo mi kao pripadnici naroda ti koji ovdje učestvujemo u tome, jer prosto i ta politika i možda čak i neki uticaji sad sa strane, sad nisam toliko u politici da mogu baš o tome da pričam tačno, mislim da je i to na neki način to kvvari, zato što neke stvari, recimo evo ja kao pripadnik srpskog naroda, koje dolaze sa bošnjačke strane, ja mogu

da shvatim, što se tiče politike, kao provokaciju, na primjer, ne znam, zašto ono što mi obilježavamo kao Dan republike, zašto je to problem Bošnjacima, ako je to dan naše Republike, zašto mi ne možemo da izaberemo taj datum, na primjer meni to liči na provokaciju.

Ž30: To je potreba da se narod malo zabavi nečim.

Ž27: Pa to, kažem možda tu ima i nekih uticaja sa strane, sad ja nisam političar pa ne mogu baš da kažem sigurno, možda ima.

M17: Pa ja bih se samo nadovezao na Gordanu, smatram da vrijeme sa tim apsolutno nema nikakve veze. Sa pomirenjem. Ukoliko se stvari ne promijene, u smislu da zaista postane važno da se to postigne, može proći 1000 godina, stvari će se samo podgrijavati i stanje stvari će ostati kakvo jeste. Nama je važno da mi imamo svoju istoriju, a njima je važno iz određenih njihovih razloga da oni imaju svoju istoriju. Može proći 100 godina, 200 godina, 300 godina, ukoliko se stvari ne promijene, da mi ne dođemo i kažemo "e mi zaista hoćemo da kažemo šta se desilo tada i tada"; bez da ja imam profit od toga i da se okarakterišem kao genocidan ili ti da se okarakterišes kao neko ko je radio određene diverzije nad svojim narodom, nego zaista hoćemo da vidimo šta se izdešavalo za period od 4 godine, postoji 10 ljudi koji će se okupiti i doći i reći "aha, ovo što smo mi govorili da je bilo nije bilo, ovo što ste vi govorili da je bilo jeste" i slično. Dakle sljedeće godine mi možemo da imamo udžbenik istorije i možemo svi da dođemo i da kažemo bilo je tako i tako. Nije potrebno da prođe ni 10 ni 20 godina. Potrebno je da postane to bitno i da to postane važno i da to smatramo da je to vrijednost kojoj trebamo ići. E, mi ne smatramo da je to vrijednost, vjerovatno s nekim razlogom. I to je to. Kad se te stvari promijene, moj lični stav je da će ljudi koji su izgubili sina, mi imamo ljude koji su izgubili sina na nekoj građevini, pa taj čovjek nema animozitet prema ljudima koje, direktor, ili bilo kako... Jednostavno mi možemo uvijek objasniti kroz određeni period da određeni čovjek nema nikakve veze sa gubitkom njegovog sina, kad nam bude to važno. Jednostavno, kao društvo, kroz različite institucije. Mi jednostavno, sad nam je bitno jako da smo podijeljeni, jer je važno gdje plaćamo porez, jer je važno gdje razne stvari ostvarujemo, bolje da to ide u Banjaluku nego da to ide u Sarajevo, a možda je bliže da ode u Sarajevo, ili kako god. Mislim da je jasno šta hoću reći.

Ž29: Izvini, izvini M17, pa ja se baš ne bih složila s tim. Ja ukoliko imam nekakve bolje uslove života ili bilo kakvu pogodnost da živim lakše i jednostavnije u Sarajevu ili u bilo kojoj opštini u Federaciji nego u nekoj opštini u Republici Srpskoj, zašto ne? Tako da ja ne bih baš naglašavala baš tu toliku podijeljenost, da se više forsira neka ta naša strana.

M17: Nisi me možda dobro razumjela. Mislim da se forsira zato što, na primjer, dolazio sam na primjer u kontakt sa ljudima koji razmišljaju ono "bolje je otići u Federaciju i u Federaciji ukrasti auto", uraditi ovo i ovo, nego to uraditi na Palama ili negdje u Republici Srpskoj.

Ž30: Na Palama ne smije, to je jedina razlika.

M17: Pa nema razlike, mislim da je više stvar u onome "hajde ako već štetu moram napraviti, hajde neka ide muslimanima". Ne mislim da se to... mislim da je samo važno kad ćemo mi prestati da razmišljamo o tom stereotipu, a kad ćemo početi da mislimo šta je bolje za mene. Ako je meni lakše i bolje kupiti patike u Sarajevu nego otići u Banjaluku da ih kupim, naravno da ću ja otići u Sarajevo i kupiti ih.

Ž27: Pa mislim da mi svi kupujemo patike u Sarajevu, da niko od nas baš ne ide u Banjaluku.

Ž30: Pa upravo se opet vraćamo na početak. Opet sve zavisi od osobe do osobe, koliko je radila na sebi, koliko je razvila svoju svijest. Da upravo pravi prioritete. Da li mi je prioritet to što je neko druge nacionalnosti pa neću da se družim s njim ili mi je prioritet kakva je osoba ili da li mi može prodati jeftiniju robu ili... zavisi od čega mi polazimo i kakvi smo mi kao ličnost.

M19: Ja mislim da je M17 u pravu što se tiče toga da su nama sve ove granice tijesne jako i da postoji prirodna težnja da se svi ti prostori opet povežu. E sad samo ne mislim na BiH, nego i na okolne države, na Srbiju, na Crnu Goru, na Hrvatsku, koliko god mi pokušavali da tvrdimo da su to skroz odvojene države koje ne bi trebalo da imaju pretjerane veze jedne s drugima, opet postoji prirodna težnja da se ekonomski, prvenstveno ekonomski povežu, a onda i po svim drugim osnovama. I mislim da je to neko kretanje koje definitivno će biti još izraženije u budućnosti, kako se obnavlja sve više tih veza. Druga stvar jeste da mislim da se ta politička priča dosta koristi da bi se prikrivala socijalna problematika u BiH, i da kada bi se ona malo dotakla i kada bi se ona više riješila i kada bi se ljudi orijentisali ka tome i kada bi u konačnici živjeli neke bolje živote, da bi opala moć nacionalizma i te retorike koja ima nad stanovništvom. A ovako ako se nastavi doći će do pomirenja kad odu svi u Njemačku.

Ž30: Negdje sam čitala da je potrebno vrijeme da bi se okvirno stvorila neka objektivna slika o ratnim sukobima 50 godina. Dođe do smjene generacija jednostavno, i postoje ljudi kojima više to nije toliko bolno kao nekim njihovim nasljednicima, pa ako bismo mogli da stavimo da je to u stvari vremenski interval, mada nisam sigurna. Ono što me brine jeste da postoji veliki polaritet u Bosni i Hercegovini, problem pojave i povećanja možda broja stereotipa u čisto nacionalnim sredinama, da tako kažemo, uz jednostavno... jednostavno kao posljedica ne međusobnog kontakta, uspostavljanja kontakata između ljudi iz različitih nacija i da je to u

suštini možda predstavlja jedan od većih problema ka pomirenju. Postojanje stereotipa, ali isto tako potreba da se napravi neka vremenska distanca između ratnih sukoba i vremena u kom mi posmatramo pomenuti problem. Opet, to će zavisiti od vremena kako se shvata određena pojava, u različitim vremenskim epohama neki pojmovi su se različito shvatali.

Ž27: Ja mislim da jednostavno ti pogledi, da se oni neće promijeniti, imaju različitu percepciju i to tako ostaje. Evo imate primjer, navešću najjednostavniji, četnici i partizani. Pojedini pripadnici četničkog, haj da kažem, tog odreda su za vrijeme komunizma, odnosno socijalizma bili osuđeni. Danas ih rehabilituju. Tako da, svako vrijeme nosi neki svoj pogled. Mislim da se ti neki stavovi nikad ne mogu usaglasiti. Jer dva čovjeka mogu gledati isti predmet, a vidjeti ga na različit način.

Ž30: Apropo i Gavrila Principa, mislim. Prije 50 godina smatrao se oslobodiocem, čovjekom koji je tiranina ubio, sada se definiše kao atentator.

Ž27: Kao terorista čak.

M18: Pa evo, ja ću se vratiti, ja sam u startu rekao da odnosi između Bošnjaka i Srba su pomireni. Ali stavovi se nikad ne mogu pomiriti, i to je neka vrsta pomirenja, upravo ono što su kolege govorile. Tako da, pomirenje stavova nema, ali ovo što je tema današnjeg razgovora, mora to uvijek postojati, to pomirenje, bar što se mene tiče. Jer kad god nekoga, upravo ono što je kolegenica rekla, svako će gledati jedan predmet a vidjeće ga na drugi način i to je to. Tu je jednostavno nemoguće postići pomirenje oko nekih stvari, a oko nekih se može.

V: A šta je tema današnjeg razgovora, kad tako kažeš?

M18: Pa disertacija valjda, pomirenje Bošnjaka i Srba, tako ste rekli.

V: Pa da da, zapravo, na koju definiciju sad ti misliš kad to kažeš?

M18: Mislim na definiciju kao narodi. U nekom svakodnevnom kontaktu i to. Tu je postignuto. A kada to spustimo na nivo individue, tu je malo teže postići pomirenje između stavova, jer to bi značilo prihvatanje jednog zajedničkog stava, što je malo komplikovano, i nije ni prirodno. I to je u suštini traženje neke vrste kompromisa, a kompromis je da svaka strana bude na neki način pobjednik, ali da ne dobije maksimalno ono što želi. Tako da neće dobiti potpuni dio kolača i to je to.

M16: Opet se vraćamo, pomirenje i uklanjanje kompletnih posljedica rata. Ne mogu se sad sjetiti koji teoretičar je govorio za uklanjanje kompletnih posljedica rata da je potrebno oko 5

generacija, ako to smatramo kao pomirenje i ako uzmemo da je taj čovjek znao šta je pričao, onda bi možda između 300 i 400 godina i eto to je to. Pod uslovom da opet ne zaratimo.

V: Šta mislite da su spremni da pruže Srbi kao grupa da bi došlo do tog ostvarivog pomirenja? I u kojoj mjeri.

Ž27: Jel mislite na političke garniture ili ljude kao...

M18: Jel mislite na pomirenje naroda, stavova nekih određenih...?

V: Znači vi ste definisali pomirenje, ja nisam dala definiciju pomirenja na početku. Znači kad razmišljate o tome kako ste ga vi definisali na početku, kao ono neko ostvarivo pomirenje ili koje bi trebalo da se ostvari nekad, šta je ono što Srbi kao nacija ili kao narod, kako god definisali, mogu da pruže, treba da pruže da bi do toga došlo u odnosu sa Bošnjacima?

M18: Po mojoj definiciji do toga je došlo.

Ž28: Pa ja mislim da su Srbi jako otvoreni i možda, kad se sjetite Andrićevih izreka, mislim da je on jako dobro poznao ovo stanovništvo, i on je govorio o tome da Srbi ne znaju mrziti, i to je jako bitno. Da se u tom nacionalnom biću prosto, odnosno da nije uopšte moguće drugog mrziti. Ja recimo evo polazim od ove naše sredine, vi kad imate priliku da pričate sa nekim ko je druge nacionalnosti, kada vam dođe u goste, ja nikada zaista nisam vidjela da neko ima taj neki osjećaj, da želi nešto loše nekom. I mislim da je to poenta, da vi prosto budete otvoreni i za druge i kulture i tako dalje. Evo mi na katedri imamo kolegu koji je bošnjačke nacionalnosti. Dakle već 15 godina da je on sa nama. I da, funkcionišemo zaista korektno. Bez ikakvih problema. Dakle što se tiče Srba, mislim da je to sasvim dovoljno za pomirenje. Neka otvorenost. Čak ja mislim da smo mi u stanju da pružimo i više nego što bi oni kao nacija. Eto nekako prirodno, odnosno kroz vijekove funkcionišu. I mislim da smo onako naivno iskreni nekada, što onako generalno ako gledamo politički, ja ne vidim sa druge strane. Eto, ja sad više subjektivno pričam možda, ne stavljam u okvir, ali mislim da smo mi mnogo otvoreniji, i da smo vijekovima otvoreniji.

M17: Slažem se sa kolegom da smo već pružili i dali svoj doprinos za sve aspekte pomirenja koji su nam bili potrebni. Ukoliko govorimo o pomirenju stavova, mislim da tu možemo i da ima prostora prvo da prihvatimo istinu mi sami, da otkrijemo, da spoznamo šta je zaista istina, jer mi još uvijek nagađamo i imamo, pod dejstvom smo tog stava da smo mi čisti i da smo ipak puno manje griješili i da smo na neki način, ne prihvatamo odgovornost, po meni, za istoriju ili za period koji smo prošli. Upravo zbog toga što mi ne prihvatamo odgovornost, onda mi dolazimo i kažemo imamo veliku srpsku politiku, imamo ovo, imamo ono. Mislim da nismo

iskreni prema samim sebi, prvo, i da bi najveći doprinos bili kad bi mi sami znali šta se izdešavalo, ali zaista da znamo bez da napuhujemo sve naše podvige koje smo uradili, da pogledamo u sebe i da shvatimo šta je tu u stvari istina, a šta je jednostavno napuhano. Kada bismo to uspjeli, mislim da bismo mogli da izađemo sa jednom politikom kojom bi obezbijedili i sebi bolji život, jer bi ga gradili na realnim osnovama, a ne na iluzijama i mitovima koje mi imamo, da su neke naše vojskovođe zaista bili junaci, slično kako je bilo na Kosovu, a u stvari su bili, neki od njih, i ratni profiteri. E to je važno da mi shvatimo, dakle, šta se izdešavalo za te 4 godine, šta je istina, i da onda odredimo šta je to što mi možemo dati samo zbog toga da bi mi, a samim tim i oni, a to nas ništa ugrožava, imali bolji život. Da li sam bio jasan?

V: Da, samo ste bili kontradiktorni, čini mi se. Na početku ste rekli "mi smo spremni, došli smo do toga da saznamo tu istinu" i onda poslije par rečenica je bilo "mi nismo spremni".

M17: Mi smo dali doprinos u svim stvarima za koje smo bili spremni. Nama je bila važna ekonomija. Važno je da se povežemo, važno je da u svim aspektima koji su nam bili bitni mi smo već dali svoj doprinos, i mi smo se i povezali, kako je kolega rekao.

V: Da li je istina ili nije još uvijek među tim bitnim aspektima?

M17: Promjena stavova, kako je kolega rekao, mi se ne možemo pomiriti zato što mi ne znamo još uvijek šta je istina i kakav je naš konkretno stav. I šta je to što mi hoćemo da uradimo u procesu pomirenja.

M16: Iskreno, ne da mi se to nešto dijeliti, šta bi Srbi uradili, ja ne znam šta bi Srbi uradili, ja mogu u svoje ime da govorim šta bih mogao da uradim. Ja ne želim ništa po tom pitanju da radim, jer sam rekao na početku da mislim da je put ka nekom normalnom funkcionisanju da se više prestane pričati o tome i da se ljudi otvaraju na svaki mogući način, da gledaju druge gradove, da vide da to tamo nije ništa strašno, ne znam. To jedino nešto što po mom mišljenju bi trebalo svako da uradi. E sad šta bi konkretno trebalo Srbi uraditi, toliko je Srba da ja ne znam šta bi mogao sad svaki posebno šta bi uradio, ili svaki Musliman, i iskreno ne vidim neke razlike između tih naroda da bih mogao uniformisano da govorim mi smo ovakvi, oni su onakvi, oni treći su onakvi, a svi na 100km razdaljine. Ovdje isti uslovi, u istim uslovima živjeli i odgajani i radili, eto što to malo vjeroispovijest jedna vako, jedna nako, ali što se tiče geografskog porijekla, što se tiče svega ostalog, vrlo slično da ne mogu da... Ja iskreno ne mogu da... U mom kontaktu sa tim ljudima ja nisam uočio razlike, da sam ja mi, a da je on oni, iskreno, koliko sam imao kontakta.

V: Sljedeće pitanje je zapravo šta ste spremni vi lično da pružite da bi do tog pomirenja došlo?

Ž27: Sve.

V: M16 ne bi jer on nema više ništa, on je riješio da više ništa, to je najbolji način.

M16: Možda samo oženiti Muslimanku, eto.

M18: Pa eto, pošto je do pomirenja došlo, ja mogu reći ono što bi moj doprinos mogao biti nekoj izgradnji povjerenja. A to je upravo ono što je kolega pričao, neka vrsta suočavanja s prošlošću.

Ž27: Pa ja bih, i mislim i da jesam, dovoljno otvorena prema ljudima bošnjačke nacionalnosti, družila bih s njima, kontaktirala bih s njima, saradivala bih s njima, živjela bih normalno, nemam nikakav problem da... mislim i te gradove u Federaciji naravno i obilazim, oni su u mojoj državi, oni jesu i moji gradovi i nemam nikakav animozitet prema njima. I ne znam, tako su se ponašali svi Bošnjaci s kojima sam ja dolazila u kontakt prema meni, tako da mislim da baš na tom nivou da je u principu i urađeno sve. U tim nekim međuljudskim odnosima, nekim... E sad, s druge strane ne bih se upuštala, na primjer, s Bošnjacima u neke priče o tim nekim temama o kojim mislim da ne bismo postigli neki zajednički jezik i koje bi možda bile nekome bolne ili možda shvaćene kao provokacija, to bih možda radije zaobišla.

Ž29: Pa što se mene tiče, mi smo već pomireni. Bar do onog dijela do kog ja smatram da je to, s moje lične tačke gledišta, moguće. A to je da živimo jedni pored drugih, da se i posjećujemo i poštujemo, da saradujemo na svakom mogućem planu, tako da, to je ono oko čega smo se mi i usaglasili, što znači da smo se u stvari i pomirili negdje. A sad to što nam se stavovi razlikuju, što se možda naši pogledi na politiku i generalno možda na političko uređenje zemlje, što su suprotni, to je opet nešto, to je nešto drugo. Ali onako kako ja shvatam pomirenje, mi smo se već pomirili.

M16: Nevezano sad toliko šta bih mogao lično da uradim za pomirenje, već za ovo, konstantno se provlači ta priča o stavovima. Pa i među Srbima postoje različiti stavovi koji se ne mogu nikad usaglasiti, po bitnim pitanjima za državu. Tako i među Bošnjacima, tako i među Hrvatima, to je nešto što ne znam koliko uopšte, da li će se ikad usaglasiti, vjerovatno da neće. Isto ko što se neće nikad usaglasiti među Srbima, među Bošnjacima, među Hrvatima, međusobno se neće usaglasiti oko nekih tih stavova, što je i normalno. Izdvojiće se neka dva, tri, četiri, vjerujem da i u Njemačkoj isto imaju neke probleme međusobno da usaglase stavove i u Americi oduvijek.

Ž30: Da, ali to što M16 možda ima drugačiji stav u odnosu na mene, ne znači da se mi moramo mrziti ili da ne možemo živjeti skupa. Mislim da je to poenta u stvari.

Ž28: Postoji višepartijski sistem, pa nemaju iste stavove ni...

M16: Što je najgore, imaju.

V: Dobro, još jedno pitanje. Šta je ono što očekujete od druge grupe za pomirenje i u kojoj mjeri su oni to spremni da pruže?

M18: Pa isto suočavanje s prošlošću.

Ž28: Pa ja očekujem ono što i mi pružimo da nam se tako vrati, nekako, realnost, otvorenost, saradnja, znači ako pružim ruku, da očekujem i da mi se vrati neka saradnja.

V: U kojoj mjeri su oni spremni na tako nešto?

Ž28: Pa spremni su, ono što ja znam, ne bih ja da generalizujem. Dakle kada su u pitanju neke zajedničke stvari, zajednički interesi, oni su spremni.

Ž27: Pa očekujem poštovanje tih nekih razlika, ovo što su oni maloprije govorili, možda taj neki stav koji je više zastupljen među Bošnjacima o unitarizaciji, o tom nekom jedinstvu, ja ipak očekujem od te strane da poštuje to da mi nismo isti narod, da poštuje sve naše međusobne razlike, znači da poštujemo razlike i da se družimo i da živimo zajedno. Ovo što sam navela maloprije, kao što nemamo problem da poštujemo razliku između Španca i nas ili između Rusa i nas ili bilo kog drugog, nego cijenimo, volimo da upoznamo tuđu kulturu i neke te specifičnosti, te tako i ovdje, da prosto poštujemo te razlike, da svako čuva to nešto svoje što mu je dragocjeno i da pored toga lijepo živimo, da se družimo, da se poštujemo.

V: Jel mislite da su oni spremni da to pruže?

Ž27: Nisam sigurna.

M19: Na tom nekom ljudskom nivou, od tog nekog druge nacionalnosti očekujem isto što očekujem od svakog drugog čovjeka, da se ponaša na neki normalan, korektan način. Na tom kolektivnom, političkom nivou, koji su već pomalo sad dotakle kolege, tu se vidi jedna jako kratkovida politika, stvarno, koja... Znači s jedne strane hoćete da BiH opstane, sa druge strane konstantno podgrijavate priče protiv naroda koji čini, ne znam, trećinu, polovinu stanovništva u toj državi, i koristi se za te dnevno-političke svrhe definitivno. Vi na primjer nemate nijednog skoro bošnjačkog političara, evo žao mi je što se dotičem političara, ali eto, koji je izjavio da priznaje Republiku Srpsku da treba da bude dio svake buduće BiH. I bez tog nekog minimuma prihvatanja koji oni ne ispoljavaju u dovoljnoj mjeri, barem politički vrh, to će jako teško ići. I što je rekao M17, da se moraju usaglasiti barem te, da kažemo istorijske verzije onoga što se desilo. To je sad već malo posao i za nauku i slično, ali i to jako teško ide. Evo opet se vraćam,

sad ja mislim u Federaciji da će biti unešeno u istorijske udžbenike dešavanja iz posljednjeg rata u kom su vjerovatno Srbi prikazani potpuno negativno, u stvari sa njihovim viđenjem toga, a istovremeno hoćete da živite s tim ljudima u državi narednih 100, 200, 300, 400 godina, dok se svi ne izmire. Što je jako čudno, što je jako nelogično kad se pogleda malo sa strane.

M16: Od grupe ne očekujem ništa, jer ne vidim kako ću ja doći u kontakt sa grupom ljudi tolikom, ali od individualaca i pripadnika te grupe očekujem samo da mi ne dosađuju s tim pričama, to isto očekujem od svakog nekog drugog čovjeka, da mi ne bude dosadno.

V: Što sam isto spreman i da pružim, je li?

M16: Da, apsolutno, da ne pričam, ako baš ne stavi se to u neki jako interesantan kontekst.

Ž30: Pa ništa, samo jednostavno očekujem od drugog kao i ono što bih ja pružila, poštovanje različitosti svakog od nas, a što se tiče pričanja o prošlosti, mislim da još nismo na dovoljno visokom duhovnom nivou da bi mogli da pričamo potpuno opušteno o tome. Da se posluje, da se daju određene ruke nauci, slažem se s tim, budući kako vrijeme prolazi, sve manje ostaje materijalnih dokaza i svega ostalog, a da mi slobodno kao čovjek s čovjekom različitih profila pričamo, mislim da to još uvijek nismo dosegli taj nivo.

V: U kojoj mjeri mislite da su Bošnjaci spremni da pruže to što je pričano?

Ž30: Polazim od ideje da vjerujem da svaki čovjek je dobar, tako da... Vjerujem da su i oni spremni da se pomire, prosječni neki čovjek. Neostrašćeni.

V: Jel bi neko još nešto dodao, jel ima nešto što ja nisam pitala a mislite da je važno da se kaže na ovu temu?

Srbi Sarajevo 2

V: Prvo pitanje, kako biste definisali i šta za vas znači pomirenje između Srba i Bošnjaka u BiH?

Ž26: Prihvatanje razlika.

V: Prihvatanje razlika? Kojih?

Ž26: Recimo vjerskih razlika i ne znam, eto, shvatanje da je čovjek kao čovjek prvenstveno čovjek, dakle, nije definisan sa nekom religijom, sa, ne znam, sa prošlosti, pogotovo te neke nove generacije. Po meni.

V: Dobro, i kako bi to izgledalo, kad kažete prihvatanje razlika, kako bi to izgledalo ovako u svakodnevnom životu? Kad bi se to ostvarilo.

Ž26: Pa prihvatanje razlika prvenstveno u tom nekom vjerskom smislu, tipa evo sad je Ramazan, da ne bude, da to poređenje tog nekog hrišćanskog posta koji je prije ovoga i poređenje ovog ramazanskog posta da bude u neku svrhu da, da ne bude sad mi se po tome razlikujemo, nego evo mi smo po tome slični. Znači stalno traženje neke sličnosti. Prvenstveno to, pa onda različitosti tipa da je neko talentovan za nešto što na primjer neko nije. Mislim pazite, prvenstveno to treba po meni poraditi na tim nekim međuljudskim odnosima, ne samo na religijskim. Jer čovjek kada se poštuje kao čovjek, onda treba... onda poštuje i te neke međuljudske odnose, ne samo sad ja ću tebe poštovati ono ko Muslimana, a ko čovjeka... Mislim, to je povezano. U potpunosti prihvatiti različitosti, po meni.

V: Hvala. Ko god?

Ž25: To što je ona rekla, prihvatanje tih nekih razlika, mislim da nije toliko nužno ići svjesno u neku budućnost, nego ajmo živjeti u sadašnjosti, mislim, nas prošlost jeste da nas je... da nas na neki način obilježava, ali ne treba u prošlosti živjeti niti sad u nekoj dalekoj budućnosti, nego jednostavno na kraju krajeva sa tih nekih etničkih i vjerskih strana, pošto se to kod nas sve u isti koš trpa, jeste živjeti u sadašnjosti i po hrišćanstvu i po islamu i sve i prihvatati to što je ona rekla čovjeka kao čovjeka i truditi se jednostavno da koliko možemo da nam bude bolje, ali dobro, nije tu sve ni do nas, ima tu i drugih stvari. Ja nekako mislim mnogim ljudima i odgovara ovako stanje, al da ljudi nemaju kad da se bave realno sa sobom, pa onda ti tutnu tu neku nacionalnu priču, ajde da se baviš malo jesi veći Srbin, jesi veći vjernik, jesi veći Musliman i ovo je mala sredina i sklona prihvatanju tako tih nekih, kako bih rekla... što je u svijetu već prevaziđeno jer imaju bolju ekonomiju, bolji status, bolje sve, budi to što jesi, budi za sebe i ako već i vjeru uključivati, što mislim da nije uopšte nimalo loše, treba je i živjeti, a ne samo se izjašnjavati kao vjernik. Znači ako ti stvarno jesi vjernik, ti nećeš nikom drugom, barem ne svjesno, napraviti nešto što ne bi volio da se tebi dogodi, ili tvojoj porodici. Znači živjeti normalno, raditi svoj posao, školovati se, obrazovati se, sve u granicama mogućnosti i jednostavno onda mislim kad bi se stvarno čovjek bavio svaki sa sobom i svojim problemima, što nekim dilemama unutrašnjim, što realnim finansijskim problemima, stvarno ne bi imao kad

da razmišlja ko je veći Srbin, ko je veći Hrvat, ko je veći Musliman. Dobro sad, ljudi koji su stvarno ovdje u ratu živjeli i normalno da moraju nečeg da se drže, ja se to slažem, al dolaze nove generacije i na kraju krajeva, ne treba sad... prošlost treba da nas nauči kako dalje ne treba, a ne da nas obilježi da mi sad zauvijek ostanemo u tom vremenu. Da izvučemo koliko možemo, koliko smo zdrave pameti, treba se truditi pa će i bog pomoći, tako kažu i po svim vjerama. Da se trudimo da izvučemo sve što nije bilo dobro i da popravimo jednostavno, eto. Koliko možemo i koliko je u našoj mogućnosti. Dobro, sad bi se tu moglo puno pričati, ali eto otprilike.

M15: Možete li ponoviti pitanje?

V: Kako biste definisali pomirenje između Srba i Bošnjaka danas u BiH?

M15: Ja sam... ja potpuno drugačije razmišljam od njih, zato što, evo sad pogledajte u ovom momentu koliko nas ovdje ima, ja ne znam da li iko ovdje zaposlen. To je, nadam se, vrlo očit primjer kako vide Bošnjaci, a naravno, kako vide ostatak nemuslimanskog stanovništva u Sarajevu, kako se ovdje može živjeti i kako se pomirenje tu može...

V: Jel možete pojasniti malo kako to što su ljudi nezaposleni objašnjava ili ne objašnjava pomirenje...

M15: Objašnjava puno, objašnjava puno.

V: Na koji način?

M15: Pa eto, nemamo načina kako da se zaposlimo, i kad se zaposlimo uglavnom dobijamo poslove koji su ispod naših kvalifikacija.

V: Zbog toga što pripadate toj nacionalnoj grupi Srba?

M15: Da. Kad pogledate, vi nemate ni u opštini, ni bilo koji predsjednik opštine, potpredsjednik opštine da je Srbin, ili da je Hrvat, ovdje i malo Hrvata ima. Ali tako, ja ne znam kako u drugim krajevima BiH razmišljaju, ali u ovom trenutku tako je ovdje.

V: Znači pomirenje bi onda bilo, zapravo, ravnopravne mogućnosti za zaposlenje?

M15: Pa nema, ne ne samo za zapošljavanje, nego ravnopravne mogućnosti u suživotu i životu u Sarajevu. Mi nemamo nijedne...

V: Ni u čemu niste ravnopravni.

M15: Da.

M14: Moje mišljenje kad smo kod pitanja pomirenja... kolege su istakle određeni broj oblasti koje su problematične u tom smislu, ja ću se osvrnuti na to da je moje mišljenje da se treba odustati od narativa za koji bih nazvao holivudskog narativa, o potpunim zlikovcima i potpunim žrtvama. Jer, mislim, moja lična iskustva i moje porodice i drugih porodica, upućuje na to da Srbi nisu bili nikakvi počiniooci u Sarajevu niti da su svi sarajevski Muslimani bili isključive žrtve tih istih "počinioaca". I po meni, što je opet donekle i političko pitanje i dosta zapadne pomoći, zapadnog sažaljenja su lokalni Muslimani uspjeli preko godina da izvuku na tu priču o njihovoj navodnoj žrtvi, ali ako gledamo već iz perspektive lokalnog stanovništva i same Bosne i Hercegovine, BiH je po meni neodrživa kao država, kao politički subjekat, ako će ta Bosna i Hercegovina sada biti zasnovana, a onda u budućnosti se dalje produžavati taj narativ, da je 1/3 stanovništva koje je autohtono, usput budi rečeno, bili isključivi počiniooci, i pri čemu se u okviru te priče njihove žrtve u potpunosti zanemaruju, a zlikovci koji su počinili zločine nad tim žrtvama se ponašaju kao, ne samo ponašaju, nego se slave kao s jedne strane heroji, a onda su prepoznati kao dostojni građani, između ostalog i Sarajeva. Tako da, po meni prvenstveno odstupanje od narativa žrtve i zlikovca, jer po nekoj logici svakog rata u toku cijele ljudske istorije, ja bih rekao da je i žrtava i zlikovaca bilo sa obje strane, sa sve tri strane, a onda jednostavno prepoznavanje i te činjenice da status žrtve ne pripada samo Muslimanima, već i Srbima i Hrvatima.

V: Dobro, hvala.

M13: Htio bih reći, što se tiče, je li, pomirenja Srba i Bošnjaka, mislim da je ključna stvar koja bi dovela zaista, ako je do toga uopšte moguće doći, do pomirenja istinskog jeste pronalaženje mjesta u svakoj od zajednica, razumijevanje druge zajednice u kontekstu da prihvatimo njihovu interpretaciju prošlosti, što će reći da imamo... ne da je prihvatimo u smislu da je mi tretiramo kao istinitu, ali da ih barem razumijemo, da razumijemo jedni druge u različitom interpretiranju prošlosti i da zaista dozvolimo jedni drugima da imamo različite interpretacije prošlosti, a da se onda njom ne bavimo previše, nego da se bavimo realnim problemima. Sada naravno, to je pitanje da li bi to odgovaralo političkim elitama koje upravo na tim razlikama koje se potenciraju, koje se zabranjuju drugima da budu različiti u interpretiranju prošlosti, dakle dobijaju političke poene. I pozicija i opozicija u svakom od korpusa. Ali mislim da ta mogućnost da dozvolimo drugim da imaju drukčiju interpretaciju prošlosti je nešto što bi nas dovelo do pomirenja, i kao Srbin mogu reći da nešto više prostora srpska zajednica u Bosni i Hercegovini daje drugima u interpretiranju prošlosti nego što druga zajednica o kojoj sada raspravljamo, bošnjačka, dozvoljava dakle da taj narativ koji imaju Srbi možda može biti barem

tolerisan, a ne potpuno opovrgavan. Na samom mikroprostoru Sarajeva, pošto o tome ovdje isto raspravljamo, mislim da bi do pomirenja... odnosno, sad, do pomirenja, nema potrebe naročito da dolazi, zato što je broj Srba u Sarajevu sveden na nekoliko procenata, al bi se situacija kudikamo relaksirala kad bi se to u Sarajevu zaista priznalo, kada se Sarajevo turistima ne bi predstavljalo kao multikulturalan grad. Dakle, Sarajevo to nije kao što nije nijedan drugi grad u Bosni i Hercegovini. Ali niti ćete u zapadnom Mostaru niti ćete u Banjaluci imati tu priču da su Banja Luka ili Mostar multikulturalni gradovi, iako su to prije rata bili, i Sarajevo je to prije rata bilo, sada nije, ali i dalje vodi da taj narativ prodaje kao dobar turistički ideološki proizvod. Mislim da bi to bila recimo jedna veoma korisna stvar, kada bi se to prevazišlo.

V: Dobro, hvala.

M12: Pozdrav svima, ja sam M12. Ja bih se složio sa prethodna dva odgovora, ako tako mogu da kažem, ali smatram da su dva najveća problema manjak samosvjesnosti naroda na Balkanu generalno, dakle ne samo u Bosni i Hercegovini, a druga stvar jeste zapravo kultura, odnosno nepostojanje kulture. Kad kažem samosvjesnost, smatram da ljudi ovdje manjkaju samosvjesnosti, zašto, zato što mnogo toga svedu... svoj identitet svode na nekoliko faktora, a ljudski identitet se ne tvori samo od jednog, dva ili tri faktora, ljudski identitet se tvori od milion faktora, počevši od škole, od druženja, od, ne znam ni ja, kluba za koji navijaš i tako dalje. I kada je čovjek opušten u svom identitetu, kada shvata da se tu nalazi pravo puno faktora, onda nije ekstremno u nekoliko malih faktora za koje se drži. I smatram da je to jedan veoma vrijedan faktor kome treba da se posveti pažnja. Pošto je postkonfliktna zona, smatram da ljudi definitivno treba više da razgovaraju, vode dijalog, da li se organizuju neke psihološke radionice u tom nekom smislu, čisto da bi ljudi samo otpustili iz sebe određene stvari koje drže, jer zaista postoji određena količina bijesa koja je još uvijek u ljudima, koja je pasivno-agresivna, a to je veoma opasno, ono što malo pomaže jesu upravo možda ovi portali, iako je to malo paradoksalno, ali pomaže jer se ljudi makar nekako ispucaju, jer da se ne ispucaju bilo bi strašno. Pored toga, manjak kulture, zato što ljudi u Sarajevu... meni su moji pričali da je Sarajevo bilo divan grad, ja otkad sam tu, apsolutno to nije, u kulturnom smislu, apsolutno nema kulture nikakvog tipa, ako je nekultura kultura, onda je to kultura takva. Jer ljudi kroz kulturne manifestacije, kroz određenu kulturu grada, što bi se reklo vibe grada, vibraciju, tvore zajednički život. I možda je malo pogrešno kad ljudi kažu suživot, nema ovdje suživota, treba da bude života, da nije suživot. Čim se krene pričati o tome, automatski se stavljaju ljudi na dvije strane, a vi kada se nalazite u nekoj mikrozaednici, treba da budete na istoj strani znači. Pa onda recimo problem izjašnjavanja, država je takva kakva jeste, kako je nastala, mnogi se

ne slažu, ali ona trenutno postoji, je li. I smatram da je tu možda, eto, ja sam obično govorio i to je moje neko lično mišljenje vezano za u tom nekom smislu etničko izjašnjavanje, ako je već postoji država Bosna i Hercegovina, ok, mi jesmo i pasošem Bosanci i Hercegovci na neki način, međutim ispod toga treba da se poštuje kao što se svuda u svijetu poštuje, to je meni ovdje totalno nelogično, etnički dio. Dakle Bosanci i Hercegovci, ali etnički Srbin, ja bio gdje da odem, ja sam etnički Srbin, i to se ne mijenja, ali se mijenja moj nacionalitet u smislu državnog uređenja. Ja ako odem u Mađarsku, ja sam i dalje etnički Srbin, ali sam Mađar po toj nekoj nacionalnosti, po pasošu i tako dalje. I to mislim da bi trebalo da se uredi, mislim da to ne bi bilo neizvodivo i teško jer smatram da pogotovo mlađe generacije takvu vrstu uređenja možda bi...

V: Razdvojiti etnicitet od nacionalnosti.

M12: Tako je.

M15: Mi smo već razdvojili, kad apliciramo, sve piše nacionalnost BiH, prema tome to što gospodin kaže, to je već urađeno.

M12: Međutim nije u izjašnjavanju nigdje, vi kad se izjasnite... mislim, prvi princip izjašnjavanja je da se vi izjašnjavate na nacionalitetu, u smislu državnosti, to je meni smiješno, etnički da se izražavaš, to je druga stvar. To je kompletno druga stvar. Nažalost to je kod nas čudno, i ono što je takođe interesantno, ja znam dosta prijatelja već 98% u mom krugu, mom balonu što bi se reklo, jesu Bošnjaci. I oni su izrazito ponosni što imaju Srbina kada je Vaskrs, kada je Božić, mislim da je to jako lijepo. I ja sam napao, imao sam jednu prilično jaku diskusiju tokom srednje škole sa svojom profesoricom, koja nije željela da prizna i smatram da je to velika greška, jer multikulturalnost ne održava Muhamed u Sarajevu, nego Božidar u Sarajevu, a u Banjaluci multikulturalnost održava Muhamed, a ne Božidar. I to je vrlo važno, treba takvu vrstu vrijednosti malo ipak održavati, a to se nažalost ne podržava i govori se puno o tome, počevši od raznoraznih incidenata kada kreneš kao malo, eto ja sam došao... silom prilika sam se rodio van Sarajeva, iako su moji roditelji iz Sarajeva, i onda sam došao ovdje, imao sam dosta nekih problema kada sam bio mlađi, bio dežurni četnik što se kaže, ali to je nakon određenog perioda... strašne sam zaista situacije prošao, ali ja kažem, mene su moji roditelji pripremali, bili su, po meni, zdrave pameti, jer su rekli ta djeca su izgubila oca ili majku u ratu, logično je da će im neko u porodici ili oni sami da imaju neki određeni osjećaj na samom početku, to je sasvim psihološki u redu. Ali recimo, kada sam se ja pokazao i kroz akademski i poslovni, oni su zaista prema meni bili fer. Ja ne mogu da kažem da imam nekih

velikih problema, zapravo nikakvih problema osim ako dođem u neke ekstremne situacije kao što je bilo prije nekoliko mjeseci sa jednim taksistom, koji upravo nije imao priliku da iskali bijes na nekom drugom, pa je došao meni, al nažalost mu nije uspjelo. Ali to su samo neki slučajevi. Mislim da se previše potencira priča, pogotovo u smislu medija. Mediji, eto još jedna stvar, ja se izvinjavam što odužavam. Mediji su ključni faktor, pogotovo danas, zato što mediji oslikavaju javno mnijenje nažalost više nego ikada i pogotovo eto princip novinarstva u smislu click bait-a, kada vas privuče nekim lažnim naslovom, to se danas pravo puno koristi, pogotovo se koristi u ovom nacionalnom sistemu, što bi se reklo. I mislim da je tu veoma vrijedan segment koji bi se mogao unaprijediti, gdje bi se mogle određene vrste zakonodavstva mogle primijeniti, da se odbranjuje od takvih stvari. Eto to.

Ž24: Pozdrav svima. Složila bih se sa većinom ovoga što su već prije mene rekli, ali bih samo voljela da istaknem jednu stvar, da ne trebamo biti isključivi i da koliko god da volimo svoje, da trebamo poštovati tuđe. To bi bilo to, kratko, jasno.

Ž23: Pozdravljam sve ovdje prisutne, ja sam Ž23, i većina ovih ovdje iznesenih mišljenja mislim da stoji. I teško je sad da nešto novo kažem zato što je već prethodno rečeno dosta toga, tako da, ne bih sad nešto posebno nadodavala, nego onaj, slažem se sa mišljenjem ovih prethodnih govornika.

Ž22: Zdravo svima, za ovu priliku prevešću svoje ime, pa neka bude domaća varijanta, Ž22, zbog upravo nekih situacija gdje mi je moje ime, koje opet sama nisam birala, stvorilo određene probleme, jel. Znao kako, ja sam Srпкиnja, uvijek sam se tako izjašnjavala u ovom gradu i nekad sam imala problema ali u 95% slučajeva nisam imala problema. Međutim, slažem se sa kolegama koji su rekli da bi stvarno trebalo da se poradi na tom identitetu žrtve i zločinac, jer ja imam određena veoma negativna iskustva iz ovog grada i ne mogu da dozvolim da se na primjer moja porodica, da se moja majka i ja tretiramo kao počiniooci, nama je bilo ovdje prijećeno da ćemo biti zaklani ako ne izađemo iz ovog grada, a ljudi koji su tu ostali, znate, oni se tretiraju kao žrtve. Ja i moja majka koje smo uspjele da izađemo smo počiniooci, znate, oni su žrtve. Međutim, da ne dužim sad, ja sam odlučila svakog da gledam individualno, jednostavno, takva mi je i priroda posla, svako je za mene samo skup ćelija, i smatram da kad se razgovara sa drugom stranom, da treba da se, ako osoba A moje nacionalnosti koja ima određenu ratnu prošlost može da izazove, evocira bolne uspomene kod Bošnjaka, ja neću da slavim tu osobu niti ću da ističem neke simbole koji njima mogu biti uvrjedljivi i smatram da je makar to neki minimum koji se može ispoštovati. Svakoga isključivo posmatram individualno, jer je u ovom gradu ljudi koji su bili i divni prema meni i koji su bili pokvareni

prema meni, ja smatram da bi oni vjerovatno bili takvi i prema ljudima koji su iz njihove grupe. Naravno ima određenih ekstrema s kojim sam se ja nekad manje, nekad više uspješno nosila, a to što su kolege rekle zaposlenost, ja ne mogu se u potpunosti složiti, jer mi imamo na primjer Sjevernu Irsku koja je mnogo bolja, bogatija od nas, ili Kipar, koji je 5000 puta podjeljeniji od nas, a opet žive bolje od nas, tako da uprkos svemu i svim katastrofama opet smatram da mi nismo najgori, ali se slažem sa kolegama koji su već prethodno to rekli. Znači isključivo smatram da se makar neki minimum pristojnosti, da se izbjegava ono što može biti uvredljivo za neku drugu stranu, da se to ne ističe, pa vi možete svoje mišljenje da zadržite nekad da ne uvrijedite nekoga, to je neki minimum pristojnosti, i na kraju krajeva, zamislite sebe u suprotnoj situaciji, i to je to. Mislim da je to makar taj minimalni početak pomirenja. Što se tiče prihvatanja razlika, rekla sam već, nisam neko ko... sve smatram kao skupove ćelija, uglavnom, takva mi je priroda posla, tako da... to je to.

Ž23: Evo samo, mogu li ja da dodam, al jeste, i ja se slažem sa kolegom koji je rekao da je vrlo bitan ekonomski momenat, jer kada bi ovdje ljudi bili zaposleni, kada bi imali visok standard, normalno ne bi im ni padale neke stvari uopšte na pamet, ne bi ni imali za tako nešto vremena.

Ž22: Da, slažem se.

M12: I tu ulazi na primjer faktor kada bez obzira na ekonomsku situaciju, koja je veoma važna, ukoliko imate kulturne segmente koje ljude tjeraju da izađu iz takvih okvira, ima pravo puno besplatnih segmenata kulture koji mogu da se naprave, to ljudima diže duh. Eto ja sam prirodno svog posla mnogo puta vidio kada se ljudi iz 50 opština širom BiH raznih nacionalnosti, to su uglavnom djeca bila, djeca i mladi ljudi, kada se po prvi put sreću, prvi dan velike tenzije, peti dan grle se, ljube se i tako dalje. Dakle, vrlo je važan taj kontakt kada oni shvate da su zapravo pored tog nacionalnog identiteta oni dijele mladost zajedničku, oni dijele muziku, oni dijele određena interesovanja. Putem toga se upoznavaju. I nažalost, upravo zbog tog kulturnog programa, pa na kraju krajeva ne valja ni ekonomski. Jer da je bolji, onda bi se ljudi malo više bavili... Ja se ne slažem što se tiče nezaposlenosti, ja lično nisam nikad imao problema.

M15: Ne, ja nisam rekao nezaposlenost u tom ekonomskom smislu, nego ako imamo jednog Srbina i jednog Muslimana, taj Musliman će dobiti posao, Srbin neće dobiti posao.

M12: U kojem sektoru?

M15: Ovdje u Sarajevu.

Ž22: Tako i u Banjaluci, Srbin će dobiti.

M12: Ali ja se ne slažem recimo, ja sam...

M15: Pa dobro, ja govorim o tome.

M13: Ali Banja Luka nikad neće pričati da je multikulturan grad.

M12: Ja čisto govorim u smislu, baš u toj konkurenciji, znači eto, ovo je moje treće zaposlenje, svaki put sam imao više kandidata, raznoraznih, koje sam ja vidio lično, većinom su bili Bošnjaci, ja sam svaki put dobio posao. Ne zato što sam Srbin ili ne, već zato što sam aplicirao za kompanije koje znam da imaju određene vrijednosti. Nažalost, takvih je malo, ali ja ne bih radio za nekog ko...

M15: Koje, lokalne ili strane kompanije?

M12: Lokalne. Jedna je bila strana, druga je bila lokalna.

V: Dobro, ovdje pričamo sad, jedno je lično iskustvo naspram nekog vašeg koje Vi smatrate generalno, jel, kako je ovdje...

M12: A u smislu javnog sektora, to je već predefinisano, nažalost, i loše predefinisano, ali to je drugačije.

V: Dobro, mislim da smo se razumjeli.

Ž22: Opet, složiću se, jer sam ja recimo odlučila da apliciram za posao u Republici Srpskoj jer se slažem da bi kao Srпкиnja tamo sigurno prije dobila posao nego ovdje, neću reći u svim slučajevima, ali sigurno u većini slučajeva.

Ž21: Dobar dan, ja sam Ivana. Slažem se sa ovim mladim ljudima sve što su rekli. Ja sam poslije rata izgubila posao koji sam radila prije rata, pa sam poslije rata radila neke druge poslove, ali nisam imala nikakvih problema, ja ne mogu to da kažem da me je neko maltretirao, nije. Isti prijatelji prije rata su i danas moji prijatelji. Radim neki drugi posao za koji nisam edukovana, ali da se preživi moralo je tako. Ništa pametno ne znam da kažem, oni su već rekli.

V: Što već nije rečeno?

Ž21: Što već nije rečeno.

V: Recite mi, mislite li da je postignuto pomirenje tako kako ste ga vi definisali, kako smo ga mi zapravo ovdje u svim ovim definicijama, da li je ono ostvareno između Srba i Bošnjaka danas?

Ž23: Nije, 100% nije.

V: Jel ima neko ko misli da jeste?

Ž22: Pa evo, ako ćemo reći da tolerišemo jedni druge, mislim, rekli su već, mi ovdje koegzistiramo jedni pored drugih, onda je postignuto. Ako je to trpljenje, postignuto je. Bar se, hvala bogu, u nekom obliku.

M15: Samo da nešto kažem, mislim da nije postignuto. Nove generacije koje nisu uopšte rat doživjele, koje su se poslije rata rodile, one su zadojene još gorim nacionalizmom nego ove koje su učestvovala u ratu. Prema tome, taj segment pomirenja se nikako ne može ni postići na bilo koji način. Zašto, zato što mi ovdje trpimo zato što smo u 2% i zato što moramo trpiti. A ovi koji su 98%, 95%, oni i dalje insistiraju na svojoj priči, na svojoj kvaziistoriji, i tako dalje. Prema tome, to što mi ćutimo, a oni pričaju, to ne znači da smo se pomirili.

Ž23: Evo, ja bih isto dodala, sad me inicirao. Konkretno, kad je riječ o jeziku, mislim to je... Oni su, Bošnjaci, Muslimani, kako hoćete, oni su čak napravili kvazi neki jezik, nazvali su ga bosanski, koji je u stvari po meni nakaradni jezi i mješavina srpskog i hrvatskog jezika. Mi i takve stvari moramo da progutamo i podnosimo, znači, neko koristi naš jezik nazivajući ga nekim... I čak im ne odgovara ni u školama, čas bi da pričaju bosanskim, čas bi da pričaju kao nije im upisan bošnjački, nikako im ne odgovara. Ni bosanski, ni bošnjački.

M13: Mogu ja nešto reći? Dakle ja sam lingvista po obrazovanju, srbista. Ja nemam problem s tim što neko drukčije naziva ovaj jezik, ja imam problem kada na bivšem jugoslovenskom prostoru neko tvrdi da je to drukčiji jezik. To je tačno da imamo određene identitetske probleme, pa se jezik zove jednim nazivom danas, sutra drugim, ali bih htio da se nadovežem na nešto drugo što se tiče ove multikulturalnosti o kojoj govorimo i o tom pitanju pomirenja. Dakle, u Sarajevu će vam javno mnijenje reći to, da postoji sarajevska raja koja živi u miru, skladu, koja je u ratu živjela u miru i skladu, ali su neki sa strane počiniooci to narušili. Ali taj multikulturalizam, iako se manifestuje kao što je rekao kolega, jako je svima zanimljivo kad imate recimo, ja ovdje studiram nešto drugo, nije ni važno, pa imate jednog Srbina koji slavi Vaskrs među 30 Bošnjaka, ali taj multikulturalizam je dekorativnog karaktera. Vi ćete čestitati nekome Vaskrs, i načelnik opštine, ali tom načelniku opštine neće pasti na pamet da srpsku pravoslavnu bogosloviju vrati pravoslavnoj crkvi, iako je zgradu islamskog teološkog fakulteta vratio islamskoj zajednici. E tako bi pomogao sarajevskim Srbima, i na niz drugih načina, preko drugih institucija. Daće se imena ulica samo po onim Srbima koji su većini podobni, koji pašu. Dakle, nekog manje poznatog slikara, pisca osrednjeg kvaliteta, a Andrić će se staviti negdje na kraj Sarajeva jer prosto nije ideološki podoban. E takve stvari, dakle, imate

multikulturalizam koji je tako vidljiv više recimo nego u Banjaluci i Mostaru, kojim se maše, ali koji je u suštini dekorativan i suštinski Srbi ga ne doživljavaju kao takvog.

Ž23: Fino rečeno.

M15: Odlično.

V: Kako biste znali da je pomirenje postignuto? Znači kako ono izgleda? Rekli smo, jedno je ovo što ste vi naveli na početku, znači nema razlika kad s nekim govorim, ne gledam ga kao pripadnika neke religijske grupe, neke etničke grupe, nego kao čovjeka ili skup ćelija, zavisi od zanimanja. Jel imate nešto da dodate?

M12: Mislim da pomirenje kao takvo nikada nije postojalo i nikada ne može da postoji nigdje, bilo gdje na svijetu. Dakle proputovao sam dosta za ovih svojih godina, nigdje potpunu slobodu nisam vidio, i to je jedna velika laž, jedna velika obmana koja se priča. Po meni je i cilj života na neki način da nam postane udobno da živimo na neki način u nekom vidu kompromisa. Pa učimo kompromis i u kući, učimo kompromise u nama samima, odnosno sa svojom psihom, pa tako i sa ljudima sa kojima živimo u nekom gradu. Međutim, ono što jeste strašan problem trenutno je to što ja kao Srbin ne mogu da budem potpuno opušten u svom srpstvu. Ja nisam ekstremni Srbin niti ću to ikada da budem, ali ja ne mogu da se prekrstim a da ne pomislim da li bože ja nekoga mogu da uvrijedim u tom trenutku, i to je odvratno i ogavno i stravično. Recimo badnjak sam nosio za Božić, pa oni gledaju badnjak, isto kao da je pištolj. Određena brojka ljudi u Sarajevu. I ja sam namjerno prodefilisao što bi se reklo sa malim barjakom, to nije ništa ružno, ali čisto da vidim reakcije i osjećaje u gradu, i smatram da je katastrofa. I smatram da do neke mjere kada ja to osjetim, mislim kada bih osjetio da će to biti neka vrsta tog kompromisa, jeste kada ja budem mogao bez problema da se prekrstim. Ja i dalje mogu da se prekrstim, mene ljudi malo pogledaju, puste me, naravno da me puste, ali bih volio kada to ne bi bilo upadljivo, a to, opet se vraćam na kulturu, to nije upadljivo kada mi dijelimo kulturu. Ljudi, to kažu zadojenost mlađih generacija, oni nisu imali zajedničke kulturne elemente oko kojih su se družili. Moji roditelji jesu, oni su kroz osnovnu školu prolazili sa raznoraznim, kako se zove, etničnostima, bavili su se raznoraznim aktivnostima, oni imaju raznorazna sjećanja koja su veoma lijepa, na svoju generaciju. I zbog toga mogu da budu opušteniji. Mlade generacije od malih nogu su filovane raznoraznim informacijama, apsolutno nisu krivi, filovani su, nafilovani, i onda nemaju nijedan segment koji ih veže. Ali vidite, u mom poslu, to mogu da posvjedočim, upravo kada mladi ljudi koji su aktivisti, koji se bave određenim stvarima, koji su kulturnjaci, pa putuju, pa tih 50 iz raznoraznih opština se spoje, nakon petog dana to

poslije drugačije, zato što oni vide te neke druge... ja nažalost, žao mi je što se vraćam, ali sve vraćam na kulturu, jer to zaista kreće sve od toga.

M15: Ja mogu samo da kažem jednu stvar, da je... ja predstavljam tu kulturu, ja mislim da problem u ovome svemu što smo mi manjina, govorim ne o Srbima, nego manjini, da smo naučili tzv. auto.... da se potpuno, da nešto što bi normalno rekao u Londonu, bilo gdje u svijetu, da tu ne bi imao nikakav problem, ovdje moram da prećutim. A to je problem, to su... Imamo različite aršine. Mi moramo živjeti ovakav život, a većina mora, može bilo kakav, koji oni... i da uvijek bude u pravu. To je tzv. demokratija, jel tako. Ali mislim da o pojmu multikulturalnosti, ja sa tim, više nemam od toga ni... u Sarajevu ja se ne slažem, ja sam kad sam bio prvi put u Banjaluci, ja sam ulazio u Banjaluku, vidio sam 20 džamija. Vidio sam samo jednu pravoslavnu crkvu. U Banjaluci. Vidio sam ogromnu katoličku crkvu. Prema tome, ja ne vidim, ja to poštujem, i to ja to i gledam kao multikulturalnost, ili da su ti ljudi u Banjaluci spremni na neke veće ustupke i pomirenje. Ovdje ne vidim. Prema tome, ne govorim samo o Srbima, govorim o nemuslimanskom stanovništvu.

Ž26: Ja bih dodala još nešto. Kad smo već kod pomirenja, mislim da politika se jako puno miješa u religiju. Tipa, imate hodže koje govore da je Muslimanima zabranjeno da žene nemuslimanke, s tim da u Kur'anu u zadnjem ajetu piše da je ipak dozvoljeno da se ožene jer to su sve u stvari božji ljudi. Al valja što se kaže doći do tog zadnjeg ajeta, valja to prenijeti kako treba. Jer pazite, politika se jako puno miješa u religiju, i onda bukvalno svako... evo na primjer, Jevrejina nije dozvoljeno da oženi ženu koja nije Jevrejka, i obrnuto, znači treba i tu da prestane da bi u potpunosti prestalo ta svađa, što kažu kolege ne samo kod nas, nego i inače u svijetu.

M15: Vidite ovdje, ovo je fenomenalna prilika da vidite autocenzuru na dijelu. Ja sam naučio da govorim Kuran, sad nove generacije i nove generacije u Sarajevu, više se ne govori Kuran, nego imate to akcentovano, Kur'an. Ili babo, ja u životu nisam mogao vjerovati da neke moje kolege, neki moji prijatelji, koji su vrlo vrlo otvoreni, vrlo građanski orijentirani, oni su, ta njihova djeca njih zovu, tate zovu babo. To je jedna od tih novih... znači ovo je zaista, ovo više nije građansko društvo, ovo je vrlo islamizirano društvo. I sa tom novom, islamizacijom mi ne možemo, ne možemo da očekujemo jedno pomirenje. Ne možemo očekivati pomirenje, zato što oni idu ka ne građanskim slobodama, nego oni idu u tim... grade jednu islamsku državu, sa islamskim pravima.

Ž23: Sa šerijatskim uređenjem.

M12: To je problem, slažem se u potpunosti. Jer njihova kultura, u smislu religijska, tako nažalost funkcioniše, gdje se automatski svjetovna moć povezuje sa vjerskom.

M13: Što se tiče ovoga, i ja se slažem. Dakle tendencija postoji, ali to istovremeno postaje problem za jednu grupu sarajevskih, bosanskohercegovačkih muslimana, Bošnjaka, koji su sekularno orijentisani. Ali ni taj sekularizam vam ne obezbjeđuje nenacionalizam. Veoma često se u sarajevskom i ovom probosanskom uslovno rečeno korpusu uvijek osjeća, bošnjačkom, da je svaki od etničkih nacionalizama nacionalizam, a da bosanskohercegovački nacionalizam nije nacionalizam. Al on isto tako može biti nacionalizam. Koliko ste vi dosadni, naporni sa idejom bosanstva i čega god, ne mogu to ni reći ispravno, vi možete biti i takav vid nacionaliste. To je jedna stvar koju bih htio samo da dodam ovdje, a druga je što smo govorili ove paralele Sarajevo-Banja Luka i tako dalje, vi u Sarajevu uvijek možete biti Srbin. Ali Srbin onako kako vam drugi kažu i definišu da ćete biti Srbin. E tad ćete biti ta, kako mi to sad već parodiramo pa kažemo, fina gradska raja.

M12: Al to u Sarajevu nije samo vezano za to. Sarajevo je jako netrpeljivo mjesto po pitanju mnogih elemenata. Sarajevo apsolutno ne trpi uspjeh svojih sugrađana, počevši od toga da ljudi, generalno ljudi bez obzira na nacionalnost ovdje ne provode se dobro, jer to je, opet kažem, neki subidentitet u moru u tvom identitetu i ti ovdje mnogo toga ne možeš da ispuniš. Pogotovo recimo po meni postoje neke suptilne kulturološke razlike između etničnosti i Srbi su drugačiji u određenim segmentima, zato što Srbi prirodno imaju određenu vrstu ratobornosti koja ne postoji u drugim etničnostima.

M15: Ja se slažem, ali Srbi takođe imaju vrlo jednu dobru stvar, oni su vrlo široki.

M12: Al to je dobra stvar, ja govorim dobre stvari, nisam rekao ništa loše.

M15: Ja kažem da su vrlo široki. Do danas ja slušam na Đurđevdanskom festivalu će biti uručena nagrada pod nazivom Jadranka Stojaković. Jadranka Stojaković, prije nego što se razboljela, ona je došla u Sarajevo i ona je vrlo bila negativna prema bilo čemu što se zove srpstvo, iako je njena majka bila Srpkinja, a otac Hrvat, ona je bila vrlo tu, da se zna ko je ovdje žrtva, a ko je počinilac, i tako je bilo. I onda se to nešto promijenilo, uglavnom ostala je bez gaća ovdje i otišla je u Banjaluku, tamo su je primili i tamo je živjela kako je živjela. Prema tome, ja opet mislim da... ne želim glorificirati srpstvo kao nešto vrlo... ali smo u istorijskim tim nekim faktima bili vrlo vrlo otvoreni, nemamo, kod nas nije bio jak ni šovinizam, ni loš nacionalizam, uglavnom to su bile stvari koje su tokom naše istorije bile plusevi a ne minusi.

M12: Mogu li samo da završim pošto sam prekinut. Ta ratobornost, može se nazvati slobodarstvom, može tako da bude, i to je zaista izraženo, to je veliki plus, i smatram da u bilo kojem društvu ta iskrenost zaista doprinosi. I nažalost žao mi je što se to na neki način ne poštuje. Jer smatram da je veliki plus i da može puno da se iskoristi, i mislim da generalno imamo taj plus, ali opet bez obzira na to, cijeli Balkan je takav, da smo zatvoreni. Opet smo zatvoreni u nekim sistemima, zato što se ljudi ovdje vrlo se jako, žustro uhvate za određenu vrstu mita, a recimo u ideologiji srpstva ima jedno 500 mitova, u pravoslavlju 500 mitova, i onda se toliko drže za jedno, i kada se držiš za jedno, ti ne možeš da vidiš određene druge stvari. To je veliki problem. Ali kažem, to je problem cijelog, cijelog Balkana. Pa na kraju istočne Evrope, takođe.

M15: Ja mislim da je tačno, međutim tu je razlika između intelektualca i neintelektualca. Ako želimo da se oslobodimo mitova, ako hoćemo da sebe stavimo u situaciju da naučimo nešto, moramo biti otvoreni. Prema tome, mislim da to sve zavisi od čovjeka.

Ž25: Samo sam htjela reći, to što kaže moramo biti otvoreni, mi generalno moramo za osnovne stvari biti otvoreni. Istina jeste da ovdje velika nezaposlenost, ali isto je takođe istina da su ljudi lijeni da urade bilo šta po pitanju sebe i svoje ličnosti. Da odu kao djeca u školu, da se onda to na vrijeme vaspitava, iz kuće na neki način, da odu na te kulturne, doduše ovdje nema, ali ajde idi na šta ti se pruža prilika pa ćeš nešto drugačije doživjeti. Bilo šta, što ode čovjek na neki koncert, na neki film, sve to može pozitivno da utiče, još ako ide u društvu, nebitno da li je ista nacija ili neka druga, znači šire ti se vidici. Moramo biti otvoreni da radimo prvo na sebi, pa tek onda da mislimo o nekom drugom uopšte čovjeku ili uopšte, da čovjek gleda sebe da dovede u red koliko je moguće i da uradi sve što misli da može u datim okolnostima, a okolnosti se mijenjaju i nigdje nije idealno, što je kolega rekao. Sve što misli može da bi njemu bilo ako ikako može koliko toliko duhovno i materijalno usklađeno, ajde neću reći savršeno, ali koliko toliko usklađeno, pa tek onda da se bavi. Istina jeste da to što kažu u Banjaluci ima, koliko, tri, četiri džamije, a u čitavom Sarajevu ima ne znam, tri, četiri crkve, pa dobro, hajde onda možda oni rade nešto što je okej, a mi ne radimo. Kako onda oni tamo gdje su manjina imaju to, a mi ovdje nemamo. Onda ljudi počnu da sumnjaju pa jel nekom stvarno odgovara da to ovdje bude tako. I to je vjerska zajednica i Srpska pravoslavna crkva je vjerska zajednica stara 800 godina, nemoguće sada da su oni kao jači od hrišćanstva koje je i starije i ne znam šta. Ima tu nekih malo drugih pitanja, nije to baš sve samo do ljudi koji tu žive, građana, jeste da se pitaju, ali čak i u ovom zadnjem ratu, ja sam gledala neke dokumentarce kako su djelovale te strane sile na ovim područjima, po 20-30 godina unaprijed, pa kroz muzičare, kroz slikare, pa unosili ne

znam kakve droge da im iskrive mišljenja da sruše neke diktature, da ovo da ono, to je sve puno dublje nego samo.... Mislim da ljudi ovdje jesu otvoreni kad bi imao ko da ih uputi, ali ovdje ih se namjerno pogrešno upućuje, pogrešno ih se upućuje, prosto dođe do toga da nemaš od čega da živiš ili da radiš, što on kaže, neke poslove koji su ispod tvog nivoa, što ti vremenom dosadi, možeš ti to dok si mlađi i dok si ovo, ali vremenom ono, halo šta sam uradio, onda postaneš ogorčen, isfrustriran, neovisno od bilo kakve ratne situacije, realno u životu, i onda si protraćio svoj život, šta sad da radim, haj bavim se nacionalizmom, to nikad ne zastarjeva. Na sebi, mimo svih tih nekih, u granicama realnosti, ali raditi na sebi, svako. To malo ide i iz kuće, nije to baš sve samo iz društva.

Ž26: Mislim da rad na sebi jako puno stvari ide iz kuće, ali mislim da treba da ide puno više iz društva nego iz kuće. Zato što kod nas vi kad odete u bilo koju školu vi nemate psihologa, nego vi imate pedagoga, a razlika...

Ž25: Ali ako neko svojim primjerom pokaže, pa drugi će, neće usvojiti 10, usvojiće jedno, pa još jedno, ključ sam ja sam. Od sebe da počnem, eto.

V: Šta mislite, kako Bošnjaci vide pomirenje?

Ž22: Znači, kad bismo svi postali Bosanci, kad se nikad ne bismo izjasnili kao Srbi. Mislim, znate kako, ja se izjašnjavam ko Srpkinja, ne mislim da sam ja bolja ili gora od nekog Japanca, Norvežanina, Bošnjaka, Laponca, nije važno, jednostavno tako sam rođena i to je to. Nisam mogla to da biram. Ali znači, ako sam ja to, ja to ne mogu da promijenim, niti vidim razlog niti tražim od nekog drugog, ali oni očigledno žele da mi to svi promijenimo, i da svi budemo Bosanci i to bi bilo idealno po nekom tom njihovom...

Ž23: Da se sprovede islamizacija.

Ž22: Pa ne znam sad, u to ne ulazim.

M13: Što se tiče islamizacije, nisam toliko siguran, zato što mislim da u bošnjačkom nacionalnom korpusu postoje oni koji su više zainteresovani za tu opciju, postoje i ova sekularna opcija koja je isto prisutna, al kažem ništa manje nacionalistička u mnogim svojim sferama. Mislim da bi upravo ovo što je rekla Ž22 prethodno, dakle, da bi ideal jedne Bosne i Hercegovine za prosječnog Bošnjaka bio to da smo svi Bosanci i Hercegovci, da nam je to, ako govorim po ovoj zapadnjačkoj terminologiji, i nacionalnost i etnička pripadnost, ili eventualno da smo neki bosanski Srbi, ali da nam je taj nacionalni bh. identitet pretežniji. I što je još važnije, za njih bi ideal pomirenja bio to da mi prihvatimo u potpunosti, dakle u 100% njihovu

interpretaciju posljednjeg rata, od koje naša se interpretacija toliko razlikuje, pri čemu oni očekuju potpuno prihvatanje, bez ikakve budućnosti neke varijacije na temu.

M15: Ja takođe se slažem sa njim, ali mislim da je takođe vrlo, osim da tu kvaziistoriju naučimo novu, da sve počinje od kulina Bana, pa mi nismo ni hrišćani nego smo... pa smo došli do islama, kao zadnjoj religiji, gdje smo svi, uključujući ovih 2% što nisu muslimani, da su i oni to primili kao glavna vjera, i da je naravno da je ukinuta Republika Srpska, da je ukinut sam taj suvverenitet i da imamo jednog predsjednika, ali pošto oni imaju sad 52% stanovništva, da je to uvijek Bošnjak.

M13: Ili pogodan Srbin.

M15: Ne, to ne bi bilo čak ni moguće, zato što po samim njihovim tim, znači... većina, jer je 52% muslimana, oni moraju da imaju vlast.

M12: Pa opet ta neka, kako se zove, više segmenata ima. Jedan od segmenata je da krećemo iz različitih tačaka. Oni nemaju jasan, kristalno jasan identitet, u tom smislu.

M15: Pa to ja i kažem, da se taj njihov identitet tako kristalizira na kvaziistoriji.

M12: Naravno, kada govorimo o toj istoriji, da se nešto mijenjalo, prčkalo se, slamalo se da bi se stvorilo nešto novo, da bi bilo prostora za nešto novo. Sad, evo, obzirom na raznorazne uticaje sa zapada, neminovno je da se ovo razvija i tu potpomaže mentalitet kod Bošnjaka, odnosno kod islama, ne samo kod Bošnjaka, nego kod muslimana, koji je veoma zajednički orijentisan. Oni mnoge stvari rade grupno, imaju jako snažan tabor, dok kod Srba tako nije. Srbi su veliki osobenjaci, odnosno pravoslavci generalno su osobenjaci, zato su na neki način dosta rastureni ekonomski, zato što na jedno pitanje, evo nas koliko je u sobi, imamo baš različita mišljenja. I to je ljepota na neki način, ja obično kažem da smo s te strane i najinteligentniji ali i najgluplji na neki način, zašto, zato što ne možemo da dođemo do tog kompromisa, jer previše se žustro držimo za određene stavove. Mislim da bismo trebali između sebe, sad ja lično kao Srbin u Sarajevu, ja ne znam možda 4-5 Srba u Sarajevu, što je strašno. Eto ja jesam, u smislu aktivno znam, ja jesam u prosvjeti, jedno vrijeme sam bio kao neki upravni odbor, nije važno, pa se i to desi da među Srbima takođe postoje neke vrste netrpeljivosti jer nisu jasni među sobom.

V: Dobro, pitanje je bilo, šta mislite vi, kako Bošnjaci vide zapravo to pomirenje?

M14: Ja sam samo htio da istaknem ono što je kolega već rekao, to je da iz političkog gledišta, to bi pomirenje zapravo njima bila nagrada, u političkom smislu, bila bi unitarna Bosna i

Hercegovina, koja bi opet bila pogodno tlo za ovo što je M15 spomenuo, a to je dominacija muslimanskog stanovništva nad ovim ostalim i vjerovatno vremenom gašenje specifičnih identiteta zarad kristalizacije tog vještački stvorenog muslimanskog identiteta, ili bosansko-hercegovačkog, jednog nadređenog.

M12: I to je ono što Srbima smeta, jedino. To što znamo šta je iza svega toga. Zato što znamo da je veoma izričito i jasno da to žele da postignu.

M13: A predstavlja se kao nešto drugo. Predstavlja se kao jedna divna opcija pomirenja i zajedništva, građanska, gdje smo svi jako opušteni, nezainteresovani za to, sve nam je ok, a to naravno uopšte nije tako.

M15: A ovdje, sad je Ramazan, vi ne možete da odete da popijete bilo šta i da jedete bilo šta, jer to, možete jedino kupiti to pa otići kući. Otiđite u slastičarne, pa ćete vidjeti to. Prema tome, tu nema, znači, islamska deklaracija je njima Kuran. I samo to imamo. Prema tome, kad govorimo o pomirenju, mi možemo samo ili da odemo ili da nestanemo, da se asimiliramo. Kao što su ustaše ono, pokrsti, pobij, protjeraj, e tako imamo i ovdje.

M13: Htio bih vam reći jednu malu tehničku, možda vama korisnu informaciju. U Sarajevu postoji jedan, vjerovatno možda ne više od 10000 na posljednjem popisu Srba u cijelom kantonu Sarajevo, to je velika oblast, ali jedan dobar dio tih ljudi je potpuno nacionalno dezorijentisan. To su ljudi koji se možda još na popisu izjasne nacionalno kao Srbi, ali koji sa srpskom nacionalnom svijesću... Naravno, nemamo mi pravno jedni drugima određivati šta je definicija srpstva, ali koji sa velikom većinom identifikatorskih faktora šta bi bio jedan Srbin, nemaju nikakve veze. Mislim da imate sreću, ako vam to mogu reći, da ste ovdje ipak dobili ljude koji ipak nose srpsku nacionalnu svijest u različitim nivoima, evo svako od nas ima neki svoj pogled na stvar, ali mislim da je to za vaše istraživanje jako bitno, jer ste mogli dobiti 12 ljudi od kojih biste dobili odgovore koji ne bi odgovarali realnosti.

V: Pa hvala. Jel ima neko da doda nešto što je drugačije od ovoga što smo dosad čuli? Znači unitarna Bosna i Hercegovina...

Ž25: Nije to možda toliko bitno, ali ovo po popisu, jeste da ima Srba dosta malo, ali ima jako puno ljudi koji su srpske nacionalnosti, koji se izjašnjavaju još uvijek kao Jugosloveni i kao ostali ili kao nedefinisani. Jer puno je ovdje ljudi iz miješanih brakova i onda mnogi ne znaju kako da se...

M12: A recimo za ljude koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni, ne vide, baš zbog tog kristalno jasnog identiteta, ne vide sukob, jer ti možeš biti i Jugosloven i Bosanac i Hercegovac i Srbin, i pravoslavac. Nijedno to ne isključuje jedno drugo. Dakle ti si sve to.

M15: Pa Srbin je i napravio jugoslovenstvo, niko drugi nije napravio.

M12: Ubijao za to. Realno jeste, to je to slobodarstvo.

V: Da li mislite da je pomirenje ovako kako smo ga mi ovdje definisali ostvarivo? Već ste rekli uglavnom da ne, ali...

M13: Ali nismo definisali šta bi za Srbe bilo pomirenje.

V: Kako nismo, pa ja sam vas pitala.

M13: Aha. Mi smo uglavnom odgovarali šta mi mislimo da Bošnjaci misle da bi bilo pomirenje. Srbi prvo nisu bili ni naročito zainteresovani za pomirenje, jer je to neko globalno razočaranje raspadom bivše Jugoslavije, nekadašnje bratstvo i jedinstvo Srbe je dobrano klasifikovalo u tu grupu da Srbi treba da se odvoje, da nemaju nikakav kontakt, i to sigurno 98% bosanskohercegovačkih Srba bi vam sutra reklo ne želimo ništa, želimo nezavisnost, pripajanje Srbiji Republike Srpske, i to je završena stvar. Međutim, tamo 95. je narativ sa ove strane bio potpuno drukčiji. Da su prihvatili to što je zaista Dejtonskim sporazumom definisano, da smo mi takvi, osnovani ratom, da smo ratovali i ubijali jedni druge, a da se nije stvarao jedan čitav dakle pseudoistorijski narativ o velikoj žrtvi, velikom stradanju, čitavom jednom mitu, onda bi možda situacija za ovih 25 godina ili koliko već od rata, bila drukčija. Ako se za 25 godina ništa nije promijenilo, onda... Srbi mislim da ga formalno ne žele, Bošnjaci ga možda imaju tako kao neku formalnu floskulu, ali suštinski, ako je to pomirenje samo ono što ti želiš, onda ga i ti ne želiš to pomirenje.

Ž22: Ja mislim da, ono što sam rekla, znači, neki maksimum koegzistiranje, eto to je moje mišljenje. Ko zna, nadam se da će se nekad ispostaviti da nisam u pravu, ali mislim da je to, iz svog ličnog iskustva i ovako generalno, mislim da je to to. Jer se u mene gledalo, dok sam živjela u Sarajevu, kad sam se potpisala ćirilicom na ličnoj karti, ja mislim kao da sam se klingonski potpisala, takav je bio pogled otprilike. A ja sam mahinalno, od svoje sedme godine, od kad sam naučila da pišem, znači potpisujem tako to, nikakva provokacija, nego jednostavno...

Ž21: I to je pismo Bosne i Hercegovine.

Ž20: Možda nisu znali pročitati.

Ž22: Ja se izvinjavam, to su ljudi koji rade u institucijama gdje su ustav mora poštovati, a to pismo...

M15: A kad se ovdje ustav poštovao?

Ž25: Ako mogu na to da se nadovežem, nema puno veze s temom, evo biću kratka. Moja mama kad je došla ovdje iz Vojvodine da dobije posao, dala je svoju diplomu iz Beograda na ćirilici, on je došao i rekao ja ovo ne razumijem. I ona je uzela papir i napisala mu na latinici, evo ti sad razumiješ. Ali to su strašne stvari da se takve stvari dešavaju na mjestima gdje bi trebali da su kakvi takvi ljudi sa školom, kakvi takvi intelektualci, a u nekim nižim slojevima društva, kafanama ovo ono, imate ljude koji su stvarno normalni.

Ž22: M15 je to dobro primijetio, mojoj majci isto rečeno, kad je došla sa dokumentom na ćirilici da je optimista uopšte što je aplicirala za to radno mjesto.

M15: Jel još uvijek ovo pitanje kako Srbi...

V: Bilo je pitanje da li mislite da je ostvarivo pomirenje između Srba i Bošnjaka, ali možete dodati ako mislite da ima nešto važno što nismo rekli.

M12: Eto vidite, mi se ovdje bojimo da kažemo ne.

M15: Ja ne. Ali hoću da kažem da je nerealno ovo očekivati od Bošnjaka, da prihvate Republiku Srpsku, prihvate istorijske fakte, istorijske fakte o svim, o samoj Dobrovoljačkoj, pa sve ostalo. Znači, tu je 29 ili 30 i nešto ljudi pobijeno, mladih ljudi od 18, 19 i 21 godinu. I niko nije odgovarao do sada, svi sve znaju, svi znaju ko je to uradio. Niko nije. Ljudi koji su dolazili, majke od tih vojnika koji su došli da prisluže svijeću, da stave vijenac, dočekane su hordom huligana koji su vikali "ubice". Znači, žena koja je izgubila sina, on njoj viče da je ubica. I poslije svega toga, ni 15 minuta od toga, te ruže, to cvijeće se našlo u kanti za smeće. To jest, to sve vam govori o pomirenju i kako Bošnjaci gledaju na to pomirenje. Nas potpuno, nama je potpuno jasno da od toga nema ništa.

Ž23: To je samo farsa.

M12: Da, to je farsa.

Ž22: Da, svi se slažemo.

V: Dobro. Šta mislite da su Srbi spremni da pruže za pomirenje?

M15: Pa sve smo pružili. Ja bar mislim.

M14: Gospodin M15 je rekao to, po meni nema više nikakvog smisla davati ikakve ustupke. Ja lično po pitanju pomirenja ne vidim ni poentu. Po meni je sama BiH paradoks, eksperiment od strane... do određene mjere, malo zvuči kao teorija zavjere, ali eksperiment od strane koga god hoćete.

M12: Ne zna se gdje živimo, ništa više nije jasno.

M14: Ali izgleda kao društveni eksperiment. Znači za nju nema interesa i ne postoji zajednička vizija Bosne i Hercegovine oko koje se svi njeni građani složiti. Što znači da ne postoji ni sama Bosna i Hercegovina. Gledano u nekom, aj nazovimo, ideološko-političkom smislu. Srbi bi, kao što je već neko istakao, Srbi bi sutra da se pruži prilika realna, otcijepili se. Ja vjerujem da bi Hrvati u ovom porijetku stvari isto.

M12: Tačno.

M14: I onda bi Muslimani ostali sa onim što im je nuđeno prije 25 godina, 30, a to je zapravo 100% kontrole nad 30% teritorije. Mislim da ova Bosna i Hercegovina se nekad predstavljala u bivšoj Jugoslaviji kao mala Jugoslavija, odnosno prevedeno, uzor multietničnosti, multukulturalnosti i zanimljivo je povući paralelu od 45. recimo do 92. Znači 45. su se desile, moje lično mišljenje je da ako mi Srbi u zadnjih 100 godina nismo naučili lekciju da u Bosni... da Bosna i Hercegovina kao zajednička država ne može postojati, onda mi smo sami krivi za nešto što nam se desi u budućnosti. A ono što želim da povučem paralelu jeste da je 45, nakon 45. desili su se svi zločini koji su se desili, uključujući Jasenovac, uključujući i sve što se desilo na prostoru same Bosne i Hercegovine, 47 godina navodnog bratstva i jedinstva, visokog ekonomskog standarda i svega što je išlo uz to. I onda nakon što se urušio ekonomski standard, između ostalog, vidjelo se da tu nije bilo nikakvog temelja osim tog ekonomskog standarda. I čim je on nestao...

M12: Nije ni njega bilo u Bosni.

M14: Pa dobro, bolji je bio nego sada.

M12: Samo osam godina bukvalno, pošto sam ja iz te branše, kad se pogleda, i to je malo smiješno i pravo paradoksalno. Ja se slažem i u tom smislu, ja iskreno nisam sebe isticao kao neki veliki Srbin, nisam imao ni prilike da to uradim, iskreno, malo mi je ovo opuštajuće, da kažem neke stvari koje ne kažem, ali meni, ja se divim recimo Srbima zbog neke nesalomivosti, još uvijek, stvarno, stvarno se divim, obzirom na tolike pritiske da je to strašno, a da mi recimo, baš zbog te neke kulturne neke strane, nemamo toliko podrške iz vana od sličnih nama. Baš zato što smo tako kulturno orijentisani, isto kao naši prijatelji što bi se reklo, pa počevši od

M15a i tako dalje, pa neki čak i na zapadu koji se nalazi. Ali, po meni, i sad možda sam ovdje jako subjektivan, izvinjavam se što odužavam, to je isto kao neka vrsta obrazovanog i ne obrazovanog čovjeka. Nažalost, moram to da podijelim, zato što recimo čovjek, to je obično srednja klasa u društvu, koji su obrazovani, ljudi koji su obrazovani, koji su kulturni, nemaju potrebe da se arče i da nešto previše reanžiraju od trenutno postojećeg. I Srbi su takav narod, Srbi samo žele neku svoju slobodu, ne žele da im neko stane na žulj, da mi stane čizmom na glavu, to Srbi ne dozvoljavaju, ja se tome divim i baš zbog toga sam ponosan na taj svoj identitet. I kažem, smatram da je jako teško ostvariti, praktično nemoguće, pomirenje.

M13: Pitanje je bilo dakle šta bi Srbi mogli da ponude i da pruže. Bojim se, jer osim ove svijesti koja je savremena, trenutna, postoji kod svakog pojedinca koji postoji u kolektivu kolektivna svijest. Bojim se da Srbi gaje jednu kolektivnu svijest u posljednjih 100 godina čestog davanja i pružanja ruke koja se poslije obila o glavu. To je barem kolektivna svijest, možemo mi sad o tom misliti šta god hoćemo. Dakle, kolega je spomenuo, do 42. do 45. vi ste ovdje praktično imali pogrom, imali ste genocid, iz samog Sarajeva su otišle stotine i stotine vozova put Jasenovca, iz svih, istočne Bosne, tako dalje. Poslije Drugog svjetskog rata o tome je bilo, jel, zarad bratstva i jedinstva, gotovo zabranjeno pričati. U svakom slučaju, poželjno je da se to što prije zaboravi. Međutim, u kolektivnoj svijesti svake porodice ostala je negdje na kraju neka priča da je nekome izgorjela baka, da su nekome odveli nekoga i da je neko ostao samo jedan, i tako dalje. To je ono što se sigurno ponovo došlo u prvi plan 90ih i ponovo smo imali ta ubijanja sa svake strane, jer je rat 90ih pružio drukčije mogućnosti, i mislim da postoji ta kolektivna svijest i osjećaj da se previše dalo za zajedništvo, a da je to zajedništvo s druge strane stalno bilo iznevjereno. To je kažem šta je srpska tačka gledišta. Za Srbe se više malo šta može dati. To.

M15: Ja mislim da je nama kao Srbima vrlo važno, ovo su bile vrlo važne godine, da smo imali tu katarzu koju mi od Prvog svjetskog rata, ne govorimo sada o Drugom svjetskom ratu, mi i Prvi svjetski rat još nismo preboljeli i mislim da...

M12: Sedamdeset posto reproduktivne muške populacije je stradalo.

M15: Jeste. Tu je bio genocid još gori, kad je čitav srpski narod iz BiH išao u Rumuniju u konc logore, koji su bili samo za djecu, za žene i za starce. Od tada imamo problem da govorimo da smo mi Srbi, to je problem, jesmo u Jugoslaviji bili najveći narod, mi imamo svoju istoriju, mi imamo svoju kulturu, mi imamo svoje pismo, imamo sve što jedan veliki evropski narod, neki veliki evropski narodi nemaju, ali smo takođe kroz te vrlo represivne sisteme naučili imati

autocenzuru. Pa mi nećemo reći mi smo to, to i to, ali to nas je ponukalo da sad poslije ovih događaja, građanskog rata u Bosni i Hercegovini dobijemo tu još jaču energiju da se više ne plašimo, koliko god je katastrofalna situacija. Šta mi možemo da izgubimo? Samo život. Ja u svakoj svojoj kolekciji imam krstove, ljudi su na mojim revijama pjevali pravoslavnu muziku. Znači, generalno ne trebaš ništa više da kažeš ko si šta si. Ali s takvim stavom, jer su Bošnjaci navikli kroz tu našu jugoslovensku istoriju da ćutimo i da kažemo okej, mi ćemo ćutati, trebamo da imamo bratstvo i jedinstvo. Kad kažemo ono što želimo, ali to je tačno, da je to utemeljeno... Ja sam imao vrlo jedan interesantan razgovor sa jednom Engleskinjom, diplomatom, i kad sam ja rekla da su nacisti 41. Beograd grozno bombardovali, a da su sve što nisu srušili da su Englezi 43. srušili, ona rekla to je laž, kažem ja, jeste, na Vaskrs 43. Beograd je grozno... Ona je to u Engleskoj provjerila, došla ovdje i izvinila mi se. Prema tome, o tom, malo ko od Srba ima... trebamo da svoju istoriju, svoj identitet, i naravno da kažemo, i da se branimo faktima.

Ž22: Samo kratko na ovo pitanje, ja mislim da Srbi više ne mogu da ponude ništa. Znači, Srbi su nakon završetka rata masovno napustili ovaj grad, to su takve scene bile koje su još paradoksalnije, jer u miru mi ovdje čekamo, vjerovatno i oni imaju poznanike, rodbinu, nije bitno, ljude koji čekaju da im se otkrije da odgovara neko ko je ubio najmanje 27, 24, 25 godina, ja više ne znam šta mi možemo da uradimo. Vjerovatno da samo isparimo i to je to.

M15: Žena koja je zaklala desetogodišnje dijete, dobila je 10 godina. A njen komandant ništa, on kao ne zna ništa.

M14: Iako je, izvinite što vam upadam u riječ, iako je po onome što sam, po činjenicama s kojima sam ja upoznat, komandant bio prisutan tokom tog čina. Dijete nije samo zaklano, nego je prvo mučeno, kada ga je otac našao nakon godinu dana, njegov leš, nakon autopsije je utvrđeno da su mu polomljene obje noge i obje ruke i da je mu je na stomaku razrezana koža u obliku krsta. Ta žena je pred sudom Bosne i Hercegovine, koji bi trebalo da bude kao i sud ka kome bi i Srbi trebalo nešto da osjećaju, dobila 10 godina. Smiješno.

Ž22: Evo kratko, ja se slažem s njima i slažem se da svako treba da odgovara za svoje zločine, ali oni su bar... mislim, vi tu nikad ne možete dobiti satisfakciju, koliko god da neko dobije, ali većina Srba koja je bila optužena i dokazano kriva za ratne zločine dobili su zatvorske kazne, ja ne znam je li iko od njih dobio manje od 50 godina.

M14: Baš povodom ovog pitanja ratnih zločina, donekle je možda i dobro, do određene mjere, što su Srbi koji su počinili te ratne zločine osuđeni, bez obzira što je pravda bila selektivna. Mi smo svoju katarzu doživjeli, kao Srbi. I nama sad nad glavom niko... Mislim, nama cijeli svijet

može nad glavom držati neku priču u smislu vi ste krivi, mi dobro znamo da nismo. Tu nema više nikakve priče.

M12: Ima dijelova koji su naravno greška, ali i to priznajemo i takvi smo. Ali generalno, strašno. Evo ja se trenutno, evo čisto da kažem to kao interesantan detalj, istražujem rodoslov, porodično stablo svoje porodice, ne samo svoje prezime, nego sve babe, djedove čukunbabe i sve, dakle to se grana na 32 porodice. Ja sam u većini porodica došao do 15. vijeka, dakle 1460, 1520. godina. Dakle našao sam, išao sam po crkvama, ljude kontaktirao i tako dalje. Sve jedna generacija je bila u nekom ratu. To je katastrofalno, ja kada sam to vidio ja sam se šokirao. Ja nisam znao da je baš svaka, ali svaka, i bili su logori, ili su bili ubijeni, ili su bili protjerani, sve jedno. I to je strašno. Tek tad vidiš, vidiš živi primjer na svojoj porodici.

M15: Najveći problem je sada što je sada neko oformio ove... za ovu Srebrenicu, ima tri, dvije ove... komisije, i sad je to problem, iako u toj komisiji nijedan Srbin nije, nego jedan Afrikanac, jedan iz Izraela, iz ovoga, iz onoga, prema tome nijedan Srbin. Ali i to je problem. Kako je moguće, to je komisija stradanja Srba u Sarajevu i komisija u Srebrenici.

M13: I ako dirnete u taj narativ, vi ste odmah zločinac, revizionista, zločinac najviše vrste, iako vi ne sporite uopšte zločin kao zločin, ali možete osporiti njegovu kvalifikaciju, kontekst, raspon, bilo šta drugo i na to imate pravo. U svojoj zemlji to vam niko ne smije zabraniti. Ali vi ste dakle ovdje...

M15: I znači ne islamisti, nego i ti Bošnjaci koji su takozvani građanski, elita, lijepa gradska raja, i oni, to su profesori univerziteta, doktori nauka itd. imaju znači čistačica, i to je gospodin M12 i dobro rekao, znači Bošnjaci su, ja njih zato poštujem, zato što su homogenizirani, mi nismo ti. Evo nas koliko nas ima, svi se znamo više manje, ali se mi ne družimo. Mi nemamo, odnosno ja mogu da svaku curu koja je baš lijepa i krasna i koja dolazi iz Istočnog Sarajeva, iz Foče, iz ne znam kog dijela, nemam pojma odakle, uzmem je da radim revije. Znači ima 99 cura Bošnjakinja, ima 3 cure koje su došle iz Sarajeva, ja te tri cure uzimam. Ali mi nemamo taj osjećaj zajedništva kao kod Bošnjaka.

M12: Zato što su kod nas ogromni pritisci puknuti i dosta smo nekako razdijeljeni i onda nažalost jako često padamo u taj neki ponor ideologije, gdje se zadovoljavamo da pričamo tu u krugu kuće sa dvoje, troje ljudi i tu se sve završi. Mi se tu ispucamo, jer smo, opet da kažem, ekspresivni tipovi, i tu se ispucamo i tu sve stane. I onda izađeš normalno, popiješ kafu i sve živo, što je strašno na neki način. Ali opet i mi tu malo pretjerujemo, jer nam se puni ta pasivna agresivnost koja nije zdrava, ni za koga nije zdrava. I smatram da bi to možda trebalo malo da

se promijeni, a kako da se promijeni, pa po meni, zato sam ja i sam otišao u prosvjetu, da upoznam Srbe, i imao iskustvo bože sačuvaj. Grozno je što to govorim, ali ja ako sam već to bio od početka, biću iskren do kraja, i znam da se pokrenula u smislu tih nekih aktivnosti, pokrenulo se, prosvjeta ima oko 35 zgrada u Sarajevu, 50ak u Bosni, pa za jezik, za ovo za ono, i ništa od toga, sve je stalo i ništa ne može da se pokrene. Eto čisto o pomirenju, jedna informacija.

M15: Mi smo kao nemuslimani sve islamske, oni su nas pasivno ili prisilno da mi sve moramo znati, moramo znati kad je Ramazan, kad je top se puca, koliko vakata, sve...

Ž23: Jeste, oni su baš...

M15: Sve! Ja imam sutra koncert i naš je koncert pomjeren u pola 6 da bi se moglo, da bi oni koji dođu mogli da odu na iftar. Halo!

Ž23: Uslovi za post, jeste. Onda bi i mi kad postimo trebali da se zatvore sve mesnice da bi Srbi imali uslova da poste.

M15: Jeste, da nam dođu ribari iz Crne Gore, iz Dalmacije.

M13: Meni je gore od toga činjenica kada vam se recimo u nekoj sarajevskoj opštini u Federaciji velikim plakatom čestita Vaskrs ili Božić, a u toj opštini imate 1% Srba jer su ostali protjerani, primorani da odu i kada ništa drugo ne napravite da tim ljudima tokom godine bude, nego vi tu jel tako dekorativno glumite multikulturalnost i onda tu neko treba da se osjeća lijepo. I nažalost imate ljude koji žive gotovo Stokholmski sindrom. Koji će Srbi reći u tim malim sredinama da bi se prosto akomodirali, našli svoj način preživljavanja, nas niko ne dira, nama je fino. Ali to je pravi sindrom žrtve za koji niko nema sluh.

Ž22: Upravo zato mislim da je M12 ovdje najveća žrtva, mislim, žrtva, zna on na šta mislim, jer sam i ja dugo živjela u ovom gradu, što on kaže, i svaka mu čast i na iskrenosti i na tome što se ne stidi toga i što jednostavno smatram da su Srbi koji su ostali ovdje najveće žrtve jer ih...

M15: Pa svi smo u Sarajevu.

Ž22: Eto, ja sam do skoro živjela, znači do prije par mjeseci.

M15: Ali meni je divno, meni je, ja sam jedini Srbin u horu, meni su čestitali Vaskrs i zbog mene nisu imali probe. I sad ja treba da budem jako zadovoljan.

M12: A i to mislim, toliko smo ti dali, eto sad moraš biti...

M13: Možete biti Srbin, ali koliko vam mi damo.

V: Jel biste vi nešto dodali? Ne morate, ja samo pitam ako ima nešto što želite da kažete.

Ž21: Pa recimo Srbi, ja nisam vidjela nijednu Srpkinju da nosi simbol krstića oko vrata, a katolkinje mogu i njima niko ne zabranjuje, ja na primjer imam strašnu želju, ostarila sam više, ali nikako nisam smela sebi da dozvolim, jer vjerovatno bi mi zamjerili...

M15: To je taj, auto...

M13: Da, da, da, autocenzura.

M12: Nažalost previše smo vješti u tome.

V: Da li biste vi nešto dodali?

Ž20: Ne bih ništa, složila sam se sa većinom stvari koje su oni rekli, i ne stidim se to što jesam. Iako možda ne živim u ovom dijelu Sarajeva, ali se ne stidim.

M15: Nisam ja to, apropo Ž22, gospođa je rekla kako smatra gospodina M12 najvećom žrtvom...

Ž22: Ne, ne, nisam mislila žrtvom u smislu, zna on šta sam mislila.

V: Jel bi još neko nešto dodao možda, da nismo rekli a da mislite da je važno?

Ž26: Bih ja. Što sam već spomenula, što se tiče politike i religije, ja mislim da iskreno to šta mi mislimo hoće li biti pomirenja ili neće biti pomirenja, da je to nekome apsolutno ne predstavlja nikakvu ulogu, zato što taj neko koji se nalazi u predsjedništvu ili čak možda nekom i višem nivou, u stvari, ako smo već spomenuli islamizaciju, on sprovodi kroz vjersku knjigu, što je svakako nedopustivo, kroz vjersku knjigu da bi dobio sebi šta hoće. Dakle njemu apsolutno nije bitno šta misli Srbin, šta misli Bošnjak, to tako piše tu i to tako striktno mora da bude. Piše tako u Kur'anu, a u stvari ne piše tako u Kur'anu. Evo baš to što sam pričala za brak. Znači gleda se sve oko za oko, zub za zub, bukvalno se shvata i kroz to bukvalno shvatanje ti neki dolaze do tog nekog višeg cilja. Tako da to u suštini po meni nema puno uloge ni da li je neko Bošnjak...

Ž25: Ja bih rekla da je to malo zloupotrijebljeno, i da na svaki mogući način gleda svako što kažu sebi da prikuplja te neke političke poene, sad kako su oni do tih funkcija sve došli, to se zna kako se bira, al to je sad druga tema, ali do nekog pomirenja ja mislim... ja nekako vidim i Prvi svjetski rat i Drugi svjetski rat i evo ovaj rat... Još uvijek živimo zajedno, možda ne postoji suživot, možda postoji zajedničko životarenje, ali ljudi iz Istočnog Sarajeva redovno dolaze

ovdje bez ikakvog... mnogi ljudi iz Srbije dođu ovdje s nekom predrasudom da ovdje ne smiju ništa. Kažem, naravno, to sve može da bude na jednom većem nivou i može da bude bolje, ali mislim da ima nade, samo da budemo svi dovoljno samosvjesni, jer ne možeš ti... ne mogu ljudi koji ni ne znaju svoju istoriju pričati o nekom pomirenju, oni mogu samo da plasiraju u javnost ono što njima kaže mama, babo il ne znam ko peti, deseti.

V: Jel idu Bošnjaci u Istočno Sarajevo?

Ž25: Idu, čak tamo su nakupovali stanove, ne znam šta.

M13: Htio bih samo da dodam u vezi suživota, egzistencije, koegzistencije i tako dalje. Jedan od, još jedan bošnjački ili bosanski, kako god hoćete, pseudonativ, jeste i to da smo mi ovdje do 90ih vijekovima živjeli u harmoniji. To prosto nije tačno. Mi smo kao i svuda na Balkanu vijekovima živjeli u permanentnim kolektivnim sukobima, a između tih sukoba koji u određenim intervalima eskaliraju, mi smo živjeli u individualnoj slozi, sukobima, različitim odnosima. Tako da vi u svakom periodu imate prijateljstva, u socijalističkom periodu i brakova itd. i permanentne sukobe između kolektiva. Međutim, to je nešto što vam prosječan Bošnjak neće reći, reći će da smo do 90ih živjeli u miru u harmoniji vijekovima, a da je onda došao Slobodan Milošević pa nas sve posvađao. Tako da, taj narativ je još jedan dodatak ovome, jedan od velikih problema u nekom eventualnom pomirenju.

M15: Ja se potpuno slažem sa gospodinom M13, jer mislim da ova priča o politici, kako nas je politika zavadila, bla bla bla, je potpuno vrlo pogrešna i nema apsolutno uporišta u drugim stvarima. Definitivno smo uvijek živjeli kao rogovu u vreći. I ništa se nije promijenilo od turskog vakta do sada.

Ž25: Šta nam to govori, da smo djelimično malo i sami krivi za to. Opet polazim, ono osnovno, to sam ja sam.

M15: Pa ja mislim sad ovako, ja mislim, iako volim Karađorđeviće, mislim da sam više Obrenović, jer mislim da nacionalne države su mnogo jednostavnije za život, nego multikulturalne i multinacionalne. Prema tome mislim da nas je ova...

M12: A nažalost nalazimo se u jednom opasnom vremenu, gdje se sad sve veže za multikulturalnost, sve se veže, sve nacije sada nažalost propadaju kulture zbog te globalizacije. Vi sad kad odete u Španiju, više to nije baš ta Španija. Milijardu tih nekih stvari.